

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

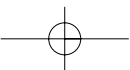
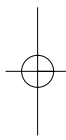
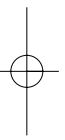
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΔ΄

Τεύχος 56

Φθινόπωρο 2009

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Π. Αρβανιτίδης – Σ. Παυλέας – Γ. Πετράκος

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη:
μια εμπειρική διερεύνηση 5

Α. Φερώνας

Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της
σε Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα 43

Θ. Ιωσηφίδης

Φτώχεια, υποβάθμιση των εδαφών και ερημοποίηση
στις αναπτυσσόμενες χώρες 71

Στ. Γκιάλης

Εργασιακή ευελιξία και άτυπη εργασία στη νέα εποχή:
χωρο-κοινωνικές διαστάσεις και πολιτικές επισημάνσεις 89

Β. Ντακούμης – Κ. Λάμνιαν

Η εξέλιξη των επαγγελματιών στην Ελλάδα: Συμβολικός έλεγχος
και επίπεδο εκπαίδευσης 123

Δ. Χατζηευσταθίου

Ελληνισμός, Κουμπερτέν και Ευρωποκεντρισμός στα πλαίσια
του Σύγχρονου Ολυμπιακού Κινήματος 161

Γ. Μαγούλιος – Γ. Μαντζάρης

Το αναπτυξιακό πρότυπο της Ελληνικής Γεωργίας. Η περίπτωση
του Κάμπου της Πέλλας 183

Γ. Ε. Σκουλάς

Η Έννοια της Αλλοτρίωσης και το Ιστορικό Πρόβλημα
Επιστημολογίας και Συνείδησης στον Μαρξ. 213

Ι. Καμαριανός – Γ. Γούγα

Κλασική Κοινωνιολογία των Μ. Weber και Ε. Durkheim:
διαπολιτισμικές προοπτικές και εκπαιδευτικές πρακτικές 241

Στ. Πάραλης

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού
μοντέλου αλλαγής στα πλαίσια ενός προγράμματος
απο-ιδρυματοποίησης 257

Ν. Τσιτσανούδη-Μαλλίδη

Η τηλεοπτική διαχείριση του πόνου του πολίτη. Το κοινωνικό πλαίσιο
της διεκπεραιωτικής λειτουργίας του δημοσιογραφικού λόγου 279

Μ. Ποιμενίδου – Μ. Παπαδοπούλου

Η αναπλασίωση του λόγου της Ιστορίας στο διδακτικό λόγο:
σχολιασμός μιας διδακτικής παρέμβασης σε Νηπιαγωγείο. 301

Π. Καραμούζης

Η θρησκευτική εκπαίδευση ως πολιτικά διαμεσολαβημένη
διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης 319

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΔ, τεύχος 56 Φθινόπωρο 2009

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Π. Αρβανιτίδης* – Σ. Παυλέας** – Γ. Πετράκος***

Περίληψη

Η παρούσα εργασία μελετά την πληθυσμιακή εξέλιξη τεσσάρων μητροπολιτικών κέντρων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Τιράνων, Σόφιας, Σκοπίων, Θεσσαλονίκης) και των αστικών συστημάτων τους, σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του ρόλου και της σπουδαιότητας των, αλλά και διερεύνησης των σχέσεών τους με τις άλλες πόλεις και την ενδοχώρα τους. Επιπλέον, χρησιμοποιώντας πρωτογενή στοιχεία από μια δημοσκόπηση, αναλύονται κάποια ποιοτικά χαρακτηριστικά των μητροπόλεων και μελετώνται οι σχέσεις τους με τις άλλες πόλεις. Προκύπτουν τα εξής: Όλα τα εθνικά αστικά συστήματα ακολουθούν το πρότυπο της κυρίαρχης πόλης. Τρεις από τις τέσσερις χώρες παρουσιάζουν τάσεις αστικοποίησης, χαρακτηριζόμενη από μητροπολιτική αποσυγκεντροποίηση. Τα Τίρανα και η Σόφια εντείνουν τη μητροπολιτική τους κυριαρχία, παρά την πληθυσμιακή συρρίκνωση της δεύτερης, ενώ τα Σκόπια και Θεσσαλονίκη αυξάνονται πληθυσμιακά αλλά η κυριαρχία τους φθίνει.

Λέξεις-κλειδιά: Αστικό σύστημα, κατανομή τάξης-μεγέθους, μητρόπολη, Νοτιοανατολική Ευρώπη, ανάπτυξη.

1. Εισαγωγή

Τα τελευταία είκοσι-πέντε περίπου χρόνια αποτελούν μια περίοδο σημαντικών αναπροσαρμογών στη δομή και τη λειτουργία, αλλά και τις σχέσεις μεταξύ, των Ευρωπαϊκών αστικών κέντρων. Η Ευρωπαϊκή ενοποίηση και διεύρυνση, ο πολιτικοοικονομικός μετασχηματισμός των πρώην σοσιαλιστικών χωρών, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών επικοινωνίας, οι αλλαγές στην οικονομική διάρθρωση, καθώς και μια σειρά δημογραφικών μεταβολών, επηρεάζουν ριζικά την οικονομική, πολιτική, κοινωνική αλλά και χωρική οργάνωση των αστικών κέντρων (Coffey και Bailly 1996, Πετράκος και Οικονόμου 1999, Arvanitidis και Petrakos 2006). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι πόλεις δεν αποτελούν πλέον κλειστές πληθυσμιακές ενότητες αλλά μέρος δικτύων πόλεων με λειτουργικές διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, οι οποίες εντείνονται από τις αυξανόμενες ροές αγαθών, υπηρεσιών, και συντελεστών παραγωγής, αλλά και τη διάχυση της πληροφόρησης, της καινοτομίας και των παραγωγικών, τεχνολογικών και κοινωνικών προτύπων. Από την άποψη αυτή, μεταβολές στον πληθυσμό και την κοινωνικο-οικονομική οργάνωση των μητροπολιτικών κέντρων επηρεάζουν τη δομή και εξέλιξη τόσο των μικρότερων πόλεων στο ίδιο αστικό σύστημα, όσο και των άλλων μητροπολιτικών περιοχών του δικτύου πόλεων που ανήκουν (Vining και Kontuly 1978, Dacey 1979, Parr 1985).

Ένας μεγάλος αριθμός θεωρητικών και εμπειρικών μελετών έχει προσπαθήσει να κατανοήσει και να περιγράψει τις αιτίες και τη διαδικασία εξέλιξης των ευρωπαϊκών αστικών κέντρων (π.χ. Cheshire 1990 1995, Castells 1993, Hall 1993, Lever και Bailly 1996, Πετράκος και Οικονόμου 1999, Arvanitidis και Petrakos 2005), υποστηρίζοντας ότι από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '80 αρχίζει να εμφανίζεται μια αλλαγή στις τάσεις μητροπολιτικής αποσυγκεντροποίησης της προηγούμενης περιόδου. Σε αυτή τη νέα φάση τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα φαίνεται να ανακτούν το δυναμισμό και τα πληθυσμιακά τους μεγέθη αυξάνοντας την επιρροή τους στο σύστημα αστικών κέντρων όπου ανήκουν. Ως σημαντικότεροι παράγοντες που ευθύνονται για αυτή τη μεταβολή αναφέρονται η παραγωγική αναδιάρθρωση των οικονομιών μέσω της τριτογενεοποίησης και η ανάδειξη εσωτερικών και εξωτερικών οικονομιών κλίμακας που ευνοούν τη συγκέντρωση (Moomaw και Shatter 1996, Πετράκος και Οικονόμου 1999).

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Η παρούσα εργασία μελετά τη δομή και εξέλιξη των αστικών συστημάτων τεσσάρων μητροπόλεων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Τίρανα, Σόφια, Σκόπια και Θεσσαλονίκη). Σκοπός της είναι, πρώτον, να προσδιορίσει τη θέση και να αναδείξει τη σπουδαιότητα των μητροπόλεων στο αστικό τους σύστημα, δεύτερον, να περιγράψει και να κατανοήσει τις τάσεις και δυναμικές των πληθυσμιακών μεταβολών τους, και τρίτον, να διερευνήσει τις σχέσεις τόσο των μητροπόλεων μεταξύ τους όσο και μεταξύ αυτών και των άλλων πόλεων της ενδοχώρας τους και της υπόλοιπης χώρας. Επιπλέον, γίνεται μια προσπάθεια σκιαγράφησης κάποιων ποιοτικών χαρακτηριστικών, αλλά και δυναμικών ανάπτυξης, σχέσεων και αλληλεπιδράσεων των μητροπόλεων, όπως αυτά γίνονται αντιληπτά από 'πληροφορημένους' κατοίκους των.

Το ενδιαφέρον για την μελέτη των συγκεκριμένων περιοχών οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, στην απουσία από την βιβλιογραφία ερευνών για τη δομή και εξέλιξη των μητροπόλεων και των αστικών συστημάτων των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (ΝΑΕ), με εξαίρεση κάποιες μελέτες για το ελληνικό αστικό σύστημα (π.χ. Πετράκος και Μαρδάκης 1997, Πετράκος και Τσουκαλάς 1999, Petrakos *et al* 1999, Παυλέας και Πετράκος 2005). Δεύτερον, στις σημαντικές προοπτικές συνεργασίας που υπάρχουν στην περιοχή (Καζάκος και Λιαργκόβας 1996), κάτι που οφείλεται τόσο σε εξωτερικούς παράγοντες (Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και διεύρυνση, παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, κτλ.) όσο και σε τοπικές ιδιαιτερότητες (π.χ. χωρική εγγύτητα, κοινές οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές βάσεις, λειτουργικές διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις).

Η δομή της εργασίας έχει ως εξής. Η δεύτερη ενότητα εξετάζει τη δομή και εξέλιξη των μητροπόλεων σε σχέση με το ευρύτερο σύστημα αστικών κέντρων που ανήκουν. Η επόμενη μελετά θέματα μητροπολιτικής κυριαρχίας και αναλύει τις σχέσεις των μητροπόλεων με τα άλλα αστικά κέντρα και με την ενδοχώρα τους. Το τέταρτο κομμάτι παρουσιάζει τις απόψεις των κατοίκων για την ποιότητα του μητροπολιτικού χώρου αλλά και τις δυνατότητες και προοπτικές ανάπτυξής του, ενώ η τελευταία ενότητα ολοκληρώνει την εργασία συνοψίζοντας τα κυριότερα σημεία της μελέτης.

2. Μητροπόλεις και συστήματα αστικών κέντρων

Κάθε σύστημα πόλεων υπόκειται σε μια εσωτερική πληθυσμιακή και λειτουργική ιεράρχηση, τέτοια ώστε να ικανοποιούνται οι ανάγκες των αγορών του και συνολικά το σύστημα να επιτυγχάνει οικονομική αποτελεσματικότητα (Αργύρης 1993). Έτσι, σε κάθε σύστημα αστικών κέντρων οι μεγαλύτερες πληθυσμιακά (και ανώτερες στην ιεραρχία) πόλεις υποστηρίζουν μεγαλύτερο αριθμό αστικών λειτουργιών και εξυπηρετούν τις ανάγκες των αγορών των μικρότερων πόλεων.

Η ιεραρχική δομή ενός συστήματος αστικών κέντρων μπορεί να αποδοθεί σε γενικές γραμμές από τον κανόνα κατανομής τάξης-μεγέθους, ο οποίος ορίζει ότι υπάρχει μια αντίστροφη γραμμική συσχέτιση μεταξύ του λογάριθμου του μεγέθους μιας πόλης και του λογάριθμου της θέσης της στην ιεραρχία (Rossen και Resnick 1980; Gabaix 1999). Η κατανομή αυτή περιγράφεται από τη σχέση:

$$\ln(S_i) = \ln(A) - a \ln(R_i) + e_i$$

όπου S είναι το πληθυσμιακό μέγεθος του i αστικού κέντρου με θέση R στην ιεραρχία, A είναι το μέγεθος της μεγαλύτερης πόλης, a είναι ο συντελεστής Pareto, και e ένας διαταρακτικός όρος που εκπροσωπεί τυχαίους παράγοντες που επηρεάζουν το μέγεθος του αστικού κέντρου ($e \sim \text{IN}(0, \sigma^2)$). Τιμές του a μεγαλύτερες του 1 δηλώνουν τάσεις πληθυσμιακής συγκέντρωσης στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ το αντίθετο συμβαίνει για τιμές του a μικρότερες της μονάδας.

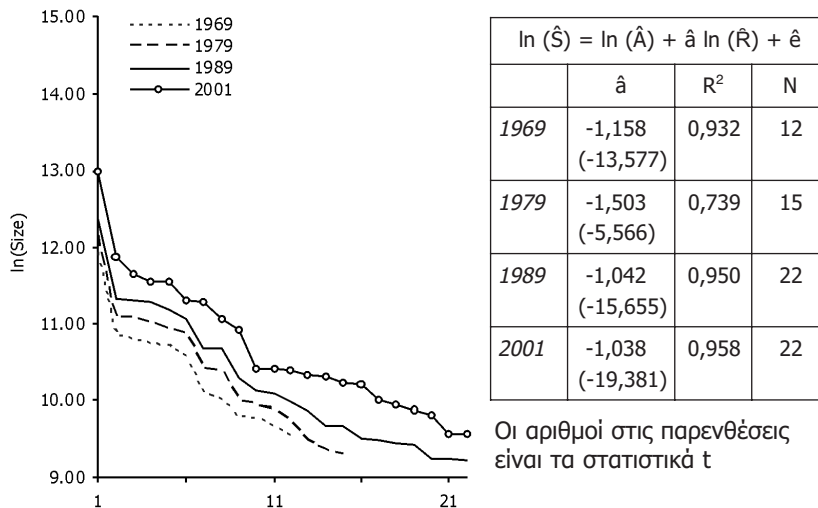
Η κατανομή τάξης-μεγέθους των αστικών κέντρων παρέχει ένα χρήσιμο και εποπτικό εργαλείο για τη διερεύνηση της δομής και εξέλιξης του αστικού συστήματος (Πετράκος και Μαρδάκης 1999, Reed 2002). Έτσι χρησιμοποιείται εδώ για να προσδιορίσουμε τη θέση και σπουδαιότητα των τεσσάρων μητροπόλεων στην ιεραρχία των αστικών κέντρων¹, αλλά και να εξακριβώσουμε αν τα συστήματα παρουσιάζουν ενδείξεις μητροπολιτικής συγκεντροποίησης ή όχι.

Στο Γράφημα 1 απεικονίζεται η κατανομή τάξης-μεγέθους του αστικού συστήματος της Αλβανίας. Τρεις σημαντικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν. Πρώτον, η μητρόπολη των Τιράνων κατέχει την πρώτη θέση στην αστική ιεραρχία ως το μεγαλύτερο αστικό κέντρο (το οποίο μεγεθύνεται συνεχώς), ενώ η απότομη κλίση της καμπύλης ως το δεύτερο αστικό κέντρο, για κάθε χρονική περίοδο, υποδηλώνει το δυσανάλογο μέγε-

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

θος των Τιράνων σε σχέση με την επόμενη πόλη στην ιεραρχία και, έτσι, την ύπαρξη του φαινομένου της 'κυρίαρχης πόλης' (Jefferson 1939), κάτι που επίσης συνοδεύεται από έλλειψη πόλεων μεσαίου μεγέθους. Δεύτερον, υπάρχει μια τάση αστικοποίησης της χώρας, καθώς όλες οι πόλεις της χώρας γνωρίζουν πληθυσμιακή αύξηση από το 1969 και μετά και ο αριθμός των αστικών κέντρων επίσης αυξάνεται. Τέλος, οι μικρές πόλεις πληθυσμού κάτω των 40.000 κατοίκων (μετά τη θέση 11 στην ιεραρχία) φαίνεται κατά την τελευταία υπό εξέταση χρονική περίοδο να μεγαθύνονται γρηγορότερα από τις μεγαλύτερες και υψηλότερες στην ιεραρχία πόλεις. Έτσι μπορούμε να δεχθούμε ότι το Αλβανικό αστικό σύστημα παρουσιάζει ενδείξεις αποσυγκεντροποίησης και ενίσχυσης των μικρότερων αστικών κέντρων, κάτι το οποίο φαίνεται και στην μεταβολή του συντελεστή Pareto, ο οποίος μειώνεται από 1,5 το 1979 σε 1,0 το 2001.

Γράφημα 1: Κατανομή τάξης μεγέθους του αστικού συστήματος της Αλβανίας.

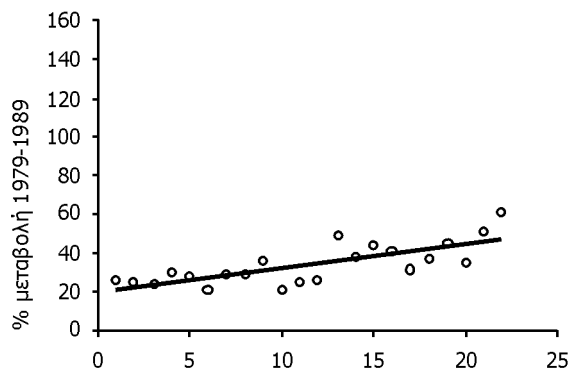
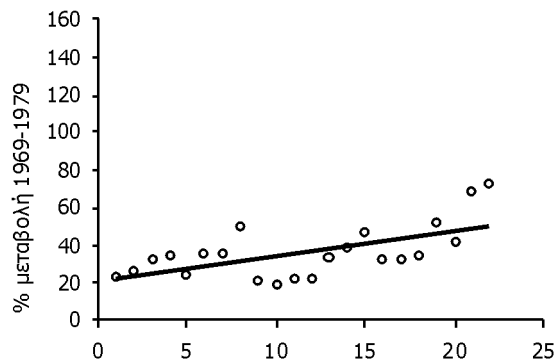

Πηγή: ιδία επεξεργασία.

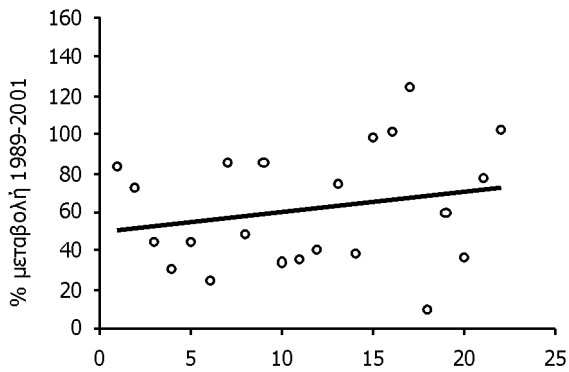
Μια άλλη παρουσίαση της δομής και εξέλιξης της αστικής ιεραρχίας γίνεται στο Γράφημα 2, το οποίο απεικονίζει τις πληθυσμιακές μεταβολές των αστικών κέντρων της Αλβανίας σε φθίνουσα σειρά μεγέθους για τις διαθέσιμες χρονικές περιόδους, ενώ παράλληλα παραθέτει και τη γραμ-

μή τάσης τους. Όπως φαίνεται, ήδη από το 1969 όλα τα αστικά κέντρα γνωρίζουν πληθυσμιακή ανάπτυξη (όλα τα σημεία είναι πάνω από το μηδέν). Επιπλέον, η θετική κλίση της γραμμής τάσης για κάθε χρονική περίοδο υποδηλώνει ότι οι πόλεις που βρίσκονται χαμηλότερα στην ιεραρχία μεγεθύνονται γρηγορότερα από αυτές που βρίσκονται στις πρώτες θέσεις. Στις πρώτες δύο υπό εξέταση περιόδους η διασπορά των παρατηρήσεων είναι πυκνή παρουσιάζοντας ταυτόχρονα παρόμοια μέση μεταβολή, 36% στην πρώτη και 34% στη δεύτερη περίοδο. Ωστόσο, στην τελευταία περίοδο η διασπορά αυξάνεται και η μέση πληθυσμιακή μεταβολή εκσφενδονίζεται στο 60%, δηλαδή οι διαφορές στο ρυθμό ανάπτυξης των πόλεων μεγαλώνουν ενώ οι πόλεις συνολικά παρουσιάζουν μεγαλύτερους ρυθμούς μεγέθυνσης.

Γράφημα 2: Μεταβολή πληθυσμού των Αλβανικών πόλεων.

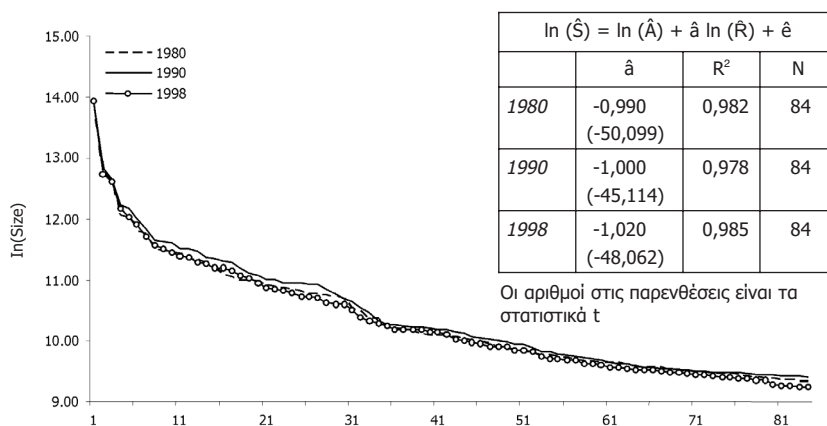

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

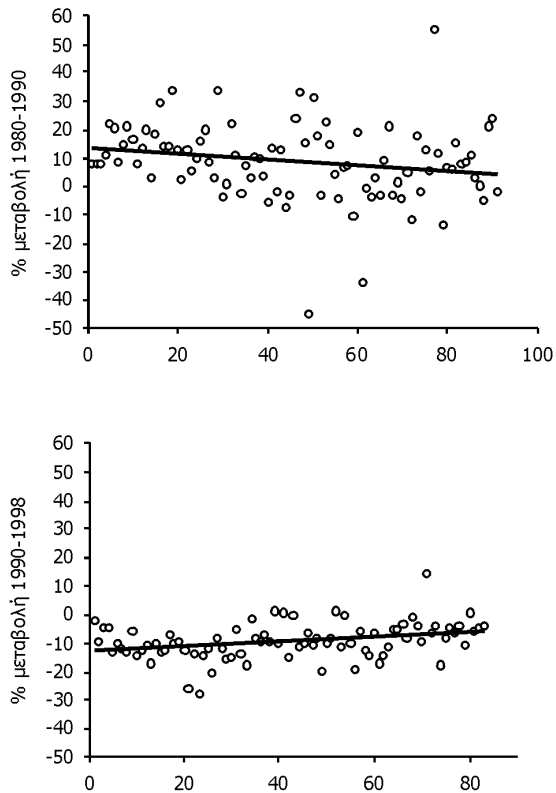
Στο Γράφημα 3 παρουσιάζεται η κατανομή τάξης-μεγέθους για το αστικό σύστημα της Βουλγαρίας στα έτη 1980, 1990 και 1998. Όμοια με το Αλβανικό, το Βουλγαρικό αστικό σύστημα επιδεικνύει το φαινόμενο της κυρίαρχης πόλης, δηλ. η πρώτη στην ιεραρχία πόλη, μητρόπολη της Σόφιας, είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από την αμέσως επόμενη, ενώ παράλληλα απουσιάζουν οι πόλεις μεσαίου μεγέθους. Αυτή όμως είναι και η μοναδική ομοιότητα στα συστήματα των δύο χωρών. Στη Βουλγαρία όχι μόνο υπάρχουν πολύ περισσότερα αστικά κέντρα αλλά επίσης το αστικό σύστημα παρουσιάζει κανονικότερη κατανομή (ιδίως αν αγνοήσει κανείς τις τρεις πρώτες πόλεις) με συντελεστή Pareto να πλησιάζει τη μονάδα. Επίσης υπάρχει σαφής πληθυσμιακή συρρίκνωση σε όλες τις πόλεις της χώρας. Μάλιστα η απώλεια αυτή είναι τόσο μεγάλη ώστε το 1998 κάποιες πόλεις (θέσεις 21 ως 33 της ιεραρχίας) πέφτουν κάτω από τα πληθυσμιακά επίπεδα του 1980. Όσον αφορά το συντελεστή Pareto, η αύξηση του από 0,99 το 1980 σε 1,02 το 1998 δείχνει μια τάση συγκέντρωσης του πληθυσμού στις μεγαλύτερες πόλεις, ή τουλάχιστον, χαμηλότερο ρυθμό πληθυσμιακής συρρίκνωσης των.

Γράφημα 3: Κατανομή τάξης μεγέθους του αστικού συστήματος της Βουλγαρίας.

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Απεικονίζοντας τις αστικές πληθυσμιακές μεταβολές σε φθίνουσα σειρά μεγέθους για τις διαθέσιμες χρονικές περιόδους, το Γράφημα 4 παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα εικόνα της εξέλιξης του αστικού συστήματος της Βουλγαρίας. Η γραμμή τάσης των Βουλγαρικών πόλεων παρουσιάζει αρνητική κλίση για την περίοδο 1989-1990, δηλαδή οι μεγαλύτερες πόλεις παρουσιάζουν εντονότερη δημογραφική δυναμική σε σχέση με τις μικρότερες. Ο μέσος όρος των πληθυσμιακών μεταβολών είναι στο 8,7%, κάτι που υποδεικνύει ότι το αστικό σύστημα της χώρας γνωρίζει (μια σχετικά μικρή) πληθυσμιακή αύξηση. Στη δεύτερη χρονική περίοδο (1990-1998) η κατάσταση στο Βουλγαρικό αστικό σύστημα αλλάζει δραματικά. Οι παρατηρήσεις παρουσιάζουν πυκνότερη διασπορά αλλά βρίσκονται όλες κάτω από το μηδέν, το οποίο σημαίνει ότι όλες οι πόλεις χάνουν πληθυσμό. Όσον αφορά στην γραμμή τάσης, η θετική κλίση της δηλώνει ότι οι σχετικά μικρότερες πόλεις συρρικνώνονται με μικρότερο ρυθμό από τις μεγαλύτερες.

Γράφημα 4: Μεταβολή πληθυσμού των Βουλγαρικών πόλεων.

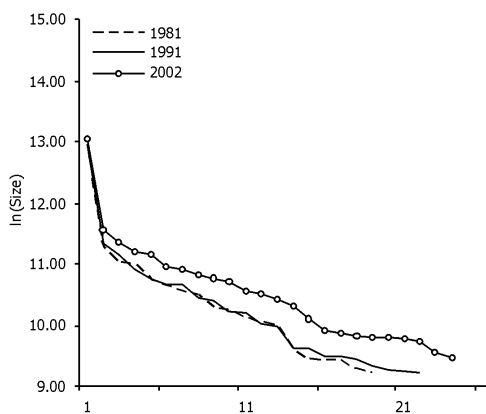

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Το Γράφημα 5 παρουσιάζει την εξέλιξη του αστικού συστήματος της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ). Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε τα αστικά συστήματα της ΠΓΔΜ και της Αλβανίας παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες. Πρώτον, το πρότυπο της κυρίαρχης πόλης, τα Σκόπια, με την απουσία πόλεων μεσαίου μεγέθους, είναι εμφανές στην ΠΓΔΜ, όπως και στα δύο προηγούμενα κράτη. Δεύτερον, υπάρχει μια έντονη τάση αστικοποίησης της χώρας στην τελευταία περίοδο, καθώς όλες οι πόλεις γνωρίζουν σημαντική πληθυσμιακή αύξηση. Ωστόσο η αύξηση αυτή δεν είναι ίδια σε όλες τις πόλεις, ενώ αυτές που φαίνεται να ευνοούνται ιδιαίτερα είναι οι μικρότερες πόλεις.

Έτσι μπορούμε να δεχθούμε ότι το αστικό σύστημα της ΠΓΔΜ παρουσιάζει ενδείξεις αποσυγκεντροποίησης και ενίσχυσης των μικρότερων αστικών κέντρων, κάτι το οποίο ενισχύεται και από τη μεταβολή του συντελεστή Pareto, ο οποίος μειώνεται από 1,1 το 1981 φτάνοντας το 0,99 το 2001.

Γράφημα 5: Κατανομή τάξης μεγέθους του αστικού συστήματος της ΠΓΔΜ.

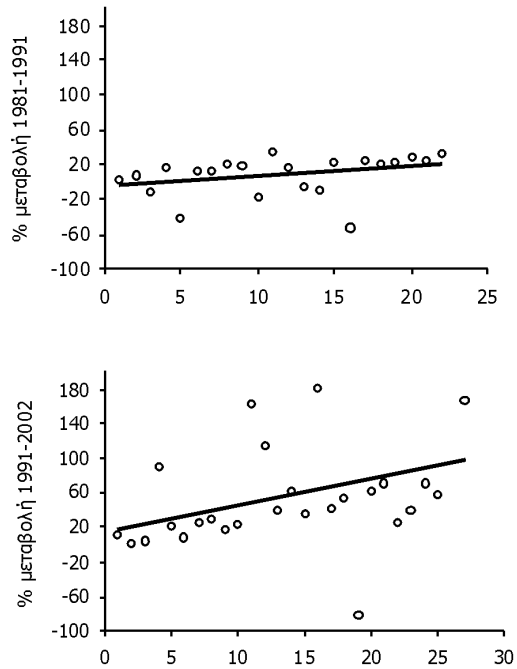
$\ln(\hat{S}) = \ln(\hat{A}) + \hat{a} \ln(\hat{R}) + \hat{\epsilon}$			
	\hat{a}	R^2	N
1981	-1,115 (-12,517)	0,948	22
1991	-1,050 (-5,566)	0,958	26
2002	-0,985 (-13,468)	0,948	26

Οι αριθμοί στις παρενθέσεις είναι τα στατιστικά t

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

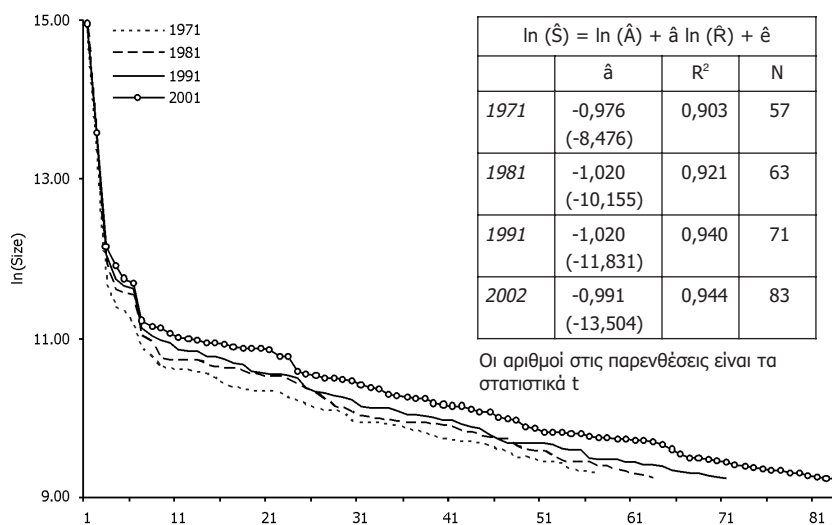
Το Γράφημα 6 παρουσιάζει τις πληθυσμιακές μεταβολές των πόλεων της ΠΓΔΜ σε φθίνουσα σειρά μεγέθους. Κατά την περίοδο 1981-1991 υπάρχουν μικρές αλλά θετικές μεταβολές (μέση τιμή 8,2%), ενώ φαίνεται να ενισχύονται ελαφρά οι μικρότερες σε μέγεθος πόλεις (μικρή σχετική θετική κλίση της γραμμής τάσης). Στην επόμενη περίοδο (1991-2002), η τάση αυτή γίνεται πιο έντονη, η μέση πληθυσμιακή μεταβολή φτάνει το 57,02% με την εμφάνιση μεγάλων θετικών δημογραφικών μεταβολών (και μεγαλύτερης διασποράς παρατηρήσεων) ιδιαίτερα μετά τη δέκατη θέση της ιεραρχίας, και μόνο ένα αστικό κέντρο να γνωρίζει πληθυσμιακή μείωση.

Γράφημα 6: Μεταβολή πληθυσμού των πόλεων της ΠΓΔΜ.

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Τέλος, στο Γράφημα 7 απεικονίζεται η κατανομή των ελληνικών αστικών κέντρων. Συγκρινόμενο με τα άλλα αστικά συστήματα που εξετάστηκαν, το ελληνικό σύστημα μοιάζει περισσότερο με αυτό της Βουλγαρίας. Τέσσερις σημαντικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν. Πρώτον, το σύστημα ακολουθεί το πρότυπο της κυρίαρχης πόλης ενώ υπάρχει έλλειψη πόλεων μεσαίου μεγέθους (όπως και στις άλλες χώρες). Δεύτερον, μετά την έκτη πόλη η κατανομή του συστήματος γίνεται πιο κανονική, μαρτυρώντας ότι όχι μόνο η πρώτη (Αθήνα) αλλά επίσης και η δεύτερη (Θεσσαλονίκη), τρίτη, τέταρτη, πέμπτη και έκτη στη ιεραρχία πόλεις είναι δυσανάλογα μεγαλύτερες των υπολοίπων. Τρίτον, υπάρχει μια έντονη τάση αστικοποίησης της χώρας, καθώς τόσο ο πληθυσμός όσο και ο αριθμός των πόλεων γνωρίζουν σημαντική αύξηση. Τέλος, οι συντελεστές Pareto δείχνουν μητροπολιτική συγκεντροποίηση ως το 1981, σταθερότητα από το 1981 ως το 1991, και ενίσχυση των μικρότερων πληθυσμιακά πόλεων κατά την τελευταία περίοδο.

Γράφημα 7: Κατανομή τάξης μεγέθους του αστικού συστήματος της Ελλάδας.

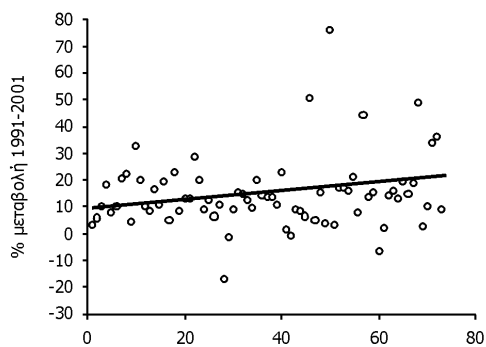
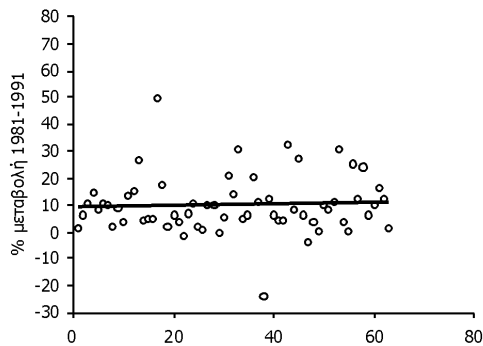
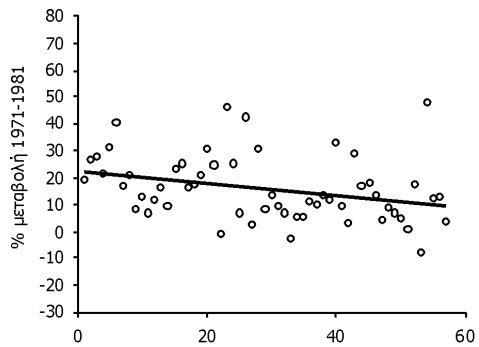
Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Στο Γράφημα 8 παρουσιάζονται διαχρονικά οι ποσοστιαίες μεταβολές του πληθυσμού του Ελληνικού συστήματος αστικών κέντρων για τις περιόδους 1971-1981, 1981-1991 και 1991-2001. Σε γενικά πλαίσια, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον το γεγονός ότι η πληθυσμιακή εξέλιξη των πόλεων μπορεί να χαρακτηριστεί ως η βαθμιαία αντιστροφή μιας αρχικής κατάστασης. Πιο συγκεκριμένα, κατά την πρώτη χρονική περίοδο ο μέσος όρος των μεταβολών κυμαίνεται στα επίπεδα του 16% και διαπιστώνεται ότι οι μεγαλύτερες και πρώτες στην ιεραρχία πόλεις μεγεθύνονται με σχετικά ταχύτερο ρυθμό από τις μικρότερες και τελευταίες στην κλίμακα (λόγω αρνητικής κλίσης της γραμμής τάσεως). Στη δεύτερη περίοδο, η μέση πληθυσμιακή μεταβολή πέφτει στο 10%, η διασπορά των σημείων γίνεται πυκνότερη και η γραμμή τάσης σχεδόν οριζόντια υποδηλώνοντας την ύπαρξη μιας ισορροπίας στις μεταβολές, όπου τα πρώτα και τα τελευταία στην ιεραρχία αστικά κέντρα γνωρίζουν περίπου ίδιους ρυθμούς ανάπτυξης. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας περιόδου, η αντιστροφή των τάσεων είναι ξεκάθαρη και συνίσταται τόσο στην αύξηση του μέσου όρου των πληθυσμιακών μεταβολών (15,7%), όσο και στην αυξημένη θετική κλίση της γραμμής τάσης. Εν κατακλείδι, μπορεί να παρατηρηθεί ότι την τελευταία περίοδο της ανάπτυξης οι ελληνικές πόλεις παρουσίασαν μια δυναμι-

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

κή μεγέθυνσης, ενώ οι πόλεις που επωφελούνται πληθυσμιακά είναι οι μικρότερες, δηλ. αυτές που βρίσκονται μετά την 45η θέση της ιεραρχίας.

Γράφημα 8: Μεταβολή πληθυσμού των Ελληνικών πόλεων.

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

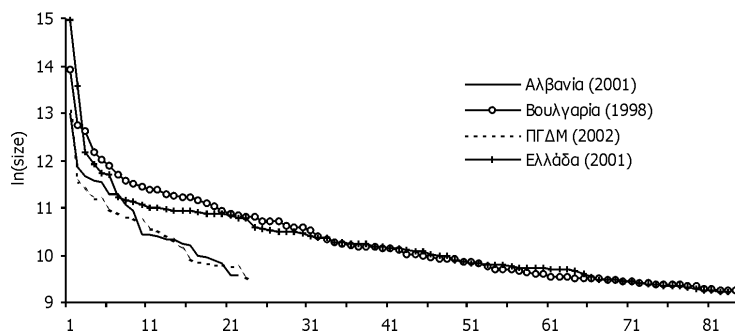
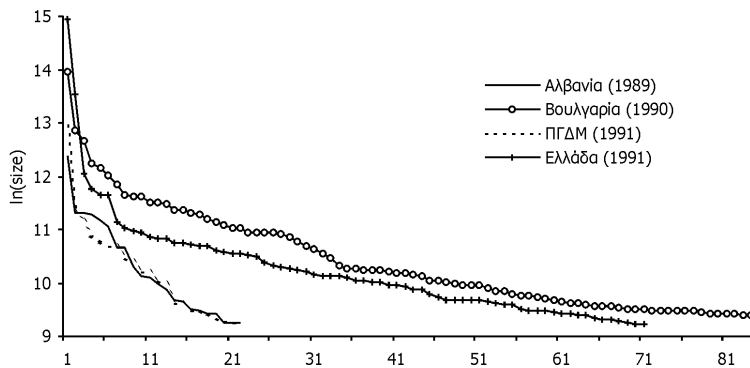
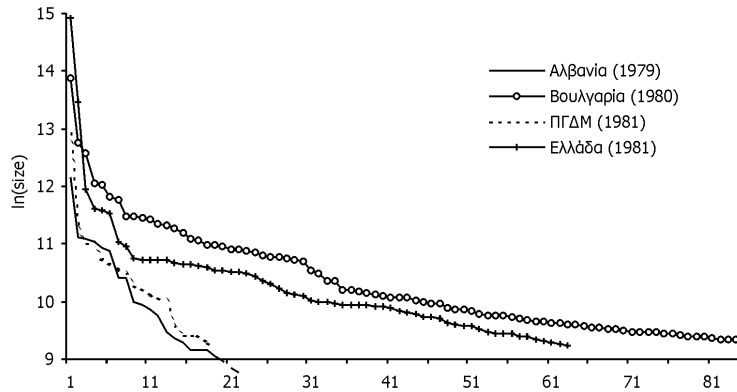
Έχοντας εξετάσει τη διαχρονική εξέλιξη των μητροπόλεων και τη θέση τους στην ιεραρχία των αστικών συστημάτων που ανήκουν, η συγκριτική παράθεση των αστικών συστημάτων των τεσσάρων χωρών στις διαθέσιμες χρονικές περιόδους, κρίνεται χρήσιμη. Έτσι παρατηρώντας το Γράφημα 9, συμπεραίνεται ότι και οι τέσσερις χώρες ακολουθούν σε σημαντικό βαθμό το πρότυπο της κυρίαρχης πόλης – μητρόπολης, καθώς η καμπύλη τάξης-μεγέθους παρουσιάζει μια απότομη πτώση μετά το πρώτο αστικό κέντρο. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Ελλάδας όπου το φαινόμενο αυτό παρατηρείται, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ως και την έκτη στην ιεραρχία πόλη, ενώ η δεύτερη στην ιεραρχία (Θεσσαλονίκη) είναι περίπου τέσσερις φορές μεγαλύτερη από την τρίτη (Πάτρα). Από τα παραπάνω συμπεραίνει κανείς ότι στα αστικά συστήματα της Αλβανίας, της Βουλγαρίας, της ΠΓΔΜ και της Ελλάδας κυριαρχεί έλλειψη πόλεων μεσαίου μεγέθους. Αυτό σημαίνει ότι, πέραν της πρώτης πόλης, τα εθνικά αστικά συστήματα αποτελούνται από μικρές, σε σχετικούς όρους, πόλεις. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Αλβανίας, όπου η δεύτερη πόλη (Δυρράχιο) έχει πληθυσμό λιγότερο από 150.000 κατοίκους.

Συγκρίνοντας τις χώρες μεταξύ τους είναι εμφανείς οι ομοιότητες μεταξύ αστικών συστημάτων Αλβανίας και ΠΓΔΜ, μιας και τα δύο περιέχουν το μικρότερο αριθμό πόλεων άνω των 10.000 κατοίκων (λόγω του μικρότερου μεγέθους των δύο χωρών) και οι κατανομές τους εμφανίζουν μια πιο απότομη κλίση. Αντίστοιχα, εξαιτίας του μεγαλύτερου αριθμού πόλεων που περιλαμβάνουν οι χώρες της Βουλγαρίας και της Ελλάδας και των ομαλότερων κατανομών τους (αν αγνοήσουμε το πρώτο σε ιεραρχία αστικό κέντρο), είναι δυνατόν να ισχυρισθεί κανείς ότι τα αστικά τους συστήματα παρουσιάζουν παρόμοια δομή.

Η συγκριτική μελέτη στην εξέλιξη των καμπυλών κατανομής τάξης-μεγέθους των υπό εξέταση χωρών δηλώνει κάποια πράγματα σχετικά με την πορεία και το βαθμό αστικοποίησης των χωρών καθώς και τα σχετικά μεγέθη των πόλεων. Στο ξεκίνημα της ανάλυσης οι πόλεις της Αλβανίας παρουσιάζουν το μικρότερο μέγεθος, ακολουθούμενες από τις πόλεις της ΠΓΔΜ και Ελλάδας, ενώ οι πόλεις της Βουλγαρίας είναι οι πιο αναπτυγμένες πληθυσμιακά. Η κατάσταση αλλάζει στη δεύτερη και τρίτη χρονική περίοδο όπου βλέπουμε να ενισχύονται οι πόλεις της Αλβανίας έναντι της ΠΓΔΜ και οι πόλεις της Ελλάδας έναντι της Βουλγαρίας.

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Γράφημα 9: Κατανομή τάξης μεγέθους πόλεων Αλβανίας, Βουλγαρίας, ΠΓΔΜ και Ελλάδας (διαθέσιμα έτη).

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

3. Μητροπολιτική κυριαρχία

Η ενότητα αυτή μελετά το βαθμό κυριαρχίας της μητρόπολης στο εθνικό αστικό σύστημα. Η εργασία ξεκινά σκιαγραφώντας το βαθμό μητροπολιτικής συγκέντρωσης στις υπό εξέταση χώρες και προχωρά στην ανάλυση του μεγέθους των τεσσάρων μητροπόλεων σε σχέση με τα άλλα μεγάλα εθνικά αστικά κέντρα και με την ενδοχώρα τους. Για την ανάλυση αυτή χρησιμοποιούμε τους λόγους μεγέθους της μητρόπολης (S1) προς τον πληθυσμό της χώρας, προς το μέγεθος της δεύτερης μεγαλύτερης πόλης (S2), προς το μέγεθος των τεσσάρων μεγαλύτερων πόλεων (S2, S3, S4, S5), και τέλος προς το μέγεθος της ενδοχώρας της μητρόπολης. Ως ενδοχώρα ορίζουμε την ευρύτερη περιοχή επιρροής της μητρόπολης, και περιλαμβάνει όλα τα αστικά κέντρα (δηλ. άνω των 10.000 κατοίκων) που βρίσκονται κοντά στη μητρόπολη σε ακτίνα 200 χιλιομέτρων (Anagnostou *et al* 2006). Αυτές οι πόλεις παρουσιάζουν ένα βαθμό οικονομικής, διοικητικής, και λειτουργικής εξάρτησης από τη μητρόπολη τους ή αναπτύσσουν συγγενείς ή συμπληρωματικές οικονομικές σχέσεις με αυτήν.

Ορισμένα γενικά στοιχεία σχετικά με το ποσοστό του πληθυσμού της χώρας που ζει στις μητροπολιτικές περιοχές παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Είναι προφανές ότι η Ελλάδα διακρίνεται από ένα σχετικά υψηλό βαθμό μητροπολιτικής συγκέντρωσης. Στις υπόλοιπες χώρες το αντίστοιχο ποσοστό κυμαίνεται μεταξύ του 10% και του 20%, και θεωρείται σχετικά χαμηλό σε σχέση με τα διεθνή δεδομένα.

Πίνακας 1: Μητροπολιτική συγκέντρωση στις τέσσερις χώρες.

Μητρόπολη	Χώρα	Έτος	% πληθυσμού χώρας
Τίρανα	Αλβανία	1979	7,1
		1989	7,2
		2001	12,6
Σόφια	Βουλγαρία	1980	11,9
		1991	13,2
		1998	14,3
Σκόπια	ΠΓΔΜ	1981	22,7
		1991	19,6
		2001	20,3

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Αθήνα (ΠΣΠ)	Ελλάδα	1981	34,6
		1991	34,7
		2001	38,0*
Θεσσαλονίκη	Ελλάδα	1981	7,3
		1991	7,3
		2001	7,2

* Εκτίμηση βάση μελέτης της Αττικό Μετρό

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τον αριθμό των πόλεων ανά τάξη μεγέθους για κάθε αστικό σύστημα. Διαπιστώνεται ότι με εξαίρεση την Αθήνα που έχει πληθυσμό πάνω από τρία εκατομμύρια κατοίκους, όλες οι υπόλοιπες πρωτεύουσες είναι σχετικά μικρές σε σχέση με τα Ευρωπαϊκά δεδομένα. Η Θεσσαλονίκη και η Σόφια ξεφεύγουν σίγουρα από το χαρακτηρισμό της πόλης μεσαίου μεγέθους, αλλά και αυτές με δυσκολία μπορούν να χαρακτηρισθούν ως μητροπόλεις (αναφορικά πάντα με τα Ευρωπαϊκά πρότυπα). Ωστόσο, κατά σύμβαση η εργασία αυτή θεωρεί μητροπόλεις τις εξεταζόμενες πόλεις. Οι βασικότεροι λόγοι σχετίζονται με τη μικρότερη κλίμακα μεγεθών των πόλεων στην ΝΑΕ αλλά και το ειδικό βάρος που φέρουν οι πόλεις των Τιράνων, της Σόφιας, των Σκοπίων και της Θεσσαλονίκης λόγω των υπηρεσιών που προσφέρουν στην ευρύτερη περιοχή τους.

Πίνακας 2: Αριθμός πόλεων ανά κατηγορία μεγέθους.

Μέγεθος πόλεων (εκατομμύρια κάτοικοι, τελευταίο διαθέσιμο έτος)							
Χώρα	>3	3>2	2>1	1>0,5	0,5>0,2	0,2>0,1	0,1>0,05
Αλβανία					1		5
Βουλγαρία		1		2	6	14	
ΠΓΔΜ					1		4
Ελλάδα	1			1		4	10
Σύνολο	1		1	1	4	10	33

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

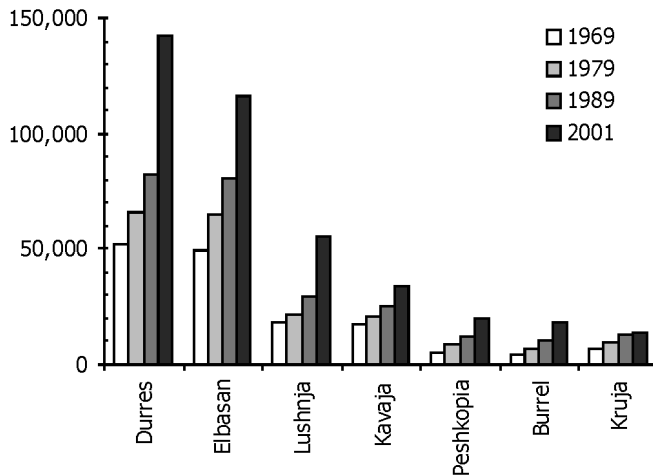
Η σχέση των Τιράνων τόσο με τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της Αλβανίας και με τις πόλεις της ενδοχώρα του, παρουσιάζεται στον Πίνακα

3. Παρατηρούμε καθαρά την αύξηση της κυριαρχίας της μητρόπολης στο εθνικό αστικό σύστημα κατά την τελευταία δεκαετία. Αν και η ανάπτυξη της περιορίστηκε επιτυχώς από το Σοσιαλιστικό κράτος ως το 1990 (η αναλογία του πληθυσμού των Τιράνων στον εθνικό πληθυσμό παραμένει σταθερή στο 7%), θεσμικές αλλαγές, που επέτρεψαν την ελεύθερη μετακίνηση των πολιτών από το 1990 και μετά, οδήγησαν σε μητροπολιτική συγκεντροποίηση και ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των Τιράνων φτάνοντας το 2001 στο 13% του πληθυσμού της χώρας. Μια παρόμοια τάση παρατηρείται και στους άλλους δείκτες. Ως το 1990 ο πληθυσμός των Τιράνων μεταβάλλεται σε αντιστοιχία με την δεύτερη και με τις τέσσερις μεγαλύτερες πόλεις της Αλβανίας, ενώ από το 1990 και μετά η αύξηση της μητρόπολης είναι δυσανάλογη, μαρτυρώντας την ύπαρξη ισχυρών δυνάμεων αστικοποίησης και πληθυσμιακής συγκεντροποίησης στην πρωτεύουσα. Όσον αφορά στη σχέση της μητρόπολης με την ενδοχώρα της, ο σχετικός δείκτης ($S1/$ ενδοχώρα) δείχνει μια τάση περιαστικοποίησης και μητροπολιτικής αποσυγκεντροποίησης για την πρώτη περίοδο, η οποία φαίνεται να αντιστρέφεται από το 1990 και μετά. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι οι πόλεις της ενδοχώρας των Τιράνων παρουσιάζουν τάσεις μεγέθυνσης σε όλο το εξεταζόμενο διάστημα (1969-2001), κάτι που γίνεται πιο έντονο κατά την τελευταία περίοδο (1989-2001) (βλέπε Γράφημα 10). Αυτό, σε συνδυασμό με το διπλασιασμό του δείκτη μητροπολιτικής συγκέντρωσης στο ίδιο χρονικό διάστημα, είναι ενδεικτικό της έντασης και του δυναμισμού της μητροπολιτικής κυριαρχίας των Τιράνων.

Πίνακας 3: Μητροπολιτική κυριαρχία Τιράνων.

	1969	1979	1989	2001
$S1$ / πληθυσμός Αλβανίας	0,06	0,07	0,07	0,13
$S1$ / $S2$	2,93	2,85	2,88	3,06
$S1$ / $S2 + S3 + S4 + S5$	0,80	0,76	0,76	0,93
$S1$ / ενδοχώρα	1,11	1,09	0,94	1,09

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Γράφημα 10: Πληθυσμιακή εξέλιξη πόλεων της ενδοχώρας των Τιράνων.

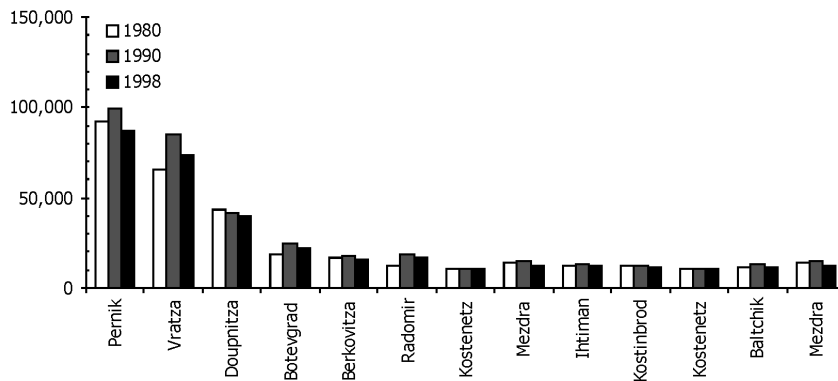
Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Η μητροπολιτική κυριαρχία της Σόφιας γίνεται πασιφανής σε όλους τους δείκτες του Πίνακα 4, ιδίως αν κανείς αναλογισθεί την πληθυσμιακή συρρίκνωση της Βουλγαρίας. Πιο αναλυτικά, ο πρώτος δείκτης δείχνει μια διαχρονική αύξηση στο βαθμό της μητροπολιτικής συγκέντρωσης της χώρας. Παρότι οι υπόλοιποι δείκτες παρουσιάζουν μικρή μείωση από το 1980 ως το 1990, υποδηλώνοντας μια εξασθένηση της μητροπολιτικής κυριαρχίας της πρωτεύουσας σε σχέση με το δεύτερο και τα τέσσερα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, η τάση αυτή φαίνεται να αναστρέφεται υπέρ της Σόφιας στην επόμενη περίοδο (1990-1998). Μια παρόμοια εικόνα διαγράφεται και στην σχέση της μητρόπολης με της ενδοχώρα της. Πιο συγκεκριμένα, η μείωση του δείκτη στο διάστημα 1980-1990 δηλώνει τάσεις περιαστικοποίησης της μητρόπολης (το οποίο επιβεβαιώνεται από την πληθυσμιακή αύξηση των αστικών κέντρων της ενδοχώρας, βλέπε Γράφημα 11), οι οποίες αναστρέφονται την επόμενη περίοδο. Οι μεταβολές αυτές μπορεί μόνο να συσχετισθούν με την σημαντικές πολιτικο-οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που συντελέστηκαν στη Βουλγαρία από το 1990 και μετά. Αναφορικά με την κατάσταση στις πόλεις της ενδοχώρας κατά το τελευταίο διάστημα 1990-1998, η γενικότερη τάση είναι αυτή της σταθεροποίησης και της αμυδρής πληθυσμιακής μείωσης (Γράφημα 11).

Πίνακας 4: Μητροπολιτική κυριαρχία Σόφιας.

	1980	1990	1998
S1 / πληθυσμός Βουλγαρίας	0,12	0,13	0,14
S1 / S2	3,02	3,01	3,28
S1 / S2 + S3 + S4 + S5	1,08	1,05	1,12
S1 / ενδοχώρα	3,13	3,00	3,32

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Γράφημα 11: Πληθυσμιακή εξέλιξη πόλεων της ενδοχώρας της Σόφιας.

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση των Σκοπίων (βλέπε Πίνακα 5). Παρά την αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας κατά την περίοδο 1991-2002 η μητροπολιτική συγκέντρωση της χώρας φαίνεται να σταθεροποιείται (στο 20%), μετά από μια μικρή εξασθένηση στο διάστημα 1981-1991, υποδεικνύοντας ότι οι πληθυσμιακές μεταβολές των Σκοπίων ακολουθούν αυτές της χώρας. Η πτωτική τάση των επόμενων δύο δεικτών καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο επισημαίνει την φθίνουσα μητροπολιτική κυριαρχία των Σκοπίων προ όφελος της δεύτερης και των τεσσάρων μεγαλύτερων αστικών κέντρων της χώρας. Αναφορικά με την σχέση μεταξύ μητρόπολης και ενδοχώρας της, η αύξηση του δείκτη στην πρώτη περίοδο δηλώνει μια μητροπολιτική ενίσχυση και αύξηση της κυριαρχίας των Σκοπίων στην ενδοχώρα τους, τάση η οποία φαίνεται να

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

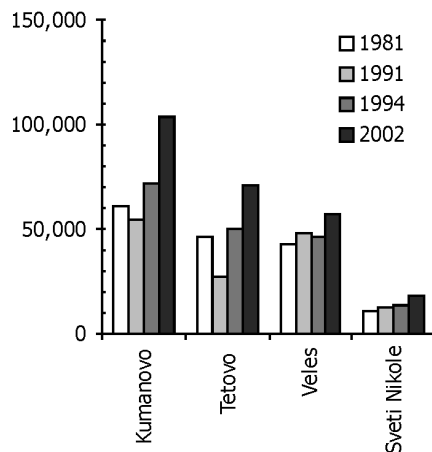
αναστρέφεται από το 1991 και μετά. Η πληθυσμιακή εξέλιξη των πόλεων της ενδοχώρας των Σκοπίων απεικονίζεται στο Γράφημα 12, όπου γενικά παρατηρείται μια ανοδική τάση, ενώ αξιοσημείωτη είναι η μεγέθυνση των Κουμάνοβο και Τέτοβο κατά την περίοδο 1991-2002. Συμπερασματικά, συνδυάζοντας τις προαναφερθείσες παρατηρήσεις και προσθέτοντας το γεγονός ότι οι Κουμάνοβο και Τέτοβο ανήκουν στις τέσσερις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας, μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι η μητροπολιτική κυριαρχία των Σκοπίων εξασθενεί προς όφελος των υπόλοιπων μεγάλων αστικών κέντρων και της ενδοχώρας της.

Πίνακας 5: Μητροπολιτική κυριαρχία Σκοπίων.

	1981	1991	2002
S1 / πληθυσμός ΠΓΔΜ	0,23	0,20	0,20
S1 / S2	5,20	4,92	4,48
S1 / S2 + S3 + S4 + S5	1,66	1,63	1,39
S1 / ενδοχώρα	2,54	2,94	1,85

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Γράφημα 12: Πληθυσμιακή εξέλιξη πόλεων ενδοχώρας των Σκοπίων.

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Ο Πίνακας 6 παρουσιάζει την μητροπολιτική κυριαρχία της Θεσσαλονίκης. Η σταθεροποίηση του πρώτου δείκτη του Πίνακα (από το 1981 και μετά) δηλώνει ότι οι πληθυσμιακές μεταβολές στη συμπρωτεύουσα είναι ανάλογες της χώρας, και ως εκ τούτου υπάρχει μια σχετική σταθερότητα στην μητροπολιτική συγκεντροποίηση της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, η μείωση των δύο επόμενων δεικτών του Πίνακα 6 φανερώνει μια σταθερή διαχρονικά εξασθένηση της κυριαρχίας της συμπρωτεύουσας σε σύγκριση με την επόμενη στην ιεραρχία μεγάλη (Πάτρα) αλλά και με τις τέσσερις αμέσως μεγαλύτερες πόλεις. Όσον αφορά στη σχέση της μητρόπολης με την ενδοχώρα της, η αύξηση του σχετικού δείκτη από το 1971 ως το 1991 αποτελεί ένδειξη μητροπολιτικής συγκεντροποίησης, τάση η οποία αναστρέφεται υπέρ της ενίσχυσης της ενδοχώρας μετά το 1991. Η εικόνα σχετικά με την εξέλιξη των πόλεων της ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης είναι σχετικά ξεκάθαρη. Όλα τα αστικά κέντρα κοντά στην μητροπολιτική περιοχή της συμπρωτεύουσας έχουν εκδηλώσει θετικές πληθυσμιακές μεταβολές με την πάροδο του χρόνου, με εξαίρεση την περίπτωση της Νάουσας, η οποία παρουσιάζει μια τάση σταθεροποίησης. Στα πλαίσια αυτά, εκπληκτική κρίνεται η μεγέθυνση της πόλης της Κατερίνης, ίσως λόγω της αναβαθμισμένης μεταφορικής σύνδεσης της με τη Θεσσαλονίκη (ΠΑΘΕ).

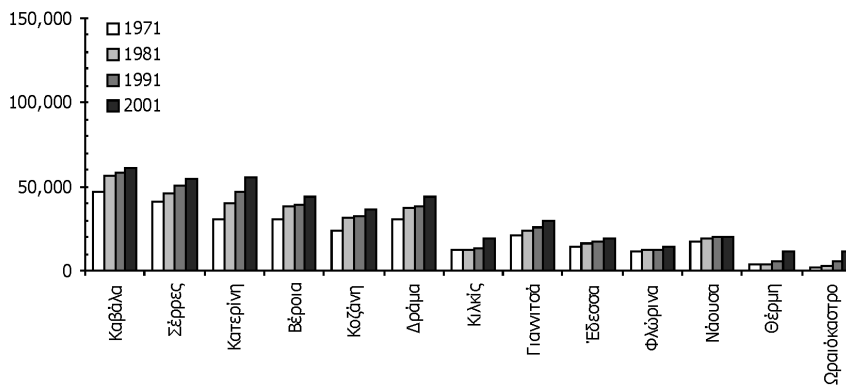
Πίνακας 6: Μητροπολιτική κυριαρχία Θεσσαλονίκης.

	1971	1981	1991	2001
S2 / πληθυσμός Ελλάδας	0,06	0,07	0,07	0,07
S2 / S3	4,61	4,57	4,39	4,24
S2 / S3 + S4 + S5 + S6	1,52	1,49	1,42	1,35
S2 / ενδοχώρα	1,99	2,11	2,12	1,90

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Γράφημα 13: Πληθυσμιακή εξέλιξη πόλεων ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης.

Πηγή: ίδια επεξεργασία.

Ολοκληρώνοντας την ενότητα αυτή αξίζει να τονίσουμε τα εξής σημεία. Πρώτον, δύο από τις τέσσερις εξεταζόμενες μητροπολιτικές περιοχές φαίνεται να δείχνουν τάσεις ύφεσης της μητροπολιτικής κυριαρχίας τους. Αυτές είναι οι πόλεις των Σκοπίων και της Θεσσαλονίκης, όπου η κατάσταση αυτή λειτουργεί ευνοϊκά για τα πιο-κάτω-στην-ιεραρχία αστικά κέντρα ή γι' αυτά που βρίσκονται στην ενδοχώρα τους (τα οποία συνεχίζουν να μεγεθύνονται με υψηλότερο ρυθμό ανάπτυξης). Ενδιαφέρουσες είναι οι περιπτώσεις των Τιράνων και της Σόφιας. Τα μεν Τίρανα επιδεικνύουν σημαντική αύξηση της μητροπολιτικής τους κυριαρχίας η οποία συνδυάζεται με περαιτέρω ανάπτυξη των μικρότερων και μεγαλύτερων πόλεων που βρίσκονται στην ενδοχώρα τους, ενώ η σχετική ενδυνάμωση της μητροπολιτικής κυριαρχίας της Σόφιας οφείλεται κατά βάση στην πληθυσμιακή συρρίκνωση των αστικών περιοχών της χώρας. Όσον αφορά στην εξέλιξη της ενδοχώρας των μητροπόλεων η παρατηρούμενη τάση είναι αυτή της πληθυσμιακής ανάπτυξης. Ωστόσο, εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση της Σόφιας, όπου η τάση μεγέθυνσης των πόλεων της ενδοχώρας διεκόπη και αναστράφηκε κατά την τελευταία χρονική περίοδο, κάτι που μάλλον έχει να κάνει με τις ιδιαιτερότητες της χώρας και με τον τρόπο με τον οποίον βιώνει τη μετάβαση από τον υπαρκτό σοσιαλισμό στη δυτικού τύπου ελεύθερη οικονομία.

4. Οι απόψεις των κατοίκων

Το τμήμα αυτό της εργασίας προβαίνει σε σκιαγράφηση κάποιων ποιοτικών χαρακτηριστικών, αλλά και δυναμικών ανάπτυξης, σχέσεων και αλληλεπιδράσεων των μητροπόλεων, όπως αυτά γίνονται αντιληπτά από τους κατοίκους τους. Τα συγκεκριμένα πρωτογενή στοιχεία προέρχονται από δημοσκόπηση, με τη μέθοδο του ερωτηματολογίου, δείγματος 261 συνολικά 'πληροφορημένων' κατοίκων που πραγματοποιήθηκε στις πόλεις αυτές το δεύτερο εξάμηνο του 2003 στα πλαίσια ενός ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος με τίτλο Regional Integration and Metropolitan Development in Southeast Europe (RIMED, 2004). Ως 'πληροφορημένοι' θεωρούνται οι κάτοικοι εκείνοι που λόγω της μόρφωσης ή της επαγγελματικής θέσης τους (π.χ. πανεπιστημιακοί, ανώτερα στελέχη επιχειρήσεων, δημόσιων φορέων, μη-κυβερνητικών οργανώσεων, κτλ.) έχουν μια πιο ολοκληρωμένη και εμπειριστατωμένη γνώση για την πόλη τους και την ευρύτερη περιοχή.

Ο Πίνακας 7 παρουσιάζει τις εκτιμήσεις των κατοίκων αναφορικά με την επιρροή που ασκεί η πληθυσμιακό μέγεθος στην οικονομική ανάπτυξη της μητρόπολης, δηλ. το βαθμό στον οποίο το μέγεθος της ίδιας αγοράς και οι απορρέουσες οικονομίες συγκέντρωσης επηρεάζουν στην οικονομική ανάπτυξη των μητροπολιτικών περιοχών. Όπως φαίνεται η πλειονότητα των ερωτώμενων (περίπου 53%) απαντά αρνητικά, πιθανά είτε γιατί πιστεύει ότι οι αντιοικονομίες συγκέντρωσης (π.χ. κυκλοφοριακή συμφόρηση, επιβάρυνση του φυσικού περιβάλλοντος, υψηλές αξίες γης, κτλ.) είναι μεγαλύτερες των οικονομιών συγκέντρωσης, είτε γιατί θεωρεί ότι η οικονομική ανάπτυξη έχει ευρύτερες και πιο ποιοτικές βάσεις (π.χ. ανθρώπινο κεφάλαιο, αστικές υποδομές, κτλ.). Επίσης, ένα μεγάλο ποσοστό του δείγματος (περίπου το ένα τρίτο, 31,7%) δεν παίρνει θέση. Περισσότερο σκεπτικιστές φαίνεται να είναι οι κάτοικοι των Σκοπίων, ενώ λιγότερο αυτοί των Τιράνων.

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Πίνακας 7: Πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη της μητρόπολης.

<i>Ερώτηση: Η μητρόπολη θα ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη εάν ήταν μεγαλύτερη σε πληθυσμιακό μέγεθος</i>						
	Απόλυτα σωστό (1)	Σωστό (2)	Όχι σίγουρο (3)	Λάθος (4)	Απόλυτα λάθος (5)	μέσος όρος
Τίρανα	6,8%	25,0%	40,9%	25,0%	2,3%	2,9
Σόφια	1,5%	6,0%	40,3%	44,8%	7,5%	3,5
Σκόπια	0%	4,1%	18,4%	61,2%	16,3%	4,6
Θεσσαλονίκη	4,2%	18,8%	25,0%	41,7%	10,4%	3,4
μέσος όρος	2,9%	12,5%	31,7%	43,8%	9,1%	3,4

Πηγή: ίδια επεξεργασία από RIMED (2005).

Επίσης, το δείγμα στην συντριπτική του πλειονότητα (87,7%) εκτιμά ότι το κυρίαρχο είδος των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ της μητρόπολης και των μικρότερων πόλεων είναι ανισόρροπο και ευνοεί κατά κύριο λόγο την πρώτη (Πίνακας 8). Οι κάτοικοι της Σόφιας φαίνεται να είναι οι λιγότερο σίγουροι γι' αυτό, σε αντίθεση με αυτούς των Τιράνων.

Πίνακας 8: Οικονομικές σχέσεις της μητρόπολης με τις μικρότερες πόλεις.

<i>Ερώτηση: Οι οικονομικές σχέσεις της μητρόπολης με τις μικρότερες πόλεις είναι ανισόρροπες, ευνοώντας περισσότερο τη μητρόπολη</i>						
	Απόλυτα σωστό (1)	Σωστό (2)	Όχι σίγουρο (3)	Λάθος (4)	Απόλυτα λάθος (5)	μέσος όρος
Τίρανα	53,8%	41,5%	4,6%	0,0%	0,0%	1,5
Σόφια	25,4%	49,3%	20,9%	4,5%	0,0%	2,0
Σκόπια	47,5%	47,5%	5,1%	0,0%	0,0%	1,6
Θεσσαλονίκη	29,0%	58,0%	11,6%	1,4%	0,0%	1,9
μέσος όρος	38,5%	49,2%	10,8%	1,5%	0,0%	1,8

Πηγή: ίδια επεξεργασία από RIMED (2005).

Ωστόσο, το ερώτημα εάν περαιτέρω ανάπτυξη της μητρόπολης επηρεάζει θετικά τις αναπτυξιακές προοπτικές των μικρότερων πόλεων, δηλαδή εάν η μητροπολιτική συγκεντροποίηση συνεπάγεται πληθυσμιακή ενίσχυση των χαμηλότερων στην ιεραρχία αστικών κέντρων, φαίνεται να προβληματίζει το δείγμα (Πίνακας 9). Η πλειονότητα (38,7%) διαφωνεί σχετικά με τη θετική επίδραση της ανάπτυξης των μητροπόλεων στις μικρότερες πόλεις, αν και είναι φανερό ότι οι ερωτώμενοι διχάζονται, με ένα 32,6% να δηλώνει μη σίγουρο, και ένα άλλο 29% να θεωρεί ότι η ανάπτυξη της μητρόπολης οδηγεί και σε ανάπτυξη των μικρότερων αστικών κέντρων. Περισσότερο σκεπτικιστές είναι οι κάτοικοι των Σκοπίων.

Πίνακας 9: Σχέση μητροπόλεων με μικρότερες πόλεις.

<i>Ερώτηση: Περαιτέρω ανάπτυξη της μητρόπολης θα επηρεάσει θετικά τις αναπτυξιακές προοπτικές των μικρότερων πόλεων</i>						
	Απόλυτα σωστό (1)	Σωστό (2)	Όχι σίγουρο (3)	Λάθος (4)	Απόλυτα λάθος (5)	μέσος όρος
Τίρανα	0,0%	30,8%	33,8%	23,1%	12,3%	3,2
Σόφια	3,0%	29,9%	35,8%	23,9%	7,5%	3,0
Σκόπια	3,3%	15,0%	25,0%	45,0%	11,7%	3,5
Θεσσαλονίκη	1,4%	30,4%	34,8%	30,4%	2,9%	3,0
μέσος όρος	1,9%	26,8%	32,6%	30,3%	8,4%	3,2

Πηγή: ίδια επεξεργασία από RIMED (2005).

Χωρίς ιδιαίτερες εκπλήξεις είναι οι απαντήσεις στην επόμενη ερώτηση η οποία εξετάζει τις σχέσεις των μητροπόλεων με τις πόλεις της ενδοχώρας τους (Πίνακας 10). Περίπου 75% του δείγματος έχει τη γνώμη ότι οι αστικές συγκεντρώσεις που βρίσκονται εγγύτερα των μητροπολιτικών περιοχών επηρεάζονται θετικά από την ανάπτυξη των τελευταίων. Πιο ένθερμο υποστηρικτές είναι οι κάτοικοι των Τιράνων και πιο σκεπτικιστές οι κάτοικοι των Σκοπίων.

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Πίνακας 10: Σχέση μητροπόλεων με πόλεις της ενδοχώρας τους.

<i>Ερώτηση: Οι πόλεις πλησιέστερα στις μητροπολιτικές περιοχές επηρεάζονται θετικά από την ανάπτυξή τους</i>						
	Απόλυτα σωστό (1)	Σωστό (2)	Όχι σίγουρο (3)	Λάθος (4)	Απόλυτα λάθος (5)	μέσος όρος
Τίρανα	15,4%	76,9%	6,2%	1,5%	0,0%	1,9
Σόφια	9,0%	59,7%	22,4%	7,5%	0,0%	2,3
Σκόπια	3,3%	53,3%	30,0%	11,7%	1,7%	2,6
Θεσσαλονίκη	8,7%	73,9%	11,6%	4,3%	0,0%	2,1
μέσος όρος	9,2%	66,3%	17,2%	6,1%	0,4%	2,2

Πηγή: ίδια επεξεργασία από RIMED (2005).

Στη συνέχεια ο Πίνακας 11 παρουσιάζει μια συγκριτική ανάλυση των μητροπολιτικών περιοχών με άλλες μεγάλες αστικές περιοχές, μικρότερες πόλεις και αγροτικές περιοχές, στη βάση μιας σειράς οικονομικών χαρακτηριστικών, όπως το κατά κεφαλή εισόδημα, τις ευκαιρίες απασχόλησης, την ανεργία, το κόστος στέγασης και το κόστος ζωής. Αναλυτικότερα, μια πολύ μεγάλη ομάδα του δείγματος υποστηρίζει ότι τα μητροπολιτικά κέντρα διακρίνονται από υψηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα (85%) και περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης (90,8%) από τις υπόλοιπες περιοχές. Η διασπορά μεγαλώνει όταν η ερώτηση στρέφεται στο ζήτημα της ανεργίας. Η πλειονότητα των ερωτώμενων (57,3%) είναι της γνώμης ότι τα μητροπολιτικά κέντρα παρουσιάζουν μικρότερα επίπεδα ανεργίας, ωστόσο αρκετοί είναι αυτοί που πιστεύουν ότι η ανεργία είναι μειωμένη στις μικρές πόλεις (19,6%), στα μεγάλα αστικά κέντρα (11,5%), ή στα χωριά και αγροτικές περιοχές (11,5%). Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η διαφοροποίηση των Θεσσαλονικέων από τους κατοίκους των άλλων μητροπόλεων, οι οποίοι σε μεγάλο ποσοστό υποστηρίζουν ότι χαμηλότερη ανεργία υπάρχει στις μικρές ή μεγάλες πόλεις (44,9% και 23,2% αντίστοιχα) παρά στην συμπρωτεύουσα. Οι μητροπολιτικές και γενικότερα οι μεγάλες αστικές περιοχές φαίνεται να χάνουν τα πλεονεκτήματά τους όταν η συζήτηση στρέφεται στο κόστος στέγασης και το κόστος ζωής γενικότερα. Το δείγμα παρουσιάζει μια ξεκάθαρη εικόνα σχετικά με το πρώτο υποστηρίζοντας ότι το κόστος στέγασης είναι κατά βά-

Π. Αρβανιτίδης – Σ. Παυλέας – Γ. Πετράκος

ση χαμηλότερο στα χωριά και στις αγροτικές περιοχές (60,8%), και, σε μικρότερο βαθμό, στις μικρές πόλεις (35,8%). Αναφορικά με το κόστος ζωής, τα χωριά και οι αγροτικές περιοχές βρίσκονται σε πλεονεκτικότερη θέση σύμφωνα με τους περισσότερους ερωτηθέντες (55,0%), ενώ ένα σημαντικό ποσοστό του δείγματος πιστεύει ότι ευνοημένες είναι οι μικρές πόλεις (37,3%). Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η διακύμανση των κατοίκων των Τιράνων, οι οποίοι στην πλειονότητα τους δέχονται ότι οι περιοχές με το χαμηλότερο κόστος ζωής είναι οι μικρές πόλεις (43,1%) και τα χωριά (38,5%) ενώ παράλληλα αναγνωρίζουν τις ευκαιρίες μείωσης του κόστους που υπάρχουν στα μεγάλα αστικά κέντρα (10,8%).

Πίνακας 11: Σύγκριση μητροπόλεων με άλλες περιοχές της χώρας – οικονομικά χαρακτηριστικά.

	Μητροπόλεις	Μεγάλες πόλεις	Μικρές πόλεις	Χωριά/Αγροτικές
<i>Το κατά κεφαλή εισόδημα είναι μεγαλύτερο</i>				
Τίρανα	86,2%	10,8%	1,5%	1,5%
Σόφια	86,4%	13,6%	0,0%	0,0%
Σκόπια	90,0%	8,3%	1,7%	0,0%
Θεσσαλονίκη	79,7%	14,5%	5,8%	0,0%
<i>μέσος όρος</i>	<i>85,4%</i>	<i>11,9%</i>	<i>2,3%</i>	<i>0,4%</i>
<i>Οι ευκαιρίες απασχόλησης είναι καλύτερες</i>				
Τίρανα	96,9%	3,1%	0,0%	0,0%
Σόφια	94,0%	6,0%	0,0%	0,0%
Σκόπια	88,3%	10,0%	1,7%	0,0%
Θεσσαλονίκη	84,1%	10,1%	5,8%	0,0%
<i>μέσος όρος</i>	<i>90,8%</i>	<i>7,3%</i>	<i>1,9%</i>	<i>0,0%</i>
<i>Η ανεργία είναι χαμηλότερη</i>				
Τίρανα	60,9%	10,9%	10,9%	17,2%
Σόφια	94,0%	6,0%	0,0%	0,0%
Σκόπια	60,0%	5,0%	21,7%	13,3%

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

Θεσσαλονίκη	15,9%	23,2%	44,9%	15,9%
<i>μέσος όρος</i>	<i>57,3%</i>	<i>11,5%</i>	<i>19,6%</i>	<i>11,5%</i>
<i>Το κόστος στέγασης είναι μικρότερο</i>				
Τίρανα	4,6%	1,5%	47,7%	46,2%
Σόφια	0,0%	3,0%	28,4%	68,7%
Σκόπια	0,0%	1,7%	42,4%	55,9%
Θεσσαλονίκη	1,4%	1,4%	26,1%	71,0%
<i>μέσος όρος</i>	<i>1,5%</i>	<i>1,9%</i>	<i>35,8%</i>	<i>60,8%</i>
<i>Το κόστος ζωής είναι μικρότερο</i>				
Τίρανα	7,7%	10,8%	43,1%	38,5%
Σόφια	1,5%	3,0%	35,8%	59,7%
Σκόπια	0,0%	1,7%	40,0%	58,3%
Θεσσαλονίκη	0,0%	5,9%	30,9%	63,2%
<i>μέσος όρος</i>	<i>2,3%</i>	<i>5,4%</i>	<i>37,3%</i>	<i>55,0%</i>

Πηγή: ίδια επεξεργασία από RIMED (2005).

Σε μια παρόμοια λογική συγκριτικής ανάλυσης μεταξύ μητροπόλεων και άλλων περιοχών κινείται και ο Πίνακας 12, δίνοντας όμως έμφαση στην ποιότητα των υποδομών και τις παρεχόμενες υπηρεσίες. Η εικόνα που παρουσιάζεται είναι σχετικά ξεκάθαρη, καθώς η πλειονότητα των ερωτηθέντων συμφωνεί ότι τα μητροπολιτικά κέντρα υπερτερούν τόσο στις υποδομές (83,2%) όσο και στην ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών που προσφέρουν (78,3%). Ενδιαφέρον ίσως παρουσιάζει το γεγονός ότι οι Θεσσαλονικείς είναι οι λιγότερο ευχαριστημένοι από τους κατοίκους των άλλων μητροπόλεων (τόσο ως προς τις υπηρεσίες όσο και τις υποδομές), ενώ οι κάτοικοι της Σόφιας φαίνεται να είναι δυσαρεστημένοι από την ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών.

Πίνακας 12: Σύγκριση μητροπόλεων με άλλες περιοχές της χώρας – υποδομές και υπηρεσίες.

	Μητροπόλεις	Μεγάλες πόλεις	Μικρές πόλεις	Χωριά/ Αγροτικές
<i>Η ποιότητα των υποδομών είναι καλύτερη</i>				
Τίρανα	87,3%	6,3%	4,8%	1,6%
Σόφια	81,5%	15,4%	3,1%	0,0%
Σκόπια	86,7%	11,7%	0,0%	1,7%
Θεσσαλονίκη	77,9%	19,1%	2,9%	0,0%
μέσος όρος	83,2%	13,3%	2,7%	0,8%
<i>Οι δημόσιες υπηρεσίες είναι καλύτερες</i>				
Τίρανα	84,6%	10,8%	4,6%	0,0%
Σόφια	72,7%	25,8%	1,5%	0,0%
Σκόπια	85,0%	10,0%	5,0%	0,0%
Θεσσαλονίκη	72,1%	16,2%	11,8%	0,0%
μέσος όρος	78,4%	15,8%	5,8%	0,0%

Πηγή: ίδια επεξεργασία από RIMED (2005).

Τέλος, ο Πίνακας 13 επιτρέπει τη συγκριτική ανάλυση μεταξύ μητροπόλεων και υπόλοιπων περιοχών βάσει κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως το επίπεδο φτώχειας, τα κοινωνικά προβλήματα, η ποιότητα ζωής και η αβεβαιότητα για το μέλλον. Ενδιαφέροντα αποτελέσματα έχουμε αναφορικά με το ζήτημα της φτώχειας. Οι ερωτώμενοι στα Τίρανα και στη Σόφια θεωρούν ότι η φτώχεια μειώνεται με το μέγεθος της αστικής περιοχής, τα Σκόπια πιστεύουν ότι η φτώχεια είναι μικρότερη στις μητροπόλεις (52,5%) και στα χωριά (20,3%), ενώ οι Θεσσαλονικείς θεωρούν λιγότερο φτωχούς τους κατοίκους των μικρών πόλεων (55,9%) και των χωριών (22,1%). Αν και είναι αδύνατον, χωρίς περαιτέρω έρευνα και ανάλυση, να εντοπίσει κανείς τα αίτια αυτής της διαφοροποίησης, θα ήταν σκόπιμο οι όποιες πιθανές εξηγήσεις να λάβουν υπ' όψη τους τις διαφορετικές, ιστορικά προσδιορισμένες, κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που υπάρχουν στις πόλεις. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι οι τέσσερις υπό εξέταση μητροπόλεις έχουν γνωρίσει διαφορετικές εμπειρίες και έχουν υποστεί διαχρονικά διαφορετικούς μετασχηματισμούς,

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

βιώνοντας έτσι διαφορετικά τη φτώχεια και τον κοινωνικό διαχωρισμό. Έτσι, πιθανότατα, τα μητροπολιτικά κέντρα που έχουν εκτενέστερη εμπειρία στην ελεύθερη αγορά να έχουν επηρεαστεί σοβαρότερα από τη βιομηχανική ύφεση, τις διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία, τα μεταναστευτικά ρεύματα, τη γενικότερη υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, γνωρίζοντας υψηλότερα επίπεδα αστικής φτώχειας και βιώνοντας εντονότερα τα κοινωνικά προβλήματα. Γί αυτό, ίσως, η πλειονότητα των κατοίκων που διαμένουν στα Τίρανα, στη Σόφια και στα Σκόπια θεωρούν ότι τα κοινωνικά προβλήματα είναι λιγότερα σημαντικά στις μητροπολιτικές και στις άλλες μεγάλες αστικές περιοχές, ενώ οι κάτοικοι Θεσσαλονίκης βλέπουν τις μικρές πόλεις, τα χωριά και τις αγροτικές περιοχές ως σχετικά πιο απαλλαγμένες από τέτοιου είδους προβλήματα. Διαφοροποίηση μεταξύ των πόλεων υπάρχει και στην ερώτηση που αφορά στην ποιότητα ζωής. Έτσι, το 59,8% του δείγματος πιστεύει ότι η ποιότητα ζωής είναι υψηλότερη στις μητροπολιτικές περιοχές, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό προτιμά είτε τις άλλες μεγάλες πόλεις (21,6%) είτε τις μικρότερες (16,6%). Πιο συγκεκριμένα, οι κάτοικοι των Τιράνων ξεχωρίζουν τη μητρόπολη για την ποιότητα ζωής που προσφέρει, ενώ οι ερωτώμενοι στη Θεσσαλονίκη τείνουν να αποκλίνουν από το υπόλοιπο δείγμα και να θεωρούν ότι οι μικρές πόλεις είναι αυτές με τις καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Αναμενόμενες είναι οι απαντήσεις στην ερώτηση που αφορά την αβεβαιότητα για το μέλλον, καθώς οι ερωτώμενοι συμφωνούν ότι οι μητροπολιτικές περιοχές συνδέονται με χαμηλότερα επίπεδα αβεβαιότητας (51%), αν και οι Θεσσαλονικείς φαίνεται να είναι οι πιο σκεπτικιστές.

Πίνακας 13: Σύγκριση μητροπόλεων με άλλες περιοχές της χώρας – κοινωνικά χαρακτηριστικά.

	Μητροπόλεις	Μεγάλες πόλεις	Μικρές πόλεις	Χωριά/Αγροτικές
<i>Η φτώχεια είναι λιγότερο διαδεδομένη</i>				
Τίρανα	66,7%	22,2%	1,6%	9,5%
Σόφια	51,6%	27,4%	19,4%	1,6%
Σκόπια	52,5%	10,2%	16,9%	20,3%
Θεσσαλονίκη	7,4%	14,7%	55,9%	22,1%
<i>μέσος όρος</i>	<i>43,7%</i>	<i>18,7%</i>	<i>24,2%</i>	<i>13,5%</i>

Π. Αρβανιτίδης – Σ. Παυλέας – Γ. Πετράκος

<i>Τα κοινωνικά προβλήματα είναι λιγότερο σημαντικά</i>				
Τίρανα	42,2%	26,6%	23,4%	7,8%
Σόφια	33,3%	23,8%	28,6%	14,3%
Σκόπια	39,0%	13,6%	28,8%	18,6%
Θεσσαλονίκη	7,2%	10,1%	55,1%	27,5%
μέσος όρος	29,8%	18,4%	34,5%	17,3%
<i>Η ποιότητα ζωής είναι καλύτερη</i>				
Τίρανα	89,1%	9,4%	1,6%	0,0%
Σόφια	61,2%	37,3%	1,5%	0,0%
Σκόπια	78,0%	15,3%	5,1%	1,7%
Θεσσαλονίκη	15,9%	23,2%	55,1%	5,8%
μέσος όρος	59,8%	21,6%	16,6%	1,9%
<i>Η αβεβαιότητα για το μέλλον είναι μικρότερη</i>				
Τίρανα	50,8%	20,6%	17,5%	11,1%
Σόφια	58,7%	17,5%	11,1%	12,7%
Σκόπια	53,3%	10,0%	16,7%	20,0%
Θεσσαλονίκη	41,8%	25,4%	20,9%	11,9%
μέσος όρος	51,0%	18,6%	16,6%	13,8%

Πηγή: ίδια επεξεργασία από RIMED (2005).

Σε γενικά πλαίσια, μπορούμε να πούμε ότι το δείγμα τείνει να επιλέγει τις μητροπολιτικές περιοχές σε όρους οικονομικών συνθηκών, ευκαιριών, υπηρεσιών και υποδομών. Από την άλλη μεριά, είναι εμφανής και η προτίμηση στις μικρότερες πόλεις, στα χωριά και στις αγροτικές περιοχές αναφορικά με το κόστος στέγασης και το γενικότερο κόστος διαβίωσης. Ωστόσο, σε ζητήματα φτώχειας, κοινωνικών προβλημάτων, ανεργίας και ποιότητας ζωής οι εμπειρίες από τα τέσσερα μητροπολιτικά κέντρα παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις και υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία στις απαντήσεις.

5. Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή εξετάσαμε την πληθυσμιακή εξέλιξη τεσσάρων μητροπόλεων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (Τιράνων, Σόφιας, Σκοπίων, και Θεσσαλονίκης) και των αστικών συστημάτων τους, σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του ρόλου και σπουδαιότητας των μητροπόλεων, κατανόησης των πληθυσμιακών τάσεων και δυναμικών στην περιοχή, αλλά και διερεύνησης των σχέσεων των μητροπόλεων με τις άλλες πόλεις του αστικού συστήματος και την ενδοχώρα τους.

Ορισμένες σημαντικές παρατηρήσεις προκύπτουν αναφορικά με το ρόλο και τη σπουδαιότητα των μητροπόλεων στο σύστημα αστικών κέντρων αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Η μεγαλύτερη από τις εξεταζόμενες πόλεις, η Σόφια, φαίνεται να διατηρεί τη μητροπολιτική της κυριαρχία και παραμένει σημαντικός πόλος ανάπτυξης της περιοχής παρά την (σχετικά μικρή) πληθυσμιακή συρρίκνωση της τα τελευταία χρόνια. Σημαντικός πόλος ανάπτυξης είναι και η Θεσσαλονίκη, η δεύτερη σε μέγεθος από τις πόλεις που εξετάσαμε, η οποία, αν και γνωρίζει πληθυσμιακή αύξηση, φαίνεται να ελαττώνει τη μητροπολιτική της κυριαρχία σε εθνικό επίπεδο προς όφελος των πιο κάτω στην ιεραρχία αστικών κέντρων και των πόλεων της ενδοχώρας της (που συνεχίζουν να μεγεθύνονται δυσανάλογα). Παρόμοια είναι η κατάσταση για τα Σκόπια, η τρίτη σε μέγεθος πόλη, η οποία παρουσιάζει πληθυσμιακή αύξηση αλλά και σχετική εξασθένηση της μητροπολιτικής της κυριαρχίας, κάτι που ευνοεί τόσο τα άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας όσο και τις πόλεις της ενδοχώρας της. Τελευταία σε μέγεθος έρχονται τα Τίρανα, τα οποία αυξάνουν σημαντικά την μητροπολιτική τους κυριαρχία ως αποτέλεσμα μιας εντυπωσιακής πληθυσμιακής μεγέθυνσης που παρουσίασαν από το 1990 και μετά. Όσον αφορά στην εξέλιξη της ενδοχώρας των μητροπόλεων, η παρατηρούμενη τάση είναι αυτή της πληθυσμιακής τους ανάπτυξης. Ωστόσο, εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση της Σόφιας, όπου η τάση μεγέθυνσης των πόλεων έχει αναστραφεί τα τελευταία χρόνια, κάτι που μάλλον έχει να κάνει με τις ιδιαιτερότητες της χώρας και με τον τρόπο με τον οποίον η περιοχή βιώνει τη μετάβαση από τον υπαρκτό σοσιαλισμό στην ελεύθερη οικονομία.

Περνώντας στο ζήτημα της δομής και των πληθυσμιακών δυναμικών των εθνικών αστικών συστημάτων κάποια σημεία αξίζει να τονισθούν. Η τάση αστικοποίησης που παρατηρείται στις τρεις από τις τέσσερις χώρες μελέτης (Αλβανία, ΠΓΔΜ και Ελλάδα) χαρακτηρίζεται από ενδείξεις

αποσυγκεντροποίησης των μεγάλων αστικών κέντρων και ενίσχυσης των μικρότερων (χαμηλότερων στην ιεραρχία) πόλεων. Διαφορετική είναι η περίπτωση της Βουλγαρίας, όπου όλες οι πόλεις γνωρίζουν πληθυσμιακή συρρίκνωση, με πιο ευνοημένα τα μεγάλα αστικά κέντρα. Συνεχίζοντας, η συγκριτική παράθεση των κατανομών τάξης-μεγέθους των αστικών συστημάτων μας επιτρέπει να κάνουμε κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις και να προβούμε σε μια πρώτη ταξινόμηση των συστημάτων. Γενικά, είναι σημαντικό να τονίσουμε για μια ακόμα φορά ότι όλα τα αστικά συστήματα που μελετήσαμε σ' αυτήν την έρευνα ακολουθούν το πρότυπο της κυρίαρχης πόλης (μητρόπολης), όπου η πρώτη (ή και η δεύτερη, στην περίπτωση της Ελλάδας) πόλη είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από την αμέσως επόμενη στην ιεραρχία, κάτι το οποίο συνοδεύεται από έλλειψη πόλεων μεσαίου μεγέθους. Πέραν αυτών, τα αστικά συστήματα παρουσιάζουν και άλλες ομοιότητες αλλά και διαφορές που μας επιτρέπουν να τα ταξινομήσουμε σε δυο ομάδες. Η μια περιλαμβάνει τα αστικά συστήματα της Αλβανίας και της ΠΓΔΜ, τα οποία παρουσιάζουν σχετικά μικρό αριθμό πόλεων και απότομη κλίση κατανομής, ενώ στην άλλη κατηγορία ανήκουν τα συστήματα της Βουλγαρίας και Ελλάδας τα οποία επιδεικνύουν αυξημένο αριθμό πόλεων και ομαλότερες κατανομές.

Τέλος, ενδιαφέροντα είναι τα πορίσματα που προκύπτουν από τις τοποθετήσεις των κατοίκων σε μια σειρά ερωτημάτων που σκιαγραφούν τις δυναμικές ανάπτυξης των μητροπόλεων, την επιρροή τους ή γενικότερα τις σχέσεις τους με τις άλλες πόλεις, αλλά και τα οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους. Τα βασικά συμπεράσματα είναι τα εξής. Πρώτον, εκτιμάται ότι η πληθυσμιακή ανάπτυξη των μητροπόλεων δε συνεπάγεται κατ' ανάγκη την οικονομική της ανάπτυξη, πιθανόν λόγω των αυξημένων αντι-οικονομιών συγκέντρωσης που δημιουργούνται (κυκλοφοριακό πρόβλημα, υποβάθμιση του περιβάλλοντος, κτλ.). Δεύτερον, αν και οι πόλεις της ενδοχώρας επηρεάζονται θετικά από την ανάπτυξη των μητροπόλεων, το ίδιο δεν ισχύει και για τις μικρές πόλεις του αστικού συστήματος, δηλαδή η διάχυση της μητροπολιτικής ανάπτυξης έχει καθαρά χωρική διάσταση. Τρίτον, οι οικονομικές σχέσεις της μητρόπολης με τις μικρότερες πόλεις είναι κατά βάση ανισόρροπες, ευνοώντας περισσότερο τη μητρόπολη. Τέταρτον, οι μητροπολιτικές περιοχές υπερτερούν σε σχέση με τις άλλες (μικρές, αγροτικές) πόλεις ως προς τις οικονομικές συνθήκες, τις ευκαιρίες απασχόλησης, και την ποιότητα των υπηρεσιών και των υποδομών τους, αλλά μειονεκτούν ως προς το κόστος στέγασης και το γενικότερο κόστος διαβίωσης. Πέμπτον, παρατηρείται μια πόλωση του δείγματος όσον αφορά το επίπεδο φτώχειας,

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

ανεργίας, κοινωνικών προβλημάτων και ποιότητας ζωής των μητροπόλεων (σε σύγκριση με τις μικρότερες πόλεις), με τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης να τοποθετούνται κριτικά απέναντι στις μητροπόλεις και τους κατοίκους των πρώην σοσιαλιστικών χωρών να διατηρούν μια πιο θετική στάση (υπέρ των μητροπόλεων), κάτι που ίσως έχει ιστορικές βάσεις και σχετίζεται με τον τρόπο που οι χώρες έχουν βιώσει την αστικοποίηση αλλά και τους νόμους της ελεύθερης οικονομίας.

Αν και θεωρούμε ότι τα ευρήματα της έρευνας αυτής είναι αρκετά σαφή, παρ' όλα αυτά ο διάλογος γύρω από το θέμα της χωρικής κατανομής του πληθυσμού, της δομής και εξέλιξης του αστικού συστήματος, του ρόλου των μητροπόλεων και τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις των με τα άλλα αστικά κέντρα δεν έχει ολοκληρωθεί. Σημαντικά ζητήματα όπως η παραγωγική διάρθρωση των μητροπόλεων και η ικανότητά τους να ενταχθούν και να ανταγωνιστούν σε ένα υπό διαμόρφωση πανευρωπαϊκό σύστημα αστικών κέντρων, το οποίο αναδεικνύεται μέσα από τον ενιαίο οικονομικό χώρο αλλά και τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα πρέπει να διερευνηθούν. Σε τελική ανάλυση μόνο η συνολική εποπτεία των τάσεων και δυναμικών του αστικού συστήματος και των επιδράσεων που δέχεται από το εξωτερικό πολιτικο-οικονομικό περιβάλλον μπορούν να σκιαγραφήσουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα και να συμβάλουν στην κατανόηση των εξελίξεων και των δυνάμεων που τις διαμορφώνουν.

Σημειώσεις

1. Ως αστικό κέντρο θεωρείται κάθε πληθυσμιακή συγκέντρωση με περισσότερους από δέκα χιλιάδες κατοίκους. Αυτό είναι και το επίσημο όριο πάνω από το οποίο ένας οικισμός χαρακτηρίζεται ως αστικό κέντρο στην Ελλάδα.

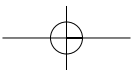
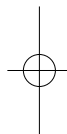
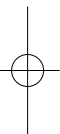
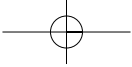
Βιβλιογραφία

Anagnostou A., Arvanitidis P., Kotios A. και Petrakos G., *Metropolitan Development Cooperation and Cohesion in Southeastern Europe*, University of Thessaly Press, Volos, 2006.

- Arvanitidis P. και Petrakos G. «Understanding Economic Change in the Cities: A Review of Evidence and Theory», *European Spatial Research and Policy*, τόμος 13, τεύχος 2, 2006, σελ. 97-122
- Castells M., «European Cities, The Information Society, and the Global Economy», *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, τόμος 84 τεύχος 4, 1993, σελ. 247-257.
- Cheshire P., «Explaining the Recent Performance of the European Community's Major Urban Regions», *Urban Studies*, τόμος 27 τεύχος 3, 1990, σελ. 311-333.
- Cheshire P. «A New Phase of Urban Development in Western Europe? The Evidence for the 1980s», *Urban Studies*, τόμος 32 τεύχος 7, 1995, σελ. 1045-1063.
- Coffey W. και Bailly A., «Economic restructuring: A conceptual framework» in Lever, W. F. και Bailly, A. (eds.) *The Spatial Impact of Economic Change in Europe*, Avebury, Aldershot, 1996, σελ. 13-39.
- Dacey M., «A growth process for Zipf's and Yule's city size laws», *Environment and Planning A*, τόμος 11, 1979, σελ. 361-372.
- Gabaix X., «New ideas on economic growth: Zipf's law and the growth of cities», *American Economic Review*, τόμος 89 τεύχος 2, 1999, σελ. 129-132.
- Hall P., «Forces Shaping Urban Europe», *Urban Studies*, τόμος 30 τεύχος 6, 1993, σελ. 883-898.
- Jefferson M., «The Law of the Primate City», *Geographical Review*, τόμος 29, 1939, σελ. 226-232.
- Lever W. F. και Bailly A. (eds.), «*The Spatial Impact of Economic Change in Europe*», Avebury, Aldershot, 1996.
- Moomaw R. και Shatter A., «Urbanization and Economic Development: A Bias Towards Large Cities?», *Journal of Urban Economics*, τόμος 40, 1996, σελ. 13-37
- Parr J., «A note on the size distribution of cities over time», *Journal of Urban Economics*, τόμος 18, 1985, σελ. 199-212.
- Petrakos G., Karaveli E. και Mardakis P., «Recent Developments in the Greek System of Urban Centers», *Environment and Planning: B*, τόμος 26, 1999, σελ. 2-13.
- Reed W. J., «On the Rank-Size Distribution for Human Settlements», *Journal of Regional Science*, τόμος 42 τεύχος 1, 2002, σελ. 1-17.
- RIMED, «Final Findings Based on the Questionnaire Survey in the Four Metropolitan Areas», in RIMED, *Regional Integration and Metropolitan Development in Southeastern Europe*, University of Thessaly Press, Volos, 2004.

Η μητροπολιτική κυριαρχία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη: μια εμπειρική διερεύνηση

- RIMED, *Regional Integration and Metropolitan Development in Southeastern Europe: Final Report*, University of Thessaly Press, Volos, 2005.
- Rossen K. και Resnick M., «The Size Distribution of Cities: an Examination of the Pareto Law and Primacy», *Journal of Urban Economics*, τόμος 8, 1980, σελ. 165-186.
- Vining D. και Kontuly T. «Population dispersal from major metropolitan regions: an international comparison», *International Regional Science Review*, τόμος 3, 1978, σελ. 49-74.
- Αργύρης Θ., *Οικονομική του Χώρου, Τόμος II, Αστική Οικονομική*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1993.
- Καζάκος Π. και Λιαργκόβας Π., *Μεταρρύθμιση & Οικονομική Συνεργασία στην Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Ιονική Τράπεζα, Αθήνα, 1996.
- Παυλέας Σ. και Πετράκος Γ., «Το ελληνικό αστικό σύστημα: Τάση προς συγκέντρωση ή αποκέντρωση;» στο Κοκκώσης Χ. Και Ψυχάρης Γ. (επ.) *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα, Τάσεις και Προοπτικές*, Πρακτικά Ημερίδας, Ελληνικό Τμήμα Διεθνούς Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2005, σελ. 231-248.
- Πετράκος Γ. και Μαρδάκης Π., «Οι Πρόσφατες Μεταβολές του Ελληνικού Συστήματος Αστικών Κέντρων», *Τόπος*, τόμος 12, 1997, σελ. 77-103.
- Πετράκος Γ. και Τσουκαλάς Δ. «Μητροπολιτική συγκέντρωση στην Ελλάδα: μια εμπειρική διερεύνηση» στο Οικονόμου Δ. και Πετράκος Γ. (επ.) *Η Ανάπτυξη των Ελληνικών Πόλεων: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας – Gutenberg, Βόλος, 1999, σελ. 247-266.

Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της σε Ευρωπαϊκή Ένωση και Ελλάδα

Α. Φερώνας*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η διερεύνηση της έννοιας της «κοινωνίας των πολιτών» και η εξέταση του ρόλου της στη διαμόρφωση των πολιτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα. Η σύντομη κριτική επισκόπηση της ιστορίας και θεωρίας για την κοινωνία των πολιτών αποκαλύπτει ότι η τελευταία αποτελεί μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες έννοιες στις συζητήσεις που διεξάγονται σε διεθνές και εθνικό επίπεδο. Στο επίπεδο της Ε.Ε., παράλληλα με την πορεία προς την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, παρατηρείται και μια ταχύτατη ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών με την επιρροή τους να εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες. Η Ελλάδα, συγκρινόμενη με άλλες αναπτυγμένες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες, διαθέτει μια σαφώς λιγότερο αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών, τόσο όσον αφορά την ποσοτική διάσταση όσο και την τυπική/θεσμική συγκρότησή της. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια φαίνεται ότι υπάρχουν αποδείξεις για μια ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών, με την επιρροή της στη διακυβέρνηση και ευρύτερα στην κοινωνία να αξιολογείται συνολικά ως ασθενής, όχι μόνο όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών ή την άσκηση πίεσης, αλλά και όσον αφορά το ρόλο της ως φορέα ελέγχου του κράτους και του ιδιωτικού τομέα.

Λέξεις-κλειδιά: Κοινωνία των πολιτών, συμμετοχή, δημοκρατία, διακυβέρνηση.

1. Η έννοια της Κοινωνίας των Πολιτών

1.1. Σύντομη αναδρομή στην ιστορία της έννοιας

Η ιστορία της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών¹ στη δυτική πολιτική σκέψη χαρακτηρίζεται από ερμηνευτικές συγκρούσεις. Μέχρι τον αιώνα του Διαφωτισμού, η έννοια της *πολιτικής κοινωνίας* χρησιμοποιείτο για να δηλώσει την πολιτική σχέση που διέπεται από τον νόμο. Για τον Αριστοτέλη η *πολιτική κοινωνία* ήταν μια διάσταση της κοινωνίας που κυριαρχεί και περιέχει όλες τις άλλες. Με τον ίδιο τρόπο ο Κικέρων αναφερόταν στην *societas civilis*. Τον Μεσαίωνα, η πολιτική κοινωνία διατηρεί αυτόν τον πολιτικό της ορισμό, αποκτά όμως μια νέα έμφαση: αντιτίθεται στη θρησκευτική κοινωνία. Από τότε χρονολογείται η λαϊκή και κοσμική υποδήλωση του όρου. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι, στην παράδοση αυτή, οι όροι "πολιτική κοινωνία" και "κράτος" είναι σχεδόν εναλλάξιμοι. Όταν πρωτοεμφανίστηκε, δηλαδή, η έννοια σήμαινε το σύνολο των θεσμών που σήμερα αποτελούν το κράτος. Από αυτήν την οπτική, το ηθικό συναίσθημα που συνδέεται με την πολιτική κοινωνία είναι η πολιτική συνείδηση (*civisme*), δηλαδή, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση, η ανάληψη των καθηκόντων του πολίτη από τα μέλη της πολιτικής κοινωνίας (ΕΟΚΕ, 1999).

Από τον 18ο αιώνα, η σημασία του όρου τείνει να αντιστραφεί. Αντί να εγγράφεται στη συνέχεια της έννοιας του κράτους, η πολιτική κοινωνία δηλώνει, όλο και περισσότερο, έναν πόλο αντίθετο προς το κράτος. Η φιλελεύθερη σκέψη της επικρατούσας αστικής τάξης χρησιμοποίησε την έννοια για να προσπαθήσει να ορίσει έναν αυτόνομο σε σχέση με την πολιτική σφαίρα κοινωνικό χώρο, τον χώρο της αγοράς και της ιδιωτικής ζωής. Στο πλαίσιο της φιλελεύθερης αυτής αντίληψης ο Adam Smith θεωρούσε ότι η κοινωνία των πολιτών είναι το πεδίο της αγοράς και των ανταλλαγών (Δημητράκος, 2002:24). Είναι ο χώρος των ιδιαίτερων συμφερόντων τα οποία ενορχηστρώνονται αρμονικά από το ελεύθερο χέρι

της αγοράς ώστε το σύνολό τους να παράγει γενική ευημερία και να γίνεται συμβατό με τους οικουμενικούς στόχους του φιλελεύθερου κράτους (Βούλγαρης, 2006: 18). Στο ίδιο πνεύμα ο διαφωτιστής Fergiouson βλέπει την κοινωνία των πολιτών ως τον χώρο στον οποίο οι άνθρωποι συνέρχονται και ανταλλάσσουν ιδέες αλλά και προϊόντα μεταξύ τους. Εξομοιώνει την κοινωνία των πολιτών με την εμπορική κοινωνία μέσα στην οποία μπορούν να γίνουν απειράριθμες κοινωνικές επιλογές, χωρίς να είναι ριζωμένες στην παράδοση ή σε προεπιλεγμένα σχήματα. Πλέκει το εγκώμιο της κοινωνίας των πολιτών, αφού βρίσκει σ' αυτή μια νέα πηγή νομιμότητας της αλήθειας και της ελευθερίας στη θέση των εκθρονισθέντων θείων πηγών (Δημητράκος, 2002:23, 24).

Σε αντίθεση με τη φιλελεύθερη εκδοχή της κοινωνίας των πολιτών, διανοητές όπως ο Hegel και ο Marx κατήγγειλαν τη μεροληπτικότητα και τον μονόπλευρο χαρακτήρα της. Κατά τον Hegel, η κοινωνία των πολιτών καλύπτει το χώρο που βρίσκεται ανάμεσα στο κράτος και την οικογένεια και ταυτίζεται με το πεδίο ιδιωτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων και συμφερόντων. Έχει κατώτερη υπόσταση από το κράτος που αποτελεί υπέρτατη βαθμίδα οικουμενικής ηθικής και ορθού λόγου. Στην πάλη ανάμεσα στο κράτος, που αντιπροσωπεύει το αντικειμενικό συμφέρον της ολότητας και της κοινωνίας των πολιτών, που αντιπροσωπεύει μερικά και εγωιστικά συμφέροντα, υπερισχύει το πρώτο. Ο Marx, από την άλλη πλευρά, δεν συμφωνούσε με την οπτική του Hegel, θεωρώντας ότι η κοινωνία των πολιτών είναι το πεδίο διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και αποτελεί την υποδομή, το πεδίο των ταξικών συγκρούσεων, ενώ το κράτος ανήκει στην υπερδομή και συγκαλύπτει ότι γίνεται στην κοινωνία των πολιτών. Άρα δεν υφίσταται σύγκρουση μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών, διότι το κράτος είναι όργανο που υπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης. Από την άλλη, η κοινωνία των πολιτών είναι απατηλή γιατί προϋποθέτει και προκηρύσσει την ισότητα ανάμεσα στα μέλη της, η οποία είναι όμως μόνο τυπική και όχι ουσιαστική, συγκαλύπτοντας την πραγματική ανισότητα (Δημητράκος, 2002: 25).

Ο Gramsci, εντασσόμενος στην ευρύτερη μαρξική παράδοση, επεδίωξε την υπέρβαση του μειονεκτήματος του μαρξικού ντετερμινιστικού σχήματος υποδομή/υπερδομή. Στο πλαίσιο αυτό τόνισε την ανεξαρτησία της κοινωνίας των πολιτών από το κράτος και την έλλειψη κρατικού καταναγκασμού από αυτήν (Δημητράκος, 2002:26). Διέκρινε στην κοινωνία των πολιτών στοιχεία αντιφατικά μεταξύ τους, αφού θεωρούσε ότι από τη μια πλευρά συμβάλει στην ηθικο-πολιτική ηγεμονία των διευθυντικών τάξεων και στη συναίνεση των κυριαρχούμενων, και από την άλλη αποτε-

A. Φερώνας

λεί ένα χώρο οργάνωσης μιας εναλλακτικής ηγεμονίας των κυριαρχούμενων τάξεων (Βούλγαρης, 2006:19).

Από τον 19ο αιώνα και μετά, μια μερίδα της πολιτικής και κοινωνικής σκέψης προσπαθεί να ξεπεράσει αυτήν την αντιπαράθεση μεταξύ μιας "αρχαίας-μεσαιωνικής" και μιας "σύγχρονης-αστικής" έννοιας της κοινωνίας των πολιτών και, στο εσωτερικό της δεύτερης, μεταξύ μιας φιλελεύθερης και μιας σοσιαλιστικής εκδοχής της. Εμπνευσμένη κυρίως από τους Τοκβίλ, Ντυρκάιμ και Βέμπερ, η μερίδα αυτή προσπαθεί να συγκεκριμενοποιήσει μια νέα έννοια της σύγχρονης κοινωνίας των πολιτών, δίνοντας ταυτόχρονα έμφαση σε τέσσερις διαστάσεις:

1. η κοινωνία των πολιτών απαρτίζεται από ένα δίκτυο λιγότερο ή περισσότερο καθιερωμένων θεσμών που αποτελούν ένα αυτόνομο κοινωνικό επίπεδο τόσο έναντι του κράτους όσο και έναντι της οικογενειακής και οικιακής ζωής με τη στενή έννοια. Οι θεσμοί αυτοί έχουν πολλαπλές λειτουργίες και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης·
2. η ένταξη των ατόμων στους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών αποφασίζεται σε εθελοντική βάση
3. η κοινωνία των πολιτών στηρίζεται στο δίκαιο: οι δημοκρατικές αρχές του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, της ελευθερίας έκφρασης, της συνδικαλιστικής ελευθερίας αποτελούν τον κανονιστικό εξοπλισμό της κοινωνίας των πολιτών.
4. η κοινωνία των πολιτών είναι χώρος διαμόρφωσης της συλλογικής βούλησης και εκπροσώπησης των πολιτών: οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο "ενδιάμεσων" μεταξύ του ατόμου και του κράτους. Ο δημοκρατικός λόγος δεν θα μπορούσε ποτέ να υπάρξει χωρίς τη μεσολάβησή τους (ΕΟΚΕ, 1999:4,5).

Η σύγχρονη συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών

Ένας από τους βασικούς λόγους της «επιστροφής» της κοινωνίας των πολιτών στο επίκεντρο του πολιτικού αλλά και του επιστημονικού ενδιαφέροντος τα τελευταία χρόνια, ήταν οι αλλαγές που επήλθαν στις σύγχρονες κοινωνίες. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι αυτή η θεματική αποτελεί σήμερα σημείο σύγκλισης των ομάδων και των κινημάτων

των πολιτών τόσο της Δυτικής όσο και της Ανατολικής Ευρώπης, που έχουν ωστόσο ακολουθήσει πολύ διαφορετικές ιστορικές δυναμικές. Από τη μια πλευρά, οι λαϊκές εξεγέρσεις της Ανατολικής Ευρώπης στα τέλη της δεκαετίας του '90 αναζωογόνησαν το αντι-αυταρχικό πολιτικό-θεωρητικό φορτίο που είχε παλαιότερα η έννοια και ταυτόχρονα προέκριναν μια έντονα φιλελεύθερη αντι-κρατική και αντι-ολοκληρωτική εκδοχή της, από τη στιγμή που το αρχικό ζητούμενο ήταν να περιοριστεί η παντοδυναμία του κράτους, κληρονομιά από τα κομμουνιστικά καθεστώτα (Βούλγαρης, 2006:12). Από την άλλη, στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ το ουσιώδες ζήτημα ήταν να ερευνηθεί πώς μπορούν οι πολίτες να αναπτύξουν ξανά το αίσθημα της πολιτικής συνείδησης και να ενισχυθούν οι πολιτικοί δεσμοί που είναι απαραίτητοι σε μια κοινότητα (ΕΟΚΕ, 1999:5).

Ο όρος «κοινωνία των πολιτών» δεν έχει έναν κοινά αποδεκτό ορισμό. Αποτελεί μία από τις πλέον αμφιλεγόμενες έννοιες στις συζητήσεις που διεξάγονται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Όπως επισημαίνει ο Jensen (2006) «*οι χρήσεις της κοινωνίας των πολιτών γίνονται κατανοητές μόνο μέσω των θεωρητικών, πρακτικών και ιστορικών συμφραζομένων στα οποία εντάσσονται*»². Οφείλει λοιπόν κανείς να δηλώνει τον ορισμό που υιοθετεί ώστε να προσδιορίσει το πλαίσιο του όποιου θεωρητικού ή εμπειρικού εγχειρήματος. Μια απόπειρα απαρίθμησης έστω των διαφορετικών αυτών ορισμών και προσεγγίσεων δεν είναι δυνατή στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κειμένου. Θα επιχειρήσουμε ωστόσο να περιγράψουμε το πώς γίνεται κατανοητή σήμερα η κοινωνία των πολιτών καθώς και το γενικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται σήμερα η σχετική συζήτηση.

Καταρχήν, κατά τη νεο-φιλελεύθερη προσέγγιση η κοινωνία των πολιτών υλοποιείται μέσω της πληρέστερης δυνατής εφαρμογής των δικαιωμάτων των πολιτών. Η προσέγγιση αυτή βλέπει τον πολίτη ως οικονομικό και ορθολογικό στοιχείο της κοινωνίας, που ορίζεται πριν από όλα από τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του. Οι πολίτες οργανώνονται σε ομάδες συμφερόντων και μεριμνούν ώστε το κράτος να εγγυάται το καθολικά αναγνωρισμένο δικαίωμα της ελευθερίας. Το βασικό στοιχείο της είναι η εφαρμογή των φιλελεύθερων αρχών (ΕΟΚΕ, 1999:8).

Ένας άλλος αρκετά διαδεδομένος ορισμός, που αντλεί από το έργο των Marx και Hegel, προσεγγίζει την κοινωνία των πολιτών σε αντίθεση με το κράτος (Eisele, 2005:2). Ο ορισμός έχει αφενός το μειονέκτημα της ασάφειας, αφού η κοινωνία των πολιτών μετατρέπεται σε μια χωρίς σύνορα κατηγορία που αναφέρεται σε ότι δεν είναι κρατικό (Μουζέλης, 2002:12) και αφετέρου δεν αποσαφηνίζει τη σχέση μεταξύ κοινωνίας πολιτών και αγοράς. Εξάλλου, το κράτος μπορεί να παίζει έναν σημαντικό

A. Φερώνας

ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνίας των πολιτών και αντίστροφα (White, 2004:11), ενώ διαφορετικές εννοιολογήσεις του κράτους (θεσμικό, συνεργατικό, συμμετοχικό κλπ.) επιφυλάσσουν διαφορετικούς ρόλους για την κοινωνία των πολιτών (Eisele, 2005:3).

Ένας άλλος ορισμός προσεγγίζει την κοινωνία των πολιτών στο πολιτικό κυρίως επίπεδο, ως έναν χώρο μεταξύ του κράτους και των πολιτών. Ο χώρος αυτός αποτελείται από ενδιάμεσα στρώματα ή οργανώσεις που προστατεύουν τους πολίτες από τον κρατικό αυταρχισμό και τις πολιτικές ηγεσίες από τις εκ των κάτω προερχόμενες λαϊκιστικές πιέσεις. Σύμφωνα με τον Μουζέλη, η βασική αδυναμία του ορισμού αυτού είναι ότι δε λαμβάνει υπόψη του το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι ενδιάμεσες αυτές ομάδες μάλλον υποσκάπτουν παρά προστατεύουν την αυτονομία των πολιτών (Μουζέλης, 2002:13).

Ένας ακόμη ορισμός προέρχεται από την θεωρία του «τρίτου δρόμου», όπως αναπτύχθηκε από τα γραπτά του Giddens και άλλων θεωρητικών. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, η κοινωνία των πολιτών αποτελεί έναν «ενδιάμεσο» χώρο μεταξύ του κράτους και της αγοράς, έναν αυτοκυβερνώμενο κοινωνικό χώρο, αποτελούμενο από θεσμούς, ομάδες, οργανώσεις, οι οποίες λειτουργούν και κατά του άκρατου ατομικισμού της αγοράς και κατά του κρατικού αυταρχισμού (Μουζέλης, 2002:14). Προσπαθεί να επιτύχει συλλογικούς στόχους και να εκπροσωπήσει συμφέροντα διαφόρων κοινωνικών ομάδων δημιουργώντας δίκτυα και συμμετέχοντας σ' έναν ανοικτό δημοκρατικό διάλογο. Δημιουργείται έτσι ένας δημόσιος χώρος που δεν οργανώνεται από το κράτος και δεν κυριαρχείται από οικονομικά συμφέροντα, αλλά αντίθετα συμβάλει στην ενεργό πολιτική συμμετοχή. Συνεπώς, ο πιο σύντομος ορισμός είναι μια διπλή άρνηση: η κοινωνία των πολιτών δεν είναι ούτε το κράτος ούτε η αγορά (Reichardt, 2004:48, Mittag, 2004:5). Θεωρητικά συγγενές με αυτή την προσέγγιση είναι και το ενδιαφέρον για την κοινωνία των πολιτών ως χώρο συγκρότησης και δράσης των «νέων κοινωνικών κινημάτων», των ΜΚΟ, και γενικότερα των μη παραδοσιακών μορφών κοινωνικο-πολιτικής δράσης (Βούλγαρης, 2006:13).

Ένα άλλο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η σύγχρονη συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών είναι αυτού του αμερικάνικου συντηρητισμού, είτε στο πλαίσιο του ρεπουμπλικανισμού είτε του κοινοτισμού³. Η κοινωνία των πολιτών θεωρείται ως αντίβαρο απέναντι στη φθορά, την από-ηθικοποίηση, την αποξένωση και την χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής στα δημοκρατικά καθεστώτα της ύστερης νεωτερικότητας και των παγκοσμιοποιούμενων κοινωνιών (Βούλγαρης, 2006:12). Εδώ εντάσσο-

νται και οι θεωρίες περί «κοινωνικού κεφαλαίου» και «εμπιστοσύνης». Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Putnam,⁴ το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου εξισώνεται με το επίπεδο της συμμετοχής σε ενώσεις και σωματεία, ομίλους, κλπ., και τη συμμετοχική συμπεριφορά των κοινωνιών στην κοινότητα. Συνεπώς, συνδέει ρητά το κοινωνικό κεφάλαιο με την κοινωνία των πολιτών (Κονιόρδος, 2004). Οι θεωρίες αυτές τείνουν να δίνουν έμφαση στην ισχύ παρά στη σύνθεση της κοινωνίας των πολιτών, αναδεικνύουν μια θετική σχέση μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και της δημοκρατίας και κατηγορούνται ότι είναι υπερβολικά ιδεαλιστικές (Eisele, 2005:4).

Τέλος, η παραπάνω ιδεαλιστική προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών έχει υποστεί κριτική από πολλούς μελετητές, που υποστηρίζουν ότι δεν πρέπει να ταυτίζεται η κοινωνία των πολιτών με το πρότυπο μιας υγιούς δημοκρατικής κοινωνίας. Δημοσιεύσεις για την «πραγματική κοινωνία των πολιτών» (real civil societies) (Alexander, 1998) υπογραμμίζουν ότι κοινωνία των πολιτών δεν αποτελεί πάντα μια αυτόνομη σφαίρα, αλλά αντίθετα επηρεάζεται από τις άλλες κοινωνικές σφαίρες και ότι οι οργανώσεις έχουν και τις σκοτεινές πλευρές τους, οδηγώντας μερικές φορές στην κοινωνική απομόνωση και ενισχύοντας αντικοινωνικές συμπεριφορές, όπως ο ρατσισμός (Eisele, 2005:4).

Κοινωνία των Πολιτών και ΕΕ

Υπάρχει μια Ευρωπαϊκή κοινωνία των πολιτών;

Παρά τις επιμέρους διαφωνίες για τη φύση, τις ιδιαιτερότητες και το ρόλο της «Ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών» (European civil society)⁵, είναι αναμφισβήτητο ότι η τελευταία υφίσταται και αναπτύσσεται ραγδαία τα τελευταία χρόνια ακολουθώντας τους ρυθμούς της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Παράλληλα με τη συνεχιζόμενη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε όλο και περισσότερους τομείς πολιτικής, παρατηρείται και μια ταχύτατη ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Mittag, 2004:11). Για του λόγου το αληθές αρκεί να σημειωθεί ότι ο αριθμός των οργανώσεων αυτών που δραστηριοποιούνται στις Βρυξέλλες, αντλώντας πληροφόρηση για τα μέλη τους και επιχειρώντας να επηρεά-

A. Φερώνας

σουν τη λήψη των αποφάσεων, έχει αυξηθεί από 174 το 1960 σε περίπου 3.500 σήμερα. (Eisele, 2005:10).

Όσον αφορά τη μορφή και την οργάνωση της «Ευρωπαϊκής κοινωνίας των πολιτών», εκτός από την περίπτωση των οργανώσεων της απλής αντιπροσώπευσης μπορούμε να διακρίνουμε δύο ακόμη μορφές: (α) τις οργανώσεις «δίκτυα» (networks) που δημιουργούνται με σκοπό την καλύτερη πληροφόρηση των μελών τους και τη βελτίωση του συντονισμού της δράσης τους. Από λειτουργικής πλευράς τα «δίκτυα» είναι σε θέση να εκπροσωπήσουν καλύτερα τον πλουραλισμό των συμφερόντων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Συγκροτούνται από έναν αριθμό μικρότερων οργανώσεων που δραστηριοποιούνται σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον κοινωνικό ή περιβαλλοντικό τομέα ή και οργανώσεις προστασίας των καταναλωτών. Είναι επίσης περισσότερο ευέλικτα ώστε να προσαρμόζονται στη δυναμική και σύνθετη οργάνωση της ΕΕ, απαιτούν λιγότερη εσωτερική συμφωνία μεταξύ των ετερογενών μελών τους και χρησιμοποιούν το διαδίκτυο ως βασική πλατφόρμα ενημέρωσης και επικοινωνίας και ενημέρωσης, όχι μόνο μεταξύ τους αλλά και με το ευρύ κοινό, και (β) τις Ευρωπαϊκές οργανώσεις «ομπρέλα» (European umbrella organizations) που συγκροτούνται από αντίστοιχες εθνικές οργανώσεις, έχουν αυτόνομη νομική υπόσταση και αντιπροσώπευση και δικό τους προσωπικό στις Βρυξέλλες. Οι οργανώσεις αυτές, λόγω του ότι μπορούν και διατυπώνουν κοινές θέσεις, κατορθώνουν να ασκούν μεγαλύτερη επιρροή στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων σε επίπεδο ΕΕ, από τη στιγμή που εκπροσωπούν τη συνθετική θέση όλων των εθνικών οργανώσεων μελών τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων οργανώσεων είναι οι ευρωπαϊκές οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων, όπως η BUSINESS EUROPE (βιομήχανοι, εργοδότες), το European Center of Enterprises with Public Participation and of Enterprises of General Economic Interest (CEEP) (εργοδότες δημοσίων επιχειρήσεων), και η European Trade Union Confederation (ETUC) (συνδικάτα).

Η κοινωνία των πολιτών στον θεσμικό λόγο της ΕΕ

Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ανάγκη ανάπτυξης στενότερης συνεργασίας με την κοινωνία των πολιτών αποτελεί τμήμα της βελτί-

ωσης της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης, της προσπάθειας να έρθει η Ευρώπη πιο κοντά στους πολίτες της και της αντιμετώπισης του δημοκρατικού της ελλείμματος. Η θέση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κοινωνία των πολιτών και άλλες ομάδες συμφερόντων εκφράστηκε για πρώτη φορά επίσημα στην Ανακοίνωση του 1992 με τίτλο «*Ανοικτός και συγκροτημένος διάλογος μεταξύ της Επιτροπής και των ομάδων ειδικών συμφερόντων*», στην οποία η διαφάνεια και η ισότιμη πρόσβαση χαρακτηρίζονταν ως οι καθοριστικές αρχές για τις σχέσεις της Επιτροπής με τις ομάδες αυτές.

Ωστόσο, η πρώτη προσπάθεια ορισμού της «κοινωνίας των πολιτών» σε ευρωπαϊκό επίπεδο επιχειρήθηκε μερικά χρόνια αργότερα (1999) από την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ). Η ΕΟΚΕ αναγνωρίζει ότι η πυκνότητα οργάνωσης και ο βαθμός αντιπροσωπευτικότητας των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο διαφέρει, καλύπτοντας από ad hoc ομάδες πίεσης έως πολύ καλά οργανωμένες ενώσεις. Υποστηρίζει, ωστόσο, ότι μια εποικοδομητική συμβολή στην οικοδόμηση της Ευρώπης μπορεί να αναμένεται μόνο από τις οργανώσεις οι οποίες διαθέτουν ορισμένες βασικές οργανωτικές δομές και είναι αντιπροσωπευτικές στον τομέα τους από ποιοτική και ποσοτική άποψη. Ως εκ τούτου, στον ευρωπαϊκό «λόγο» (discourse) για τη συμβολή της κοινωνίας των πολιτών στη διαδικασία διαμόρφωσης της πολιτικής και της λήψης αποφάσεων, η έμφαση δίνεται στο ρόλο της *οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών* και όχι στην άμεση συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών (De la Porte and Nanz, 2003:2). Η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών ορίζεται, κατά τρόπο αφηρημένο, ως «*το σύνολο των οργανωτικών δομών, των οποίων τα μέλη εξυπηρετούν μέσω ενός δημοκρατικού διαλόγου και μιας διεργασίας κατανόησης, το γενικό συμφέρον και χρησιμεύουν ως μεσολαβητές μεταξύ των δημόσιων αρχών και των πολιτών*». Περιλαμβάνει επομένως ένα σύνολο οργανώσεων όπως: «*οι παράγοντες της αγοράς εργασίας (συνδικαλιστικές οργανώσεις και ομοσπονδίες εργοδοτών - δηλαδή οι κοινωνικοί εταίροι⁶), ενώσεις που αντιπροσωπεύουν οικονομικούς και κοινωνικούς φορείς οι οποίοι δεν είναι κοινωνικοί εταίροι υπό την στενή έννοια του όρου (για παράδειγμα οι ενώσεις των καταναλωτών), οι ΜΚΟ (μη κυβερνητικές οργανώσεις) οι οποίες ενώνουν τους ανθρώπους γύρω από ένα κοινό σκοπό, όπως οι περιβαλλοντικές οργανώσεις, οι οργανώσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, οι οργανώσεις στον τομέα της εκπαίδευσης και της κατάρτισης κλπ, οι οργανώσεις που βασίζονται στις τοπικές κοινωνίες (δηλαδή οργανώσεις που δημιουργούνται από τη βάση της κοινωνίας και επιδιώκουν στόχους προσανατολισμένους στα μέλη τους), όπως οργανώσεις νέων, οικογενειακές ενώσεις και*

A. Φερώνας

όλες οι οργανώσεις μέσω των οποίων οι πολίτες συμμετέχουν στην τοπική και δημοτική ζωή, και, οι θρησκευτικές κοινότητες»⁷ (ΕΟΚΕ, 1999:9,10). Η οργανωμένη κοινωνία των πολιτών αποτελείται συνεπώς από τις βασικές δομές της κοινωνίας εκτός από την κυβέρνηση και τη δημόσια διοίκηση, περιλαμβανομένων οικονομικών παραγόντων που γενικά δεν θεωρούνται ότι υπάγονται στον τριτογενή τομέα ή ΜΚΟ.

Τα τελευταία χρόνια η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ανέπτυξε περαιτέρω την πολιτική της για τη συμμετοχή των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών και άλλων φορέων, ειδικότερα με τη δημοσίευση της «Λευκής Βίβλου για την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση» και τη θέσπιση των «Γενικών αρχών και ελάχιστων προδιαγραφών για τη διαβούλευση των ενδιαφερομένων μερών».

Στη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση (2001)⁸, η Επιτροπή τόνισε ότι «η ποιότητα (...) των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξαρτάται από την εξασφάλιση ευρείας συμμετοχής σε όλη την πορεία της πολιτικής, από τη χάραξη της έως την εφαρμογή της». Ανέλαβε λοιπόν τη δέσμευση να ακολουθήσει, όσον αφορά τη χάραξη και την υλοποίηση των πολιτικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μία προσέγγιση που στηρίζεται στη συμμετοχή όλων και συνεπάγεται τις ευρύτερες δυνατές διαβουλεύσεις σχετικά με τις κυριότερες πολιτικές πρωτοβουλίες. Στο πλαίσιο αυτό δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Σύμφωνα με την Επιτροπή, ο ειδικός ρόλος της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στις σύγχρονες δημοκρατίες συνδέεται στενά με το θεμελιώδες δικαίωμα των πολιτών να συγκροτούν ενώσεις προκειμένου να επιδιώξουν κοινό στόχο, όπως ορίζεται στο άρθρο 12 του Ευρωπαϊκού Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁹. Η συμμετοχή σε μια ένωση αποτελεί για τους πολίτες έναν άλλο τρόπο για ενεργό συμμετοχή εκτός εκείνων που υλοποιούνται μέσω των πολιτικών κομμάτων ή των εκλογών. Χαρακτηριστικά η Επιτροπή αναφέρει ότι: «Η κοινωνία των πολιτών διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προβολή των ανησυχιών του πολίτη και την παροχή υπηρεσιών που εξυπηρετούν τις ανάγκες του λαού. Η κοινωνία των πολιτών βλέπει όλο και περισσότερο την Ευρώπη σαν το ιδανικό βήμα για την αλλαγή των πολιτικών προσανατολισμών και της κοινωνίας. Πρόκειται για μια ευκαιρία να εμπλακούν πιο ενεργά οι πολίτες στην επίτευξη των στόχων της Ένωσης και να τους προσφερθεί ένα διαρθρωμένο πλαίσιο για ανάδραση, κριτική και διαμαρτυρία».

Στην Ανακοίνωσή της για τις «Γενικές αρχές και ελάχιστες προδιαγραφές για τη διαβούλευση των ενδιαφερομένων μερών» (2002)¹⁰ η Επιτροπή δεσμεύτηκε για την εφαρμογή ορισμένων γενικών αρχών και ελάχιστων προδιαγραφών κατά τη διαδικασία της διαβούλευσης.

Οι γενικές αρχές είναι η Συμμετοχή, η Διαφάνεια και λογοδότηση, η Αποτελεσματικότητα και η Συνοχή. Όσον αφορά τις ελάχιστες προδιαγραφές, επισημαίνεται η δέσμευση ώστε οι Ανακοινώσεις της Επιτροπής, στο πλαίσιο της διαβούλευσης, να είναι σαφείς και περιεκτικές και να περιλαμβάνουν όλες τις απαιτούμενες πληροφορίες που διευκολύνουν τις απαντήσεις, η φροντίδα ώστε τα ενδιαφερόμενα μέρη να έχουν την δυνατότητα να εκφράσουν τις απόψεις τους, η διασφάλιση επαρκούς δημοσιότητας, η προσαρμογή των μέσων επικοινωνίας στις ανάγκες του κοινού και η αξιοποίηση του Διαδικτύου, η πρόβλεψη επαρκούς χρόνου για το χρονικό προγραμματισμό και για την παραλαβή των απαντήσεων στις προσκλήσεις καθώς και των γραπτών συνεισφορών, η παροχή βεβαίωσης για την παραλαβή των συνεισφορών και η δημοσίευση των αποτελεσμάτων στο Διαδίκτυο.

Στο πλαίσιο της υλοποίησης των παραπάνω δεσμεύσεων, η Επιτροπή τα τελευταία χρόνια ενίσχυσε και διέυρυνε το ρόλο των θεσμοθετημένων συμβουλευτικών οργάνων όπως της BUSINESS EUROPE, της ETUC, της EΟΚΕ και της Επιτροπής των Περιφερειών (ΕΤΠ), ανέπτυξε ευρείες διαδικασίες διαβούλευσης με βάση έγγραφα διαβούλευσης όπως οι Πράσινες και Λευκές Βίβλοι και οι Ανακοινώσεις, και ενίσχυσε την πληροφόρηση και την επικοινωνία με την ευρύτερη κοινωνία των πολιτών στο Διαδίκτυο. Ως παραδείγματα¹¹ των πρωτοβουλιών της Επιτροπής μπορούν να αναφερθούν η υπηρεσία Europe Direct¹², η Υπηρεσία Προσανατολισμού για τους Πολίτες (Citizens Signpost Service)¹³, το δίκτυο Solvit¹⁴, οι ιστοσελίδες «Διάλογος με τους πολίτες» και «Διάλογος με τις επιχειρήσεις»¹⁵, ο ιστοχώρος «Η φωνή σας στην Ευρώπη» και η βάση δεδομένων "Consultation, the European Commission and Civil Society" (CONECCS)¹⁶.

Ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στη διαμόρφωση των πολιτικών σε επίπεδο ΕΕ

Ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό της Ευρωπαϊκής οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών είναι ότι επιχειρεί να διαδραματίσει σε ευρωπαϊκή κλίμακα το ρόλο που διαδραματίζουν οι αντίστοιχες οργανώσεις σε εθνική κλίμακα. Στα μέσα που χρησιμοποιεί για να επηρεάσει τη λήψη των

A. Φερώνας

αποφάσεων σε Ευρωπαϊκό επίπεδο περιλαμβάνονται: (α) οι δημόσιες καμπάνιες/εκστρατείες, (β) οι άτυπες επαφές ή ad hoc διαβουλεύσεις με μεμονωμένα μέλη Ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων, (γ) η συνεργασία με Ευρωπαϊκούς θεσμούς στο πλαίσιο των ολοένα αυξανόμενων επιτροπών στις οποίες οι εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών διαδραματίζουν έναν συμβουλευτικό ρόλο, χωρίς ωστόσο να έχουν μια τακτική ή θεσμοθετημένη πρόσβαση, (δ) οι τακτικές θεσμοθετημένες επαφές με νομική βάση, όπως ο Ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος και (ε) οι θεσμοθετημένες επαφές μέσω ειδικών συμβουλευτικών οργάνων, όπως η ΕΟΚΕ.

Αναμφίβολα την ισχυρότερη επιρροή στη λήψη των αποφάσεων, από το σύνολο των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, διαθέτουν οι οργανώσεις των κοινωνικών εταίρων (BUSINESS EUROPE, ETUC, CEEP), οι οποίες μετέφεραν τις εθνικές στρατηγικές επικοινωνίας τους σε μια θεσμοθετημένη διαπραγματευτική διαδικασία σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος, που από τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης του Άμστερνταμ (1997), λειτουργεί σε μια οιονεί συνταγματική βάση, αποτελεί στην ουσία μια συναινετική διαδικασία λήψης αποφάσεων και η σημασία του, ιδιαίτερα όσον αφορά τις εργασιακές σχέσεις, είναι αναμφισβήτητη (ΕΟΚΕ, 1999: 11). Περικλείει τις συζητήσεις, τις διαβουλεύσεις, τις διαπραγματεύσεις και τις κοινές ενέργειες που αναλαμβάνονται από τις οργανώσεις εκπροσώπησης των κοινωνικών εταίρων. Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός διάλογος, που μπορεί να είναι διμερής ή τριμερής, συμπληρώνει τις εθνικές πρακτικές του κοινωνικού διαλόγου που υφίστανται στα περισσότερα κράτη μέλη και αποτελεί το κυριότερο όργανο μέσω του οποίου οι κοινωνικοί εταίροι συμβάλλουν στον καθορισμό των ευρωπαϊκών κοινωνικών προτύπων και διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στη διακυβέρνηση της Ένωσης. Συνιστά, ωστόσο, μια μεμονωμένη περίπτωση ενσωμάτωσης της κοινωνίας των πολιτών ως συναρμόδιου εταίρου στην Ευρωπαϊκή διακυβέρνηση (Mittag, 2004:13).

Άλλο ένα σημαντικό παράδειγμα θεσμικής εκπροσώπησης της κοινωνίας των πολιτών σε Ευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ). Η ΕΟΚΕ αποτελεί μια από τις αρχικές μορφές εξευρωπαϊσμού της κοινωνίας των πολιτών, αφού η δημιουργία της προβλεπόταν από την ιδρυτική Συνθήκη της Ρώμης το 1958. Με τον τρόπο αυτό η Συνθήκη προσέφερε στις διάφορες ομάδες συμφερόντων πρόσβαση στην ευρωπαϊκή διαδικασία λήψης αποφάσεων και κατέστησε την ΕΟΚΕ εκπρόσωπο της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών σε κοινοτικό επίπεδο. Κατά συνέπεια, η ΕΟΚΕ μπορεί να αναφέρεται στον ιδιαίτερο ρόλο της του εκπροσώπου της οργανωμένης κοινωνίας

των πολιτών τόσο λόγω της θεσμικής θέσης και αποστολής της όσο και λόγω των μελών της. Σύμφωνα με το άρθρο 257 της ΣΕΚ, η ΕΟΚΕ αποτελείται "από αντιπροσώπους των διαφόρων κλάδων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, κυρίως των παραγωγών, των γεωργών, των μεταφορέων, των εργαζομένων, των εμπόρων, των βιοτεχνών, των ελευθέρων επαγγελματιών και άλλων κατηγοριών γενικού συμφέροντος". Αυτή η αποκλειστικά παραδειγματική απαρίθμηση είναι σκόπιμα ανοιχτή και ανταποκρίνεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, στον εξελικτικό χαρακτήρα της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών. Τα μέλη της ΕΟΚΕ διορίζονται συνήθως από εθνικές οργανώσεις αλλά δεν δεσμεύονται να ακολουθήσουν τις εντολές αυτών των οργανώσεων. Αντίθετα, οφείλουν να σέβονται την υποχρέωσή τους να υπηρετούν το γενικό συμφέρον ("Τα μέλη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής ασκούν τα καθήκοντά τους με πλήρη ανεξαρτησία, προς το γενικό συμφέρον της Κοινότητας." Άρθρο 256, 3ο εδάφιο της ΣΕΚ).

Γενικότερα, η αποτελεσματικότητα της δράσης του πλήθους των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών που δραστηριοποιούνται σε ευρωπαϊκό επίπεδο εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, όπως, (α) το «ειδικό» βάρος κάθε οργάνωσης βάσει τόσο της επάρκειας πόρων που διαθέτει όσο και των οικονομικών συμφερόντων που εκπροσωπεί, (β) την πληροφόρηση που διαθέτει αλλά και τη νοοτροπία προγραμματισμού για την τεκμηριωμένη προώθηση των συμφερόντων τους, (γ) την αναζήτηση συμμαχιών σε διάφορα επίπεδα στο πλαίσιο της άτυπης διπλωματίας, που ενισχύσουν τη διαπραγματευτική ισχύ της οργάνωσης και (δ) την πρόσβαση και η σχέση με τις εθνικές διοικήσεις αλλά και τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα και πιο συγκεκριμένα με το λεγόμενο «θεσμικό τρίγωνο» της ΕΕ, δηλαδή την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της ΕΕ (Τριανταφύλλου, 2007).

Η πρωτοβουλιακή θέση της Επιτροπής στη νομοπαρασκευαστική διαδικασία την καθιστά αυτόματα σε πρωταρχικό στόχο των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, αφού η δυνατότητα ενσωμάτωσης –έστω και έμμεσα- αιτημάτων στη νομοθετική πρόταση της Επιτροπής αυξάνει τις πιθανότητες επιτυχίας. Η Επιτροπή ευνοεί την επαφή με τις οργανώσεις και υποστηρίζει την ανάπτυξή τους με τεχνικά και οικονομικά μέσα. Ασφαλώς δεν το κάνει αυτό για αλτρουιστικούς λόγους αλλά για να εξυπηρετήσει τα δικά της συμφέροντα. Πρώτον, οι επιμέρους οργανώσεις έχουν συχνά τη δυνατότητα πρόσβασης σε εξειδικευμένες πληροφορίες και τεχνογνωσία, τις οποίες εκμεταλλεύεται η Επιτροπή προκειμένου να βελτιώσει τη δράση της. Δεύτερον, η διαπραγματευτική θέση της ίδιας

A. Φερώνας

της Επιτροπής έναντι του Συμβουλίου ενισχύεται, όταν έχει ενσωματώσει στις προτάσεις της αιτήματα των ευρωπαϊκών οργανώσεων. Τρίτον, με αυτό το τρόπο ενισχύεται και ο βαθμός νομιμοποιητικής αποδοχής των πολιτικών προτάσεων της από την κοινωνία των πολιτών και τους υπόλοιπους ενδιαφερόμενους φορείς (Mittag, 2004:14). Άλλωστε, έχει ασκηθεί από πολλούς μελετητές έντονη κριτική στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την «ελιτιστική» της προσέγγιση και τη θεσμική φύση των σχέσεών της με την κοινωνία των πολιτών, που δυσχεραίνει την εμπέδωση μιας πραγματικής συμμετοχικής δημοκρατίας στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων στο επίπεδο της ΕΕ (Amstrong, 2001, 2002, Greenwood, 2004, Magnette, 2001). Από την άλλη πλευρά, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο είναι αδιαμφισβήτητα πιο δυσπρόσιτοι χώροι επιρροής. Στην πρώτη περίπτωση οι οργανώσεις επιχειρούν να επηρεάσουν τη λήψη των αποφάσεων μέσω άτυπων επαφών, είτε με τις πολιτικές ομάδες του ΕΚ είτε με τους ευρωβουλευτές μεμονωμένα, ενώ στη δεύτερη περίπτωση επιδιώκουν να επηρεάσουν κυρίως τις θέσεις που υιοθετούν οι εθνικές τους κυβερνήσεις κατά τις συνόδους (Τριανταφύλλου, 2007).

Η Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα

Η συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα

Η κοινωνία των πολιτών έχει καταστεί τα τελευταία χρόνια ένα ιδιαίτερα δημοφιλές θέμα στους κόλπους των κοινωνικών επιστημόνων στην Ελλάδα. Ως κοινωνία πολιτών νοείται το σύνολο των συλλογικών φορέων που καταλαμβάνουν τον δημόσιο χώρο ο οποίος εκτείνεται, μεταφορικά μιλώντας, από το κατώφλι των νοικοκυριών μέχρι τις εισόδους των δημοσίων υπηρεσιών. Στην Ελλάδα σήμερα, μεταξύ των συλλογικών φορέων δια των οποίων πραγματώνεται η κοινωνία πολιτών, δεν περιλαμβάνεται η Εκκλησία, καθώς αυτή είναι οικονομικά και θεσμικά κατεξοχίην εξαρτημένη από το κεντρικό κράτος, ούτε περιλαμβάνονται τα πολιτικά κόμματα, δεδομένου ότι και αυτά έχουν δημιουργήσει στενότερους δεσμούς με το κράτος. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, τα κόμματα κινούνται στο μεταίχμιο κράτους και κοινωνίας αρθρώνοντας και ιεραρχώντας τα αιτήματα της δεύτερης προς το πρώτο (Σωτηρόπουλος, 2007:2).

Σε γενικές γραμμές οι προσεγγίσεις των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων εντάσσονται στα θεωρητικά ρεύματα που παρουσιάστηκαν στην πρώτη ενότητα αυτού του κειμένου. Ο Βούλγαρης σε πρόσφατο άρθρο του¹⁷ συνοψίζει με περιεκτικό τρόπο την ελληνική συζήτηση για την κοινωνία των πολιτών. Σημειώνει ότι το ενδιαφέρον των Ελλήνων επιστημόνων για την κοινωνία των πολιτών εκπορεύεται είτε από την πολιτική τους αγωνία για την πορεία του εκσυγχρονισμού και των μεταρρυθμίσεων στη χώρα μας (Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση), είτε από τις επιστημονικές τους αναζητήσεις για το ρόλο των ΜΚΟ και των εθελοντικών οργανώσεων (Παναγιωτοπούλου, 2003), την ενδυνάμωση των εναλλακτικών κοινωνικών κινημάτων (Μποτετζάγιας, 2006) και την ανάπτυξη της υπερεθνικής κοινωνίας των πολιτών (Σκλιας και Χουλιάρας, 2002). Υποστηρίζει ότι οι προσεγγίσεις αυτές, που στις περισσότερες περιπτώσεις υιοθετούν μια «τοκβιλιανή» εκδοχή που επιδιώκει να υπολογίσει ποσοτικά την εξέλιξη του «συναιτερίζεσθαι» στη σημερινή Ελλάδα, διαφοροποιούνται ως προς δύο κριτήρια: (α) από το αν αντιμετωπίζουν τη σχέση της κοινωνίας των πολιτών με το κράτος ως παιχνίδι «μηδενικού αθροίσματος» και (β) από το αν υιοθετούν μια μονοδιάστατα θετική και ιδεαλιστική ή μια «ρεαλιστική» αντίληψη για την κοινωνία των πολιτών.

Σε σχέση με τα δύο αυτά κριτήρια ο Βούλγαρης στη συνέχεια επιχειρεί μια ταξινόμηση των επιμέρους προσεγγίσεων. Σύμφωνα με την ταξινόμηση αυτή, ο Μουζέλης υπογραμμίζει την ανάγκη ένταξης της κοινωνίας των πολιτών μέσα από μια συνολική θεώρηση των βασικών θεσμικών σφαιρών (οικονομική, πολιτική, κοινωνική, πολιτισμική κλπ.) και την αλληλεπίδραση των διαφορετικών αξιών που διέπουν την κάθε μια από αυτές (Μουζέλης, 2002.:13,14), ενώ παράλληλα υιοθετεί μια αρνητική στάση απέναντι στο κράτος και τα κόμματα καταλήγοντας στην υιοθέτηση μιας σχέσης «μηδενικού αθροίσματος» μεταξύ κράτους, κομμάτων και κοινωνίας των πολιτών (Μουζέλης και Παγουλάτος, 2003). Ο Μποτετζάγιας (2006), αναλύοντας το ρόλο των περιβαλλοντικών οργανώσεων, συμμερίζει την ίδια αρνητική στάση απέναντι στο κράτος και τα κόμματα από τη σκοπιά όμως των εναλλακτικών κοινωνικών κινημάτων. Η Παναγιωτοπούλου (2003) και ο Λιοναράκης (2001) επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο μέγεθος και τη σημασία των ΜΚΟ και των εθελοντικών οργανώσεων για την κοινωνία των πολιτών. Ο Σωτηρόπουλος (2004) αναδεικνύει το ρόλο και τη σημασία της άτυπης ή ανεπίσημης κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα, απορρίπτοντας τη σχέση «μηδενικού αθροίσματος» και υιοθετώντας κριτική στάση απέναντι σε μια μονοσήμαντα θετική αξιολόγηση της κοινωνίας των πολιτών. Τέλος, οι Μακρυδημήτρης και Δημη-

τράκος πρεσβεύουν μια «κανονιστική» αντίληψη της κοινωνίας των πολιτών ως χώρου καλλιέργειας της ελευθερίας και της εμπιστοσύνης.

Συνολικά, ο Βούλγαρης ασκεί κριτική (α) στην αναπαραγωγή του στερεοτύπου περί αδύναμης και ατροφικής κοινωνίας των πολιτών και (β) στην επικράτηση μιας αντι-κρατικής και αντικομματικής αντίληψης, που κατά κανόνα υιοθετείται στο πλαίσιο της κυρίαρχης επιστημονικής και πολιτικής συζήτησης στην Ελλάδα. Ο ίδιος, υπό το πρίσμα μιας γκραμισιανής οπτικής, αντιτάσσει μια νέα θεώρηση της κοινωνίας των πολιτών που θα βασίζεται στην «εσωτερική αντίφαση μεταξύ υψηλής ιδιοποιητικής και αποκλειούσας ισχύος και ισχνής δημοκρατικής γενίκευσης». «Αυτή η κοινωνία των πολιτών έχει ικανές δυνάμεις να αιχμαλωτίζει τις δημόσιες λειτουργίες και πόρους κατά τρόπο διαφορετικό, αν όχι αντίστροφο από εκείνον του σχήματος των πελατειακών σχέσεων και την ικανότητα να πρωτοπορεί και να αναπληρώνει σε ορισμένες καταστάσεις τις ανεπάρκειες του κράτους» (Βούλγαρης, 2006:32,33).

Η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα

Η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα έχει μια μακρά και περιπετειώδη παράδοση. Οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών έχουν παίξει ιστορικά έναν σημαντικό ρόλο, αρχικά κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1821-1827) και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όταν οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, εθνικιστικού, φιλανθρωπικού, εκπαιδευτικού και εκκλησιαστικού χαρακτήρα συμμετείχαν στην προσπάθεια της σύγχρονης Ελλάδας να επεκτείνει τα σύνορά της στη Βαλκανική Χερσόνησο, στις περιοχές που κατοικούνταν από ελληνόφωνους και/ή χριστιανικούς πληθυσμούς. Ενώ η κοινοβουλευτική δημοκρατία και η ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών βάδιζαν παράλληλα κατά τον 19ο αιώνα, κατά τον 20ο αιώνα η δημοκρατική παράδοση διακόπηκε από τον εμφύλιο πόλεμο (1946-1949), που ακολούθησε τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και από τις σποραδικές παρεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. Η τελευταία τέτοιου είδους παρέμβαση σημειώθηκε το 1967 και οδήγησε στην επτάχρονη δικτατορία (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 19).

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο διάφορες οργανώσεις και ομάδες λειτούργησαν υπό την κηδεμονία του κρατικού μηχανισμού, που κατά το μεγαλύτερο διάστημα μεταξύ του τέλους του εμφυλίου (1949) και της δικτατορίας (1967) βρισκόταν στα χέρια μιας συντηρητικής πολιτικής ελίτ.

Τα κόμματα και οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών της αριστεράς βρίσκονταν υπό τον στενό έλεγχο του κρατικού μηχανισμού και στη συνέχεια κατά τη διάρκεια της δικτατορίας εκδιώχθηκαν στο σύνολό τους. Την περίοδο αυτή (1967-74) αναπτύχθηκαν οργανώσεις αντίστασης από φοιτητές, διανοούμενους και αριστερούς ακτιβιστές (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 19).

Από τη μεταπολίτευση (1974) και μετά η δημοκρατία σταθεροποιήθηκε και κοινωνία των πολιτών αναπτύχθηκε σε πρωτόγνωρο βαθμό. Την περίοδο αυτή παρατηρείται ποσοτική αύξηση και ενδυνάμωση των φορέων της κοινωνίας των πολιτών. Η τάση αυτή συνδέθηκε στενά με το ρόλο του κράτους και τον τρόπο διανομής δημοσίων οικονομικών πόρων. Κάποιοι κλάδοι/ τομείς της κοινωνίας των πολιτών συγκροτήθηκαν, διαμορφώθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν, σχεδόν αποκλειστικά, από το κράτος (π.χ. συνδικαλισμός, φεμινισμός) (Παναγιωτίδου, 2002).

Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 σημειώνεται έντονη ποσοτική αύξηση των οργανώσεων με περισσότερο αυτόνομο τρόπο από τον κρατικό εναγκαλισμό (π.χ. περιβάλλον, κοινωνική φροντίδα). Στη συνέχεια, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90 παρατηρείται και ποιοτική διαφορά στη σύνθεση και τον τρόπο λειτουργίας των μη κυβερνητικών, μη κερδοσκοπικών οργανώσεων. Η τάση μείωσης συμμετοχής των πολιτών σε κομματικές οργανώσεις, καθώς και η μεγαλύτερη ικανότητα αυτο-οργάνωσης κοινωνικών συμφερόντων και ενδιαφερόντων, είχαν ως αποτέλεσμα την αισθητή ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών. Επίσης, στα τέλη της δεκαετίας του '90 διαφαίνεται η κρατική αναγνώριση για το ρόλο των φορέων της κοινωνίας των πολιτών, διακηρύσσεται η κυβερνητική διάθεση συνεταιριστικής συνεργασίας και οι σχέσεις κράτους και μη κυβερνητικών οργανώσεων θεσμοθετούνται (Παναγιωτίδου, 2002). Ωστόσο, η πραγματικότητα είναι ότι η εθελοντική συμμετοχή των Ελλήνων πολιτών σε οργανώσεις και σωματεία είναι η χαμηλότερη των χωρών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Πολυζωίδης 2006:130). Ελπιδοφόρο, όμως, είναι ότι η χώρα μας κατατάσσεται στα υψηλότερα ποσοστά «κοινωνικών επαφών» μεταξύ των πολιτών (Παναγιωτίδου, 2002).

Συμπερασματικά, η Ελλάδα, συγκρινόμενη με άλλες δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες με παραδοσιακά ισχυρή κοινωνία πολιτών, έχει μια σαφώς λιγότερο αναπτυγμένη κοινωνία πολιτών, τόσο όσον αφορά την ποσοτική διάσταση όσο και την τυπική/θεσμική συγκρότησή της (Αφουξενίδης, 2004). Χαρακτηρίζεται επίσης από χαμηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου και εμπιστοσύνης (Αφουξενίδης 2004 και 2006, Δεμερτζής 2006, Καζάκος 2006, Παρακευόπουλος 2006). Η υπανάπτυξη της κοινωνίας

A. Φερώνας

των πολιτών στην Ελλάδα έχει αποδοθεί στην εξάρτησή της από το διογκωμένο ελληνικό κράτος (Τσουκαλάς 1986, Sotiropoulos 1993, Διαμαντούρος 2000), στην επικράτηση των πελατειακών σχέσεων (Μουζέλης 1977, Τσουκαλάς 1977, Σωτηρόπουλος 2001), στην ύπαρξη ισχυρών πολιτικών κομμάτων (Σπουρδαλάκης 1998, Βούλγαρης 2001, Nicolacopoulos 2005, Lyrintzis 2005) και στην εξάρτηση ορισμένων συνδικάτων από το κράτος (Μαυρογορδάτος 1988).

Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι, παρότι οι εμπειρικές έρευνες για την χώρα μας είναι ελάχιστες, υπάρχουν αποδείξεις για την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών τα τελευταία χρόνια. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζεται «η άποψη ότι η ελληνική κοινωνία πολιτών είναι ατροφική δεν ισχύει εντελώς ή δεν ισχύει πλέον» (Σωτηρόπουλος, 2007:8). Είναι γεγονός ότι παρουσιάζεται μία αριθμητική αύξηση διαφόρων φορέων και οργανώσεων που διεκδικούν χρηματοδότηση από εθνικά και υπερεθνικά κονδύλια και που σχετίζονται με όλο το φάσμα των υπηρεσιών που συνδέονται με τις ΜΚΟ (Αφουξενίδης, 2004, 2006), χωρίς ωστόσο να υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό ή το μέγεθος αυτών των οργανώσεων¹⁸. Από τις οργανώσεις αυτές, τα συνδικάτα, τα αθλητικά σωματεία και οι πολιτιστικοί σύλλογοι φαίνεται να συγκεντρώνουν τα περισσότερα μέλη (Παναγιωτοπούλου 2003, Πολυζωίδης 2006).

Τα χαρακτηριστικά και ο ρόλος της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα¹⁹, η μελέτη της δομής της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα αποκαλύπτει μια διάχυτη απάθεια και μια έλλειψη «πολιτικής συμμετοχής» (civic engagement) μεταξύ των πολιτών (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 34). Η πλειοψηφία των Ελλήνων δεν συμμετέχουν σε μη κομματικές πολιτικές δραστηριότητες, ούτε συμμετέχουν σε εθελοντική εργασία, με εξαίρεση τους Ολυμπιακούς αγώνες του 2004 (Παναγιωτοπούλου, 2003). Ο βαθμός δέσμευσης των πολιτών όσον αφορά το χρόνο και την επένδυση που είναι διατεθειμένοι να κάνουν σε τέτοιου είδους διαδικασίες είναι αποθαρρυντικός. Επιπλέον η επιρροή της κοινωνίας των πολιτών στη διακυβέρνηση και ευρύτερα στην κοινωνία στην Ελλάδα αξιολογείται συνολικά ως ασθενής, όχι μόνο όσον αφορά την παροχή υπηρεσιών ή την άσκηση πίεσης, αλλά και όσον αφορά το ρόλο της ως φορέα ελέγχου του κράτους και του ιδιωτικού το-

μέα (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006: 65). Η κοινωνία των πολιτών έχει επίσης περιορισμένο ρόλο στην ενδυνάμωση των πολιτών και την παροχή των υπηρεσιών. Όσον αφορά το τελευταίο, κυρίαρχο ρόλο έχει το κράτος με την τοπική αυτοδιοίκηση και την εκκλησία να ακολουθούν (Μακρουδημήτρης 1999).

Από την άλλη πλευρά συγκεκριμένες κοινωνικές οργανώσεις, όπως τα συνδικάτα και οι επαγγελματικές ενώσεις, είναι σχετικά ισχυρές. Είναι γνωστό ότι μετά τη μεταπολίτευση τα ισχυρότερα τμήματα της κοινωνίας πολιτών ήταν τα συνδικάτα του ευρύτερου δημόσιου τομέα (ΑΔΕΔΥ, ΟΜΕ-ΟΤΕ, ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, ΟΣΠΑ, κ.ά.). Αυτά είχαν αποκτήσει την ισχύ τους λόγω της συγκριτικά μεγάλης οργανωσιακής πυκνότητάς τους και της διοικητικής και οικονομικής εξάρτησής τους από τον κρατικό μηχανισμό. Η εξάρτηση αυτή συνδυάστηκε με την εκτεταμένη διεύθυνση των κομμάτων στη συνδικαλιστική ιεραρχία. Αποτελούν την εξαίρεση στον κανόνα των ανίσχυρων συνδικάτων, η εξέλιξη των οποίων έχει επηρεαστεί από τη μακροχρόνια επιτήρηση και τον έλεγχο της συνδικαλιστικής δραστηριότητας «από τα πάνω», κατά το πρότυπο ενός ιδιόρρυθμου κρατικού κορπορατισμού και έχουν καταφέρει επανειλημμένα να ανατρέψουν νέες πολιτικές που επηρεάζουν αρνητικά τις συνθήκες εργασίας, τα ασφαλιστικά τους δικαιώματα και το ύψος των μισθών τους. (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006:23).

Οργανωμένους ισχυρούς θύλακες της κοινωνίας πολιτών αποτελούν, για ιστορικούς λόγους, και οι επαγγελματικές ενώσεις των ελευθέρων επαγγελματιών (δικηγόρων, γιατρών, μηχανικών). Τα συγκεκριμένα επαγγέλματα υπερ-εκπροσωπούνται εδώ και δεκαετίες τόσο μεταξύ των βουλευτών όσο και μεταξύ των υπουργών, ανεξάρτητα από το ποια κυβέρνηση είναι στην εξουσία. Τα ασφαλιστικά τους ταμεία έχουν ιδιαίτερο καθεστώς και μερικά από αυτά έχουν κατά καιρούς ωφεληθεί από πολύ ευνοϊκές ρυθμίσεις (π.χ., από φόρους υπέρ τρίτων) που επιβαρύνουν τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα. Αποτελούν ισχυρούς συλλογικούς φορείς δράσης εξαιτίας της ικανότητάς τους να συστρατεύουν μεγάλο αριθμό ατόμων για την επίτευξη των στόχων τους και να ασκούν ισχυρή επιρροή στην κυβέρνηση και το Κοινοβούλιο (η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών είναι επαγγελματίες προερχόμενοι από τα παραπάνω επαγγέλματα) (Sotiropoulos and Karamagioli, 2006:24).

Εκτός από τις παραδοσιακά ισχυρές οργανώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται λόγος και για ενδείξεις ενδυνάμωσης στη χώρα μας του ρόλου διαφόρων ειδών ή κατηγοριών εθελοντικών οργανώσεων. Η εμπειρική έρευνα έχει αποδείξει ότι τέτοιου είδους οργανώσεις έχουν

A. Φερώνας

αποκτήσει αναγνωρισιμότητα και μπορούν κατά διαστήματα να παρεμβαίνουν στην «ατζέντα» των μέτρων δημόσιας πολιτικής του ενδιαφέροντός τους, χωρίς βέβαια να τη διαμορφώνουν. Έτσι, ο Αφουξενίδης (2006) αναδεικνύει το ρόλο και τη δυναμική των περιβαλλοντικών οργανώσεων που σταδιακά αποκτούν αναγνωρισιμότητα και προσελκύουν μεγάλο αριθμό μελών και υποστηρικτών καθώς και των οργανώσεων που ασχολούνται με τα προβλήματα της ένταξης των μεταναστών. Ο Πολυζωίδης (2006) αναφέρεται στο ρόλο των οργανώσεων στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας (ηλικιωμένοι, ΑμεΑ κλπ), οι οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν ανοίξει διαύλους επικοινωνίας και συνεργασίας με το κράτος και που χωρίς να διαμορφώνουν τη σχετική «ατζέντα» δημόσιας πολιτικής, η παρουσία τους λαμβάνεται υπόψη κατά τη χάραξη μέτρων πολιτικής. Τέλος, στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, δραστηριοποιούνται τα τελευταία χρόνια, δραστηριοποιούνται μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), οι οποίες – συχνά σε στενή συνεργασία με το Υπουργείο Εξωτερικών – πραγματοποιούν σχέδια ανθρωπιστικής βοήθειας και κατασκευής υποδομών στο εξωτερικό και εκ των πραγμάτων, ορισμένες από αυτές καταλήγουν να «ασκούν» εξωτερική πολιτική τουλάχιστον στο επίπεδο της εφαρμογής της εκάστοτε εθνικής πολιτικής. (Φραγκονικολόπουλος 2003, Σκλιάς 2004).

Τέλος, δεν πρέπει να παραλειφθεί η σημασία και ο ρόλος των άτυπων συλλογικών δράσεων (Σωτηρόπουλος (2004). Αυτές εμφανίζονται με τη μορφή άτυπων συσσωματώσεων και ανεπίσημων αλληλεπιδράσεων μεταξύ μεμονωμένων πολιτών, μικρών ομάδων πρωτοβουλίας, περιοδικών συναντήσεων και συζητήσεων σε κλειστούς ή υπαίθριους δημόσιους χώρους, καθώς και με τη δημιουργία δικτύων, που διευκολύνθηκε χάρη στην εξάπλωση χρήσης του Ίντερνετ. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σωτηρόπουλος (2004) *«η άτυπη κοινωνία πολιτών βρίσκεται εκεί όπου συναντώνται πολίτες, περιοδικά αλλά με μη κατευθυνόμενο «εκ των άνω» (από το κράτος ή κάποιο κόμμα) τρόπο, και συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα»*. Στον τόμο με τίτλο *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών* που επιμελήθηκε ο ίδιος καταγράφονται πολλές τέτοιες εκδηλώσεις της «άγνωστης» κοινωνίας των πολιτών, όπως οι κοινωνικές πρακτικές στις οποίες αναφέρεται ο Ν. Στυλιανίδης ή οι συσσωματώσεις δράσεων τις οποίες παρουσιάζει ο Γ. Κάλλας ή οι λιγότερο τυποποιημένες μορφές της κοινωνικής προσφοράς και αλληλεγγύης για τις οποίες μιλά ο Β. Βουτσάκης. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρονται το κίνημα εναντίον της παγκοσμιοποίησης, ογκώδης διαδήλωση του οποίου έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη, τον Ιούνιο του 2003, με αφορμή τη διάσκεψη κορυφής της

Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και στην Αθήνα το Μάιο του 2006, με αφορμή το 4ο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ, οι περιοδικές κινητοποιήσεις αγροτών σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, ή οι πρωτοβουλίες και κινήσεις των πανεπιστημιακών υπέρ της μεταρρύθμισης του δημόσιου πανεπιστημίου στις αρχές του 2007 (Σωτηρόπουλος, 2007:5). Υποστηρίζεται ότι ανεξάρτητα από το πόσο εκτεταμένες είναι οι αφανείς όψεις της κοινωνίας πολιτών, συμβάλουν στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων. Άρα η ερμηνεία της ατροφικής κοινωνίας πολιτών που καταγράφει μόνο επίσημες συλλογικές εκδηλώσεις ίσως υποτιμά ένα αφανές υπόστρωμα συλλογικών δράσεων, μια αφανή κοινωνία πολιτών η δράση της οποίας δεν έχει λάβει κανένα επίσημο χρίσμα, αλλά είναι σημαντική (Σωτηρόπουλος, 2007:6).

Σημειώσεις

1. Για μια ανασκόπηση της ιστορίας της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών βλ. J. Ehremberg, *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, 1999.
2. Jensen M.N. (2006), "Concepts and conceptions of civil society", στο *Journal of Civil Society*, τομ. 2, τευχ. 1.
3. Elderly D.E.(ed.) (2000), *Essential Civil Society Reader. Classic essays in the American Civil Society Reader*, Rowman and Littlefield Publishers, New York.
4. Putnam R. (1993), *Making Democracy Work: Civic Institutions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, Putnam, R. (2000), *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, New York: Touchstone. Coleman, J. S. (1988), "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94: Supplement S95-S120.
5. Για μια επισκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας βλ. Eisele G. (2005): "European civil society": A glance at recent literature", *Nachwuchsgruppe Euro- paicshe Zivilgesellschaft*.
6. Λόγω της αντιπροσωπευτικότητάς τους, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις και οι ομοσπονδίες εργοδοτών διαδραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο. Η συνθήκη ΕΚ προβλέπει, για παράδειγμα, ότι η Επιτροπή πρέπει να διεξάγει διαβουλεύσεις με τους εργοδότες και τους εργαζομένους κατά την προετοιμασία προτάσεων, ιδίως στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Υπό ορισμένους όρους μπορούν

A. Φερώνας

να συνάψουν δεσμευτικές συμφωνίες οι οποίες στη συνέχεια να μετατραπούν σε κοινοτική νομοθεσία (στο πλαίσιο του κοινωνικού διαλόγου).

7. Η περιγραφή αυτή συνδέεται με την ανάλυση που περιλαμβάνεται στη γνώμη της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής με τίτλο "Ο ρόλος και η συμβολή της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση" (ΕΕ C 329, 17 Νοεμβρίου 1999, σ. 30

8. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2001). *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση. Μια Λευκή Βίβλος*, COM(2001) 428 τελικό, Βρυξέλλες.

9. «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία του συνέρχεσθαι ειρηνικά και στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι σε όλα τα επίπεδα, ιδίως στον πολιτικό και στον συνδικαλιστικό τομέα καθώς και στους τομείς που αναφέρονται στον πολίτη (...)».

10. European Commission (2002), Communication from the Commission. Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission, COM(2002) 704 final, Brussels.

11. Για περισσότερες πληροφορίες: <http://ec.europa.eu/civil-society/accueil-en.htm>

12. η κεντρική υπηρεσία Europe Direct, η οποία είναι προσπελάσιμη και τηλεφωνικά και μέσω του Διαδικτύου, και απαντά σε μεγάλο αριθμό αιτημάτων για ενημέρωση γενικής φύσης

13. Παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματα των πολιτών και με τα προβλήματα που προκύπτουν στην εσωτερική αγορά. Οι χρήστες μπορούν να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε από τις έντεκα επίσημες γλώσσες της Ένωσης, και οι εμπειρογνώμονες που είναι επιφορτισμένοι με τη διεκπεραίωση των ερωτημάτων πρέπει να απαντήσουν εντός τριών εργάσιμων ημερών.

14. Απευθύνεται ειδικά στις επιχειρήσεις και είναι αρμόδιο για τη διεκπεραίωση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις στην ενιαία αγορά.

15. Παρέχουν πρόσβαση σε πληροφορίες που αφορούν τα δικαιώματα του ατόμου και των επιχειρήσεων μέσα στην εσωτερική αγορά και παράλληλα βοηθούν στην επίλυση των προβλημάτων

16. Παρέχει πληροφορίες για τις επιτροπές και για τα άλλα πλαίσια διαβούλευσης που χρησιμοποιεί η Επιτροπή για να λάβει τη γνώμη της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών κατά τρόπο επίσημο ή διαρθρωμένο. Στην ιστοσελίδα CONECCS του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου μπορεί να βρει επίσης πληροφορίες για οργανώσεις μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα της κοινωνίας των πολιτών.

17. Βούλγαρης Γ. (2006), «Κράτος και κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τευχ. 28, Αθήνα, σελ. 5-33.

18. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο Ν.Λιοναράκης, Πρόεδρος της Επιτρο-

πής του ΥΠΕΞ για τις ΜΚΟ, έχει καταγράψει συνολικά πάνω από 30 χιλιάδες οργανώσεις. Από την άλλη μεριά η Ένωση των Πολιτών για την Παρέμβαση σε σχετική της έρευνα (1999) κατέγραψε 2.400 ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στον τομέα της κοινωνικής φροντίδας (<http://www.paremnasi.gr>). Ο συνολικός αριθμός μελών, φίλων και εθελοντών είναι επίσης απροσδιόριστος εφόσον ούτε οι ίδιες οι ΜΚΟ έχουν ακριβή στοιχεία.

19. Sotiropoulos D, Karamagioli E. (2006), *Greek Civil Society: The Long Road to Maturity*, Civicus Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece, Athens.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αφουξενίδης, Α., «Κοινωνικό κεφάλαιο και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα», *Κοινωνία Πολιτών*, τεύχος 10, 2004, σελ. 60-65.
- Αφουξενίδης, Α., «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 163-178.
- Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001.
- Βούλγαρης Γ., «Κράτος και κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 28, 2006, σελ. 5-33.
- Βουτσάκης Β., «Η άγνωστη κοινωνία πολιτών: Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Δεμερτζής, Ν., «Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 39-67
- Δημητράκος Δ., «Η Ιδέα της Κοινωνίας των Πολιτών», στο Μακρυδημήτρης Αντ. (επιμ.), *Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002, σελ. 19-32.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση. Μια Λευκή Βίβλος*, COM(2001) 428 τελικό, Βρυξέλλες, 2001.
- Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή (ΕΟΚΕ), «Ο ρόλος και η συμβολή της οργανωμένης κοινωνίας των πολιτών στην ευρωπαϊκή οικοδόμηση», Βρυξέλλες, ΕΕ C 329, 1999.

Α. Φερώνας

- Καζάκος, Π., «Κοινωνικό κεφάλαιο και συλλογική δράση: επιπτώσεις σε οικονομικές δομές, επιδόσεις και μεταρρυθμίσεις. Η ελληνική εμπειρία», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 107-138.
- Κάλλας, Γ., «Μια εμπειρική μελέτη της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα» στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Κονιόρδος, Σ., «Εισαγωγικό: Κοινωνικό Κεφάλαιο και Κοινωνία των Πολιτών», Αθήνα: *Κοινωνία των Πολιτών*, τεύχος 10, 2004.
- Λιοναράκης, Ν., *Οι συνέπειες του «γατόσκυλου». Κοινωνική πολυπλοκότητα και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.
- Μακρυδημήτρης, Α., *Διοίκηση και Κοινωνία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.
- Μακρυδημήτρης, Α., *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002.
- Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σύγχρονη Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988.
- Μποτετζάγιας, Ι.Α., «ΜΚΟ και κοινωνία πολιτών, μια προβληματική σχέση: η περίπτωση των ελληνικών περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 27, 2006, σελ. 71-95.
- Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας». Στο Κοντογιώργης Γ. (επιμ.) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, 1977, σελ. 113-150.
- Μουζέλης, Ν., «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», στο Μακρυδημήτρης, Α. (επιμ.) *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002, σελ. 11-18.
- Μουζέλης, Ν. και Παγουλάτος, Ν. (2003), «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 22, 2003, σελ. 5-29.
- Παναγιωτίδου Ειρ., «Πού, Πότε και Γιατί αναπτύσσεται η Κοινωνία των Πολιτών», Αθήνα: *Κοινωνία των Πολιτών*, τεύχος 8, 2002.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ., «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός». Στο *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Ερευνες-Δημοσκοπήσεις*, επιμέλεια Χριστόφορος Βερναρδάκης, V-PRC και Αντ. Λιβάνης, Αθήνα, 2003, σελ. 111-148.
- Παρασκευόπουλος, Χ., «Κοινωνικό κεφάλαιο και δημόσια πολιτική στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 69-105.
- Πολυζωΐδης, Π., *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.

Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της

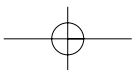
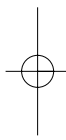
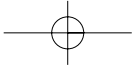
- Σκλιάς, Π. και Χουλιάρας, Α. (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
- Σκλιάς, Π., «Οι μη κρατικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα της διεθνούς αναπτυξιακής συνεργασίας», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τεύχος 18, 2004, σελ. 97-109.
- Σωτηρόπουλος, Δ., (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ., «Η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός Αθήνα, 2004.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης, (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κράτος-κόμμα-κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, 1988.
- Στυλιανίδης Ν., στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ., *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Ποταμός, Αθήνα, 2001.
- Σωτηρόπουλος, Δ., (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος, Δ., «Η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», στο Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004.
- Σωτηρόπουλος Δ., «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία πολιτών», Ανακοίνωση στο Συνέδριο προς τιμήν του Δ. Θ. Τσάτσου με θέμα *Κρίση του Πολιτικού Συστήματος; Προκλήσεις και Προοπτικές*, 14 Μαρτίου 2007, Αθήνα, Ινστιτούτο Γκαίτε.
- Τριανταφύλλου Θ., *Ο ρόλος των ομάδων πίεσης-συμφερόντων (lobbies) στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, ΕΚΕΜ, Κείμενα Ενημέρωσης, Αθήνα, 2007.
- Τσουκαλάς, Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα». Στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, επιμέλεια Γιώργος Δ. Κοντογιώργης, Εξάντας, Αθήνα, 1977, σελ. 75-112.
- Φραγκονικολόπουλος, Χρ., «Μη-κυβερνητικές οργανώσεις και ελληνική εξωτερική πολιτική». Στο Τσάκωνας Π (επιμ.) *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική. Μια συνολική προσέγγιση*, τόμος Β', Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2003, σελ. 421-462.

Ξενόγλωσση

- Alexander J., (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*, Sage, London, 1988.
- Amstrong K., "Civil Society and the White Paper – Bridging or Jumping the Gaps?", Paper presented at the Symposium *Mountain or Molehill? A Critical Appraisal of the Commission White Paper on Governance*, 2001.
- De La Porte, C. and Nanz, P., "OMC – A Deliberative Democratic Mode of Governance? The Cases of Employment and Pensions", paper presented at the 2nd ESPAnet annual Conference *Changing European Societies – The Role of Social Policy*, 2003a.
- Greenwood J., "The search for input legitimacy through organized civil society in the EU", *Transnational Associations* (2), 2004, pp. 145-155.
- European Commission, *Communication from the Commission. Towards a reinforced culture of consultation and dialogue – General principles and minimum standards for consultation of interested parties by the Commission*, COM(2002) 704 final, Brussels, 2002.
- Eisele G., "European civil society": A glance at recent literature", *Nachwuchsgruppe Europäische Zivilgesellschaft*, 2005.
- Ehremberg J., *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, 1999.
- Jensen M.N., "Concepts and conceptions of civil society", στο *Journal of Civil Society*, 2(1), 2006.
- Elderly D.E., (ed.), *Essential Civil Society Reader. Classic essays in the American Civil Society Reader*, Rowman and Littlefield Publishers, New York, 2000.
- Lyrantzis, Christos, "The Changing Party System: Stable Democracy, Contested 'Modernization'", *West European Politics*, 28 (2), 2005, pp.: 242-259.
- Magnette P., "European Governance and Civic Participation: Can the European Union be politicized?", *Jean Monnet Working Paper* 6/01, 2001.
- Mittag J., *Civil Society and European Integration: New democratic forces in the European Union?*, Paper for the Conference: Interest groups in the 21st century in France and Europe, Paris 24-25 September 2004.
- Nicolacopoulos, Ilias, "Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New Issues", *West European Politics*, 28 (2), 2005, pp. 260-278.
- Putnam R., *Making Democracy Work: Civic Institutions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Putnam, R., *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, Touchstone, New York, 2000.

Κοινωνία των Πολιτών: Η θεσμική συγκρότηση και ο ρόλος της

- Coleman, J. S., "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, 94: Supplement S95-S120, 1988.
- Reichardt S., "Civil society. A concept for comparative historical research", in Zimmer A. and Priller E. (eds.) *Future of Civil Society*, Wiesbaden, 2004.
- Sotiropoulos D, Karamagioli E., *Greek Civil Society: The Long Road to Maturity*, Civicus Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece, Athens, 2006.
- White G., "Civil society, democratization and Development: clearing the analytical background, in Burnell P. and Calvert P. (eds.) *Civil Society in Democratization*, Frank Cass, London, 2004, pp. 6-21.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΔ, τεύχος 56 Φθινόπωρο 2009

Φτώχεια, υποβάθμιση των εδαφών και ερημοποίηση στις αναπτυσσόμενες χώρες

Θ. Ιωσηφίδης*

Περίληψη

Ο βασικός σκοπός του άρθρου αυτού είναι να παρουσιάσει με συνοπτικό τρόπο τις σχέσεις μεταξύ φτώχειας και ερημοποίησης στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Το άρθρο θίγει ορισμένες κεντρικές διαστάσεις του προβλήματος της ερημοποίησης στο αναπτυσσόμενο κόσμο και στην συνέχεια διερευνάται η πολυδιάστατη σχέση της φτώχειας με τα προβλήματα της υποβάθμισης των εδαφών και της ερημοποίησης. Η σχέση αυτή αναδεικνύεται καλύτερα μέσα από μια σειρά από συγκεκριμένα παραδείγματα της εμπειρίας μερικών αναπτυσσόμενων χωρών. Τέλος το άρθρο περιλαμβάνει και μια σειρά από προτάσεις πολιτικής για την αντιμετώπιση τόσο του φαινομένου της φτώχειας όσο και της ερημοποίησης.

Λέξεις-κλειδιά: Ερημοποίηση, υποβάθμιση του εδάφους, φτώχεια, αναπτυσσόμενες χώρες.

Εισαγωγή: Το Πρόβλημα της Ερημοποίησης στις Αναπτυσσόμενες Χώρες

Σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι ερημοποίηση σημαίνει υποβάθμιση των γαιών των ξηρών, ημίξηρων και ξηρών ύφυγων περιοχών, προκαλούμενη από διάφορους παράγοντες συμπεριλαμβανομένου του κλίματος και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων (UNCCD 1994 Άρθρο 1, ΕΕΚΑ 2000). Στην αναπαραγωγή του προβλήματος της ερημοποίησης, το οποίο εμφανίζεται συνήθως με την μείωση της γονιμότητας και παραγωγικότητας των εδαφών, συμβάλλουν μια σειρά από βιοφυσικές, περιβαλλοντικές και κοινωνικο-οικονομικές διαδικασίες όπως είναι η διάβρωση του εδάφους, οι αλλαγές στις χρήσεις γης, οι κλιματικές συνθήκες και μεταβολές, η μείωση του όγκου της βιομάζας, η εξάντληση των υδατικών πόρων, οι μη βιώσιμες - αειφόρες παραγωγικές και καλλιεργητικές πρακτικές, η εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση, οι δημογραφικές διακυμάνσεις, οι σχέσεις αστικού και αγροτικού χώρου, η φτώχεια κ.α. (Thomas 1998). Οι βασικότεροι παράγοντες που συμβάλλουν άμεσα στην εμφάνιση και αναπαραγωγή του προβλήματος της ερημοποίησης είναι η αποδάσωση ή/και η αποψίλωση των δασών η υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων, η υπερβόσκηση, οι μη βιώσιμες - αειφόρες αγροτικές παραγωγικές πρακτικές και οι διαδικασίες της εκβιομηχάνισης.

Η παγκόσμια έκταση και η σοβαρότητα του προβλήματος της ερημοποίησης είναι ζητήματα για τα οποία εγείρονται διαφωνίες στην επιστημονική κοινότητα λόγω κυρίως των διαφορετικών ορισμών που χρησιμοποιούνται, των διαφορετικών συστημάτων μέτρησης και εκτίμησης του προβλήματος και της σχετικής έλλειψης αξιόπιστων δεδομένων ιδιαίτερα για τις αναπτυσσόμενες χώρες (Hay, Steele και Noman 1994). Παρ' όλα αυτά, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν την όξυνση των προβλημάτων της υποβάθμισης των εδαφών και της ερημοποίησης τόσο στις αναπτυσσόμενες χώρες όσο και σε αυτές της βόρειας Μεσογείου. Στον παρακάτω πίνακα φαίνεται η παγκόσμια κατάσταση σχετικά με τις τάσεις υποβάθμισης των εδαφών.

Πίνακας 1. Παγκόσμιες Τάσεις στην Ανθρωπογενή Υποβάθμιση των Εδαφών, 1945-1990.

Περιοχή	Υποβαθμισμένες περιοχές (σε εκατομμύρια εκτάρια)*	Υποβαθμισμένες περιοχές σαν ποσοστό της φυτοκαλυπτόμενης γης	Αιτίες της υποβάθμισης της γης (%)				
			Αποδάσωση/ αποψίλωση δασών	Υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων **	Υπερβόσκηση	Αγροτικές δραστηριότητες	Εκβιομηχάνιση
Παγκόσμια	1.964,4	17.0	30	7	35	28	1
Ευρώπη	218,9	23.1	38	-	23	29	9
Αφρική	494,2	22.1	14	13	49	24	-
Ασία	747,0	19.8	40	6	26	27	-
Ωκεανία	102,9	13.1	12	-	80	8	-
Βόρεια Αμερική	95,5	5.3	4	-	30	66	-
Κεντρική Αμερική και Μεξικό	62,8	24.8	22	18	15	45	-
Νότια Αμερική	243,4	14.0	41	5	28	26	-

* Κυρίως υπερεκμετάλλευση δασικών πόρων για καύση (firewood use)

** Οι αριθμοί περιλαμβάνουν όλους τους τύπους υποβαθμισμένων γαιών, από τους πιο σοβαρά υποβαθμισμένους μέχρι αυτούς που βρίσκονται σε κίνδυνο

Πηγή: Barbier 1998: Lecture 1, σελ. 8.

Το πρόβλημα της ερημοποίησης επηρεάζει περίπου το 70% των ξηρών γαιών (drylands) σε παγκόσμιο επίπεδο, δηλαδή μια συνολική περιοχή περίπου τρεισήμισι φορές την έκταση του Καναδά και 30% της παγκόσμιας έκτασης. Σε απόλυτους αριθμούς το πρόβλημα εμφανίζεται πιο οξυμένο στις αναπτυσσόμενες χώρες και ιδιαίτερα στην Αφρική, στην Ασία, στην κεντρική και στη νότια Αμερική. Από τις περίπου εκατόν δέκα (110) χώρες που αντιμετωπίζουν, σε μεγαλύτερο ή σε μικρότερο βαθμό, προβλήματα υποβάθμισης των εδαφών τους και ερημοποίησης, οι ογδόντα (88) είναι αναπτυσσόμενες. Το ετήσιο κόστος του προβλήματος σε παγκόσμιο επίπεδο ανέρχεται, σύμφωνα με τρέχουσες εκτιμήσεις, σε περίπου 45 εκατομμύρια δολάρια, ενώ το κόστος από την εφαρμογή ολοκληρωμένων πολιτικών για την αντιμετώπισή του, ιδιαίτερα στον αναπτυσσόμενο κόσμο, εκτιμάται πως ανέρχεται σε λιγότερο από το μισό¹.

Ιδιαίτερα για την Αφρική, εκτιμάται ότι το 70% των ξηρών της εδαφών ερημοποιούνται με σχετικά ταχείς ρυθμούς, με κυριότερες αιτίες κατά σειρά σπουδαιότητας, την υπερβόσκηση, τις αγροτικές καλλιεργητικές πρακτικές, την αποδάσωση/αποψύλωση των δασών και την υπερεκμετάλλευση των δασικών πόρων (Barbier 1998). Άλλες εκτιμήσεις ανεβάζουν την συνολική έκταση της γης που χάνεται, τις περισσότερες φορές με μη αναστρέψιμο τρόπο, λόγω ερημοποίησης στον αναπτυσσόμενο κόσμο από πέντε έως δέκα εκατομμύρια εκτάρια ανά έτος. Αν ο ρυθμός αυτός απώλειας γης διατηρηθεί, εκτιμάται ότι μέχρι το 2020 1.4 με 2.8 % της συνολικής παγκόσμιας αγροτικής, δασικής και βοσκοτοπικής έκτασης θα έχει ερημοποιηθεί πλήρως και σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά γης θα παρατηρηθεί σημαντική μείωση της γονιμότητας και της παραγωγικότητας των εδαφών τους².

Το κοινωνικό και οικονομικό κόστος της υποβάθμισης της γης και της ερημοποίησης στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι ιδιαίτερα αυξημένο αν αναλογιστούμε την γενικότερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση στις χώρες αυτές. Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζονται μια σειρά από εκτιμήσεις σχετικά με το κόστος της υποβάθμισης του εδάφους σε οκτώ αφρικανικές χώρες.

Τα προβλήματα της υποβάθμισης των εδαφών και της ερημοποίησης παίρνουν διάφορες μορφές και έχουν διαφορετικές συνέπειες από περιοχή σε περιοχή. Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται εκτιμήσεις σχετικά με τις σοβαρότατες συνέπειες των φαινομένων αυτών σε μια σειρά από περιοχές του αναπτυσσόμενου κόσμου. Ο πίνακας αναδεικνύει τις χωρικές διαφοροποιήσεις και τις ιδιαιτερότητες σχετικά με τις επιπτώσεις της υποβάθμισης της γης και δείχνει έμμεσα την έκταση και την ένταση του φαινομένου στον αναπτυσσόμενο κόσμο.

Φτώχεια, υποβάθμιση των εδαφών και ερημοποίηση στις αναπτυσσόμενες χώρες

Πίνακας 2. Εκτιμήσεις του Οικονομικού Κόστους της Υποβάθμισης της Γης σε Επιλεγμένες Αφρικανικές Χώρες.

Χώρα	Ετήσια ακαθάριστη απώλεια εισοδήματος (σε εκατομμύρια δολάρια)	Ποσοστό του αγροτικού ΑΕΠ	Μελλοντική απώλεια εισοδήματος (σε εκατομμύρια δολάρια)	Ποσοστό του αγροτικού ΑΕΠ
Αιθιοπία				
FAO (1986)	14.8	Λιγότερο από 1	-	-
Suitcliffe (1993)	155	5	15	Λιγότερο από 1
Bojó και Cassells (1994)	130	4	22	Λιγότερο από 1
Γκάνα				
Convery και Tutu (1990)	166.4	5	-	-
Λεσόθο				
Bojó (1991)	0.3	Λιγότερο από 1	3.2	5
Μαδαγασκάρη				
Παγκόσμια Τράπεζα (1988)	4.9 - 7.6	Λιγότερο από 1	-	-
Μάλι				
Bishop και Allen (1989)	2.9 - 11.6	Λιγότερο από 1	19.3 - 76.6	4
Μαλάουι				
Παγκόσμια Τράπεζα (1992)	6.6 - 19.0	3	48 - 136	18
Νότια Αφρική				
McKenzie (1994)	18	Λιγότερο από 1	173	4
Ζιμπάμπουε				
Stocking (1986)	117	9	-	-
Norse και Saigal (1992)	99.5	8	-	-
Grohs (1994)	0.6	Λιγότερο από 1	6.7	Λιγότερο από 1

Πηγή: Barbier 1998: Lecture 1, σελ. 14.

Θ. Ιωσηφίδης

Πίνακας 3. Εκτιμήσεις των Επιπτώσεων της Υποβάθμισης των Εδαφών σε διάφορες Περιοχές του Αναπτυσσόμενου Κόσμου.

Ιδιαίτερη μορφή με την οποία εμφανίζεται το πρόβλημα της υποβάθμισης του εδάφους	Χώρες, περιοχές και επιπτώσεις
Θρεπτική εξάντληση (nutrient depletion)	Εκτιμάται ότι θα προκαλέσει σοβαρά προβλήματα στους μεσαίου ύψους λόφους στο Νεπάλ και στα φτωχά σε ποιότητα εδάφη της νοτιοανατολικής Ινδίας και της Ταϊλάνδης. Επίσης αναμένεται να προκαλέσει σοβαρά προβλήματα σε μεγάλες σε έκταση περιοχές στην Αφρική που μετασχηματίζονται σε καλλιεργήσιμες, σε περιοχές με μειωμένα αποθέματα λάσπης στο δέλτα του Νείλου, στις ύφυγρες κεντροαμερικανικές πλαγιές, στις ημίξηρες κοιλάδες των Άνδεων, στην νοτιοανατολική Βραζιλία και στις πεδινές περιοχές της Καραϊβικής στις οποίες η γεωργία εντατικοποιείται.
Υφαλμύρωση (salinization)	Είναι σημαντική απειλή για τις αρδευόμενες εκτάσεις των ποταμών Ινδού, Τίγρη και Ευφράτη, στην νοτιοανατολική Ταϊλάνδη, στην Κίνα, στο δέλτα του Νείλου, στο βόρειο Μεξικό και στις ορεινές περιοχές των Άνδεων.
Αγροχημική ρύπανση (agrochemical pollution)	Αναμένεται να επηρεάσει αρνητικά τις βαμβακοπαραγωγές περιοχές της Τουρκίας, τις υψηλής πληθυσμιακής πυκνότητας παράκτιες περιοχές της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ασίας, τις περιοχές καλλιέργειας μπανάνας της κεντρικής Αμερικής, τις περιοχές εντατικής γεωργίας στη Βολιβία και τις περιοχές περιαστικής γεωργίας στη νοτιοανατολική Ασία και στο Μεξικό.
Διάβρωση του εδάφους (soil erosion)	Δημιουργεί σοβαρά προβλήματα παραγωγικότητας της γης στη νοτιοανατολική Νιγηρία, στην Αϊτή, στα επικλινή εδάφη των Ιμαλαίων, στη νότια Κίνα, στη νοτιοανατολική Ασία και στην Κεντρική Αμερική.
Υποβάθμιση της φυτοκάλυψης (vegetative degradation)	Εκτιμάται ότι η υποβάθμιση της φυτοκάλυψης θα επιταχυνθεί μέχρι το 2020 σε περιοχές όπως τα Ιμαλάια, η νοτιότερη και η Νότια Αφρική λόγω υπερβόσκησης και υπερεκμετάλλευσης της βιομάζας για καύση.
Αποδάσωση λόγω αγροτικών δραστηριοτήτων (agriculture-induced deforestation)	Μέχρι το 2020 αναμένεται να απειλήσει περιοχές στη νοτιοανατολική Ασία, στη Μαδαγασκάρη, στις πεδινές, από την πλευρά του ατλαντικού, πλαγιές της κεντρικής Αμερικής, στα τροπικά δάση του Ειρηνικού στη Κολομβία και στον Ισημερινό και στην περιοχή Τσάκο (Chaco) στη Λατινική Αμερική.

Πηγή: επιλεγμένα στοιχεία επεξεργασίας του συγγραφέα από <http://www.ifpri.org/pubs/books/ufa/ufa-ch21.pdf>, σελ. 136-137.

2 Διερεύνηση των Σχέσεων της Φτώχειας με την Ερημοποίηση στον Αναπτυσσόμενο Κόσμο

Τα έντονα προβλήματα υποβάθμισης των εδαφών και ερημοποίησης στον αναπτυσσόμενο κόσμο συμβαδίζουν με εκτεταμένη φτώχεια, σχετική και απόλυτη. Ο μισός παγκόσμιος πληθυσμός (περίπου τρία δισεκατομμύρια άνθρωποι, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων ζει σε αναπτυσσόμενες χώρες) κερδίζει λιγότερο από δυο δολάρια την ημέρα. Στο τέλος της δεκαετίας του 1990 το 23.5% του πληθυσμού της Λατινικής Αμερικής και της Καραϊβικής διαβιούσαν κάτω από την επίσημη γραμμή απόλυτης φτώχειας³ και τα ποσοστά αυτά ήταν 38.5 για την υποσαχάρια Αφρική και 43.1 για την νότια Ασία⁴. Συνολικά 1.4 δισεκατομμύρια άνθρωποι παγκοσμίως ζουν σε απόλυτη φτώχεια ενώ ακόμη ένα 1.1 δισεκατομμύριο άνθρωποι ζουν λίγο πάνω από την γραμμή της απόλυτης φτώχειας. Παράλληλα η σχετική φτώχεια αυξάνεται λόγω της αύξησης των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων, τόσο παγκόσμια όσο και στο εσωτερικό των χωρών. Ενώ το 1960 το πλουσιότερο 20% του παγκόσμιου πληθυσμού κέρδιζε τριάντα φορές περισσότερο εισόδημα από το φτωχότερο 20%, το 1990 το ποσοστό αυτό διπλασιάστηκε (Duraiappah 1996).

Σήμερα αναγνωρίζεται ευρύτατα, τόσο από τα επίσημα κείμενα των διεθνών οργανισμών όσο και από την επιστημονική κοινότητα, ότι τα φαινόμενα της μη βιώσιμης - αειφόρου χρήσης των φυσικών πόρων, της υποβάθμισης των εδαφών, της ερημοποίησης και της εκτεταμένης φτώχειας (ιδιαίτερα της αγροτικής φτώχειας) στον αναπτυσσόμενο κόσμο συνδέονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, ανάλογα με τις τοπικές κοινωνικο-οικονομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες και ιδιαιτερότητες. Στην αναφορά την Επιτροπής Μπρούτλαντ (Brutland Commission Report) αναγνωρίζεται ευθέως ότι η φτώχεια είναι αιτία περιβαλλοντικών προβλημάτων και ότι η αντιμετώπιση της είναι κεντρική προϋπόθεση για την αποτελεσματική εφαρμογή περιβαλλοντικών πολιτικών στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Η Τράπεζα Ανάπτυξης της Ασίας συνδέει άμεσα την υποβάθμιση των εδαφών, την πληθυσμιακή αύξηση και την μειωμένη παραγωγή σε αρκετές περιοχές του αναπτυσσόμενου κόσμου με την επέκταση της φτώχειας και της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Η Παγκόσμια Τράπεζα αποδίδει στην φτώχεια και στις αυξημένες εισοδηματικές ανάγκες των νοικοκυριών του αναπτυσσόμενου κόσμου τις μη βιώσιμες παραγωγικές πρακτικές που προκαλούν ή επιταχύνουν τις διαδικασίες ερημοποίησης

(Duraiappah 1996). Τέλος η Συνθήκη των Ηνωμένων Εθνών για την Καταπολέμηση της Ερημοποίησης θέτει ως προϋπόθεση για την εφαρμογή αποτελεσματικών περιβαλλοντικών πολιτικών, την κοινωνική ανάπτυξη και την αντιμετώπιση του προβλήματος της φτώχειας (UNCCD 1994).

Στην διεθνή βιβλιογραφία μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές αντιλήψεις για την σχέση της φτώχειας με την ερημοποίηση (Hay, Steele και Noman 1994). Η *πρώτη* συσχετίζει άμεσα τα δυο φαινόμενα σε έναν φαύλο κύκλο στον οποίο το ένα είναι ταυτόχρονα αίτιο και αποτέλεσμα του άλλου. Η άποψη αυτή, η οποία είναι σχετικά προγενέστερη, απλοποιεί υπερβολικά τα πράγματα αφού δεν λαμβάνει υπόψη άλλους παράγοντες που συμβάλλουν στην παραγωγή και στην αναπαραγωγή και των δυο φαινομένων. Η *δεύτερη* συσχετίζει τα δυο φαινόμενα έμμεσα και λαμβάνει υπόψη της και άλλους σημαντικούς παράγοντες όπως την κυβερνητική πολιτική, τις δομές των αγορών, θεσμικούς παράγοντες κτλ. Τέλος η *τρίτη* άποψη, η οποία αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης, δίδει έμφαση στην φτώχεια σαν παράγοντα εντατικοποίησης του προβλήματος της ερημοποίησης, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που λειτουργούν και άλλοι δυσμενείς θεσμικοί και οικονομικοί παράγοντες. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι η σχέση φτώχειας και ερημοποίησης δεν είναι σε καμιά περίπτωση γραμμική αλλά διαμεσολαβείται από μια σειρά άλλων παραγόντων όπως οι θεσμικές μορφές, οι δομές ιδιοκτησίας και αγοράς και γενικότερα οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις βασικές διαδικασίες υποβάθμισης των εδαφών στις αναπτυσσόμενες χώρες και να επιχειρήσουμε να συνδέσουμε τις διαδικασίες αυτές με τα φαινόμενα της φτώχειας και της κοινωνικής περιθωριοποίησης: την αποδάσωση/αποψίλωση των δασών, την εξάντληση των στοιχείων γονιμότητας των εδαφών, την υφαλμύρωση και την πιο σοβαρή διαδικασία της ερημοποίησης.

Οι βασικότερες παραγωγικές πρακτικές και δραστηριότητες που έχουν σαν αποτέλεσμα την *αποδάσωση* στις αναπτυσσόμενες χώρες είναι η υλοτομία, η αγροτική και βοσκοτοπική επέκταση σε βάρος των δασικών εκτάσεων και η συλλογή ξύλου για καύσιμη ύλη (fuelwood collection). Αν και η εμπορική υλοτομία φαίνεται ότι είναι σημαντικός παράγοντας για την αποδάσωση σε αρκετές περιοχές του αναπτυσσόμενου κόσμου (πχ στην νότια Αμερική, στη νοτιοανατολική Ασία, στα Ιμαλάια και αλλού), αρκετές μελέτες και εμπειρικές έρευνες δείχνουν ότι ίσως ο σημαντικότερος παράγοντας που οδηγεί σε αποδάσωση και σε μη βιώσιμες παραγωγικές πρακτικές είναι η αγροτική και βοσκοτοπική επέκταση (Cruz και Gills 1990, Goodland 1991). Επίσης σε αρκετές περιοχές του

αναπτυσσόμενου κόσμου (πχ στην περιοχή του Αμαζονίου στην Βραζιλία) ο ρόλος της συλλογής ξύλου για καύσιμη ύλη σε συνδυασμό με την αγροτική επέκταση είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες αποδάσωσης (Southgate και Pierce 1988). Τόσο η διαδικασία αγροτικής / βοσκοτοπικής επέκτασης όσο και αυτή της συλλογής ξύλου για καύσιμη ύλη συνδέονται κυρίως με τις παραγωγικές δραστηριότητες των φτωχών αγροτο-κτηνοτροφικών νοικοκυριών με στόχο την κάλυψη των βασικών τους αναγκών και την επιβίωση (Duraiappah 1996).

Η δεύτερη διαδικασία που προκαλεί εκτεταμένη υποβάθμιση των εδαφών στον αναπτυσσόμενο κόσμο είναι η υπερεκμετάλλευση των καλλιεργήσιμων γαιών η οποία προκαλεί την σταδιακή *εξάντληση των στοιχείων της γονιμότητας* των εδαφών τους. Αρκετοί ερευνητές τονίζουν τον ρόλο που παίζει η φτώχεια στις μη βιώσιμες καλλιεργητικές πρακτικές (Mortimore 1989, Oodit και Somonis 1992, Graaff 1993). Η εκτεταμένη ανυπαρξία τίτλων ιδιοκτησίας της γης οδηγεί συχνά σε υπερεκμετάλλευση της με στόχο την απόκτηση του μεγαλύτερου δυνατού εισοδήματος βραχυπρόθεσμα. Η φτώχεια και οι επείγουσες εισοδηματικές ανάγκες οδηγούν επίσης στον μη εμπλουτισμό των εδαφών με φυσικά ή χημικά λιπάσματα και σε δυσμενή ανατροπή του ισοζυγίου εδαφικών εισροών και εκροών. Σε αρκετές περιπτώσεις τα εδάφη καλλιεργούνται ακόμη και χωρίς φυσική λίπανση (κοπριά) διότι αυτή χρησιμοποιείται για καύσιμη ύλη. Η εξάντληση της γονιμότητας των εδαφών επιτείνεται και από την αδυναμία εξασφάλισης οικονομικών μέσων για την διατήρηση της ποιότητας τους, από την ανυπαρξία οικονομικών κινήτρων για βιώσιμες παραγωγικές πρακτικές και από την αδυναμία πρόσβασης στην σύγχρονη τεχνολογία. Η σταδιακή εξάντληση της γονιμότητας των εδαφών εξαναγκάζει τους φτωχούς αγρότες να επεκταθούν σε πρώην δασικές εκτάσεις, γεγονός που ενισχύει παραπέρα τον αιτιώδη κύκλο της φτώχειας και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Η *υφαλμύρωση* η οποία προκαλείται κυρίως από διαχειριστικές αδυναμίες των συστημάτων άρδευσης είναι σημαντικός παράγοντας υποβάθμισης της ποιότητας των εδαφών, ιδιαίτερα σε περιοχές όπως η νότια Αμερική, το Πακιστάν και η Αφρική. Ο βασικότερος παράγοντας που οδηγεί σε μη βιώσιμες διαχειριστικές πρακτικές των αρδευτικών συστημάτων είναι η οικονομική αδυναμία ανάληψης του κόστους εκσυγχρονισμού τους σε συνδυασμό με την τάση για μεγιστοποίηση των βραχυπρόθεσμων κερδών από την καλλιέργεια αρδευόμενων εκτάσεων (Oodit και Somonis 1992).

Οι μη βιώσιμες παραγωγικές πρακτικές αφήνουν σε πολλές περιπτώσεις τα εδάφη εκτεθειμένα σε παραπέρα διάβρωση από τον άνεμο και

την βροχή, ιδιαίτερα σε περιοχές που χαρακτηρίζονται από δυσμενείς κλιματικές συνθήκες. Η παραπέρα διάβρωση των εδαφών οδηγεί στην σοβαρή μορφή υποβάθμισης τους που ονομάζουμε *ερημοποίηση*. Η βασικότερη οικονομική δραστηριότητα στον αναπτυσσόμενο κόσμο που οδηγεί σε αυτού του τύπου την ερημοποίηση είναι η υπερβόσκηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Αφρική η βασική αιτία της υποβάθμισης του 49% των συνολικά υποβαθμισμένων εκτάσεων είναι η υπερβόσκηση (βλ. Πίνακα 1). Οι βασικότεροι παράγοντες που την προκαλούν σχετίζονται με την απουσία εναλλακτικών πηγών εισοδήματος και απασχόλησης σε συνδυασμό με την οικονομική αδυναμία εφαρμογής βιώσιμων διαχειριστικών πρακτικών των βοσκοτόπων (Perkins και Thomas 1993).

Φυσικά στα πλαίσια των περιορισμών του άρθρου αυτού δεν είναι δυνατόν να εξαντλήσουμε όλες τις διαστάσεις των συσχετίσεων της φτώχειας και της υποβάθμισης των εδαφών στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Ο στόχος είναι να αναδείξουμε ορισμένες κρίσιμες πλευρές της σχέσης αυτής και της πολυπλοκότητας της. Στην συνέχεια συγκεκριμενοποιούνται κάποιοι τύποι σχέσεων ανάμεσα στα δυο φαινόμενα μέσα από πραγματικά παραδείγματα ερευνών από διάφορες αναπτυσσόμενες χώρες.

3. Παραδείγματα Συσχέτισης της Φτώχειας με την Ερημοποίηση από τον Αναπτυσσόμενο Κόσμο

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε σε συγκεκριμένα παραδείγματα συσχέτισης της φτώχειας με την υποβάθμιση του εδάφους και την ερημοποίηση, από διάφορες αναπτυσσόμενες χώρες. Συγκεκριμένα θα αναφερθούμε στον ρόλο της πολιτικής τιμών στην υποβάθμιση της γης στο *Μαλάουι*, στην απώλεια των δικαιωμάτων χρήσης των φυσικών πόρων στην *βόρεια Νιγηρία*, στις επιπτώσεις των γενικότερων οικονομικών αναδιαρθρώσεων στην διαχείριση της γης στη *δυτική Γκάνα* και στην σχέση της φτώχειας με την υποβάθμιση των εδαφών στην *αγροτική Αίγυπτο*.

Η πρώτη περίπτωση αναφέρεται στις επιπτώσεις των διακυμάνσεων των τιμών των βασικών αγροτικών προϊόντων στο *Μαλάουι* (όσπρια, καλαμπόκι, βαμβάκι, καπνός, ταπιόκα και φιστίκια) και κυρίως από την δεκαετία του 1970 και μετά, στις επενδύσεις και στις πρακτικές βιώσιμης διαχείρισης των εδαφών, ιδιαίτερα από τους φτωχούς μικροκαλλιεργητές. Οι διακυμάνσεις αυτές, οι οποίες είναι αρκετά σημαντικές από χρονιά σε χρονιά

και από προϊόν σε προϊόν, και οφείλονται κυρίως στην κυβερνητική αγροτική πολιτική τιμολόγησης, έχουν τις ακόλουθες βασικές επιπτώσεις στα συστήματα και στις πρακτικές διαχείρισης της γης (Barbier 1998):

- Η αβεβαιότητα σχετικά με τις τιμές επηρεάζει αρνητικά κυρίως τους φτωχούς μικροκαλλιεργητές οι οποίοι χαρακτηρίζονται από εκτεταμένη τροφική ανασφάλεια (food insecurity). Οι συχνές διακυμάνσεις των τιμών των αγροτικών προϊόντων δεν επιτρέπει στους μικροκαλλιεργητές να επενδύσουν σε τεχνικές και πρακτικές διατήρησης ή εμπλουτισμού της ποιότητας του εδάφους που καλλιεργούν.
- Καθ' όλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1980 οι τιμές των λιγότερο διαβρωτικών αγροτικών προϊόντων (φιστίκια και όσπρια) διατηρήθηκαν σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με αυτές των περισσότερο διαβρωτικών (καλαμπόκι, βαμβάκι και καπνός). Η τάση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την παραπέρα μείωση του εισοδήματος των φτωχών καλλιεργητών (οι οποίοι καλλιεργούν στην πλειοψηφία τους λιγότερο διαβρωτικά προϊόντα) με δυσμενείς συνέπειες στην διαχείριση των εδαφών και την ανυπαρξία κινήτρων από την πλευρά των τιμών για αναδιάρθρωση καλλιεργειών από περισσότερο σε λιγότερο διαβρωτικές.

Η δεύτερη περίπτωση αναφέρεται στον εξαναγκασμό φτωχών αγροτών και κτηνοτρόφων σε εγκατάλειψη της γης τους και σε απώλεια των παραδοσιακών τους πόρων για την δημιουργία εισοδήματος (γη, υδατικοί πόροι) λόγω μεγάλων αρδευτικών έργων στην *βόρεια Νιγηρία*. Τα δυο μεγαλύτερα αρδευτικά προγράμματα στην βόρεια Νιγηρία – αυτό του ποταμού Κάνο (Kano) και της κοιλάδας Χαντέτζια (Hadejia) – είχαν ως συνέπεια την εγκατάλειψη παραδοσιακών αγροτικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων στην περιοχή καθώς και της γης που αντιστοιχούσε σε αυτές. Αλλά η πιο σοβαρή συνέπεια ήταν η μετακίνηση και η ανάληψη των δραστηριοτήτων αυτών σε περιοχές οικολογικά ευαίσθητες και με έντονο κίνδυνο υποβάθμισης. Η επιβάρυνση των περιοχών αυτών με νέες δραστηριότητες επιταχύνει τις διαδικασίες ερημοποίησης τους (Barbier και Thomson 1998).

Η τρίτη περίπτωση αναφέρεται στις επιπτώσεις των γενικότερων οικονομικών αναδιρθρώσεων και αλλαγών στην διαχείριση της γης στην *δυτική Γκάνα* και πιο συγκεκριμένα στην σχέση των δομικών οικονομικών μεταρρυθμίσεων στη χώρα με την διαχειριστική πρακτική της γης από τους φτωχούς αγρότες (Lopez 1997). Από το 1983 η κυβέρνηση της Γκάνα εφαρμόζει πολιτικές δομικών μεταρρυθμίσεων στην οικονομία της οι

οποίες συνίστανται στην απελευθέρωση του εμπορίου, στην νομισματική απελευθέρωση, στη μείωση των δημόσιων δαπανών, στη μείωση του προστατευτισμού και στον ελεύθερο σχηματισμό των τιμών των αγροτικών προϊόντων και ιδιαίτερα αυτών των εξαγωγικών προϊόντων (κυρίως κακάο). Η παρατηρούμενη αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων που ακολούθησε τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις είχε ως συνέπεια την αλλαγή στις πρακτικές διαχείρισης της καλλιεργήσιμης γης που ίσχυαν ως τότε. Πιο συγκεκριμένα η αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων είχε ως συνέπεια την συνακόλουθη αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, τόσο χωρικά (μετατροπή δασικών εκτάσεων σε καλλιεργήσιμες) όσο και χρονικά (εκτεταμένη μείωση του χρόνου αγρανάπαυσης⁵). Εμπειρικές εκτιμήσεις υπολογίζουν ότι οι μεσομακροπρόθεσμες απώλειες εισοδήματος, ιδιαίτερα για τους μικροκαλλιεργητές, λόγω μείωσης της παραγωγικότητας και της γονιμότητας των εδαφών και λόγω δυσμενών αλλαγών στις παραγωγικές πρακτικές θα είναι αρκετά μεγαλύτερες από τα βραχυπρόθεσμα οικονομικά οφέλη λόγω αύξησης των τιμών (Lopez 1997). Η περίπτωση αυτή δείχνει αρκετά καθαρά ότι οι πολιτικές ελεύθερης αγοράς θα πρέπει να συνοδεύονται από μέτρα πολιτικής που να αντιμετωπίζουν τις απώτερες συνέπειες τους και στη συγκεκριμένη περίπτωση από μέτρα που να αντισταθμίζουν τις περιβαλλοντικά δυσμενείς αλλαγές στις παραγωγικές πρακτικές λόγω των βραχυπρόθεσμων οικονομικών υπολογισμών.

Η τελευταία περίπτωση που εξετάζουμε αφορά στην σχέση της φτώχειας με την υποβάθμιση των εδαφών και την ερημοποίηση στις αγροτικές περιοχές της Αιγύπτου. Στην περίπτωση αυτή η εκτεταμένη αγροτική φτώχεια, η οποία θεωρείται ο σημαντικότερος παράγοντας για την δημογραφική έξαρση στη χώρα, οδηγεί σε πιέσεις στους φυσικούς πόρους και στη γη, και ιδιαίτερα σε περιοχές οικολογικά και περιβαλλοντικά ευαίσθητες. Οι εξαιρετικά αυξημένες εισοδηματικές ανάγκες των φτωχών αγροτών στην Αίγυπτο (πάνω από το 90% των αγροτών καλλιεργούν γη μέχρι και δυο εκτάρια) και η τεράστια γεωγραφική συγκέντρωση των καλλιεργήσιμων εδαφών (και του συνολικού πληθυσμού) στο Δέλτα του Νείλου (το 99% του πληθυσμού της Αιγύπτου ζει και παράγει σε μια περιοχή η οποία καταλαμβάνει μόνο το 3% της συνολικής έκτασης της χώρας) οδηγούν σε μειωμένες επενδύσεις σε συστήματα βιώσιμων καλλιεργητικών πρακτικών και σε εντατική εκμετάλλευση ευαίσθητων περιβαλλοντικά εδαφικών πόρων⁶. Η περίπτωση αυτή είναι χαρακτηριστική της λειτουργίας του αιτιώδους κύκλου μεταξύ φτώχειας, πληθυσμιακής αύξησης, πίεσης στους φυσικούς πόρους, παραγωγικής εντατικοποίησης,

υποβάθμισης της γης και ερημοποίησης. Η απώλεια γονιμότητας και παραγωγικότητας της γης βυθίζει τους ήδη φτωχούς αγρότες σε μεγαλύτερη φτώχεια και προξενεί την επανενεργοποίηση του κύκλου. Έτσι οποιοδήποτε είδους μέτρα καταπολέμησης του προβλήματος της ερημοποίησης που δεν συνοδεύονται από ολοκληρωμένες πολιτικές αντιμετώπισης των δομικών αιτιών της αγροτικής φτώχειας στην Αίγυπτο δεν είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε περιβαλλοντικά βιώσιμες και μακροπρόθεσμες λύσεις (Kishk 1993).

4. Αντί Συμπερασμάτων: Πολιτικές Αντιμετώπισης της Υποβάθμισης των Εδαφών και της Ερημοποίησης

Η συνειδητοποίηση των σχέσεων φτώχειας και ερημοποίησης στον αναπτυσσόμενο κόσμο συμβάλλει στον εμπλουτισμό της συζήτησης σχετικά με την αναγκαιότητα για συνδυασμένη χάραξη πλαισίων πολιτικής για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών. Το γεγονός αυτό αντανακλάται όλο και περισσότερο στα κείμενα των διεθνών οργανισμών και των μεμονωμένων κυβερνήσεων, είτε αυτά αφορούν στην ερημοποίηση είτε αυτά αφορούν την κοινωνική ανάπτυξη και την αντιμετώπιση της φτώχειας.

Είναι αδύνατον να εξετάσουμε κρίσιμες διαστάσεις ολοκληρωμένων πλαισίων πολιτικής αντιμετώπισης της ερημοποίησης και της φτώχειας στις αναπτυσσόμενες χώρες δίχως να λάβουμε υπ' όψη το σημερινό (όπως αυτό διαμορφώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά) πολιτικό, θεσμικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον σε παγκόσμιο επίπεδο καθώς και τις οικονομικές πολιτικές που εφαρμόζονται στις χώρες αυτές. Οι πολιτικές δομικής προσαρμογής (structural adjustment) στις απαιτήσεις της παγκόσμιας αγοράς, απελευθέρωσης του εμπορίου και απορύθμισης των οικονομιών, ενίσχυσης του ιδιωτικού τομέα και υποχώρησης του δημόσιου, που εφαρμόζονται ευρέως στις αναπτυσσόμενες χώρες ως όροι για την οικονομική τους ενίσχυση από διάφορους διεθνείς χρηματοδοτικούς οργανισμούς (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα) έχουν σημαντικές συνέπειες για τους φτωχούς αγρότες των χωρών αυτών, επηρεάζουν την πρόσβαση τους στους φυσικούς πόρους και στην χρήση τους καθώς και τη δυνατότητα τους να βελτιώσουν το βιοτικό

Θ. Ιωσηφίδης

τους επίπεδο (Reed 2001). Σύμφωνα με τον Reed (2001) μπορούμε να διακρίνουμε τις ακόλουθες τρεις βασικές δυσμενείς επιπτώσεις:

- Τα ισχυρά κίνητρα (άμεσα ή έμμεσα) για την επέκταση των σύγχρονων εντατικοποιημένων αγροτικών συστημάτων υψηλών εισροών στον αναπτυσσόμενο κόσμο οδηγούν σε πιέσεις εγκατάλειψης της γης από τους παραδοσιακούς και φτωχούς αγρότες και σε πολλές περιπτώσεις σε μετακίνηση τους σε εδάφη χαμηλής παραγωγικότητας και ευαίσθητων περιβαλλοντικά.
- Οι δυνάμεις της αγοράς φαίνεται ότι ενισχύουν ακόμη περισσότερο την (ήδη εκτεταμένη) κοινωνική πόλωση στον αναπτυσσόμενο κόσμο με ότι αυτό συνεπάγεται για τις πρακτικές χρήσης των φυσικών πόρων και των εδαφών. Η αυξανόμενη κοινωνική πόλωση μειώνει ακόμη περισσότερο τις περιβαλλοντικές προτεραιότητες κοινωνικών στρωμάτων που βρίσκονται στα όρια της επιβίωσης.
- Οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις που συνοδεύουν την εγκαθίδρυση του φιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου στον αναπτυσσόμενο κόσμο, σε πολλές περιπτώσεις οδηγούν σε μεταβολή παραδοσιακών συστημάτων βιώσιμης διαχείρισης της γης.

Αρκετές από τις παραπάνω επιπτώσεις είναι φανερό ότι ισχύουν σε μεγάλο βαθμό όπως φαίνεται και από τις συγκεκριμένες περιπτώσεις που εξετάστηκαν στο τέταρτο μέρος του παρόντος κειμένου. Κατά συνέπεια ένα πλαίσιο πολιτικής που να αντιμετωπίζει ταυτόχρονα τα προβλήματα της φτώχειας και της ερημοποίησης θα μπορούσε να εφαρμοστεί μόνο εντός ενός διαφορετικού μίγματος πολιτικών αγοράς, δημόσιας παρέμβασης και ευρείας συνεργασίας παγκόσμιων, εθνικών, και τοπικών φορέων και θεσμών με τους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών. Ενδεικτικά αναφέρουμε μια σειρά από μέτρα και πολιτικές, η εφαρμογή των οποίων θα ήταν χρήσιμη προς αυτή την κατεύθυνση (Singh και Strickland 1994, UNRISD 1994, UNESCO 1995, Reed 2001):

- Θεσμικές μεταρρυθμίσεις που θα επέτρεπαν στους φτωχούς αγρότες να αποκτήσουν τον έλεγχο ή την πρόσβαση των φυσικών πόρων στις περιοχές που ζουν.
- Επενδύσεις και προγράμματα εκπαίδευσης, περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, υγείας και ενίσχυση των τεχνικών και κοινωνικών υποδομών. Εξασφάλιση από τις κυβερνήσεις πρόσβασης των φτωχών αγροτών σε χαμηλότοκα δανειακά κεφάλαια για τον εκσυγχρονισμό της παρα-

γωγής και τις επενδύσεις βελτίωσης της ποιότητας των εδαφών.

- Ενίσχυση των χρηματοδοτικών ροών προς τις αγροτικές περιοχές και ευρεία ανακατανομή εισοδήματος προς αυτή την κατεύθυνση.
- Ικανοποιητικός βαθμός αντιπροσώπευσης των αγροτικών πληθυσμών και ιδιαίτερα των φτωχών κοινωνικών στρωμάτων στα κέντρα λήψης των αποφάσεων.
- Προτεραιότητα στην αγροτική παραγωγή που ενισχύει την διατροφική ασφάλεια του τοπικού πληθυσμού με παράλληλη παροχή χρηματοδοτικών και εκπαιδευτικών κινήτρων και υπηρεσιών για την βιώσιμη/αιεφόρο διαχείριση της γης.
- Οικονομική υποστήριξη των παραδοσιακών πρακτικών βιώσιμης/αιεφόρου διαχείρισης των εδαφών.
- Οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές που να στοχεύουν στην διαφοροποίηση των αγροτικών οικονομιών και στην μείωση της εξάρτησης από περιορισμένες σε αριθμό δραστηριότητες, κλάδους παραγωγής ή καλλιέργειες.

Σημειώσεις

1. <http://www.farmradio.org/english/desfacts.html>
2. <http://www.ifpri.org/pubs/books/ufa/ufa-ch21.pdf>
3. Η γραμμή φτώχειας που αντανακλούν τα ποσοστά αυτά είναι η γραμμή απόλυτης φτώχειας, δηλαδή διαβίωση με λιγότερο από ένα δολάριο την ημέρα.
4. <http://www.globalissues.org/TradeRelated/Facts.asp>
<http://www.cafod.org.uk/schools/factsheets/povertyfs.shtml>
5. Η παραδοσιακή πρακτική στην περιοχή της δυτικής Γκάνα πριν από τις μεταρρυθμίσεις ήταν μια περίοδος αγρανάπαυσης τεσσάρων έως και δέκα ετών μετά από καλλιέργεια ενός ή δυο ετών. Η πρακτική αυτή είχε ως αποτέλεσμα την συσσώρευση βιομάζας και την αποκατάσταση της παραγωγικής δυναμικότητας και της γονιμότητας του εδάφους.
6. <http://ces.iisc.ernet.in/energy/HC270799/LM/SUSLUP/Thema4/230/230.pdf>

Βιβλιογραφία

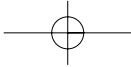
- ΕΕΚΑ (Ελληνική Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Απερήμωσης), *Ελληνικό Προσχέδιο Δράσης κατά της Απερήμωσης*, Αθήνα, Υπουργείο Γεωργίας, 2000.
- Barbier, E.B., *The Economics of Land Degradation and Rural Poverty Linkages in Africa*, United Nations University and Institute for National Resources in Africa Annual Lectures, 1998.
- Barbier, E.B. και Thomson, J.R., "The value of water: floodplain versus large-scale irrigation benefits in Northern Nigeria", *Ambio*, 27(6), 430-440, 1998.
- Cruz, W. και Gills, C., "Resource policy reform in the context of population pressure: the Philippines and Nepal" στο Chapman, D. (Επίμ.) *Arresting Renewable Resource Degradation in the Third World*, Washington DC, World Bank Environment Working Paper No 44, 1990.
- Duraiappah, A., *Poverty and Environmental Degradation: a Literature Review and Analysis*, CREED Working Paper Series No 8, London: International Institute for Environment and Development and Institute for Environmental Studies, Amsterdam, 1996.
- Goodland, R., *Tropical Deforestation Solutions. Ethics and Religions*, Washington DC: World Bank Environment Working Paper, 1991.
- Graaff, de J., *Soil Conservation and Sustainable Land Use: an Economic Approach*, The Netherlands, Royal Tropical Institute, 1993.
- Hay, R., Steele, P. και Noman, O., *Poverty Alleviation and Land Degradation in the Drylands*, UNSO, Queen Elizabeth House, University of Oxford, 1994.
- (<http://192.124.42.6/seed/unso/pub-htm/pov-eng.htm>).
- Kishk, M.A., "Combating desertification, is it always possible? The case of small Egyptian farmers", *GeoJournal*, 20(3): 187-190, 1993.
- Lopez, R., "Environmental externalities in traditional agriculture and the impact of trade liberalization: the case of Ghana", *Journal of Development Economics*, 53: 17-39, 1997.
- Mortimore, M., *The Causes, Nature and Rate of Soil Degradation in the Northernmost States of Nigeria and an Assessment of the Role of Fertilizer in Counteracting the Process of Degradation*, Washington DC, World Bank Environment Working Paper No 17, 1989.
- Oodit, D. και Somonis, U.E., "Poverty and sustainable development", στο Ditzel,

Φτώχεια, υποβάθμιση των εδαφών και ερημοποίηση στις αναπτυσσόμενες χώρες

- F., Somonis, U.E., van der Straaten, J. (Επίμ.) *Sustainability and Environmental Policy*. Berlin: Sigma, 1992.
- Perkins, J.S. και Thomas, D.S.G., "Spreading deserts or spatially confined environmental impacts? Land degradation and cattle ranching in the Cahari desert of Botswana", στο *Land Degradation and Rehabilitation*, 4: 179-194, 1993.
- Reed, D., *Poverty is not a Number, the Environment is not a Butterfly*. Washington: WWF Macroeconomics for Sustainable Development Program Office, 2001.
- Singh, N.C. και Strickland, R., *Sustainability, Poverty and Policy Adjustment: From Legacy to Vision*. Winnipeg: International Institute for Sustainable Development, 1994.
- Southgate, D. και Pierce, D., *Agricultural Colonization and Environmental Degradation in Frontier Developing Economics*, Washington DC, World Bank Environment Working Paper No 9, 1988.
- Thomas, D., *Desertification and the CCD: Issues and Links to Poverty, Natural Resources and Policies*, Draft Document, 1998
(<http://www.shef.ac.uk/panrusa/pdfs/WP1.pdf>)
- United Nations Convention to Combat Desertification (UNCCD), <http://www.unccd.int>, 1994.
- United Nations Economic and Social Council (UNESCO), *Poverty Eradication and Sustainable Development*. Commission on Sustainable Development, 11-28 April, 1995.
- United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD) (1994) *Environmental Degradation and Social Integration*. Briefing Paper No 3, World Summit for Social Development, November, 1994.

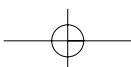
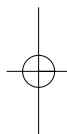
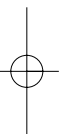
Πηγές Διαδικτύου

- <http://www.farmradio.org/english/desfacts.html> (Desertification Facts).
- <http://www.ifpri.org/pubs/books/ufa/ufa-ch21.pdf> (Chapter 21. Land Degradation in the Developing World, Issues and Policy Options for 2020 των Sara J. Scherr και Satya Yadav).
- <http://www.globalissues.org/TradeRelated/Facts.asp> (Poverty Facts and Stats του Anup Shah).
- <http://www.cafod.org.uk/schools/factsheets/povertyfs.shtml> (Fact sheet Poverty).

Θ. Ιωσηφίδης

<http://ces.iisc.ernet.in/energy/HC270799/LM/SUSLUP/Thema4/230/230.pdf>
(Poverty and Land Degradation, Prospects and Constraints for Sustainable Land Use in Rural Egypt, του Mohammed Atif Kishk).

Εργασιακή ευελιξία και άτυπη εργασία στη νέα εποχή: χωρο-κοινωνικές διαστάσεις και πολιτικές επισημάνσεις

Στ. Γκιάλης*

Περίληψη

Η μεταφορντική περίοδος κρίσης και αναδιάρθρωσης χαρακτηρίζεται από ευρεία διάδοση ευέλικτων πρακτικών σε εργασιακό και παραγωγικό επίπεδο, ενώ οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τις αλλαγές στα πρότυπα βιομηχανικής οργάνωσης, τονίζουν τη σημασία της έννοιας «ευελιξία», ως αναλυτικό εργαλείο κατανόησης των σύγχρονων αλλαγών. Στο άρθρο αυτό, επιχειρείται η αποσαφήνιση ορισμένων ερωτημάτων γύρω από την εργασιακή ευελιξία, την άτυπη εργασία και τη μεταξύ τους σχέση. Ακολουθούν κριτικές επισημάνσεις γύρω από την ιστορική διάσταση και τις βασικές μορφές της ευέλικτης και άτυπης εργασίας, παράλληλα με μια αναφορά σε ομάδες του πληθυσμού και στα κίνητρα με τα οποία αυτές εμπλέκονται σε συναφείς μορφές απασχόλησης την πρόσφατη περίοδο. Τέλος, σχολιάζεται η θεωρητική και εμπειρική επάρκεια ορισμένων παραδοχών πάνω στις οποίες εδράζονται οι κυρίαρχες «απορυθμιστικές» πολιτικές που εφαρμόζονται στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, σε μια σειρά χωρών και στην Ελλάδα.

Λέξεις-κλειδιά: ευελιξία, άτυπη εργασία, κρίση και αναδιάρθρωση, απορυθμιστικές πολιτικές.

Στ. Γκιάλης

«..Πάλι τα ίδια και τα ίδια, θα μου πεις, φίλε.
 Όμως τη σκέψη του πρόσφυγα τη σκέψη του αιχμαλώτου τη σκέψη
 του ανθρώπου σαν κατάντησε κι αυτόςπραμάτεια
 δοκίμασε να την αλλάξεις, δεν μπορείς.
 Να μιλήσω για ήρωες να μιλήσω για ήρωες: ο Μιχάλης
 που έφυγε μ' ανοιχτές πληγές απ' το νοσοκομείο
 ίσως μιλούσε για ήρωες όταν, τη νύχτα εκείνη
 που έσερνε το ποδάρι του μες στη συσκοτισμένη πολιτεία,
 ούρλιαζε ψηλαφώντας τον πόνο μας. "Στα σκοτεινά
 πηγαίνουμε, στα σκοτεινά προχωρούμε..."
Οι ήρωες προχωρούν στα σκοτεινά.
 Λίγες οι νύχτες με φεγγάρι που μ' αρέσουν...»

Γ. Σεφέρης, *Τελευταίος Σταθμός*

1. Εισαγωγή

Οι σημαντικές αλλαγές στην οικονομική γεωγραφία των παραγωγικών συστημάτων, μετά την κρίση της δεκαετίας του '70, συνοδεύτηκαν από αποσταθεροποίηση του ρόλου της μισθωτής, τυπικής εργασίας, και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Εμφανίστηκαν αναλύσεις που μίλησαν για το «τέλος της εργασίας», την αυξανόμενη σημασία της άυλης παραγωγής στη «μεταβιομηχανική» κοινωνία, το «θάνατο» της χειρονακτικής εργασίας και της εργατικής τάξης. Υποστηρίχτηκε πως η νέα εποχή θα χαρακτηρίζεται όλο και περισσότερο από ευέλικτες πρακτικές σε εργασιακό και τεχνολογικό επίπεδο, ενώ σχεδόν στο σύνολο τους οι θεωρητικές προσεγγίσεις για τις αλλαγές στα πρότυπα βιομηχανικής οργάνωσης, τονίζουν τη σημασία της έννοιας «ευελιξία», ως αναλυτικό εργαλείο κατανόησης των σύγχρονων αλλαγών (Rifkin, 1994; Amin et al, 1994; Δεδουσόπουλος, 2002).

Στο άρθρο αυτό και στηριζόμενοι σε μια ενδελεχή επισκόπηση ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας, θα επιχειρήσουμε την αποσαφήνιση ορισμένων ερωτημάτων, τα βασικά από τα οποία είναι: Τι είναι η εργασιακή ευελιξία και ποιες οι πιθανές, λιγότερο ή περισσότερο εμφανείς, διασυνδέσεις της με την άτυπη εργασία; Ποιες ομάδες του πληθυσμού, με ποια κίνητρα εμπλέκονται σε αυτές τις μορφές απασχόλησης; Μπορούμε να μιλή-

σουμε για μια ποιοτικά νέα περίοδο στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, η οποία μάλιστα χαρακτηρίζεται από μια διεθνή τάση συνεχούς εξάπλωσης και κυριαρχίας των σχετικών δραστηριοτήτων; Τέλος και σε ευθεία συνάρτηση με τα παραπάνω, πόσο επαρκείς είναι οι παραδοχές στις οποίες εδράζονται οι τρέχουσες πολιτικές που εφαρμόζονται στο πεδίο της ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων, σε μια σειρά χωρών και στην Ελλάδα;

Η δομή των όσων ακολουθούν είναι η εξής: αρχικά θα παρατεθούν ορισμοί και εννοιολογικές ταξινομήσεις (*ενότητα 1*), έπειτα κάποιες κριτικές επισημάνσεις γύρω από την ιστορική διάσταση και τις βασικές μορφές της ευέλικτης και άτυπης εργασίας την περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης (*ενότητα 2*). Ακολούθως εξετάζονται ορισμένες κοινωνικοοικονομικές δραστηριότητες και ομάδες του πληθυσμού που ενέχονται σε ευέλικτες και δευτερευόντως σε άτυπες εργασίες, σε συνδυασμό με τα κίνητρα εμπλοκής σε αυτές (*ενότητα 3*). Η *ενότητα 4* προχωράει σε μια σύντομη κριτική προσέγγιση της κυρίαρχης δέσμης πολιτικών προτάσεων γύρω από τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, της λεγόμενης και «απορρυθμιστικής» προσέγγισης. Τέλος η *ενότητα 5* συμπεραίνει και προτείνει περαιτέρω πεδία μελέτης.

1. Ευέλικτη και άτυπη εργασία: ορισμοί και μέθοδοι διερεύνησης

Οι μελετητές του ευέλικτου φαινομένου χρησιμοποιούν αρκετά διαφορετικούς όρους, μεθοδολογίες και θεωρητικές προσεγγίσεις. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχει ένας καθολικός ορισμός, αλλά επιμέρους ορισμοί που συνδέονται με την ιδιαίτερη οπτική κάθε μελέτης. Στο πλαίσιο αυτό, μια σειρά από εναλλακτικές ονομασίες όπως «ειδική», «μη-κανονική», «ευέλικτη» ή «περιθωριακή» εργασία, βρίσκονται στην ημερήσια διάταξη (Leonard, 1998).

Το ποια ανθρώπινη δραστηριότητα και μορφή κατανάλωσης ψυχοσωματικής ενέργειας είναι «άτυπη» ή «ευέλικτη», και ποια όχι, δεν είναι εύκολα κατηγοριοποιήσιμο. Οι έννοιες αυτές είναι ιστορικά προσδιορισμένες, και ρόλο στον καθορισμό τους παίζουν μια σειρά παράγοντες όπως η προϊστορία του κάθε τύπου, ο βαθμός και το στάδιο ανάπτυξης μιας περιοχής ή ενός κοινωνικού σχηματισμού, οι πολιτικοί συσχετισμοί αλλά

Στ. Γκιάλης

και η διαχρονική παρουσία κάποιων μορφών απασχόλησης. Ζητήματα φυσικού περιβάλλοντος και ειδικών παραγωγικών δραστηριοτήτων, διαμορφώνουν τύπους απασχόλησης ιδιάζοντες, που σε γενικότερη κλίμακα θεωρούνται άτυποι αλλά σε συγκεκριμένους τόπους ή περιφέρειες απόλυτα «νόμιμοι» ή αποδεκτοί. Η ίδια λοιπόν η κατάταξη μιας μορφής απασχόλησης σε τυπική/άτυπη έχει αναπόσπαστη γεωγραφική διάσταση (Williams & Windebank, 1998).

Παρά τη συχνή εναλλακτική χρήση των όρων «άτυπη εργασία» και «ευέλικτη εργασία», η ευελιξία σαν έννοια έχει βαθύτερο θεωρητικό περιεχόμενο από την ατυπία, που κυρίως αντιδιαστέλλει σε σχέση με το «ορθολογικό», το «επίσημο» ή το «τυπικό». Η ευελιξία ενός παραγωγικού-βιομηχανικού συστήματος εκφράζει «βαθμό προσαρμοστικότητας» (*adaptability*) του εργατικού δυναμικού, της παραγωγικής διαδικασίας, των μέσων παραγωγής, της πολιτικής προϊόντος, της διοίκησης και των χωροθετικών επιλογών, σε μεταβολές της ζήτησης, του ανταγωνισμού, των τεχνολογικών εργαλείων και ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών παραμέτρων. Οι βασικές διαστάσεις της ευελιξίας, μπορούν να συνοψιστούν στην *παραγωγική*, τη *γεωγραφική*, την *εργασιακή* και τη *ρυθμιστική*¹ (Boyer, 1988; Πελαγίδης, 1997:44).

Σε όσα ακολουθούν, εστιάζουμε στην εργασιακή συνιστώσα της ευελιξίας στη μεταφορτική περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης, τονίζοντας την αντιδιαστολή αυτού του τύπου των εργασιακών σχέσεων με τη σταθερή, «τυπική» μορφή εργασίας που κυριάρχησε μεταπολεμικά. Υπό αυτήν τη θεώρηση, μια σχέση εργασίας είναι «ευέλικτη» ή «μη-τυπική», όταν λείπει ένα ή και περισσότερα από τα στοιχεία που συγκροτούν την τυπική σχέση (Γεωργακοπούλου, 1996) ενώ μια σχέση εργασίας είναι «άτυπη», όταν οι διακρίσεις ως προς την τυπική απασχόληση περιλαμβάνουν και στοιχεία παραβίασης ή μη εφαρμογής του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου γύρω από τις εργασιακές σχέσεις, τυπικές και ευέλικτες. Η τυπική μορφή απασχόλησης, όπως αποκρυσταλλώθηκε τη μεταπολεμική φορνητική περίοδο, αποτελεί:

- εξαρτημένη εργασία (υπαγωγή του εργαζόμενου στη νομική ή προσωπική δικαιοδοσία του εργοδότη, συγκεκριμένος χρόνος-τόπος εκτέλεσης εργασίας, οδηγίες επίβλεψης-ελέγχου).
- πλήρους απασχόλησης (ισχύον κανονικό ωράριο εργασίας χώρας/κλάδου/επιχείρησης με διεθνή βάση το οκτάωρο).
- με αντάλλαγμα μισθό (προσδιορίζεται το ελάχιστο νόμιμο από την αντίστοιχη συλλογική σύμβαση εργασίας).

- αόριστης διάρκειας (λύεται ανά πάσα στιγμή με εκατέρωθεν καταγγελία και όλες τις νόμιμες συνέπειες ή αυτοδίκαια με τη συνταξιοδότηση του εργαζόμενου).

Μια συστηματοποιημένη απόδοση του φαινομένου της ευέλικτης, «μη-τυπικής» σύμβασης που εστιάζει στην αντιδιαστολή με την τυπική μορφή, δίνεται σε μελέτες και εκθέσεις, για λογαριασμό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Φραγκάκης, 1994; De Grip et al, 1997). Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό ως τέτοια:

«... νοείται κάθε δραστηριότητα που ασκεί ένας εργαζόμενος στο πλαίσιο σύμβασης ή εργασιακής σχέσης άλλης από την σύμβαση αορίστου χρόνου με πλήρες ωράριο, και η οποία ενέχει στοιχεία αβεβαιότητας, λόγω ιδίως:

- της βραχείας διάρκειας της απασχόλησης
- του μικρού αριθμού εργάσιμων ωρών
- της εναλλαγής μεταξύ περιόδων εργασίας και περιόδων μη εργασίας
- του αποκλεισμού του προσώπου *de jure* ή *de facto*, από τις νομικές, κανονιστικές ή συμβατικές διατάξεις που ισχύουν για τους μισθωτούς με πλήρη απασχόληση
- της ύπαρξης παρεκβατικού νομικού καθεστώτος που μειώνει τα επίπεδα προστασίας
- του πολυδιάστατου χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων με πλήθος εργοδοτών
- της έλλειψης κάθε οργανωτικής ενσωμάτωσης σε μια επιχείρηση που προσφέρει την εργασία
- του γεγονότος ότι η εργασία γίνεται στην οικία του εργαζόμενου».

Μια κατηγοριοποίηση που καλύπτει τις κυρίαρχες πλευρές του πολύπλευρου και αμφίσημου αυτού φαινομένου στο πλαίσιο αγορών εργασίας, όπως αυτές χωρών της ΕΕ, θα περιελάμβανε μορφές όπως τη μερική/ προσωρινή/ πολλαπλή/ ορισμένου χρόνου/ εποχιακή απασχόληση. Επίσης την αυτοαπασχόληση/ υπεργολαβία/ φασόν/ κατ'οίκον και συναφείς μορφές εργασίας.

Εστιάζοντας στις άτυπες εργασιακές μορφές μπορεί κανείς να ταξινομήσει ως τέτοιες όσες από τις προαναφερθείσες ευέλικτες σχέσεις πραγματοποιούνται στο πλαίσιο ενός παρεκβατικού καθεστώτος (π.χ. μερική απασχόληση που στην πράξη μετατρέπεται σε οκτώωρη εργασία

Στ. Γκιάλης

χωρίς πληρωμή υπερωριών). Παράλληλα, θα μπορούσαν στη μεγάλη αυτή λίστα να προστεθούν μορφές όπως η εργασία ανηλίκων, η απασχόληση σε παραοικονομικές δραστηριότητες κ.ο.κ. Τονίζεται πως, σε αρκετές προσεγγίσεις η κατάταξη μιας εργασιακής σχέσης στις άτυπες γίνεται με βάση τη δυνατότητα μέτρησης της εργασίας με φορολογικά/οικονομικά στοιχεία ή ως ποσοστό του Α.Ε.Π. Έτσι ως «τυπική» ορίζεται η εργασία που παράγει προϊόν για την αγορά, δημιουργεί χρηματικό εισόδημα, φορολογείται και θεμελιώνει δικαίωμα κοινωνικής ασφάλισης. Με τη μεθοδολογία αυτή, το κριτήριο κατάταξης μιας εργασίας ως τυπικής ή άτυπης, δεν είναι το είδος της εργασίας και οι συνθήκες που διαμορφώνει για τον εργαζόμενο, αλλά το οικονομικό και φορολογικό καθεστώς μέσα στο οποίο πραγματοποιείται (Πετρινώτη, 1989).

Τέλος, βασική ομαδοποίηση άτυπων εργασιών, που λιγότερο συχνά αποτελεί αντικείμενο έρευνας, αποτελούν οι διάφορες μορφές μη αμειβόμενων απασχολήσεων. Τέτοιες μορφές, όπως η εργασία γυναικών στο σπίτι, η άμισθη εργασία σε οικογενειακές επιχειρήσεις, τα συμβουλευτικά μέλη, η εθελοντική εργασία², συστηματικά αγνοούνται από επίσημες στατιστικές, παρόλο που συμβάλλουν σε οικογενειακά και ατομικά εισοδήματα, ενώ συχνά έχουν εντατική μορφή. Συναφείς μορφές, όπως η αμοιβαία ανταλλαγή και αλληλοβοήθεια, κατέχουν έναν ιδιαίζοντα ρόλο, τόσο διεθνώς, όσο και στις ελληνικές πόλεις και περιοχές, και η μελέτη τους περιλαμβάνει σειρά κοινωνιολογικών και ειδικών παραμέτρων. Το ίδιο ισχύει και για τις εγκληματικού χαρακτήρα, παράνομες εργασίες, που αποτελούν αντικείμενο μελέτης με ιδιαίτερες απαιτήσεις λόγω του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο αναπτύσσονται και για αυτό υπερβαίνουν τα όρια του παρόντος άρθρου (Portes et al, 1995; Mingione, 1999).

2. Ευέλικτη και άτυπη εργασία στους καπιταλιστικούς κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς

2.α. Άτυπη εργασία στην πορεία ανάπτυξης και εδραίωσης του φορντισμού: πορεία εξαφάνισης ή διαχρονική αναπαραγωγή;

Στις πρώτες φάσεις ανάπτυξης των βιομηχανικών χωρών, τον 18ο-19ο αιώνα αλλά και νωρίτερα, η μίσθωση εργατικής δύναμης είχε παρόμοιο χαρακτήρα με την αγορά πρώτων υλών. Με άλλα λόγια, αγοραζόταν μια συγκεκριμένη ποσότητα εργασίας, ολοκληρωμένη και ενσωματωμένη στο τελικό προϊόν και αντίστοιχα, η αμοιβή αφορούσε την παραγωγή μιας συγκεκριμένη ποσότητας προϊόντος (Braverman, 1978). Η τυπική σχέση εργασίας, με άμεση υπαγωγή του εργαζόμενου στον εργοδότη, δεν είχε ακόμη τότε εξαπλωθεί και οι εργασιακές μορφές που κυριαρχούσαν ήταν κατεξοχήν «άτυπες», αν και καθόλα «νόμιμες» για τα δεδομένα της εποχής εκείνης. Τέτοιες μορφές ήταν η δουλειά στο σπίτι ή με το κομμάτι. Σε τομείς που η δουλειά δεν μπορούσε να εκτελεστεί στο σπίτι του εργαζόμενου, όπως τα ορυχεία, μισθώνονταν συγκεκριμένοι εργαζόμενοι ή ομάδες τους, άμεσα ή μέσω υπεργολάβου. Οι εργαζόμενοι αυτοί συχνά απολάμβαναν έναν μεγάλο βαθμό αυτονομίας και είχαν τη δυνατότητα να απασχολούν δικούς τους βοηθούς, συνήθως παιδιά, ενώ είχαν υπό τον πλήρη έλεγχό τους μια σειρά από μηχανές και εργαλεία. Κατά συνέπεια μεγάλο τμήμα των απασχολούμενων, σε μανουφакτουρικές συγκεντρώσεις, πρώιμες βιομηχανικές μονάδες, αλλά και οικοτεχνίες είχαν ως άμεσο εργοδότη κάποιον υπεργολάβο. Παράλληλα, πριν την έναρξη μιας πορείας ρύθμισης και περιορισμού της εργάσιμης μέρας κατά τη διάρκεια και το τέλος του 19ου αιώνα, είχε προηγηθεί η ξέφρενη επέκταση της εργάσιμης μέρας, ως τα ανώτατα φυσιολογικά όριά της και για όλον αδιακρίτως τον πληθυσμό, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών (Pounds, 2000; Hobsbawm, 2002).

Αυτές οι προκαπιταλιστικού τύπου υπεργολαβικές σχέσεις παραγωγής αντιμετώπιστηκαν από θεωρητικούς, τόσο της κλασικής όσο και της μαρξιστικής σχολής, σαν ένα φαινόμενο καταδικασμένο να εκλείψει στην πορεία ανάπτυξης ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Πράγματι, η γενική κατεύθυνση της εξέλιξης πέρασε από την πρώιμη υπερ-

προσφορά εργατικής δύναμης και τη μαζική ίδρυση βιοτεχνικών μονάδων, στη σταδιακή επέκταση της συσσώρευσης κεφαλαίου, τη βαθμιαία συρρίκνωση των μικρών επιχειρήσεων και την προλεταριοποίηση του πληθυσμού. Με τη μετάβαση σε πιο ανεπτυγμένες παραγωγικές μονάδες και την εκβιομηχάνιση, οι εργασιακές σχέσεις εξαθλίωσης εγκαταλείφθηκαν σταδιακά, αφού πέρα από τους εργατικούς αγώνες και τις ποικιλόμορφες πιέσεις για εξανθρωπισμό των συνθηκών εργασίας, ήταν δύσκολο να ρυθμιστούν και παρουσίαζαν μεγάλες απώλειες υλικών και χρόνου, κλοπές, δυσκολίες στη μεταφορά των προϊόντων. Στη θέση τους ήρθε η μίσθωση εργατικής δύναμης υπό τον άμεσο έλεγχο του εργοδότη και για συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα. Η περίοδος αυτής της εκτεταμένης βιομηχανικής συσσώρευσης, αποκρυσταλλώνεται στην επέκταση και κυριαρχία του φορντικού προτύπου συσσώρευσης, στις δεκαετίες που μεσολαβούν ανάμεσα στο μεσοπόλεμο και στην έναρξη της φορντικής κρίσης (Tilly & Tilly, 2001).

Δεν είναι λίγοι όμως αυτοί που υποστηρίζουν, πως η εξάπλωση της τυπικής μισθωτής εργασίας, δεν σταμάτησε ποτέ να ενσωματώνει και αναπαράγει ευέλικτες και άτυπες ή ασταθείς μορφές απασχόλησης. Για παράδειγμα, ο Braverman (ο.π.: 1998) αναδεικνύει πως η συσσώρευση δημιούργησε έναν σχετικό υπερπληθυσμό στους ανεπτυγμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, που διαχρονικά έλαβε τις εξής διακριτές μορφές:

- α) εργατικό δυναμικό που μετακινείται συνεχώς ανάμεσα σε διάφορους τομείς και εργασίες, «επιλέγοντας» ανάμεσα σε ασταθή απασχόληση και ανεργία. Το εν λόγω δυναμικό είναι κυρίως ανειδίκευτο, συνδέεται με άτυπες μορφές ή με νόμιμη προσωρινή απασχόληση και παρουσιάζει υψηλή γεωγραφική κινητικότητα.
- β) εργατικό δυναμικό που μετακινείται μαζικά προς τις πόλεις και προέρχεται από την ύπαιθρο των ανεπτυγμένων χωρών και εργατικό δυναμικό των αναπτυσσόμενων χωρών προς το οποίο μετακινείται γεωγραφικά το κεφάλαιο.
- γ) στάσιμο (*stagnant*) εργατικό δυναμικό, που αποτελεί τμήμα του εν ενεργεία εργατικού δυναμικού και απασχολείται κατά κανόνα ευέλικτα ή άτυπα.

Συνολικά, η πορεία επέκτασης και εδραίωσης του κυρίαρχου μοντέλου απασχόλησης, για την πλειοψηφία των μισθωτών, δεν υπήρξε μια γραμμική εξέλιξη δίχως αντιφάσεις και συμπληρωματικές μορφές. Μελέτες (π.χ. για την Αγγλία της Βικτωριανής περιόδου) έφεραν στην επιφάνεια

νεια εκτεταμένους θύλακες απλής εμπορευματικής παραγωγής και ανέδειξαν πως η ένταξη του ενεργού πληθυσμού σε μισθωτές θέσεις εργασίας, υπήρξε ο βασικός αλλά όχι ο μοναδικός τρόπος ανάπτυξης (Λιάκος, 1993; Καρνανου, 1984). Η παραδοχή αυτή μετατόπισε το ερευνητικό ενδιαφέρον σε εναλλακτικούς τρόπους ενσωμάτωσης στην παραγωγική διαδικασία, πέρα από την άμεση και τυπικά ρυθμισμένη υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο.

Μια σειρά από μελέτες της «Αμερικανικής σχολής», υποστήριξαν πως η διασπορά της παραγωγής σε μικρομεσαίες βιοτεχνίες και η χρήση άτυπων εργασιακών πρακτικών, υπήρξε διαχρονικά, απαραίτητο συμπλήρωμα του επίσημου οικονομικού συστήματος. Η έννοια της *οικογένειας/νοικοκυριού* απέκτησε κεντρική θέση στις αναλύσεις της Αμερικανικής σχολής, ως οικονομική μονάδα και χώρος συλλογικής παραγωγής και κατανάλωσης, που συνδυάζει ποικίλες μορφές εργασιών και δραστηριοτήτων: από τη μισθωτή εργασία του άντρα/αρχηγού ή κάποιων μελών ως τις περιστασιακές απασχολήσεις των υπολοίπων, και από ποικίλες (ρυθμισμένες ή μη) πολυαπασχολήσεις, ως την εναλλαγή μικρής αγροτικής παραγωγής και βιομηχανικής μίσθωσης (Wallerstein, 1983).

Προκύπτει λοιπόν, πως ευέλικτες και άτυπες μορφές εργασίας συνυπάρχουν σε μια σχέση διαλεκτικής ενότητας και αντίθεσης με τα τυπικά πρότυπα απασχόλησης, δεδομένης της σταδιακής εξάπλωσης των τελευταίων έως και τα μέσα της δεκαετίας του '70. Πολλές φορές οι ίδιοι οι εργαζόμενοι αξιοποιούν αυτές τις εναλλακτικές στρατηγικές απασχόλησης και επιβίωσης, ώστε να ενσωματωθούν στο επίσημο οικονομικό σύστημα με τις λιγότερες για αυτούς απώλειες. Για παράδειγμα, σε κράτη του Ευρωπαϊκού Βορρά την περίοδο του μεσοπολέμου, όπου η πραγματική παραγωγικότητα ανά μονάδα εργασίας είχε θεαματικά αυξηθεί και είχε συρρικνωθεί η εργατική μαχητικότητα, οι άτυπες εργασίες χρησιμοποιήθηκαν από την εργατική τάξη ως εναλλακτική στρατηγική έναντι της ενσωμάτωσης στο εργοστασιακό σύστημα. Παρουσιάστηκαν μεγάλα μεγέθη εθελοντικών παραιτήσεων από την βιομηχανική απασχόληση και προσφυγή σε 'αποκλίνουσες' δραστηριότητες παραγωγής και κατανάλωσης. Θεωρείται μάλιστα πως η εξέλιξη αυτή συνέβαλε στη βελτίωση των αποδοχών και όρων εργασίας, μεταπολεμικά.

Παράλληλα, στο εσωτερικό των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων η εμβάθυνση των τεύλορικών αρχών δεν οδήγησε «νομοτελειακά» στην εξαφάνιση κάθε τι «μη- τυπικού», ενώ η ευνοϊκή για την εργασία πολιτικοί συσχετισμοί δεν οδήγησαν σε ένα άκαμπτο νομοθετικό πλαίσιο που να απορρίπτει εναλλακτικές μορφές ρυθμισμένης εργασίας. Όπως έδει-

Στ. Γκιάλης

Ξαν οι θεωρίες για τον «κατακερματισμό στην αγορά εργασίας», στα μεταπολεμικά χρόνια δημιουργήθηκε ευρύτατο πεδίο ιεραρχικών μορφών ανάπτυξης του καταμερισμού εργασίας. Αυτή η ιεραρχική διαστρωμάτωση της παραγωγικής διαδικασίας, δεν αφορούσε μόνο αμοιβές και ειδικότητες, αλλά και εργασιακές σχέσεις. Υποστηρίχθηκε πως οι ανισότητες στο εσωτερικό των εργασιακών ομάδων, αξιοποιήθηκαν κατάλληλα από τους *manager* για να ενισχύουν την κυριαρχία τους, χωρίζοντας τους εργαζόμενους σε δύο μεγάλες ομάδες: τους κεντρικούς, που απολάμβαναν προνομιακής μεταχείρισης, και τους περιφερειακούς, που εργάζονταν κατά κανόνα με ευέλικτες εργασιακές σχέσεις (ή και άτυπα μέσω κάποιου υπεργολάβου που αναλαμβάνει τμήματα της παραγωγής εκτός του κεντρικού χώρου παραγωγής) (Friedman, 1977; Gordon, 1982). Οι παραπάνω παρατηρήσεις, φαίνεται να ισχύουν και για «περιφερειακές» χώρες όπως η Ελλάδα, αλλά με αρκετά διαφορετικούς όρους και αναλογίες (Λεοντίδου, 1989; Μηλιός, 2000).

Συμπερασματικά, παρά τη μεγάλη εξάπλωση ενός τυπικού μοντέλου εργασίας, ανάμεσα σε χώρες του κεντρικού πυρήνα και δευτερευόντως σε περιφερειακές, η αντίληψη για βαθμιαία συρρίκνωση των άτυπων εργασιών (θέση περί «τυποποίησης», *formalization*), στα όρια μιας περιθωριακής στρατηγικής απασχόλησης, δε φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Οι άτυπες στρατηγικές απασχόλησης, αναπαράγονται σε ολόκληρη τη φορντική περίοδο, παρά τη σημαντική εξάπλωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης. Σε ορισμένες περιοχές, περιφέρειες ή χώρες, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις Νοτιο-ευρωπαϊκές, η αναπαραγωγή αυτή είναι διευρυμένη και αποτελεί ολοκληρωμένη συνιστώσα του παραγωγικού συστήματος (Χατζημιχάλης & Βαίου, 1997; Λεοντίδου, 2005). Παράλληλα, μια σειρά από ευέλικτες, «μη-τυπικές» μορφές θεσπίζονται και αναπαράγονται με διαφορετικούς ρυθμούς ανάμεσα σε διαφορετικούς κλάδους, επαγγέλματα ή τόπους.

2.β. Ευέλικτη εργασία και περίοδος κρίσης: συνεχής διεύρυνση ή αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης;

Θα εστιάσουμε στην παρούσα υπο-ενότητα σε ορισμένα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία που αφορούν στην ευέλικτη εργασία, δεδομένης της σχετικά ευκολότερης αποτίμησης της διάδοσής της έναντι των άτυπων μορφών. Υποστηρίχθηκε προηγουμένως, πως κοινή διαπίστωση των ερευνητών, γύρω από τις αλλαγές στο παραγωγικό και ρυθμιστικό μοντέλο

της μεταφορτικής περιόδου, αποτελεί η τάση αύξησης της εργασιακής ευελιξίας. Πράγματι η επέκταση του ειδικού βάρους αυτών των μορφών εργασίας στο παραγωγικό σύστημα, καταγράφεται μέσα από μια σειρά επίσημων στατιστικών στοιχείων: στην ΕΕ παρουσιάζεται σημαντική αύξηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, ενώ ανάλογες είναι οι τάσεις στο εσωτερικό άλλων ανεπτυγμένων χωρών (De Grip et al,1997; ILO,2000; Fagan & Ward, 2003). Για παράδειγμα, μακροοικονομικές καταγραφές για το σύνολο των δεκαπέντε (15) χωρών-μελών, προ της πρόσφατης διεύρυνσης, επιβεβαιώνουν πως ανάμεσα στον εργαζόμενο πληθυσμό, το ποσοστό αυτών με μερική απασχόληση, προσωρινή απασχόληση ή αυτό-απασχόληση υπερβαίνει το 30%, με το 19,4% και το 13,5% των απασχολούμενων να εργάζονται με μερική ή προσωρινή απασχόληση, αντίστοιχα (Romans & Hardarson,2005). Ορισμένες τάσεις σχετικά με τις προαναφερθείσες τρεις (3) μορφές, οι οποίες βρίσκονται στο επίκεντρο των περισσότερων αναλύσεων, παρατίθενται στον Πίνακα 1, τόσο για την Ελλάδα, όσο και για την ΕΕ και τις ΗΠΑ:

Νεότερα στοιχεία για την Ελλάδα των δύο πρώτων εξαμήνων του 2007 αναδεικνύουν : α) την επέκταση της μερικής απασχόλησης στο 5.8% γεγονός που ισοδυναμεί με περίπου 60.000 περισσότερους μερικά εργαζόμενους σε σχέση με το 2004, β) τη διατήρηση των προσωρινά απασχολούμενων μισθωτών σε ένα ποσοστό περί το 11% και γ) την επέκταση των αυτοαπασχολούμενων χωρίς προσωπικό σε μη-αγροτικές δραστηριότητες στο 16.3%. Σχετικές μελέτες στην Ελλάδα επισημαίνουν την ποικιλία των ευέλικτων εργασιακών μορφών σε επίπεδο νομού, περιοχής ή και πόλης, που συχνά παρουσιάζει εξαιρετικές αποκλίσεις από τη συνολική «επίσημη» εικόνα, και παράλληλα μια τάση επέκτασης, με σημαντικές όμως αποκλίσεις από τα «διεθνή» πρότυπα (Καραμεσίνη,1999; Κουζής,2002; ΠΑΕΠ, 2003; Γκιάλης, 2005α).

Μεγάλο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας υπογραμμίζει, πως ο αυξανόμενος οικονομικός ανταγωνισμός και η ρευστότητα στις διεθνείς αγορές, φέρνουν στο προσκήνιο δύο στρατηγικές αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων: α) την εξάπλωση νέων ευέλικτων μορφών (π.χ. μερική απασχόληση) σε συνδυασμό με την ελαστικοποίηση των παραδοσιακών εργασιακών συμβάσεων και β) την υπεργολαβία. Βασική αιτία για την εξάπλωση των ευέλικτων μορφών εργασίας, θεωρείται η αναγκαία, ελέω κρίσης, προσπάθεια μείωσης του αυξημένου εργασιακού κόστους που συνδέεται με την τυπική εργασιακή σχέση. Οι ευέλικτες συμβάσεις χρησιμοποιούνται από τις επιχειρήσεις, άλλοτε ως «αναγκαίο κακό» και άλλοτε ως «επεξεργασμένη στρατηγική», για την επίτευξη μιας σειράς ευ-

Πίνακας 1. Βασικές μορφές ευέλικτης εργασίας (ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης) σε Ελλάδα, ΕΕ (15) και ΗΠΑ, 1988 -2004 συν. απασχόληση

	συν. απασχόληση (σε χιλιάδες)			ανέργια	υπερωριακή απασχ/ση ^α	μη-αγροτική αυτο- απασχόληση ^β			μη-αγροτική αυτο- απασχόληση ^β			προσωρινή απασχόληση ^δ					
	1988	1998	2004			2001			1988	1998	2004	1988	1998	2004	1988	1998	2004
						%	ώρες	ώρες									
Ελλάδα	3.651	3.967	4.300	10.5	4.5	10,2	15.4	15.0	14.8	1988	5.5	5.8	4.6	M.Δ.	10.5	11.7	
ΕΕ (15)	-	152,013	164,171	8.2	14.5	7,6	8.4	8.6	-	-	16	17.4	15.0	-	12	13.5	
ΗΠΑ	117,342	133,488	-	5.6	-	-	5.8	5.3	-	18.7	17.4	15.0	-	-	3.6	4.1	

^α Αναφέρεται στην υπερωριακή απασχόληση των μισθωτών εργαζομένων το 2001.

^β Εξαιρούνται οι αυτο-απασχολούμενοι που διαθέτουν εργαζόμενους, τα συμβουλευόμενα μέλη καθώς και οι αυτο-απασχολούμενοι σε αγροτικές δραστηριότητες.

^γ Στις ΗΠΑ η μερική απασχόληση νοείται ως εργασία για λιγότερες από 35 ώρες ανά βδομάδα. Στην ΕΕ, οι στατιστικές στηρίζονται στην υποκειμενική αποψη των ερωτώμενων για τη μερική φύση της εργασίας τους.

^δ Στην ΕΕ σαν προσωρινά απασχολούμενοι καταχωρούνται οι εργαζόμενοι με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, εποχιακής εργασίας, μαθητείας, δανεισμού, εξαιρουμένων αυτών που διαθέτουν σύμβαση αορίστου χρόνου με το γραφείο δανεισμού. Στις ΗΠΑ ως τέτοιο θεωρούνται οι εργαζόμενοι σε θέσεις με αναμενόμενη ή πιθανή περιορισμένη διάρκεια.

(-): Μη Διαθέσιμα

Πηγές: Romans & Hardtson, 2005; Houseman & Osawa, 2003:5, Υπολογισμοί από Έρευνες Εργατικού Δυναμικού της EuroStat & Current Population Survey των ΗΠΑ.

ελιξιών, στην ίδια την οργάνωση της παραγωγής όπως (παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα):

- I. προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στις διακυμάνσεις του φόρτου εργασίας (*υπερωρίες, συνολική διευθέτηση, εποχιακές προσλήψεις*)
- II. εξισορρόπηση της κατανομής του εργατικού δυναμικού, των επαγγελματιών και των ειδικοτήτων μεταξύ εργασιακών καθηκόντων και συνεργείων παραγωγής (*υπεργολαβίες «εσωτερικές», εσωτερικός δανεισμός*)
- III. επιβολή εργασιακής πειθαρχίας, κατακερματισμός ανάμεσα σε σταθερά και προσωρινά απασχολούμενους στην ίδια θέση, καταβολή χαμηλότερων μισθών για την ίδια εργασία (*περιστασιακή απασχόληση, δανεισμός*)
- IV. επιλογή προσωπικού κατά την πρόσληψη και δυνατότητα δοκιμαστικής περιόδου (*μαθητείες, πρακτικές ασκήσεις, προσωρινή απασχόληση*)
- V. αναπληρώσεις προσωπικού λόγω αδειών, παραιτήσεων, απουσιών.

Όπως υποστηρίζει σειρά μελετών αλλά και όπως δείξαμε και παλιότερα στηριγμένοι σε εμπειρική διερεύνηση για την περιοχή της Θεσσαλονίκης, η αναμφισβήτητη τάση εξάπλωσης των ευέλικτων εργασιών τη μεταφορτική περίοδο, μάλλον δεν αποτελεί μια ομοιογενή, κυρίαρχη πραγματικότητα, ικανή μάλιστα να οδηγήσει σε μια θεωρητική αντίληψη περί συνεχούς διεύρυνσης των ευέλικτων εργασιακών πρακτικών ή επέκτασης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης (*flexibilization*) σε σχέση με τις αντίστοιχες τυπικές. Στην πραγματικότητα η εξάπλωση της εργασιακής ευελιξίας διαφοροποιείται σημαντικά ανάμεσα σε τόπους, πληθυσμιακές ομάδες, επαγγέλματα, κλάδους και στρατηγικές αναδιάρθρωσης (Williams & Windebank, 1998; Γκιάλης, 2005β). Αυτό αναδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών και της έκτασης των ευέλικτων ή και των άτυπων εργασιών, σε συσχέτιση με διακρίσεις φύλλου, φυλής, ηλικιακές διαφορές και άλλες κοινωνικοοικονομικές και γεωγραφικές παραμέτρους. Από το σύνολο των παραμέτρων αυτών θα εστιάσουμε, στη συνέχεια, στη σχέση ανάμεσα στις εν λόγω μορφές και τους ανέργους, τους μετανάστες, τις γυναίκες, την παραοικονομία και την πολυαπασχόληση.

3. Βασικές κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις της άτυπης εργασίας

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και ανεργία

Σε συνεχή πολιτική επικαιρότητα για μια σειρά χωρών, βρίσκεται η αντίληψη πως οι άνεργοι αποτελούν μεγάλο τμήμα του άτυπα εργαζόμενου δυναμικού. Μελέτες υποστηρίζουν, πως μεγάλο μέρος των ανέργων, κυρίως εκεί όπου υπάρχουν ισχυρά προστατευτικά κρατικά και θεσμικά περιβάλλοντα, απολαμβάνει παροχές και επιδόματα, ενώ παράλληλα εμπλέκεται σε άτυπες εργασίες, αντί να επιδιώκει μια θέση στην επίσημη αγορά εργασίας. Σε μελέτη για το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (Δ.Γ.Ε.), διαπιστώθηκε πως σημαντικό τμήμα των ανέργων έχει κάποιο βαθμό εμπλοκής σε παραοικονομικές δραστηριότητες³.

Άλλες μελέτες όμως ανέδειξαν πως οι άνεργοι είναι η λιγότερη πιθανή πληθυσμιακή ομάδα να εμπλακεί σε εναλλακτικές δραστηριότητες, σε ΗΠΑ και ΕΕ. Οι άνεργοι χωρίς καμία εξειδίκευση, στοιχειώδη κεφάλαια, και ενσωμάτωση στο ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον, και ζώντας ταυτόχρονα σε περιθωριοποιημένες περιοχές, έχουν ελάχιστες ευκαιρίες απασχόλησης, τυπικού ή άτυπου χαρακτήρα (Pahl, 1984; Clark et al, 2006).

Στο πλαίσιο παρεμφερούς διερεύνησης (Goudswaard & Nanteuil, 2000) για τις χώρες της ΕΕ αναδείχτηκε μια «ενδιάμεση» θέση: οι μη έχοντες εργασία εμπλέκονται περισσότερο σε άτυπες εργασίες, σε χώρες όπου οι επίσημες παροχές προς τους ανέργους είναι μικρές ή σε περιοχές όπου οι παράνομα εργαζόμενοι είναι δύσκολα εντοπίσιμοι (με την κατασταλτική, φοροελεγκτική έννοια του όρου). Πράγματι, σε θεσμικά περιβάλλοντα με παραδοσιακά υψηλή επιδότηση των ανέργων, όπως στη Μ. Βρετανία ή τη Σουδία, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες ο «άνεργος» προτιμά την αδήλωτη απασχόληση σε συνδυασμό με τα κρατικά ευεργετήματα, παρά την εμπλοκή του στην επίσημη αγορά εργασίας. Το φαινόμενο αυτό τέθηκε στο στόχαστρο των ευρύτερων αναδιαρθρώσεων των κείνσιανικών προνοιακών πολιτικών και περιορίζεται σταδιακά με τη μετάβαση σε ενεργητικές πολιτικές αντιμετώπισης της ανεργίας (π.χ. επιδότηση επιχειρήσεων για πρόσληψη ανέργων). Οι πολιτικές αυτές ενισχύουν την επιχείρηση ώστε να προσλάβει ανέργους με ποικίλες μορφές απασχόλησης, συχνά ευέλικτες, αντί του να παρέχουν επίδομα στον άνεργο μέχρι την εξεύρεση νέας τυπικής απασχόλησης.

Με τον τρόπο αυτό τονώνουν την επιχειρηματικότητα, ενώ ενισχύουν εμμέσως την ευέλικτη διάσταση των σύγχρονων αγορών εργασίας.

Σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως ο ελληνικός, το κράτος «αναγνωρίζοντας» την αδυναμία των προστατευτικών πολιτικών του ανέχεται ή και ενθαρρύνει την εμπλοκή ανέργων σε ευέλικτες (ενίοτε δε και άτυπες) εργασίες. Η ύπαρξη ενός μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού σε κατάσταση αδρανοποίησης, με λίγες ή καθόλου κρατικές παροχές, παρέχει στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα μεγάλης προσαρμοστικότητας στις διακυμάνσεις της ζήτησης. Μια πλευρά αυτής της πραγματικότητας εκφράζεται στον κλάδο των κατασκευών, όπου προσλαμβάνονται εργάτες για το ελάχιστο απαιτούμενο χρονικό διάστημα, ώστε να συμπληρώνουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη λήψη του επιδόματος ανεργίας, έπειτα απολύονται «επισήμως», ενώ συνεχίζουν να δουλεύουν αφανώς στον ίδιο εργοδότη (Leonard, 1998). Μια άλλη σημαντική διάσταση αυτής της πραγματικότητας διαπιστώνεται με τη σημαντική εξάπλωση των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας (STAGE) του ΟΑΕΔ, με βάση τα οποία ο εργαζόμενος απασχολείται για ορισμένο χρόνο και χωρίς ασφαλιστική κάλυψη σε φορείς του δημοσίου και δευτερευόντως στον ιδιωτικό τομέα. Πρόκειται για μια επιτυχή εφαρμογή ενός προτύπου απασχόλησης, το οποίο αποτελεί κατ' ουσία ένα υβρίδιο ευέλικτης και άτυπης εργασιακής σχέσης, με κρατική πρωτοβουλία και στήριξη.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και μετανάστες

Αυξημένη βαρύτητα για τον προσδιορισμό των εμπλεκόμενων σε ευέλικτες ή άτυπες εργασίες πληθυσμιακών ομάδων έχουν οι μετανάστες. Παραδοσιακά η ευρεία μετακίνηση μεταναστευτικών ομάδων, είτε αυτές εισέρχονταν σε μια χώρα νόμιμα είτε παράνομα, τροφοδοτούσε τις εθνικές αγορές εργασίας με ένα μεγάλο απόθεμα εργατικού δυναμικού, συχνά εκτεθειμένο σε κακοπληρωμένες και εντατικές εργασίες. Όπως επιβεβαιώνουν τα στοιχεία, η παράνομη απασχόληση στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες καλύπτεται κυρίως από μετανάστες εργαζόμενους. Πολλές μικρομεσαίες επιχειρήσεις και επιχειρηματίες, επιβιώνουν ή κερδίζουν, χάρη στις ασυνήθιστα ευέλικτες ή ασταθείς θέσεις εργασίας που αποδέχονται οι μετανάστες.

Η Ελλάδα, στη δεκαετία του '90 έγινε χώρα μαζικής υποδοχής λαθρομεταναστών, ανατρέποντας τον παραδοσιακό της χαρακτήρα, ως μια χώρα αποστολής φτηνού εργατικού δυναμικού σε αγορές του εξωτερικού. Η σχέση ευέλικτων και άτυπων εργασιών, με τα σύγχρονα ρεύματα με-

Στ. Γκιάλης

τανάστευσης, έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό ξένους και Έλληνες μελετητές. Αναλύεται το πώς η παρουσία του μεταναστευτικού πληθυσμού ευνοεί την πολυδραστηριότητα των γηγενών κατοίκων στον αγροτικό τομέα, αλλά και τη φτηνή παραγωγή εργασιών επισκευής, συντήρησης και καλλωπισμού για τα νοικοκυριά της πόλης. Αναφορικά με την κοινωνική και θεσμική διάσταση του προβλήματος, τονίζεται πως το δίπολο της παράνομης εισόδου μεταναστών σε μια χώρα και της κρατικής πολιτικής μη-νομιμοποίησης της παραμονής τους, ευθύνεται για τη συνεχή εμπλοκή των μεταναστών σε παράνομες/αασφάλιστες εργασίες (Kesteloot, 1999; Ψημμένος, 2001; Hatziprokoriou, 2004).

Σχετική έρευνα εστιάζει στο πως υψηλά ειδικευμένοι αλβανοί μετανάστες καταλήγουν να απασχολούνται σε ανειδίκευτες, χειρωνακτικές εργασίες της ελληνικής υπαίθρου και των αστικών κέντρων (Anthias et al, 1999; King et al, 1999). Υπογραμμίζεται πως οι σύγχρονοι «είλωτες της νέας χιλιετίας», προτιμώνται από τους εργοδότες, γιατί συγκεντρώνουν τα εξής συγκριτικά πλεονεκτήματα:

- Αποτελούν εξαιρετικά ευέλικτο εργατικό δυναμικό, τόσο ώστε συχνά να προσλαμβάνονται μόνο όταν υπάρχουν δουλειές για να γίνουν
- Απολαμβάνουν εξαιρετικών «ατυπιών», τόσο στο επίπεδο της μισθολογικής ευελιξίας όσο και στο επίπεδο της ευελιξίας του χρόνου εργασίας
- Εξασφαλίζουν οικονομίες στη χρήση κεφαλαίου, περιορίζοντας την ανάγκη για εκσυγχρονισμό με μηχανολογικό εξοπλισμό εξοικονόμησης εργασίας

Την εικόνα αυτή έρχονται να συμπληρώσουν νεότερες εργασίες (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001; Hatziprokoriou, 2004) που διαπιστώνουν, επιπλέον, πως:

- α) η μαζική χρήση φτηνής, συχνά άτυπης εργασίας των μεταναστών και η φυγή των ελληνικών επιχειρήσεων στην Βαλκανική, αποτελούν «τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος»⁴,
- β) οι άτυπες μορφές εργασίας ως τμήμα μιας γενικότερης στρατηγικής επιβίωσης, δεν οδηγούν αποκλειστικά σε περιθωριοποίηση των μεταναστών αλλά συχνά τροφοδοτούν «διαδρομές ευημερίας» προς ευέλικτες ή τυπικές μορφές απασχόλησης.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και γυναίκες

Οι γυναίκες αποτελούν εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που είναι περισσότερο ευάλωτο, σε σχέση με τους άντρες, στις ασταθείς μορφές εργασίας. Η Hoyman (1987), έπειτα από σύνοψη σχετικών μελετών, υποστηρίζει πως το μερίδιο των γυναικών στην ευέλικτη και στην άτυπη εργασία είναι κατά πολύ μεγαλύτερο του αντιστοίχου των αντρών. Στις κεντρικές χώρες μεταπολεμικά, υπήρξε ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην τυπική μισθωτή εργασία, που απευθυνόταν κυρίως σε άντρες, και στη γυναικεία απασχόληση στο σπίτι που περιλάμβανε τη φροντίδα του νοικοκυριού. Συχνά όμως οι οικοκυρικές δραστηριότητες επεκτείνονταν σε άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, ώστε η γυναίκα να αποκτά ένα συμπληρωματικό εισόδημα για προσωπική χρήση ή συμπλήρωση του οικογενειακού προϋπολογισμού. Παρόλο που σταδιακά οι γυναίκες εισήλθαν μαζικά στην αγορά εργασίας, εντούτοις εξακολουθούν να εργάζονται κυρίως σε χαμηλότερα αμειβόμενες και λιγότερο ειδικευμένες θέσεις εργασίας, πάντα σε σχέση με άντρες συναδέλφους αντιστοίχων προσόντων.

Η δυναμική αύξησης της ευελιξίας των παραγωγικών συστημάτων που ακολούθησε την οικονομική κρίση εμπλέκει πολύ περισσότερο τις γυναίκες σε μορφές εργασίας όπως το φασόν, η κατ'οίκον εργασία αλλά και η μερική απασχόληση. Ειδικά στη μεταποίηση η γυναικεία απασχόληση αφορά τομείς έντασης εργασίας και παραδοσιακού χαρακτήρα (Kyriazi, 1998; ΠΑΕΠ, 2004), ενώ παρουσιάζεται θετική συσχέτιση γυναικών και κατ'οίκον εργασίας, αφού σειρά παραγωγικών δραστηριοτήτων, όπως το ένδυμα, η υπόδηση, και η συναρμολόγηση μικροαντικειμένων στηρίζονται σε γυναικεία εργασία. Διεθνή δίκτυα (I.L.O., 2002) σε συνεργασία με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, αναδεικνύουν την έκταση του φαινομένου τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο (π.χ. Τουρκία, Ινδία κ.α.) και προτείνουν πολιτικές αντιμετώπισης.

Δεν είναι λίγες οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν πως μορφές ευέλικτης εργασίας, όπως η μερική απασχόληση, μπορούν να συμβάλλουν στην αρμονική σύζευξη μεταξύ εργασίας και προσωπικής ζωής-οικογενειακών υποχρεώσεων των γυναικών, αφού οι τελευταίες συχνά επιθυμούν μειωμένα ή ευέλικτα ωράρια απασχόλησης. Σε αυτά τα δυνάμει θετικά στοιχεία αθροίζονται και μια σειρά άλλα όπως: α) η δυνατότητα γυναικών, νέων και ηλικιωμένων, να μεταβούν «ομαλά», μέσω μιας ευέλικτης εργασιακής μορφής, από την ανεργία στην απασχόληση και από την απασχόληση στη συνταξιοδότηση ή τη μερική συνταξιοδότηση, β) η αναδιοργάνωση του χρόνου, εργάσιμου και μη, και η πιο ισότιμη διανο-

Στ. Γκιάλης

μή ρόλων στο πλαίσιο της οικογένειας, γ) η δυνατότητα υλοποίησης της πρότασης «λιγότερη εργασία, περισσότεροι εργαζόμενοι» (Λυμπεράκη & Δενδρινός, 2004; Jenkins, 2004). Οι απόψεις αυτές δέχονται σημαντική κριτική, κυρίως για το ότι παραγνωρίζουν μια σειρά από αρνητικές διαστάσεις της μερικής απασχόλησης, με πρώτη και κυρίαρχη για χώρες όπως η Ελλάδα, αυτήν του χαμηλού ύψους των αποδοχών και της ελλιπούς εργασιακής διασφάλισης των μερικά απασχολούμενων.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και παραοικονομία

Οι ποικίλες φοροδιαφεύγουσες, ανεπίσημες ή περιθωριακές οικονομικές λειτουργίες, αποκαλούνται συχνά με την ονομασία «άτυπος τομέας». Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Hart τη δεκαετία του '70, για να περιγράψει το φαινόμενο της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και των πολύπλοκων παρανομιών που συνδέονται με αυτήν σε χώρες του τρίτου κόσμου, ενώ γρήγορα επεκτάθηκε σαν ένα αναλυτικό εργαλείο για την προσέγγιση της πραγματικότητας σε ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες (Portes et al, 1995; Gerxhani, 2000). Όμως για την πλειοψηφία των σχετικών ερευνών, ο άτυπος τομέας και οι δραστηριότητες γύρω από αυτόν παρουσιάστηκαν ως κάτι αυτόνομο και αρνητικό σε σχέση με την ύπαρξη και ανάπτυξη της τυπικής οικονομίας. Σε πλήρη αντιστοιχία με θεωρήσεις που μίλησαν για σταδιακή εξάλειψη των άτυπων εργασιών και ολοκληρωτική κυριαρχία του τυπικού μοντέλου απασχόλησης, ο άτυπος τομέας θεωρήθηκε ένα απομεινάρι του παρελθόντος, καταδικασμένο να αφανιστεί με το σταδιακό «εκμοντερνισμό» ενός κοινωνικού σχηματισμού. Οι δυϊστικές αυτές προσεγγίσεις⁵ αδυνατούν να συλλάβουν την αλληλεξάρτηση και αλληλοτροφοδότηση των δύο τομέων, στο πλαίσιο μιας ενιαίας οικονομίας και γρήγορα ξεπεράστηκαν από περισσότερο ολιστικές θεωρήσεις.

Οι παραοικονομικές δραστηριότητες βρίσκονται σε μια σχέση στενής αλληλεξάρτησης με τις άτυπες μορφές εργασίας και στο πλαίσιο της σύγχρονης περιόδου απορρύθμισης των παραγωγικών συστημάτων, η αλληλοτροφοδότηση «άτυπου» και «τυπικού» τομέα διευρύνεται. Για παράδειγμα, μεγάλο τμήμα των μη νόμιμων μεταναστών βρίσκει διέξοδο απασχόλησης σε παράνομες ή φοροδιαφεύγουσες δραστηριότητες. Αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερη έκταση ανάμεσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς όπως οι νοτιοευρωπαϊκοί, στους οποίους η παραοικονομία υπήρξε παραδοσιακά ισχυρή και την τελευταία δεκαετία τροφοδοτείται δυναμικά, όπως ήδη τονίστηκε, από ισχυρά ρεύματα φτηνής μεταναστευτικής εργασίας (Πίνακας 2).

Εργασιακή ευελιξία και άτυπη εργασία στη νέα εποχή

Σύμφωνα με διεθνείς οικονομολόγους η εγχώρια παραοικονομία προσεγγίζει το 30% του Α.Ε.Π. (King et al, 1999):

Πίνακας 2. Εκτιμήσεις για την παραοικονομία και μεγέθη αυτοαπασχόλησης σε χώρες της Ε.Ε., 2002-2004.

Χώρες	Παραοικονομία		Αυτοαπασχόληση*
	% του Α.Ε.Π	Εύρος διαφορετικών εκτιμήσεων	
Μεγ. Βρετανία	6,8	7 – 13	**
Γερμανία	8,7	4 – 14	9,6
Ολλανδία	9,6	5 – 14	**
Δανία	10,1	3 – 7	8,0
Βέλγιο	10,9	12 – 21	15,2
Ισπανία	11,1	10 – 23	20,8
Πορτογαλία	15,6	12 – 28	27,4
Ιταλία	17,4	20 – 26	24,6
Ελλάδα	29,4	29 - 35	33,7

* ως ποσοστό (%) του εργατικού δυναμικού, ** δεν εντοπίστηκαν

Πηγή: Eurostat, 2004

Πολλές άτυπες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως οι παράνομες επιχειρήσεις, δε μπορούν παρά να απασχολούν ανασφάλιστο εργατικό δυναμικό. Παράλληλα, νόμιμες επιχειρήσεις ενθυλακώνουν συχνά άτυπες δραστηριότητες, όπως η αγορά και πώληση αδήλων προϊόντων, για τις οποίες επιστρατεύουν περιστασιακή απασχόληση. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως η «σύγχρονη» κατ' οίκον εργασία για την παραγωγή λογισμικού προς όφελος μιας μεγάλης επιχείρησης ή για άμεση διοχέτευση στην αγορά, άτυπη εργασία και άτυπη δραστηριότητα ταυτίζονται. Στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες με τα υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης του ενεργού πληθυσμού, μεγάλο τμήμα των «ελεύθερων επαγγελματιών» μισθώνει «αφανώς» την εργατική του δύναμη σε κάποια επιχείρηση για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, έπειτα παρέχει ανεξάρτητες, συχνά αδήλωτες υπηρεσίες σε νοικοκυριά, και σε περιόδους αυξημένης ζήτησης προσλαμβάνει έναν εποχικό, συνήθως ανασφάλιστο, εργάτη.

Στ. Γκιάλης

Η σύνθετη αυτή πραγματικότητα δεν αποτελεί αποκλειστικά μια στρατηγική εκμετάλλευσης απέναντι στους εργαζόμενους, τους νέους, τις γυναίκες, τους αλλοδαπούς, παρά τη συνολική τάση μείωσης των απολαβών και της διαπραγματευτικής δύναμης όλων των παραπάνω πληθυσμιακών ομάδων (Harvey, 1990). Συχνά η προσφορά άτυπης εργασίας στο πλαίσιο μιας φοροδιαφεύγουσας δραστηριότητας (ή επιπλέον μη δηλωμένων ωρών στο πλαίσιο μιας ευέλικτης εργασιακής σχέσης), αποτελεί μια κοινά και συνειδητά συμφωνημένη ενέργεια μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, με στόχο την εκατέρωθεν αύξηση εισοδημάτων.

Η ευρεία χρήση ευέλικτων και άτυπων εργασιών και τα γεωγραφικά συγκεντρωμένα δίκτυα επιχειρήσεων, αποτελούν *sine qua non* όρο για την επιβίωση των ελληνικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων, γεγονός που οι τοπικές αρχές στηρίζουν και αναπαράγουν. Η στήριξη αυτή περιλαμβάνει συχνά τη σιωπηρή ανοχή απέναντι σε μια σειρά παρανομιών σε βάρος του εργασιακού παράγοντα και της ποιότητας ζωής στην πόλη. Οι επιχειρήσεις αξιοποιούν επικερδώς κενά του τοπικού ρυθμιστικού συστήματος καταφεύγοντας σε φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή και μη τήρηση της νομοθεσίας, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη στην πράξη τη διάκριση ανάμεσα σε άτυπη ή «μαύρη» και σε ευέλικτη εργασία. Παράλληλα, η όποια ρυθμιστική πολιτική δε λάβει σοβαρά υπόψη τις παραπάνω ιδιαιτερότητες, είναι δυνατόν να έχει σοβαρές καταστρεπτικές συνέπειες στον τοπικό πληθυσμό (Χατζημιχάλης & Βαίου, 1997).

Οι εν λόγω μορφές εργασίας έχουν στενή συσχέτιση με τον κατακερματισμό των χώρων κατοικίας και κατανάλωσης ανάμεσα σε εύπορα και φτωχά στρώματα. Η ύπαρξη και η αναπαραγωγή, συχνά σε διευρυμένη βάση, των πιο πλούσιων στρωμάτων και οι κοινωνικές και οικονομικές τους συνθήκες δίνουν ώθηση σε μια σειρά από δραστηριότητες όπως η παράνομη ανέγερση οικοδομών, οι ποικίλες εργασίες καθαριότητας, η φύλαξη χώρων και προσώπων, ο καλλωπισμός (Williams, 2004). Με τη σειρά τους οι δραστηριότητες αυτές τροφοδοτούν νέους κύκλους άτυπων ή ευέλικτων εργασιών.

Σε μια σειρά κεντρικών χωρών όπως οι Η.Π.Α, αλλά και στον ευρωπαϊκό νότο, η συστηματική εμπλοκή σε τέτοιες δραστηριότητες μειονεκτικών στοιχείων του πληθυσμού δεν αποτελεί στρατηγική στοιχειώδους επιβίωσης, αλλά ολοκληρωμένη συνιστώσα μιας κοινωνίας οικονομικού ανταγωνισμού (Mingione et al, 1995; Sassen, 1998). Τα στρώματα του πληθυσμού που προσπορίζουν εισόδημα από δραστηριότητες του άτυπου τομέα, συχνά καλύπτουν τις καταναλωτικές τους ανάγκες διαμέσου μικρών εμπορικών επιχειρήσεων οικογενειακής βάσης ή άτυπων ανταλ-

λαγών, τροφοδοτώντας και αυτά αλληπάλληλες διαδοχές συναφών δραστηριοτήτων.

Ευέλικτη, άτυπη εργασία και πολυαπασχόληση

Η πολυαπασχόληση αφορά ένα ετερογενές πλήθος ανθρώπων, από μανάτζερ και «άσπρα κολλάρα» που αναζητούν πολλαπλό εισόδημα, μέχρι εργαζόμενους που αναγκάζονται να εμπλακούν σε δεύτερη εργασία για να συμπληρώσουν τα αναγκαία. Σαν μορφή προωθεί με τη σειρά της την ευελιξία στην αγορά εργασίας καθώς συνδέεται κατά αποκλειστικότητα με υπερβάσεις στα τυπικά ωράρια εργασίας, μερική απασχόληση και περιοδικές ενασχολήσεις.

Μια σειρά παράγοντες λειτουργούν ενισχυτικά στο να μη δηλώνεται η δεύτερη εργασία, ειδικά σε χώρες όπως η Ελλάδα. Τέτοιοι παράγοντες είναι η αποφυγή της, συχνά υψηλής, φορολογίας, η διεύρυνση εισοδημάτων, οι αδύναμοι ελεγκτικοί μηχανισμοί του κράτους και η κάλυψη κενών της προνοιακής πολιτικής που οδηγεί σε αναζήτηση επιπλέον πόρων. Στην ανάπτυξη του φαινομένου συμβάλλει η ευκολία με την οποία κρύβονται απολαβές που προέρχονται από παροχή υπηρεσιών, συγκριτικά με τα εισοδήματα από ανταλλαγή αγαθών.

Σε πολλές περιπτώσεις η πολυαπασχόληση οδηγεί σε κοινωνική άνοδο και υψηλά εισοδήματα, ανάμεσα στον πληθυσμό αστικών, αγροτικών ή ενδιάμεσων περιοχών. Έτσι μια σειρά επαγγελματιών όπως οι καθηγητές, οι λογιστές, οι μηχανικοί εμπλέκονται σε παράλληλες και αφανείς εργασίες για να διευρύνουν τα εισοδήματά τους. Για παράδειγμα, δάσκαλοι και καθηγητές αποτελούν περισσότερο του 25% των πολυαπασχολούμενων της Ιταλικής οικονομίας, ενώ εκτιμάται πως ο «μέσος πολυαπασχολούμενος» αυξάνει κατά 1/3 τις ετήσιες ώρες εργασίας του. Παράλληλα, η πολυδραστηριότητα των νοικοκυριών, σε αγροτικές και τουριστικές μονάδες, οδήγησε πολλές περιοχές του ευρωπαϊκού νότου σε έναν σημαντικό αλλά και ασταθή αναπτυξιακό δυναμισμό, τουλάχιστον έως και τα μέσα της δεκαετίας του '90 (Damianos et al, 1992; Hadjimichalis, 2006).

Εστιάζοντας όμως στα σύγχρονα τμήματα μισθωτής εργασίας του τριτογενούς τομέα σε αστικές και ημιαστικές περιοχές, διακρίνουμε ένα αυξανόμενο ρεύμα πολυαπασχόλησης που συνδυάζει δύο ή και περισσότερες ευέλικτες εργασιακές σχέσεις (π.χ. αυτοαπασχόληση και μερική απασχόληση στο εμπόριο). Στην περίπτωση αυτή ο συνδυασμός αυτός αποτελεί την αναγκαία διέξοδο για την εξασφάλιση ενός βασικού επιπέδου διαβίωσης.

4. Πολιτικές γύρω από την εργασιακή ευελιξία και την άτυπη εργασία

Η κρίση και η αναδιάρθρωση των παραγωγικών συστημάτων έχει φέρει στο προσκήνιο έντονη αντιπαράθεση σε πολιτικούς και ακαδημαϊκούς κύκλους, σχετικά με το ποια αντίληψη και πρακτική ευθύνεται για τα «λάθη» και τις «ακαμψίες» των παραγωγικών και οικονομικών δομών, καθώς και για το ποια μέτρα είναι ικανά να ξαναδώσουν στις ασθμαίνουσες οικονομίες τη δυναμική ανάπτυξη που χρειάζονται. Η εργασιακή ευελιξία βρέθηκε στο επίκεντρο των συζητήσεων και της επικαιρότητας, μέσα από τη συχνή προβολή της ως αναπόφευκτη εξέλιξη, οδηγούμενη από αναγκαιότητες και αλλαγές στην ίδια τη διεθνή οικονομία, στις οποίες τα κράτη, οι νομοθεσίες, οι επιχειρήσεις και οι εργαζόμενοι πρέπει να προσαρμοστούν και θα το κάνουν, συντομότερα ή με καθυστέρηση. Άλλοτε πάλι οι κρατικές ρυθμιστικές πολιτικές, οι παραγωγικές δομές, οι φορείς εργαζομένων και εργοδοτών κατηγορήθηκαν για αδράνεια απέναντι στις νέες προκλήσεις, κρατικισμό, εμμονή σε παλιά δόγματα και προστατευτικές πολιτικές. Ως αντίδοτο για την προσαρμογή στις ανάγκες της παγκοσμιοποιημένης αγοράς προβλήθηκε η προώθηση πολιτικών εργασιακής και ευρύτερης παραγωγικής ευελιξίας, η καινοτομία, η ανταγωνιστικότητα, η νέα επιχειρηματική κουλτούρα (Kalleberg & Reynolds, 2003).

Οι βασικές πολιτικές γύρω από την εργασία και τις ποικίλες μορφές της, στο πλαίσιο των σύγχρονων ανεπτυγμένων κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις βασικές υποκατηγορίες, τρεις δέσμες προτάσεων κοινών παραδοχών και θεωρητικών αντιλήψεων:

- Πολιτικές *απορύθμισης* ή πλήρους απελευθέρωσης των αγορών εργασίας από νομοθετικούς περιορισμούς και ρυθμίσεις
- Πολιτικές *ρύθμισης* και αυστηρότερου ελέγχου, με στόχο τον περιορισμό των άτυπων εργασιών και δραστηριοτήτων
- Πολιτικές «νέας οικονομίας» ή *τρίτου δρόμου* ανάμεσα σε ρύθμιση και απορύθμιση, με στόχο την αντιμετώπιση της άτυπης εργασίας με εναλλακτικές μεθοδολογίες και πρακτικές και παράλληλα την ελεγχόμενη επέκταση της ευέλικτης εργασίας. Εδώ οι άτυπες μορφές προκρίνονται ως μια στρατηγική «πλήρους ενσωμάτωσης» (*full engagement*), στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης οικονομίας, που πλάι στους

τυπικά απασχολούμενους ενισχύει τις άτυπες, εθελοντικές, μη-αμειβόμενες μορφές εργασίας (Lipietz, 1995; Χρυσάκης & Ζιώμας, 2002).

Οι παραπάνω πολιτικές κατευθύνσεις δεν αποτελούν μόνο θεωρητικά υποδείγματα, αλλά συχνά έχουν εφαρμοστεί στην πράξη, σε διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια, με διαφορετικές μεθοδολογίες. Αυτό αφορά ιδιαίτερα τις πολιτικές «απορρύθμισης», που αποτελούν και την κυρίαρχη, ανάμεσα στις διαφορετικές προσεγγίσεις παρά το ότι στηρίζονται σε ορισμένες εσφαλμένες παραδοχές, όπως υποστηρίζουμε στα όσα ακολουθούν.

Πολιτικές απορύθμισης

Η στροφή των κρατικών πολιτικών στην κατεύθυνση της απορύθμισης, άλλοτε λαμβάνει τη μορφή καθαρά νεοφιλελεύθερων αναδιαρθρωτικών στρατηγικών και άλλοτε προσπαθεί να συγκεράσει στοιχεία «νεο-κεινσιανικών» πολιτικών απελευθέρωσης, με ταυτόχρονη κρατική παρέμβαση. Οι βασικές κατευθύνσεις της απορρυθμιστικής προσέγγισης, συμπυκνώνονται στην πλήρη απελευθέρωση των αγορών, με κατάργηση των τελωνειακών δασμών και των διάφορων περιοριστικών όρων στις μετακινήσεις αγαθών, εργασίας, κεφαλαίου και υπηρεσιών (Harvey, 2005)⁶. Οι πολιτικές της μεταπολεμικής περιόδου «ενοχοποιούνται» ως δημοσιονομικά ασταθείς και «ελλειματοβόρες» και αναθεωρούνται. Η εισοδηματική πολιτική κινείται στην κατεύθυνση του περιορισμού δαπανών και το κράτος στρέφεται στον τομέα της αναπαραγωγής του κεφαλαίου και φροντίζει εντακτικότερα την παροχή υποδομών που προωθούν την ανταγωνιστικότητα στις διεθνείς αγορές.

Στην εκτεταμένη κρατική παρέμβαση στην αγορά εργασίας της φορντικής περιόδου, αποδόθηκαν μεγάλες ανισότητες και ακαμψίες, μεγενθυνόμενη ανεργία, υψηλό έμμεσο κόστος εργασίας, που καθιστά ιδιαίτερα «ελκυστική» την προσπάθεια προσφυγής σε άτυπες μορφές. Για τους θεωρητικούς της απορρυθμιστικής αντίληψης, οι άτυπες μορφές εργασίας αποτελούν την «εκδίκηση της αγοράς» απέναντι στις κρατικές ακαμψίες και παρεμβάσεις (De Soto, 1989).

Η πολιτική «ευελικτοποίησης» της αγοράς εργασίας θεωρεί πως η απασχόληση και οι μεταβολές της καθορίζονται, κρατώντας όλες τις υπόλοιπες παραμέτρους σταθερές (Σταμάτης, 1999:127):

- α) από τη μεταβολή του εθνικού προϊόντος
- β) από την ευελιξία της αγοράς εργασίας και τις μεταβολές της.

Στ. Γκιάλης

Στο βαθμό που επιτυγχάνονται θετικοί ρυθμοί αύξησης του Α.Ε.Π. τότε πρέπει να αυξάνεται όσο το δυνατόν και η απασχόληση, ώστε το κλάσμα της ελαστικότητας της απασχόλησης ως προς το εθνικό προϊόν να πλησιάζει τη μονάδα. Με άλλα λόγια η πολιτική ανάπτυξης πρέπει να συνοδεύεται από κινητικότητα στην αγορά εργασίας.

Οι απορρυθμιστικές πολιτικές αποτελούν το θεωρητικό πυρήνα της προωθούμενης πολιτικής περί απελευθέρωσης και ευελιξίας της εργασίας, σε επίπεδο κρατών μελών της Ενωμένης Ευρώπης. Στη «Λευκή Βίβλο για την ανάπτυξη, την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση» και μετέπειτα στη συνθήκη της Λισσαβόνας τέθηκαν ολοκληρωμένα οι κατευθύνσεις και τα μέτρα της νέας περιόδου, για το γεωγραφικό χώρο της ΕΕ, που κινούνται πάνω στις εξής κατευθύνσεις:

- Αναπροσαρμογή και αλλαγή των υφιστάμενων εργασιακών σχέσεων και ιδιαίτερα της τυπικής μισθωτής σχέσης, ευελιξία στην απασχόληση μέσω:
 - Προώθησης νέων, ευέλικτων μορφών εργασίας και ενσωμάτωσης με κατάλληλες ρυθμιστικές πολιτικές των υφιστάμενων άτυπων μορφωμάτων.
 - Ευελιξίας στις παραγωγικές δομές και κινητικότητας στην αγορά εργασίας
- Μεταφορά ενός τμήματος του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, που σε παλιότερες περιόδους είχε αναλάβει το κράτος, στους εργαζόμενους (υγεία, ασφάλιση, συνταξιοδότηση, πρόνοια, παιδεία), παράλληλα με την προώθηση πολιτικών ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας και της ατομικής επιχειρηματικής κουλτούρας
- Επέκταση της δράσης του ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, σε δραστηριότητες που αφορούσαν μέχρι πρότινος το κοινωνικό κράτος.

Στην τρέχουσα πολιτική ορολογία, έχει εξαπλωθεί ο όρος «απασχολήσιμος» (*employable*), έναντι του «εργαζόμενος»/«απασχολούμενος». Ο «απασχολήσιμος» εργαζόμενος, μόνος σε μια απελευθερωμένη και απαλλαγμένη από κρατικές προστατευτικές ρυθμίσεις αγορά εργασίας, διαπραγματεύεται με τον εργοδότη τους «ατομικούς» όρους εργασίας, είναι εν γένει διαθέσιμος προς απασχόληση ανάλογα με τις συνθήκες και τις απαιτήσεις της αγοράς και των επιχειρήσεων, αλλά και τα προσωπικά του κριτήρια και εφόδια. Σε αυτόν παρέχεται ένα ελάχιστο δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας κυρίως μέσω της λειτουργίας ενός συμπληρωματικού πυλώνα κατάρτισης, επανειδίκευσης και εκ νέου προώθησης στην

αγορά εργασίας των απολυμένων εργατριών και εργατών. Ο εν δυνάμει αυτός συνδυασμός ευελιξίας και ασφάλειας αποδίδεται από τον καινοφανή όρο της «ευελφάλειας» (flexicurity) (Wilthagen & Tros, 2004).

Το παραπάνω πλαίσιο στόχων και ενεργειών, εντοπίζεται στον ένα ή στον άλλο βαθμό, σε υπερεθνικούς οργανισμούς όπως ο ΟΟΣΑ, σε σειρά επιχειρηματικών, εργοδοτικών φορέων σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο και σε αντίστοιχους φορείς των εργαζομένων (π.χ Διεθνές Γραφείο Εργασίας). Αυτό δε σημαίνει, πως μια κεντρικά κατευθυνόμενη πολιτική, εφαρμόζεται μηχανιστικά και απαρέγκλιτα, χωρίς να επηρεάζεται από επιμέρους εθνικές, τοπικές ή επιχειρησιακές στρατηγικές, κουλτούρες και πολιτικούς συσχετισμούς. Η κρατική πολιτική και οι τοπικές αρχές παίζουν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της έκτασης των ευέλικτων και των άτυπων εργασιών, επισημαίνοντας πως ανάμεσα σε ποικίλες κοινωνικές και θεσμικές πραγματικότητες τα σχετικά κίνητρα είναι αρκετά διαφορετικά. Συχνά οι πολιτικές απελευθέρωσης συνδυάζονται με μια στροφή στο τοπικό επίπεδο, όπου οι αποκεντρωμένες αυτοδιοικήσεις αναλαμβάνουν περισσότερες αρμοδιότητες έναντι του κεντρικού κράτους, τις οποίες διαχειρίζονται με όρους ανταποδοτικότητας (Hudson, 1999).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πολιτικές ενίσχυσης της ευέλικτης εργασίας, που είναι ποικίλες και διαφέρουν από χώρα σε χώρα, αλλά και μεταξύ διαφορετικών περιοχών. Στο πλαίσιο της Ε.Ε, το κράτος που ταυτίστηκε περισσότερο από κάθε άλλο με τις «έμμεσες»⁷ πολιτικές απορύθμισης, είναι η Μεγάλη Βρετανία της δεκαετίας του '80, όπου σε μια εποχή υψηλής ανεργίας και αποβιομηχάνισης, η κρατική ανοχή βοήθησε στη σχετική εξάπλωση και προωθήθηκαν «ριζοσπαστικές» πολιτικές απελευθέρωσης. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα, με σημαντικές όμως αποκλίσεις από τις ευρωπαϊκές νόρμες, είναι η αμερικανική οικονομία. Η υποχώρηση της σταθερής απασχόλησης στις Η.Π.Α. τα τελευταία 20 χρόνια, είναι αποτέλεσμα μιας κεντρικά κατευθυνόμενης πολιτικής για σταδιακή αποδυνάμωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης, όπως αποκρυσταλλώθηκε μεταπολεμικά με τη μορφή της πενήμερης εργασίας, οκτάωρης διάρκειας (Tilly, 1994). Χώρες της Ε.Ε. όπως η Γαλλία και η Γερμανία θεωρείται πως εφαρμόζουν πολιτικές που συγκλίνουν περισσότερο με τη ρυθμιστική αντίληψη, συγκεράζοντας στοιχεία της απορρυθμιστικής προσέγγισης.

Οι απορρυθμιστικές πολιτικές φάνηκαν καταρχήν να επιβεβαιώνονται από τη σημαντική μείωση της ανεργίας τα τελευταία 15 χρόνια, στις λεγόμενες Αγγλο-Σαξωνικές χώρες. Νεότερες μελέτες υποστηρίζουν πως

η μείωση της ανεργίας στις χώρες αυτές, σε μεγάλο βαθμό διογκώθηκε λόγω μεθοδολογίας καταγραφής, ενώ παράλληλα δείκτες όπως η κοινωνική πόλωση πλούτου-φτώχειας και η ίδια η ποιότητα των θέσεων εργασίας είναι δυσμενέστεροι έναντι χωρών που εφαρμόζουν σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές. Η απελευθέρωση των δυνάμεων της τοπικής οικονομίας και η αναζωογόνηση των παραγωγικών δομών, υποστηρίχθηκε πως είναι εμφανής και στην περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας, με τα σημαντικά ποσοστά άτυπης εργασίας και τη χαλάρωση των ρυθμιστικών πολιτικών. Όμως η «επιτυχής» εφαρμογή του προτύπου των μαρσαλλιανών βιομηχανικών συνοικιών, δεν προϋποθέτει μόνο μια απελευθερωμένη αγορά εργασίας αλλά και ένα μείγμα πολιτικών «ελεγχόμενης απορύθμισης» με συνεργασία των τοπικών-κρατικών αρχών και θεσμών (Amin et al, 1994; Hadjimichalis, 2006).

Μελετητές που στέκονται κριτικά απέναντι στις πολιτικές απορύθμισης, υποστηρίζουν πως παρά τις διακηρύξεις περί «λιγότερου κράτους», οι κρατικές πολιτικές της δεκαετίας του '80 υπήρξαν ιδιαίτερα δαπανηρές και επιλεκτικά παρεμβατικές (Πελαγίδης, 1997). Όπως τονίζουν, η πολιτική ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας οδήγησε από τα τέλη της δεκαετίας του '80 σε μια ανοδική τάση κερδών των μεγάλων επιχειρήσεων, σε μια σειρά χωρών, όπως και στην Ελλάδα. Όμως η γενικότερη πολιτική περιορισμού της ζήτησης και «σκληρού νομίσματος», σε συνδυασμό με τη διεθνή αστάθεια, οδηγούν σε αμυντικές λογικές αναδιάρθρωσης και στροφή στην άτυπη, κακοπληρωμένη και ασταθή εργασία, παρά σε επιθετικές τακτικές αναδιάρθρωσης. Σε μεγάλο βαθμό οι επιχειρήσεις παρουσιάζουν κέρδη μέσα από προσπάθειες αποκέντρωσης του κόστους σε υπεργολάβους, εξαγορές-συγχωνεύσεις, σταδιακή εγκατάλειψη παραγωγικών δραστηριοτήτων προς όφελος της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας.

Εκ παραλλήλου οφείλουμε να αναδείξουμε μια σειρά από κριτικές θέσεις για την απορρυθμιστική προσέγγιση:

- a) η αντίληψη πως οι άνεργοι λόγω αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, εμπλέκονται αναγκαστικά ή κατόπιν επιλογής σε άτυπες μορφές εργασίας και πως μια απορύθμιση των νομοθετικών περιορισμών θα ευνοούσε την κινητικότητά τους στην αγορά, είναι εξαιρετικά αμφίβολη. Όπως δείξαμε σε προηγούμενη ενότητα, οι άνεργοι σε πολλές περιπτώσεις εμπλέκονται λιγότερο ή καθόλου, σε σχέση με τους ήδη εργαζόμενους, σε άτυπες στρατηγικές. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την ένδειξη πως οι άτυπες μορφές εργασίας δεν φαίνεται να

συγκροτούν μια ικανή εναλλακτική λύση στη σταθερή απασχόληση, ενισχύει τις ανησυχίες πως μια σημαντική απορύθμιση των προστατευτικών πολιτικών και της αγοράς εργασίας θα οδηγήσει σε αύξηση παρά σε μείωση των κοινωνικο-χωρικών ανισοτήτων.

- β) η θεωρητική παραδοχή περί ακαμψίας και ολοκληρωτικής κυριαρχίας ενός τυπικού μοντέλου απασχόλησης (*formalization thesis*) στις αγορές εργασίας, το οποίο πρέπει να αναδιαρθρωθεί ως «μη-παραγωγικό» δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Όπως υποστηρίξαμε, η εξάπλωση της τυπικής εργασίας, δε σταμάτησε ποτέ να ενσωματώνει και αναπαράγει, ευέλικτες και άτυπες ή ασταθείς μορφές απασχόλησης ενώ ακόμη και στο εσωτερικό των φορντικής κλίμακας εργοστασιακών μονάδων δεν έπαψαν να αναπαράγονται μη- τυπικά μορφώματα.
- γ) Σε χώρες της περιφέρειας που αποκλίνουν από τα κεντρικά φορντικά πρότυπα, οι άτυπες μορφές εργασίας και οι πάσης φύσεως ευελιξίες υπήρξαν ομοίως διαχρονικά παρούσες, με έναν περισσότερο διακριτό ρόλο και στιγματίζοντας καθοριστικά τη φυσιογνωμία των παραγωγικών μορφωμάτων και του κοινωνικού σχηματισμού εν γένει. Η μηχανιστική μεταφορά πολιτικών επιλογών που αφορούν σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης και οι προσεγγίσεις που θεωρούν την ελληνική αγορά εργασίας να απολαμβάνει υψηλού δείκτη «ακαμψίας»⁸ και προστατευτισμού μάλλον αγνοούν βασικούς πυλώνες του ελληνικού προτύπου συσσώρευσης. Η συνεχής προώθηση νομοθετημάτων (βλ. ενδεικτικά πρόσφατους νόμους 2639/1998, 2874/2000, 3385/2005) για περισσότερη εργασιακή ευελιξία στην Ελλάδα, θεωρούμε πως έχει εγκλωβιστεί στις παραπάνω εσφαλισμένες παραδοχές.

5. Συμπεράσματα

Βασική στόχευση του παρόντος άρθρου, ήταν η ανάδειξη μιας σειράς κρίσιμων ερευνητικών παραμέτρων, γύρω από το πολυδιάστατο φαινόμενο της ευέλικτης εργασίας και των πιθανών διασυνδέσεων αυτής με την άτυπη εργασία. Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι πως η άτυπη εργασία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται σαν ένα αυτόνομο φαινόμενο, σε σχέση με το επίσημο οικονομικό σύστημα, καταδικασμένο να εκλείψει στην πορεία ανάπτυξης ενός κοινωνικού σχηματισμού. Παρά τη μεγάλη εξάπλωση του τυπικού μοντέλου απασχόλησης τη μεταπολεμική περίοδο, εργασια-

Στ. Γκιάλης

κή ευελιξία και άτυπη εργασία ήταν πάντα παρούσες. Παράλληλα, οι άτυπες μορφές εργασίας δεν αποτέλεσαν μονάχα ένα περιθωριακό φαινόμενο ή μια στρατηγική ενσωμάτωσης αποκλεισμένων από το επίσημο οικονομικό σύστημα τμημάτων του πληθυσμού, αλλά συχνά υπήρξαν και μια δυναμική, ιεραρχικά δομημένη, συνιστώσα συσσώρευσης κεφαλαίου και εισοδημάτων.

Στη μεταφορντική περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης παρατηρείται σημαντική επέκταση της εργασιακής και της παραγωγικής ευελιξίας, στο εσωτερικό τόσο των κεντρικών όσο και των περιφερειακών χωρών. Η εξάπλωση αυτή, μάλλον δεν αντιστοιχεί σε μια καθολική αύξηση της εργασιακής ευελιξίας, σε μια συνολική στροφή προς το ευέλικτο ή το άτυπο και σε βάρος των παραδοσιακών μορφών εργασίας, αλλά σε μια αντιφατικού χαρακτήρα τάση επέκτασης των εν λόγω εργασιών, στο σύνολο των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Διαφορετικοί τόποι, περιφέρειες ή βιομηχανικοί κλάδοι αλλά και διαφορετικές κοινωνικο-οικονομικές μονάδες καθώς ενσωματώνονται και αλληλεπιδρούν με τις διεθνείς μεταβολές, παρουσιάζουν διαφορετικούς ρυθμούς και έκταση εξάπλωσης, ποικίλων μορφών εργασίας. Οι μορφές αυτές μπορεί να εκτείνονται από τις σύγχρονες επιλογές ευέλικτης απασχόλησης (π.χ. μερική απασχόληση) μέχρι τις παραδοσιακές μορφές παράνομης εργασίας (π.χ. απλήρωτες υπερωρίες ή ανασφάλιστη εργασία) και μάλιστα να συνδυάζονται σε νέες υβριδικές μορφές, όπως υποστηρίξαμε με την περίπτωση των προγραμμάτων απόκτησης εργασιακής εμπειρίας.

Σε κάθε περίπτωση, οι ευέλικτες και οι άτυπες εργασίες δεν πρέπει να αναλύονται ως ένα περιορισμένο φαινόμενο σε έναν κόσμο τυπικής εργασίας ή ως μια τάση αναβίωσης προκαπιταλιστικών προτύπων, αντίστοιχα, αλλά σαν ενεργές συνιστώσες των αναδιρθρώσεων και των γενικότερων διαδικασιών εκμοντερνισμού της οικονομίας. Στο πλαίσιο αυτό, κομβικό χαρακτήρα για την κριτική προσέγγιση των εφαρμοζόμενων πολιτικών στην αγορά εργασίας κατέχουν οι προσεγγίσεις που υποστηρίζουν, πως οι καπιταλιστικοί κοινωνικοοικονομικοί σχηματισμοί και οι αγορές εργασίας τους κυριαρχούνται από παραγωγικές σχέσεις ανισότητας (Aglietta, 1979; Μαυρουδίας, 1994; Martin & Morrison, 2003). Με βάση την αντίληψη αυτή, η εργασιακή ευελιξία αποτελεί δομικό στοιχείο της παραγωγικής βάσης και σε κάθε ιστορική περίοδο αποκρυσταλλώνεται ως ένα δυναμικό αποτέλεσμα της πάλης γύρω από το ρυθμιστικό πλαίσιο, των γενικότερων πολιτικών συσχετισμών και άλλων τεχνολογικών και οργανωτικών παραμέτρων. Με άλλα λόγια, η σύγχρονη τάση επέκτασης των υπό μελέτη εργασιακών μορφών, οφείλει να αναλυθεί στη βάση των δυ-

σμενών πολιτικών συσχετισμών σε βάρος των εργαζομένων, που επιτρέπουν τη μείωση του υψηλού εργατικού κόστους της φορντικής εποχής και τον κατακερματισμό των εργατικών διεκδικήσεων.

Υποσημειώσεις

1. Σε μια σειρά μελετών γύρω από τη συγκρότηση των παραγωγικών και οικονομικών συστημάτων, η ευελιξία χρησιμοποιείται για να αποδώσει την ικανότητα προσαρμογής ενός συστήματος σε αλλαγές συγκυριακού ή δυναμικού χαρακτήρα. Οι αλλαγές αυτές μπορεί να είναι εσωτερικές ή εξωτερικές σε σχέση με το σύστημα, και μπορεί να αφορούν διαρθρωτικά του στοιχεία που μεταβάλλονται, στο χώρο και το χρόνο, χωρίς να αλλάζει αναγκαστικά η ουσία του. Υπό το πρίσμα αυτό η ευελιξία μιας παραγωγικής οντότητας μετριέται ποιοτικά και ποσοτικά, σε αντιπαραβολή με τις κρίσεις που περιοδικά ή τυχαία αντιμετωπίζει. Γιατί κάθε σύστημα αντιμετωπίζει κρίσεις και αναζητά διεξόδους από αυτές, ενώ κανένα δε θεωρείται ολοκληρωτικά άκαμπο και εξακολουθεί να διαθέτει ορισμένους βαθμούς ελευθερίας για να προσαρμοστεί. Οι επιλογές για την προσαρμογή αυτή εξαρτώνται από παράγοντες πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς (Boyer, 1988).

2. Η εθελοντική εργασία αποκτά έναν επίκαιρο χαρακτήρα μέσα από κεντρικές και κρατικές πολιτικές ενίσχυσης της «κοινωνικής εθελοντικής απασχόλησης» σε ευαίσθητους τομείς περιβαλλοντικού και ανθρωπιστικού χαρακτήρα. Τέτοιες περιπτώσεις είναι η εθελοντική δασοφυλάκηση, η φροντίδα σε ηλικιωμένους και άτομα με ειδικές ανάγκες, αλλά και ο θεσμός του σχολικού τροχονόμου (Χρυσάκης & Ζιώμας, 2002).

3. Σύμφωνα με τις μετρήσεις που έγιναν το 15% των ανέργων στις Η.Π.Α, το 30% της Ιταλίας και το 40-80% της Γαλλίας έχουν κάποια αδήλωτη απασχόληση (De Grazia, 1984).

4. Ενδεικτικά αναφέρεται πως πάνω από 70% των Αλβανών μεταναστών στη Θεσσαλονίκη, θεωρεί ως πρώτο λόγο που προτιμήθηκε από τον εργοδότη του τη χαμηλή αμοιβή, ενώ το 50% περίπου δηλώνει ως δευτερεύον λόγο τη «δύσκολη ή μη επιθυμητή εργασία που εκτελεί». Ταυτόχρονα το 40% των αλλοδαπών δουλεύει ανασφάλιστο, ενώ μεγάλο τμήμα των υπολοίπων είναι «μερικώς» ασφαλισμένοι. Παράλληλα, από τις σχετικές προσπάθειες καταγραφής του αλλοδαπού πληθυσμού αναδεικνύεται πως οι μετανάστες, συχνά δε θέλουν να νομιμοποιηθούν, είτε γιατί οι δουλειές τους είναι παράνομες/ άτυπες,

Στ. Γκιάλης

είτε γιατί δε συγκεντρώνουν τα απαραίτητα ασφαλιστικά προαπαιτούμενα. Στην αντίστοιχη πρόσφατη προσπάθεια ρύθμισης, από πλευράς Ελληνικού κράτους (2000-2001), περίπου τα 2/3 των λαθρομεταναστών δεν προσήλθαν να καταβάλλουν τις απαραίτητες αιτήσεις, παράβολα και ένσημα, για να λάβουν την κάρτα παραμονής και εργασίας (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001).

5. βλ. σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο. Ενδεικτικά: Παπαγιαννάκης Λ., «Η παραοικονομία αυξάνει τις ανισότητες και διαλύει τους μηχανισμούς αλληλεγγύης», *Ελευθεροτυπία*, 25/8/2006, σελ. 10.

6. Οι βασικές αρχές της κυρίαρχης θεωρίας γύρω από τους γενικούς όρους λειτουργίας τους οικονομικού συστήματος και τον ρόλο της εργασίας υποστηρίζουν, μεταξύ άλλων, πως η αγορά τείνει ενγενώς σε μια κατάσταση γενικής δυναμικής ισορροπίας, με προϋπόθεση την απρόσκοπτη λειτουργία της. Η λειτουργία αυτή διαταράσσεται μόνο από παρεμβάσεις προστατευτισμού, προνομιακής μεταχείρισης «ομάδων», κρατικές πιέσεις (Σταμάτης, 1999).

7. Η διάκριση ανάμεσα σε «άμεσες» και «έμμεσες», δηλαδή σε αυτές που προωθούνται βάσει πολιτικών και νόμων και σε αυτές που προωθούνται εμμέσως όταν το κράτος δεν παρεμβαίνει για να ρυθμίσει ή να προστατεύσει τον εργαζόμενο, είναι μια εναλλακτική απόδοση της διχοτομίας ανάμεσα σε πολιτικές ρύθμισης/ απορύθμισης.

8. βλ. σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο. Ενδεικτικά: Στέργιος Λ., «Απωθητικό το επιχειρηματικό κλίμα στην Ελλάδα», *Η Οικονομική Καθημερινή*, 6/8/2006, σελ.5.

Βιβλιογραφία

- Aglietta M., *A theory of capitalist regulation*, Macmillan, London, 1979.
- Amin A., ed., *Post Fordism: a reader*, Blackwell, London, 1994.
- Amin A., «The difficult transition from informal economy to marshallian industrial district », *Area*, volume 26:1, 1994, pp. 26-41.
- Anthias F., ed., *Into the margins: Migration and exclusion in Southern Europe*, Ashgate, UK, 1999.
- Braverman H., *Labor and monopoly capital: the degradation of work in 20th century*, Monthly review press, New York, 1974.
- Clark L. G., Robson B., Ley D. and Gregory D., *Unions and Communities under Siege: American Communities and the Crisis of Organized Labor*, Cambridge Human Geography, UK, 2006.

- Damianos C., «The empirical dimension of multiple job-holding agriculture in Greece», *Sociologia Ruralis*, volume 31-2, 1992, pp. 126-36
- De Grazia F., *Clandestine employment*, International Labour Office, Geneva, 1984.
- De Grip A., J. Hoevenberg and E. Willems, «Atypical employment in the E.U.», *International Labour Review*, volume 136.1, 1997, pp.49-71.
- De Soto H., *The Other Path*, I.B.Taurus, London, 1989.
- Fagan C. and Ward K., «Regulatory Convergence? nonstandard work in the UK and the Netherlands» in Houseman & Osawa, eds., 2003, pp. 53-87.
- Friedman A., *Industry and Labour: class struggle at work and monopoly capitalism*, Macmillan, London, 1977.
- Gerxhani Kl., «Informal sector in developed and less developed countries: a literature survey», published at University of Amsterdam webpage, 2000.
- Gordon D.M., *Segmented work, divided workers*, Cambridge University Press, London, 1982.
- Gorz M., *Paths to paradise*, Pluto, London, 1985.
- Goudswaard A. and Nanteuil M., *Flexibility and Working Conditions: a European Bibliographical Review*, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Ireland, 2000.
- Hadjimichalis C., The end of Third Italy as we knew it?, *Antipode*, volume 38.1, 2006, pp.82-106.
- Hatziprokopiou P., Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in an international perspective, *European Urban and Regional Studies*, volume 11-4, 2004, pp.321-38.
- Harvey D., *The condition of post- modernity*, Blackwell, UK, 1990.
- Harvey D., *A brief history of neoliberalism*, Oxford University Press, USA, 2005.
- Hudson R., «The learning Economy, the learning firm and the learning Region: a sympathetic critique of the limits to Learning», *European Urban and Regional Studies*, volume 6:1, 1999, pp. 59-72.
- Houseman S. and Osawa M., eds., *Nonstandard work in developed economies: causes and consequences*, Kalamazoo, Mich.: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 2003.
- Hoyman M., «Female participation in the Informal Economy» in Ferman S., ed., *The Informal Economy*, Sage, Beverly Hills, 1987.
- ILO, *Women and men in the informal economy: a statistical picture*, International Labour Organization, Geneva, 2002.
- Jenkins S., Restructuring Flexibility: Case Studies of Part-Time Female Workers in Six Workplaces, *Gender, Work and Organization*, volume 11.3, 2004, pp. 306-33.

Στ. Γκιάλης

- Kalleberg A. and J. Reynolds, «Work attitudes and non-standard work in the USA, Japan & Europe» in Houseman and Osawa, eds., 2003.
- Karnavou E., *The urban question and the state in Britain: an evaluation of historical processes & theoretical perspectives*, Ph.D. Thesis, LSE, 1984.
- Kesteloot C., Informal spaces: the geography of informal economic activities in Brussels, *International Journal of Urban and Regional Research*, volume 23:2, 1999, pp. 56-70.
- King R. and Lazaridis G., eds., *Eldorado or fortress? Migration in southern Europe*, Macmillan, London, 1999.
- Kyriazi N., «Female employment and gender relationships in Greece», *European Urban & Regional Studies*, volume 5/1, 1998, pp. 27-47.
- Lazaridis G., «The Helots of the New Millennium: Ethnic-Greek Albanians and other Albanians in Greece» in Anthias F. et al, 1999.
- Leonard M., *Invisible work, invisible workers: the informal economy in Europe and the US*, Macmillan, USA, 1998.
- Lipietz A., *Green Hopes: The future of Political Ecology*, Polity, UK, 1995.
- Martin R. and Morrison S.P., *Geographies of Labour Market Inequality*, Routledge, London, 2003.
- Mayo E., «Dreaming of work» in Meadows P., *Work out or work in?*, J. Rowntree Found, NY, 1996.
- Mingione E., ed., *Beyond employment: household, gender and subsistence*, Blackwell, Oxford, 1995.
- Mingione E., «Immigrants and the informal economy in European cities, introduction», *International Journal of Urban and Regional Research*, volume 23:2, 1999, pp. 232-67.
- Peck J., *Work-Place: the social regulation of labor markets*. Guilford Press, London, 1996.
- Portes, A., M. Castells, and A.L. Benton (eds.) (1995) *The informal economy: studies in advanced and less developed countries*. J. Hopkins Univ. Press, USA.
- Rifkin J., *The end of work: the decline of global labor force and the dawn of post-market era*, Tarcher & Putnam, New York, 1994.
- Romans F. and Hardarson S.O., «Labour Market Latest Trends», *Statistics in focus: population and social conditions*, volume 6/2005, Eurostat.
- Sassen S., *Globalization and its discontents*, The New Press, New York, 1998.
- Tilly C., «Capitalist work and labor markets» in Smelser H., ed., *The handbook of economic sociology*, Princeton University Press, 1994.
- Tilly C., *Half a job: Bad and good part-time jobs in a changing labour market*, Temple University Press, USA, 1996.

- Van Harpen J., *Children and youngsters in Europe*, Report on Child Labour, Office of the European Commission, Luxembourg, 1996.
- Wallerstein E., *Labor in the world social structure*, Sage, USA, 1983.
- Williams C.C. and Windebank J., *Informal employment in advanced economies, implications for work and welfare*, Routledge, UK, 1998.
- Williams C.C., *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favours*, Macmillan, UK, 2004.
- Wilthagen, T. and F. Tros, The concept of Flexicurity. In Flexicurity: conceptual issues and political implementation in Europe, *European Review of Labour and Research* 10.2., 98-116, 2004.
- Boyer R., *Η θεωρία της ρύθμισης: κριτική ανάλυση*, Εξάντας, Αθήνα, 1988.
- Γεωργακοπούλου Β., *Ευελιξίες της επιχείρησης και της εργασίας: έννοια, βασικές διαστάσεις και επιλογές στις σύγχρονες συνθήκες*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, Αθήνα, 1996.
- Γκιάλης Σ., *Μελέτη των ελαστικών/άτυπων μορφών απασχόλησης στην περιοχή Θεσσαλονίκης: πρώτα βήματα προς τη συγκρότηση ενός Γεωγραφικού Παρατηρητηρίου Εργασιακών Σχέσεων*, Μακεδονικό Ινστιτούτο Εργασίας/ Ε.Κ.Θ., Θεσσαλονίκη, 2005α.
- Γκιάλης Σ., «Χωρικοί καταμερισμοί των άτυπων μορφών εργασίας στο σύγχρονο ελληνικό κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό», *Αειχώρος*, τεύχος 6, (υπό δημοσίευση), 2005β.
- Δεδουσόπουλος Α., *Οι αναδιαρθρώσεις της παραγωγής: κρίση στην αγορά εργασίας*, Τυπωθήτω, Αθήνα, 2002.
- Hobsbawm E., *Η εποχή του κεφαλαίου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2004.
- Λαμπριανίδης Λ. και Λυμπεράκη Α., *Αλβανοί μετανάστες στην Θεσσαλονίκη, διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Αθήνα, 2001.
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά*, ΕΤΒΑ-Πολιτιστικό Ίδρυμα, Αθήνα, 1989.
- Λεοντίδου Λ., *Αγεωγράφητος Χώρα: Ελληνικά Είδωλα στις επιστημολογικές διαδρομές της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005.
- Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, Αθήνα, 1993.
- Λυμπεράκη Α. και Δενδρινός Γ., *Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*, Κέρκυρα, Αθήνα, 2004.

Στ. Γκιάλης

- Μαυρουδέας Στ., *Η Πολιτική Οικονομία και η κριτική της*, Παν/κες σημειώσεις, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσ/νικη, 1994.
- Μηλιός Γ., *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα, 2000.
- Rounds J., *Ιστορική Γεωγραφία της Ευρώπης*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 2000.
- Π.Α.Ε.Π., *Ευελιξία και οργάνωση της εργασίας: εμπειρικά στοιχεία από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 9, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2003.
- Π.Α.Ε.Π., *Η μερική απασχόληση στην Ελλάδα την περίοδο 1996-2002*, Κείμενα Εργασίας, τεύχος 15, Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα, 2004.
- Πελαγίδης Θ., *Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Εξάντας, Αθήνα, 1997.
- Πετρινωτή Ξ., *Αγορές εργασίας, οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.
- Σταμάτης Γ., *Ο.Ν.Ε. και νεοφιλελεύθερη πολιτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Tilly C. και Tilly C., *Η εργασία στον καπιταλισμό: ιστορικές και κοινωνικές μορφές της εργασίας στον καπιταλισμό και το μέλλον της*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2001.
- Φραγκάκης Ν., επιμ., *Εργαζόμενοι στην Ελλάδα και Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1994.
- Χατζημιχάλης Κ. και Βαίου Ντ., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Εξάντας, Αθήνα, 1997.
- Χρυσάκης Μ. και Ζιώμας Δ., «Κοινωνική οικονομία και απασχόληση», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχος 26, 2002, σσ. 66-77.
- Ψημμένος Ι., «Νέα εργασία και ανεπίσημοι μετανάστες στη μητροπολιτική Αθήνα» στο Μαρβάκης Α., Παρσανόγλου Δ. και Παύλου Μ., επιμ., *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα., Αθήνα, 2001.

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
Τόμος ΙΔ, τεύχος 56 Φθινόπωρο 2009

Η εξέλιξη των επαγγελμάτων στην Ελλάδα: Συμβολικός έλεγχος και επίπεδο εκπαίδευσης

Β. Ντακούμης, Κ. Λάμνιας***

Περίληψη

Με την παρούσα εργασία επιχειρούμε, να διερευνήσουμε ορισμένες τάσεις εξέλιξης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην Ελλάδα, καθώς και του επιπέδου εκπαίδευσής του, κατά την περίοδο 1971-2001. Τα αποτελέσματα της ερευνητικής μας μελέτης δείχνουν ότι, κατά την περίοδο αυτή, κάνει την εμφάνισή της μια ισχυρή τάση ποσοτικής αύξησης του αριθμού του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο του Bernstein, ασκεί επαγγέλματα, τα οποία χειρίζονται πόρους λόγου (επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου), σε σχέση με τα επαγγέλματα, τα οποία χειρίζονται φυσικούς πόρους (επαγγέλματα της παραγωγής). Η τάση αυτή συνδέεται με σημαντικές ανοδικές τάσεις εκπαιδευτικής κινητικότητας. Προμηνύεται έτσι μια περαιτέρω ενίσχυση της δύναμης, που αναμένεται να αποκτήσει η γνώση, ως ρυθμιστικός παράγοντας των κοινωνικών σχέσεων στον 21ο αιώνα.

Λέξεις-κλειδιά: συμβολικός έλεγχος, εκπαιδευτική κινητικότητα, πόροι λόγου, φυσικοί πόροι.

* Ο Βασίλης Ντακούμης είναι Δρ Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης.

** Ο Κώστας Λάμνιας είναι Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

1. Εισαγωγή

Βασικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι, πέρα από τη θεωρητική ανάλυση της έννοιας του συμβολικού ελέγχου, η διερεύνηση των τάσεων εξέλιξης του αριθμού του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που ασκεί επαγγέλματα, τα οποία χειρίζονται πόρους λόγου (επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου), σε σχέση με τα επαγγέλματα τα οποία χειρίζονται φυσικούς πόρους (επαγγέλματα της παραγωγής), στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 1971-2001. Η σύγκριση γίνεται με βάση τα στοιχεία των απογραφών που διεξήγαγε η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας (Ε.Σ.Υ.Ε.) κατά τα έτη 1971, 1981, 1991 και 2001.

Αρχικά επιχειρούμε να οριοθετήσουμε τις έννοιες του συμβολικού ελέγχου και του κώδικα, που είναι βασικές στην εργασία μας. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στη διάκριση των λειτουργιών των επικρατέστερων παραγόντων στα πεδία του συμβολικού ελέγχου και της παραγωγής, τις κατηγορίες των στελεχών, τους ρόλους και τις υπηρεσίες του συμβολικού ελέγχου, σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο του Basil Bernstein. Κατόπι, επισημαίνουμε τη βασική υπόθεση του Bernstein στην οποία στηρίζεται και η κεντρική υπόθεση της εργασίας μας, καθώς και τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν από αυτή. Τέλος, παρουσιάζουμε την ερευνητική μέθοδο που χρησιμοποιήσαμε προκειμένου να ελέγξουμε την ορθότητα των υποθέσεών μας, ορισμένα κεντρικά αποτελέσματα της έρευνας, καθώς και ορισμένα βασικά συμπεράσματα που προκύπτουν.

A. Θεωρητικό Πλαίσιο

A.1. Η έννοια του συμβολικού ελέγχου

Ο συμβολικός έλεγχος αποτελεί μορφή κοινωνικού ελέγχου, η οποία επιτελεί μια πολύ συγκεκριμένη, εξειδικευμένη και σημαντική λειτουργία, αν και όπως ο ίδιος ο Bernstein διαπιστώνει (1990: 133-134), η συζήτηση και η ανάλυση για το ζήτημα αυτό είναι ακόμη πολύ περιορισμένη (βλ. επίσης: Lamnias, 2002αβ Ντακούμης και Λάμνιαν, 2007). Σύμφωνα με τον Bernstein (1990: 134), «... ο συμβολικός έλεγχος είναι το μέσο με το οποίο

η συνείδηση αποκτά εξειδικευμένη μορφή και κατανέμεται μέσα από μορφές επικοινωνίας, οι οποίες αναμεταδίδουν μια δοσμένη κατανομή δύναμης. Ο συμβολικός έλεγχος μεταφράζει τις σχέσεις δύναμης σε λόγο και το λόγο σε σχέσεις δύναμης».

Ο Bernstein, ιδίως με το νεότερο θεωρητικό του έργο (1990: 133-164έ 1991: 43-44, 53-55, 63-64 και 102-103έ 2000: 5 και 109-110), αναδεικνύει το ρόλο του συμβολικού ελέγχου, αναλύοντας το σύμπλεγμα των υπηρεσιών, των στελεχών τους και των κοινωνικών σχέσεων μέσω των οποίων η δύναμη, η γνώση και ο λόγος εμφανίζονται στο προσκήνιο ως ρυθμιστικοί παράγοντες στη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ των λόγων, των κοινωνικών σχέσεων, της κατανομής της εργασίας και των συστημάτων μετάδοσης, τα οποία δημιουργούν τη σχέση μεταξύ ιδεολογίας και συνείδησης.

Ωστόσο, ο Bernstein δεν αρκείται στη διαγνωστική περιγραφή αυτών των σχέσεων. Η σκέψη του δεν περιορίζεται στην ανάδειξη φαινομένων κοινωνικής παθολογίας, ούτε περιορίζεται στο να αναλύσει τις έννοιες και τις εννοιολογικές τους σχέσεις. Προχωρά ένα σημαντικό βήμα παραπέρα για τη θεωρητική παραγωγή ισχυρών περιγραφών των φορέων και των διαδικασιών του συμβολικού ελέγχου, επανατοποθετώντας στη σύγχρονη προβληματική της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης την έννοια του κώδικα.

A.2. Η έννοια του κώδικα

Σύμφωνα με τον Bernstein (1991: 161-162), «...η ταξική ρύθμιση της κατανομής εξουσίας, παράγει, κατανέμει, αναπαράγει και νομιμοποιεί κυρίαρχες και κυριαρχούμενες αρχές, που ρυθμίζουν τις σχέσεις μέσα και ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες και συνακόλουθα μορφές συνείδησης». Η απάντηση που ο ίδιος δίνει στο ερώτημα του πώς η ταξική ρύθμιση κατανομής της εξουσίας φθάνει στο κάθε άτομο, είναι ότι: «... οι ταξικές σχέσεις δημιουργούν, κατανέμουν, αναπαράγουν και νομιμοποιούν διακριτές μορφές επικοινωνίας, οι οποίες μεταδίδουν κυρίαρχους και κυριαρχούμενους κώδικες και ότι τα υποκείμενα τοποθετούνται απ' αυτούς τους κώδικες διαφορετικά μέσα από τη διαδικασία της πρόσληψής τους». Έτσι, «... οι ταξικά ρυθμιζόμενοι κώδικες, τοποθετούν τα υποκείμενα σε σχέση με κυρίαρχες και κυριαρχούμενες μορφές επικοινωνίας και με τις σχέσεις μεταξύ τους. Μέσα από αυτή την τοποθέτηση, συγκροτείται ιδεολογία».

Στο θεωρητικό πλαίσιο του Bernstein, η κατανόηση της έννοιας του κώδικα αποτελεί το «κλειδί», προκειμένου να αντιληφθούμε την υφή της έννοιας του συμβολικού ελέγχου και, παράλληλα, να αποσαφηνίσουμε την πολυπλοκότητα του ρόλου της εκπαίδευσης (Λάμνιαν, 2001: 285). Ο ίδιος ο Bernstein (1991: 43) άλλωστε, αναφέρει ότι: «Ο σκοπός της θεωρίας των κωδίκων είναι, στο πιο γενικό επίπεδο, να συλλάβει τη φύση του συμβολικού ελέγχου και ιδιαίτερα τον ρόλο της εκπαίδευσης ως αναμεταδότη και μετασχηματιστή αυτού του ελέγχου». Επίσης, ο Σολομών (1991: 21-22) τονίζει ότι η έννοια του κώδικα είναι τόσο σημαντική στη θεωρία του Bernstein, ώστε αυτή να είναι γνωστή και ως «θεωρία των κωδίκων» και επισημαίνει ότι: «Το συνδεδεμένο νήμα των διαφορετικών επιπέδων και πεδίων του θεωρητικού μοντέλου του Bernstein είναι η έννοια του κώδικα, στην οποία συμπυκνώνεται και η κεντρική προβληματική της θεωρίας του». Στην ίδια κατεύθυνση, η Φραγκουδάκη (1997), αναδεικνύοντας την επίδραση της θεωρίας των κωδίκων στον Hymes, αναφέρεται σε ένα κείμενό του, όπου, μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι: «Ο Bernstein σε τελική ανάλυση ανακάλυψε κάτι πολύ απλό, που όμως μέχρι να το αναδείξει ήταν άγνωστο [...] Ανακάλυψε ότι η πολλαπλότητα των κωδίκων επικοινωνίας και η σχέση τους με την κοινωνική τάξη είναι ταξινομικές δομές, δηλαδή δεν υπάρχουν παράλληλα (δίπλα-δίπλα) ούτε οι κώδικες ούτε οι τάξεις, αλλά η διάταξή τους και η σχέση μεταξύ τους είναι κάθετη, δηλαδή ιεραρχημένη».

Ιδιαίτερα διαφωτιστική, ως προς την ανάλυση της έννοιας του κώδικα, είναι η προσέγγιση του Σολομών (1991: 22): «Οι κώδικες είναι οι αρχές σύμφωνα με τις οποίες ρυθμίζεται τι πάει με τι, πώς κάθε 'τι' εκδηλώνεται και πώς διαμορφώνεται το αντίστοιχο κοινωνικό πλαίσιο. Τα 'νοήματα', τα 'τι', μπορεί να είναι λέξεις, γνωστικά αντικείμενα, υλικά αντικείμενα, έννοιες, άνθρωποι και ομάδες με διάφορα κοινωνικά χαρακτηριστικά [...] Με άλλα λόγια, οι κώδικες είναι αρχές που ρυθμίζουν το τι και το πώς των διαφόρων μορφών επικοινωνίας και κοινωνικών σχέσεων, αρχές που ρυθμίζουν τις κοινωνικές πρακτικές μέσα στους διάφορους φορείς. Όμως, όχι μόνο αυτό. Οι κώδικες, ως ρυθμιστικές αρχές, προσλαμβάνονται από το υποκείμενο σιωπηρά και ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και τη συνείδηση του, είναι αυτοί που τοποθετούν άνισα τα υποκείμενα μέσα στις κοινωνικές σχέσεις».

Θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε περισσότερο αυτό το ζήτημα, παίρνοντας ως παράδειγμα μια υλική κατασκευή. Τα περισσότερα σύγχρονα εκπαιδευτικά ιδρύματα, πέρα απ' τη φαινομενική ουδετερότητα του τρόπου και των υλικών κατασκευής τους, κουβαλούν μέσα τους σιωπηρές ιδεολογικές παραδοχές, πού κυριολεκτικά ενσωματώνονται μέσα στην ίδια την αρχιτεκτονική τους. Έτσι, η σχέση ιεραρχίας διδάσκοντος-δίδα-

σκομένου, εγγράφεται, για παράδειγμα, στην κάτοψη του αμφιθεάτρου διδασκαλίας, όπου ή διάταξη των πάγκων σε επάλληλες κερκίδες μπροστά από μια υπερυψωμένη έδρα, περιγράφει τον τρόπο ροής των πληροφοριών και συντελεί στην αποδοχή της ακαδημαϊκής αυθεντίας του καθηγητή. Μ' αυτόν τον τρόπο, ορίζεται ένα ολόκληρο πεδίο αποφάσεων σχετικά με το τι είναι και τι δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί μέσα στην εκπαίδευση, οπωσδήποτε ασυνείδητα, προτού καν καθοριστεί το περιεχόμενο που πρόκειται να διδαχθεί. Αυτές οι αποφάσεις συντελούν στην οριοθέτηση όχι μόνον του τι διδάσκεται, αλλά και του πώς διδάσκεται. Εδώ, τα κτίρια, κυριολεκτικά αναπαράγουν με απτούς όρους τις κυρίαρχες (ιδεολογικές) έννοιες σχετικά με το τι είναι η εκπαίδευση, και είναι μέσα απ' αυτή τη διαδικασία που η εκπαιδευτική δομή (που σίγουρα μπορεί να τροποποιηθεί) παύει ν' αμφισβητείται κι εμφανίζεται στα μάτια μας ως «δεδομένη» (δηλ. αμετάβλητη). Έτσι, οι κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες γίνονται οικείες στα άτομα, μέσω των μορφών με τις οποίες αναπαρίστανται σ' αυτά. Οι μορφές αυτές, σε καμιά περίπτωση, όπως είδαμε, δεν είναι διαφανείς. Μολονότι περιβάλλονται με την κοινή λογική, πού τις επικυρώνει, ταυτόχρονα τις αποκρύπτει.

Οι Κουλαϊδής, Δημόπουλος, Σκλαβενίτη και Χρησιτίδου (2002: 99), αναδεικνύοντας την κοινωνική σημασία των σημειωτικών συστημάτων στο πεδίο της εκπαίδευσης και τη δυνατότητά τους, εκτός απ' το να δημιουργούν το μήνυμα, να δημιουργούν επίσης σχέσεις επικοινωνίας μεταξύ πομπού και δέκτη, επισημαίνουν ότι: *«Τα βασικά σημειωτικά συστήματα που λειτουργούν στα εγχειρίδια είναι ο γραπτός λόγος και η εικονογράφηση. Παράλληλα, η σύνθεση της σελίδας, ο τρόπος δηλαδή που συνδυάζεται η εικονογράφηση με το γραπτό κείμενο, διαμορφώνει το δικό του αυτόνομο μήνυμα και επηρεάζει ανάλογα τον αναγνώστη. Ο καθένας από τους παραπάνω σημειωτικούς τρόπους αναπαράστασης έχει τη δυναμικότητά του και τους περιορισμούς του, γι' αυτό και η ανάπτυξη των εννοιών και η επικοινωνία με το μαθητή επιτυγχάνεται ταυτόχρονα μέσω και των τριών σημειωτικών συστημάτων».*

A.3. Εκπαίδευση, κώδικες και συμβολικός έλεγχος

Κεντρικό μέλημα του Bernstein είναι η διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους μεταδίδονται οι κώδικες. Σύμφωνα με την ανάλυσή του για το πλαίσιο της εκπαίδευσης (Bernstein 1990: 159), *«Ο παιδαγωγικός μηχανισμός ο οποίος παράγει τον συμβολικό έλεγχο και τις τροποποιήσεις*

του, στην ίδια τη διαδικασία των μεταδόσεών του καθιστά διαθέσιμες τις αρχές οι οποίες και διαμορφώνουν και μπορούν να αναδιαμορφώσουν τη συνείδηση». Ακόμη, ο Bernstein (2000: 114) αναφέρει ότι: «Ουσιαστικά ο παιδαγωγικός μηχανισμός είναι ένας συμβολικός κυβερνήτης, με την έννοια ότι διοικεί συνειδήσεις, αφού ασκεί δύναμη πάνω τους, και ότι διοικεί, από την άποψη του ελέγχου της νομιμότητας των πραγματώσεων της συνείδησης». Στην ίδια κατεύθυνση, ο Hodgkinson (1991) υπογραμμίζει ότι: «Καθώς οι κοινωνικές δομές προκύπτουν από τις κεφαλαιοκρατικές κοινωνικές σχέσεις, το εκπαιδευτικό σύστημα είναι η πιο δημόσια και επίσημη περιοχή αναπαραγωγής τους». Επίσης, οι Bowles και Gintis (1976: 127) υποστηρίζουν ότι: «Οι δομικού χαρακτήρα κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες αναπτύσσονται στο εσωτερικό της εκπαίδευσης, κοινωνικοποιούν τους μαθητές, τους συνηθίζουν στην πειθαρχία και τους καλλιεργούν τις κατάλληλες για την ένταξή τους στο επάγγελμα συμπεριφορές». Έτσι, όπως επισημαίνει ο Sadonnik (2001), «Η ανάλυση από τον Bernstein του κοινωνικού / ταξικού υπόβαθρου των παιδαγωγικών λόγων και πρακτικών, αναδεικνύει τη σύνδεση ανάμεσα στις εκπαιδευτικές διαδικασίες που συντελούνται στο μικροεπίπεδο, με τα μακροκοινωνιολογικά επίπεδα της κοινωνικής δομής και των κοινωνικών τάξεων και των σχέσεων εξουσίας».

Ο Bernstein (2000: 114), εμβαθύνοντας την ανάλυσή του για το εκπαιδευτικό σύστημα, υποστηρίζει ότι: «... υπάρχει πάντα μια προσπάθεια μεταξύ των κοινωνικών ομάδων για τον έλεγχο του παιδαγωγικού μηχανισμού. Εκείνοι που είναι κύριοι του μηχανισμού, ελέγχουν τους πόρους του λόγου, τα μέσα δηλαδή με τα οποία παράγεται η δύναμη του παιδαγωγικού μηχανισμού. Όσοι δεν είναι κύριοι του μηχανισμού, προσπαθούν να καθιερώσουν τη δική τους ιδεολογική κυριαρχία». Με την έννοια αυτή, ο Bernstein προσεγγίζει το εκπαιδευτικό σύστημα ως ένα «στίβο» (arena). Όπως ο ίδιος αναφέρει (Bernstein, 2000: 202): «Έχω προσδιορίσει την εκπαίδευση μεταφορικά με τον όρο 'αρένα', ο οποίος δημιουργεί την αίσθηση του δράματος και του αγώνα είτε στο εσωτερικό της είτε έξω από αυτή». Στο «στίβο» αυτό, σύμφωνα με τον Σολομών (1998), «... διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές ομάδες, οι οποίες εκπροσωπούν ιδιαίτερες αξίες και συμφέροντα αγωνίζονται, αντιπαρατίθενται ή/και αναπτύσσουν στρατηγικές συνεργασίες μεταξύ τους, προκειμένου να επιβάλουν στο εκπαιδευτικό σύστημα τους δικούς τους στόχους και κριτήρια».

Ο Lamnias (2002b) αξιοποιεί το θεωρητικό πλαίσιο του Bernstein και αναδεικνύει την έκταση και την σταθερότητα του δομικού καθορισμού των διακριτών μορφών επικοινωνίας των μαθητών, οι οποίες δομούν το επικοινωνιακό περιβάλλον μιας τάξης. Επιπρόσθετα, επισημαίνει τις δυ-

νατότητες διαφοροποίησης που αυτό το περιβάλλον προσφέρει. Έτσι, η ανάλυσή του σχετίζεται με τη συμβολική αλληλεπίδραση και τις κύριες επεκτάσεις της, που θα μπορούσε να αποκαλύψει η δυναμική της κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ των μαθητών, με δυνατότητες πιθανής αλλαγής των διακριτών μορφών επικοινωνίας.

A.4. Πεδία του συμβολικού ελέγχου και της παραγωγής

Ο Bernstein (1990: 135 και 2000: 109-110), προσδιορίζοντας διεξοδικά το πεδίο και τους παράγοντες του συμβολικού ελέγχου, αναφέρει ότι: *«Ενώ, οι κυριότεροι παράγοντες του οικονομικού πεδίου ρυθμίζουν τα μέσα, τα περιεχόμενα και τις δυνατότητες των φυσικών πόρων, οι επικρατέστεροι παράγοντες του πεδίου του συμβολικού ελέγχου ρυθμίζουν τα μέσα, τα περιεχόμενα και τις δυνατότητες των πόρων του λόγου. Έτσι, στο οικονομικό πεδίο υπάρχουν οι κώδικες παραγωγής, στο συμβολικό έλεγχο οι κώδικες του λόγου».*

Προκειμένου να κάνει εμφανή τη λειτουργία του πεδίου του συμβολικού ελέγχου, ο Bernstein (1990: 135) προχωρεί στη διάκριση των λειτουργιών των επικρατέστερων παραγόντων που κυριαρχούν στα δύο πεδία. Πιο συγκεκριμένα: *«Στην περίπτωση του οικονομικού πεδίου υπάρχει μια σαφής αλληλεξάρτηση των εξειδικευμένων λειτουργιών και υπηρεσιών του. Στην περίπτωση του πεδίου του συμβολικού ελέγχου οι υπηρεσίες και οι λειτουργίες είναι πιθανόν να φανούν ως ξεχωριστές και εξειδικευμένες και οι βαθύτερες ιδεολογίες τους ως λιγότερο προφανείς. Οι επικρατέστεροι παράγοντες του οικονομικού πεδίου είναι πιθανόν να έχουν τα ίδια ενδιαφέροντα και μια κοινή ιδεολογία, ενώ στο πεδίο του συμβολικού ελέγχου δεν υπάρχει απαραίτητα κοινή ιδεολογία ανάμεσα στους επικρατέστερους παράγοντες του και αυτό το πεδίο είναι πιθανόν να αποτελείται από αντιθετικές στάσεις, που εξαρτώνται από την αυτονομία του πεδίου από το κράτος».*

A.5. Παράγοντες και υπηρεσίες του συμβολικού ελέγχου

Αναλύοντας ακόμη περισσότερο το πεδίο του συμβολικού ελέγχου, ο Bernstein (1990: 138-139) προχωρεί στην ακόλουθη κοινωνική κατανομή της εργασίας των παραγόντων του:

«Ρυθμιστές (Regulators): Ανήκουν σε υπηρεσίες, η λειτουργία των οποί-

ων περιλαμβάνει τον καθορισμό, την προσεκτική παρακολούθηση και τη διατήρηση των ορίων μεταξύ των δραστηριοτήτων των ατόμων που ασκούν διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους. Στις υπηρεσίες αυτές περιλαμβάνονται, το νομικό σύστημα και οι θρησκευτικές υπηρεσίες. Συμπεριλαμβάνεται, επίσης, η αστυνομία και η υπηρεσία φυλακών, σε σχέση με ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως παιδαγωγική πρακτική της συνολικής λειτουργίας τους.

Επιδιορθωτές (Repairers): Ανήκουν σε υπηρεσίες, η λειτουργία των οποίων είναι να κάνουν διάγνωση, να αποτρέπουν, να επιδιορθώνουν και να απομονώνουν ό,τι θεωρείται ως βλάβη στο σώμα, στο μυαλό, στις κοινωνικές σχέσεις. Σε διαφορετικές περιόδους, μερικοί επιδιορθωτές μπορούν κάλλιστα να δράσουν ως ρυθμιστές. Σε άλλες στιγμές, μερικοί επιδιορθωτές βρίσκονται σε διαμάχη με τους ρυθμιστές. Εξειδικευμένες υπηρεσίες εδώ είναι, για παράδειγμα, οι ιατρικές, οι ψυχιατρικές και οι κοινωνικές υπηρεσίες.

Αναπαραγωγοί (Reproducers): Εκπαιδευτικοί.

Μεταδότες (Diffusers): Στελέχη των μέσων μαζικής ή εξειδικευμένης ενημέρωσης.

Διαμορφωτές (Shapers): Είναι οι δημιουργοί των θεωρούμενων ως επικρατέστερων εξελίξεων στους τομείς των τεχνών, των δεξιότητες και των επιστημών, είτε διατηρούν, είτε αλλάζουν τις συμβολικές μορφές αυτών των πεδίων.

Εφαρμοστές (Executors): Αυτοί είναι παράγοντες, των οποίων η λειτουργία είναι διαχειριστική (η δημόσια υπηρεσία, η τοπική κυβέρνηση), αλλά βρίσκονται σε όλες τις υπηρεσίες (σε όλα τα πεδία).

Παραδείγματα ειδικευμένων υπηρεσιών στο πεδίο του συμβολικού ελέγχου:

Ρυθμιστές: Θρησκευτικές υπηρεσίες (εκκλησία κ.α.), Νομικές υπηρεσίες.

Επιδιορθωτές: Ιατρική, ψυχιατρική, κοινωνικές υπηρεσίες, γραφεία παροχής συμβουλών / πληροφοριών, κλινικές καθοδήγησης παιδιών.

Αναπαραγωγοί: Εκπαίδευση (το σχολικό σύστημα).

Μεταδότες: Υπηρεσίες των μέσων ενημέρωσης του κράτους και το εθνικό θέατρο, η όπερα, το μπαλέτο, η μουσική, οι πινακοθήκες.

Διαμορφωτές: Πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα, υπηρεσίες ανώτερης εκπαίδευσης, συμβούλια ερευνών, ιδιωτικά ιδρύματα.

Εφαρμοστές: Η δημόσια υπηρεσία, η κεντρική και η τοπική κυβέρνηση».

A.6. Κεντρική υπόθεση του Bernstein για το συμβολικό έλεγχο

Ο Bernstein, σε μια δημόσια διάλεξη που δόθηκε στο Σαντιάγο το 1988 και η οποία δημοσιεύθηκε το 1990 με τίτλο: «*Εκπαίδευση, συμβολικός έλεγχος, και κοινωνικές πρακτικές*», διατυπώνει την εξής βασική υπόθεση (Bernstein, 1990: 133): «*Όσο πιο αφηρημένες είναι οι αρχές των δυνάμεων της παραγωγής, τόσο πιο απλή είναι η κοινωνική κατανομή της εργασίας σ' αυτή, αλλά και τόσο περισσότερο περίπλοκη είναι η κοινωνική κατανομή της εργασίας του συμβολικού ελέγχου*». Στη συνέχεια τεκμηριώνει την υπόθεση αυτή, επιχειρώντας μια συνοπτική διαδρομή επτακοσίων περίπου χρόνων και παραπάνω, προεκτείνοντάς την και προς το μέλλον, την οποία διακρίνει σε τέσσερις ιστορικές περιόδους:

1. Την προκαπιταλιστική ή μεσαιωνική περίοδο.
2. Την περίοδο του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, η οποία διαρκεί ουσιαστικά το 19ο αιώνα.
3. Την περίοδο του μεταβατικού καπιταλισμού, η οποία αφορά τον αναδιοργανωμένο καπιταλισμό του 20ου αιώνα.
4. Την περίοδο του αναδιοργανωμένου καπιταλισμού, η οποία αποτελεί μια υποθετική μεταφορά στον 21ο αιώνα.

Η θεωρητική αυτή υπόθεση αποτέλεσε (αποτελεί) πρόκληση για διερεύνησή της στον ελληνικό χώρο, κατά την περίοδο των τελευταίων δεκαετιών του 20ου αιώνα κυρίως, προκειμένου να διαπιστώσουμε τη δυναμική αυτής της περιόδου, τις κυρίαρχες δηλαδή τάσεις που οριοθετούν την προβολή της προς το μέλλον, προς τον 21ο αιώνα, και να καταγράψουμε έτσι πιθανές εξελίξεις στο πεδίο της εκπαίδευσης, η οποία, σύμφωνα με τον Bernstein, αποτελεί την πρωταρχική βάση στήριξης του συμβολικού ελέγχου.

Ο Bernstein (1990: 157-158) αναφερόμενος στην περίοδο αυτή, την οποία ονομάζει περίοδο του αναδιοργανωμένου – μεταβατικού καπιταλισμού, βασικά στοιχεία της οποίας είναι η παγκοσμιοποίηση και η «έκρηξη» των νέων τεχνολογιών, ισχυρίζεται ότι στο πεδίο της παραγωγής θα υπάρξει μια απλούστευση στον καταμερισμό της εργασίας, ενώ αντίθετα θα σημειωθεί αύξηση της πολυπλοκότητας του καταμερισμού εργασίας στο πεδίο του συμβολικού ελέγχου. Επισημαίνει μάλιστα ότι το πεδίο αυτό, ίσως αυξηθεί, τόσο ως προς την εσωτερική πολυπλοκότητά του, όσο και ως προς τους απόλυτους αριθμούς.

A.7. Κεντρική υπόθεση και ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας.

Αντλώντας στοιχεία απ' το πλαίσιο του Bernstein, υποθέτουμε ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα κάνει την εμφάνισή της στη χώρα μας μια τάση ποσοτικής αύξησης του αριθμού του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που ασκεί επαγγέλματα, τα οποία χειρίζονται πόρους λόγου (επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου), σε σχέση με τα επαγγέλματα, τα οποία χειρίζονται φυσικούς πόρους (επαγγέλματα της παραγωγής), καθώς επίσης και μια τάση ανοδικής εκπαιδευτικής κινητικότητας, η οποία απορροφάται κυρίως από τα επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου.

Δύο είναι λοιπόν τα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα, στα οποία επιχειρούμε να απαντήσουμε:

Υπάρχει ή όχι τάση αύξησης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας που ασκεί επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου, σε σχέση με τα επαγγέλματα της παραγωγής;

Υπάρχει ή όχι τάση ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας που ασκεί επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου, σε σχέση με τα επαγγέλματα της παραγωγής;

B. Ερευνητικό μέρος

B.1. Μεθοδολογία ελέγχου της ορθότητας της υπόθεσης της εργασίας και απάντησης των ερευνητικών της ερωτημάτων

Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε, προκειμένου να ελέγξουμε την ορθότητα της κεντρικής μας υπόθεσης και να πάρουμε απαντήσεις στα ερευνητικά μας ερωτήματα, είναι η εξής:

1. Συγκεντρώσαμε τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού της ΕΣΥΕ, τα οποία αφορούν τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό της Ελλάδας κατά τα έτη 1971, 1981, 1991 και 2001.
2. Εναρμονίσαμε¹ τα επαγγέλματα που αναφέρονται στις απογραφές της ΕΣΥΕ με τις βασικές επαγγελματικές κατηγορίες της έρευνας, κα-

θώς και τις εκπαιδευτικές βαθμίδες που αναφέρονται στις απογραφές της ΕΣΥΕ με αυτές του ΥΠΕΠΘ.

3. Συγκρίναμε τη διαχρονική εξέλιξη των επαγγελματικών κατηγοριών της έρευνας.
4. Συσχετίσαμε τη διαχρονική εξέλιξη των επαγγελματικών κατηγοριών της έρευνας με το επίπεδο εκπαίδευσης

Πιο συγκεκριμένα:

Στα αποτελέσματα των απογραφών των ετών 1971, 1981, 1991 και 2001 η Εθνική Στατική Υπηρεσία Ελλάδας (ΕΣΥΕ), μεταξύ άλλων, κατανέμει τα επαγγέλματα σε μεγάλες ομάδες και προχωρά στις συσχετίσεις αυτών των ομάδων με άλλες παραμέτρους, όπως είναι το επίπεδο εκπαίδευσης κλπ.

Πρώτο μας μέλημα, λοιπόν, ήταν η συγκέντρωση του στατιστικού υλικού της ΕΣΥΕ. Συγκεντρώσαμε υλικό, για όσο γίνεται πιο εξειδικευμένο επίπεδο κατανομής των επαγγελματικών κατηγοριών της ΕΣΥΕ, προκειμένου οι διακρίσεις που επιχειρούμε στο πλαίσιο της έρευνας να είναι, όσο το δυνατόν, πιο αξιόπιστες. Πιο συγκεκριμένα, συγκεντρώσαμε τα στατιστικά στοιχεία όλων των επαγγελμάτων και για όλες τις απογραφές πληθυσμού της έρευνας σε τριψήφιο επίπεδο², κάτι που, απ' όσο γνωρίζουμε, γίνεται για πρώτη φορά.

Το επόμενο βήμα μας ήταν να εναρμονίσουμε τις ομάδες ατομικών επαγγελμάτων που αναφέρονται στις απογραφές πληθυσμού των ετών 1971, 1981, 1991 και 2001 της ΕΣΥΕ, με τις βασικές επαγγελματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες της έρευνας, οι οποίες με βάση το θεωρητικό μας πλαίσιο είναι οι εξής:

Πρώτη Επαγγελματική κατηγορία: Επαγγέλματα που χειρίζονται πόρους λόγου (επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου)

- a. 1η Επαγγελματική υποκατηγορία: Ρυθμιστές.
- b. 2η Επαγγελματική υποκατηγορία: Επιδιορθωτές.
- c. 3η Επαγγελματική υποκατηγορία: Αναπαραγωγοί.
- d. 4η Επαγγελματική υποκατηγορία: Μεταδότες.
- e. 5η Επαγγελματική υποκατηγορία: Διαμορφωτές.
- f. 6η Επαγγελματική υποκατηγορία: Εφαρμοστές.

Δεύτερη Επαγγελματική κατηγορία: Επαγγέλματα που χειρίζονται φυσικούς πόρους (επαγγέλματα της παραγωγής).

Επίσης, προκειμένου η διερεύνησή μας να είναι πιο αξιόπιστη, προσθέσαμε στην πιο πάνω διάκριση, μια ακόμη κατηγορία, η οποία περιλαμβάνει τα επαγγέλματα που δεν μπορέσαμε να εντάξουμε σε κάποια από τις πιο πάνω βασικές επαγγελματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες.

Στη συνέχεια, με σκοπό να γίνει εφικτή η καταγραφή των τάσεων εκπαιδευτικής κινητικότητας των επαγγελματικών κατηγοριών της έρευνας, προχωρήσαμε στη μεταξύ τους εναρμόνιση των εκπαιδευτικών βαθμίδων που υπήρχαν κατά τα έτη των απογραφών, ώστε να έχουμε συγκρίσιμα μεγέθη.

Ως βαθμίδες εκπαίδευσης χρησιμοποιήσαμε τη διάκριση που γίνεται απ' το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στην ιστοσελίδα του, σύμφωνα με την οποία η εκπαίδευση παρέχεται σε τρεις (3) επάλληλες βαθμίδες:

1. Την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία περιλαμβάνει το Νηπιαγωγείο και το Δημοτικό Σχολείο.
2. Τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία περιλαμβάνει το Γυμνάσιο, το Ενιαίο Λύκειο (ΕΛ) και τα Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (ΤΕΕ). Εκτός από τα γενικά Γυμνάσια και τα Ενιαία Λύκεια, λειτουργούν, ως οργανωτικές παραλλαγές και εναλλακτικές δομές, Εσπερινά, Μουσικά, Αθλητικά, Καλλιτεχνικά, Εκκλησιαστικά, Πειραματικά, Μειονοτικά, Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης Γυμνάσια και Λύκεια, καθώς και Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας, για άτομα που έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας τους και δεν έχουν ολοκληρώσει την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση.
3. Την τριτοβάθμια εκπαίδευση, η οποία περιλαμβάνει τα Πανεπιστήμια και τα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (ΤΕΙ).

Με βάση τις πιο πάνω κατανομές στις επαγγελματικές κατηγορίες και υποκατηγορίες της έρευνας και στις εκπαιδευτικές βαθμίδες, προχωρήσαμε στην αναλυτική πλέον κατάταξη των επαγγελματιών με βάση τα έτη απογραφής και ανά επίπεδο εκπαίδευσης.

Στη συνέχεια, ήμασταν πλέον σε θέση να παρακολουθήσουμε τις ανοδικές ή καθοδικές τάσεις που εμφανίζονται κατά τις διαδοχικές απογραφές στις πιο πάνω κατηγορίες και υποκατηγορίες των επαγγελματιών της έρευνας, ανάλογα με την εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και να καταγράψουμε τις κυρίαρχες τάσεις.

Επισημαίνουμε, για μια ακόμη φορά, ότι η σύγκριση των στοιχείων μεταξύ των διαδοχικών απογραφών, έχει ως σκοπό την καταγραφή γενικών

τάσεων, προκειμένου να διαπιστώσουμε τη γενική κατεύθυνση κίνησης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, σε σχέση με τις παραμέτρους που εξετάζουμε.

B.2. Παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας.

Παρουσιάζουμε στη συνέχεια τα ευρήματα της έρευνάς μας, σε σχέση με τα κεντρικά ερευνητικά μας ερωτήματα:

1ο ερώτημα: Υπάρχει ή όχι τάση αύξησης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας, που ασκεί επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου, σε σχέση με τα επαγγέλματα της παραγωγής;

Επιχειρώντας να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, διαπιστώνουμε ότι ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της χώρας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές. Ειδικότερα:

1.1. Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξάνεται, κατά πολύ περισσότερο, σε σύγκριση με την αύξηση του συνολικού πραγματικού πληθυσμού.

Παρατηρώντας την εξέλιξη του πραγματικού πληθυσμού της Ελλάδας, όπως αυτή αποτυπώνεται στις διαδοχικές απογραφές πληθυσμού των ετών 1971, 1981, 1991 και 2001 (Πίνακας 1), διαπιστώνουμε ότι σημειώνεται αύξηση την περίοδο 1971-1981 σε ποσοστό 11,08%. Το ποσοστό αύξησης μειώνεται την περίοδο 1981-1991 (5,34%) και παραμένει σχετικά χαμηλό στην περίοδο 1991-2001 (6,86%). Συνολικά, στην περίοδο 1971-2001, σημειώνεται αύξηση του πραγματικού πληθυσμού της χώρας κατά 25,04%.

Η εξέλιξη, όμως, στο επίπεδο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, εμφανίζει διαφοροποιήσεις. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώνουμε (Πίνακας 2) ότι κατά την περίοδο 1971-1981 σημειώνεται μικρότερη συγκριτικά αύξηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού (8,75%), έναντι της αύξησης του πραγματικού πληθυσμού (11,08%). Όμως, κατά την περίοδο 1981-1991 ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός αυξάνει με πιο έντονο ρυθμό (9,66%) και τέλος στην περίοδο 1991-2001 η αύξηση γίνεται σχεδόν διπλάσια (18,93%).

Συνολικά, κατά την περίοδο 1971-2001, σημειώνεται αύξηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά 41,84% (Πίνακας 2), ποσοστό σχεδόν διπλάσιο του ποσοστού αύξησης του πραγματικού πληθυσμού. Η αύξηση αυτή οφείλεται κυρίως στις μεταβολές που συντελέστηκαν στην ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο 1981-2001, οι οποίες οδήγησαν ένα,

σημαντικά μεγάλο, μέρος του ελληνικού πληθυσμού να ενταχθεί στην παραγωγική διαδικασία.

Οι ρυθμοί εξέλιξης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας, γίνονται ακόμη πιο εμφανείς στον Πίνακα 3, όπου καταγράφεται η ποσοστιαία (%) αναλογία του οικονομικά ενεργού πληθυσμού προς τον πραγματικό πληθυσμό της χώρας, η οποία τις τελευταίες δεκαετίες έχει, σαφώς, ανοδική πορεία.

1.2. Σημειώνεται σημαντική ποσοτική αύξηση των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου. Ειδικότερα, κατά την τριακονταετία 1971-2000 διαπιστώνουμε μια σημαντική τάση ποσοτικής αύξησης των επαγγελματιών που χειρίζονται πόρους λόγου (επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου) και μια αντίστοιχη ποσοτική μείωση των επαγγελματιών που χειρίζονται φυσικούς πόρους (επαγγέλματα της παραγωγής).

Όπως διαπιστώνουμε στον Πίνακα 4, η αναλογία των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου, σε σχέση με τα επαγγέλματα της παραγωγής, ακολουθεί μια σαφώς ανοδική πορεία. Το 1971 τα επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου αποτελούν το 9,66% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, το 1981 το 13,87%, το 1991 το 17,97% και το 2001 το 18,10%. Αντίστοιχα, διαπιστώνουμε σαφή πτωτική τάση στα επαγγέλματα της παραγωγής. Το 1971 αποτελούν το 82,08% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, το 1981 το 78,73%, το 1991 το 68,27% και το 2001 το 65,39%. Οι τάσεις αυτές, γίνονται ακόμη πιο ξεκάθαρες στους Πίνακες 5 και 6, όπου καταγράφονται διαχρονικά οι ποσοτικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, στον Πίνακα 5 παρατηρούμε ότι τα επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου το 2001 αυξάνονται ποσοτικά, σε σχέση με το 1971, κατά 165,73%, ενώ στον Πίνακα 6 παρατηρούμε ότι τα επαγγέλματα της παραγωγής το 2001 αυξάνονται ποσοτικά, σε σχέση με το 1971, μόλις κατά 12,99%, παρά την αύξηση του πραγματικού πληθυσμού κατά 25,04% και του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά 41,84%.

Τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν την κεντρική ερευνητική μας υπόθεση.

1.3. Παρατηρούνται αξιόλογες ποσοτικές τάσεις αυξομείωσης των επαγγελματιών κατηγοριών του συμβολικού ελέγχου. Ειδικότερα:

Στον Πίνακα 7, τα επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου διακρίνονται σε κατηγορίες και παρουσιάζεται η ποσοστιαία αναλογία της κάθε κατηγορίας παραγόντων, στο σύνολο των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου, ανά έτος απογραφής.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η αναλογία των «ρυθμιστών», στο σύνολο των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου, μειώνεται διαχρονικά κατά τα έτη απογραφής: Από 7,79% το 1971, μειώνεται στο 6,53% το 1981, στο 6,11% το 1991 και στο 5,71% το 2001.

Ανάλογη τάση παρατηρούμε και για τους «εφαρμοστές». Οι «εφαρμοστές» αποτελούν μεν το μεγαλύτερο ποσοστό των επαγγελματιών συμβολικού ελέγχου σε όλες τις απογραφές, όμως, ενώ το 1971 αποτελούσαν το 54,26%, το 1981 η αναλογία τους μειώθηκε στο 48,29%, το 1991 στο 42,89% και το 2001 στο 40,51%.

Αντίστροφα, ανοδικές τάσεις παρατηρούνται σε όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες των παραγόντων του συμβολικού ελέγχου. Ιδιαίτερη ανοδική τάση παρατηρούμε στους «αναπαραγωγούς» όπου: Από το 17,22% των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου το 1971, αυξάνονται στο 19,93% το 1981, στο 22,91% το 1991 και στο 25,50% το 2001, αποτελώντας έτσι πάνω απ' το Ό των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου.

Συνολικά, κατά την περίοδο 1971-2001, τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση εμφανίζουν οι «διαμορφωτές» με ποσοστό 679,39% και ακολουθούν οι «μεταδοτές» με ποσοστό 301,69%, οι «αναπαραγωγοί» με ποσοστό 293,61%, οι «επιδιορθωτές» με ποσοστό 228,92%, οι «εφαρμοστές» με ποσοστό 98,36% και οι «ρυθμιστές» με ποσοστό 94,75% (Πίνακας 7).

2ο ερώτημα: Υπάρχει ή όχι τάση ανόδου του εκπαιδευτικού επιπέδου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της Ελλάδας, που ασκεί επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου, σε σχέση με τα επαγγέλματα της παραγωγής;

2.1. Το εκπαιδευτικό επίπεδο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού βελτιώνεται και σημειώνεται, έτσι, ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα.

Η ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα χαρακτηρίζει συνολικά την εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες. Όπως διαπιστώνουμε στον Πίνακα 8, το 1971 η σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ως προς το εκπαιδευτικό του επίπεδο, περιλαμβάνει κυρίως αποφοίτους πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (46,74%), καθώς και μη ολοκληρώσαντες την πρωτοβάθμια εκπαίδευση (27,81%). Το ποσοστό όσων ολοκλήρωσαν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι μόλις 18,06%, ενώ για την τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι ακόμη πιο μικρό (4,87%). Τέλος δεν δήλωσε επίπεδο εκπαίδευσης το 2,52%.

Κατά τη δεκαετία 1971-1981, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερα σημαντι-

κές μεταβολές, αφού το 1981 το εκπαιδευτικό επίπεδο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού παραμένει χαμηλό: Συγκεκριμένα, το 54,81% έχει ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το 16,24% δεν ολοκλήρωσε την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ το ποσοστό όσων ολοκλήρωσαν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι μόλις 17,93% και την τριτοβάθμια εκπαίδευση 10,84%. Το 0,18% δε δήλωσε επίπεδο εκπαίδευσης.

Η πρώτη ουσιαστική μεταβολή στο εκπαιδευτικό επίπεδο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σημειώνεται στη δεκαετία 1981-1991. Κατά την περίοδο αυτή, σημειώνεται μια σημαντική ποιοτική βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, η οποία αυξάνει πολύ περισσότερο στη δεκαετία 1991-2001.

Πιο συγκεκριμένα, το 1991 η σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ως προς το εκπαιδευτικό του επίπεδο, περιλαμβάνει για πρώτη φορά κυρίως αποφοίτους δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (38,95%), ποσοστό που το 2001 αυξάνει σε 50,74%. Επίσης, αυξάνει κατακόρυφα και το ποσοστό όσων ολοκλήρωσαν την τριτοβάθμια εκπαίδευση: το 1991 αποτελούν το 16,35% και το 2001 το 21,50% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Αντίστροφα, δραστικές καθοδικές τάσεις σημειώνονται στα ποσοστά όσων ολοκλήρωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και όσων δεν την ολοκλήρωσαν.

Συνολικά, κατά την περίοδο 1971-2001, η ποσοστιαία αύξηση όσων ολοκλήρωσαν την τριτοβάθμια εκπαίδευση ανέρχεται στο 525,81% και όσων ολοκλήρωσαν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο 298,39%. Αντίστροφα σημειώνεται πτώση του ποσοστού όσων ολοκλήρωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και όσων δεν την τελείωσαν, με ποσοστά -24,88% και -84,65% αντίστοιχα (Πίνακας 8).

Αν δούμε συγκεντρωτικά την ποιοτική σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας ως προς το εκπαιδευτικό του επίπεδο, διαπιστώνουμε την εξής αντιστροφή: Ενώ το 1971 το ποσοστό, όσων ολοκλήρωσαν τη δευτεροβάθμια ή την τριτοβάθμια εκπαίδευση, ήταν το 22,93% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και το ποσοστό όσων ολοκλήρωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ή δεν την ολοκλήρωσαν ήταν 74,55%, το 2001 τα ποσοστά αυτά σχεδόν αντιστρέφονται, αφού 72,24% ολοκλήρωσαν δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια εκπαίδευση και 27,76% ολοκλήρωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση ή δεν την τελείωσαν (Πίνακας 9).

Είναι σαφές ότι πρόκειται για μια πολύ σημαντική ποιοτική βελτίωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας, ως προς το εκπαιδευτικό του επίπεδο, και μάλιστα στο σχετικά μικρό χρονικό διάστημα των 3 δεκαετιών.

2.2. Σημειώνεται ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου με κατεύθυνση, κυρίως, την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Στον Πίνακα 10, καταγράφεται η διαχρονική εξέλιξη του εκπαιδευτικού επιπέδου των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα, είναι εμφανής η ανοδική τάση του εκπαιδευτικού επιπέδου των ασκούντων επαγγέλματα που λειτουργούν στο πεδίο του συμβολικού ελέγχου. Το ποσοστό των απόφοιτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης απ' το 40,44% στην απογραφή του 1971, αυξάνεται στο 54,12% το 1981, στο 57,63% το 1991 και στο 66,29% το 2001.

Η μεγαλύτερη άνοδος της εκπαιδευτικής κινητικότητας των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου σημειώνεται κατά την εικοσαετία 1981-2001 και, ιδίως, κατά τη δεκαετία 1991-2001, όπου, κατά την απογραφή του 2001, δύο στα τρία στελέχη στο πεδίο του συμβολικού ελέγχου έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ έχουν σχεδόν μηδενισθεί τα ποσοστά όσων απλά ολοκλήρωσαν ή δεν ολοκλήρωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Η ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα, χαρακτηρίζει και τα επαγγέλματα της παραγωγής, όχι όμως στο ίδιο επίπεδο και με τους ίδιους ρυθμούς εξέλιξης, που παρατηρήσαμε για τα επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου.

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 11, το επίπεδο προς το οποίο προσανατολίζεται η ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα των επαγγελματιών της παραγωγής είναι αυτό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το οποίο απ' το 14,37% το 1971, παραμένει σχετικά αμετάβλητο ως το 1981 (14,05%), για να ανέλθει στο 37,05% το 1991 και στο 54,07% το 2001. Παράλληλα, ανοδική τάση εμφανίζουν και οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που ανήκουν σ' αυτήν την επαγγελματική κατηγορία.

Ως προς τις τάσεις εξέλιξης του επιπέδου εκπαίδευσης των επαγγελματιών κατηγοριών του συμβολικού ελέγχου, παρατηρούμε ότι υψηλή εκπαιδευτική κινητικότητα σημειώνεται στην επαγγελματική κατηγορία των «ρυθμιστών». Σύμφωνα με τον Πίνακα 12, οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αυτής της επαγγελματικής κατηγορίας, αυξάνονται διαχρονικά απ' το 60,32% της απογραφής του 1971, στο 78,37% το 1981, στο 81,35% το 1991 και στο 89,44% το 2001.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 13, παρατηρείται μια υψηλή ανοδική τάση του εκπαιδευτικού επιπέδου της επαγγελματικής κατηγορίας των «επιδιορθωτών», κατά την δεκαετία 1971-1981 και, στη συνέχεια, πα-

ραμένει σχετικά σταθερή η σύνθεση του εκπαιδευτικού επιπέδου αυτής της κατηγορίας, που αποτελείται κυρίως από αποφοίτους της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (76,50% το 1981, 72,42% το 1991 και 77,10% το 2001), καθώς και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (9,27% το 1981, 20,01% το 1991 και 22,90% το 2001).

Η επαγγελματική κατηγορία των «αναπαραγωγών», που, σύμφωνα με τον Bernstein, είναι και η κυριότερη κατηγορία των στελεχών του συμβολικού ελέγχου, διατηρεί υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης καθόλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Σύμφωνα με τον Πίνακα 14, το ποσοστό των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυτής της επαγγελματικής κατηγορίας είναι 90,87% το 1971, 98,92% το 1981, 94,82% το 1991 και 91,8% το 2001. Επίσης, στην επαγγελματική κατηγορία των «διαμορφωτών», το εκπαιδευτικό επίπεδο των αποφοίτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κυριαρχεί, σχεδόν αποκλειστικά, σε όλες τις απογραφές της εξεταζόμενης περιόδου. Σύμφωνα με τον Πίνακα 16, το 1971 το ποσοστό των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυτής της επαγγελματικής κατηγορίας είναι 96,49%, το 1981 είναι 100,00%, το 1991 είναι 97,53% και το 2001 είναι 100,00%.

Όπως φαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα 15, το τμήμα της λειτουργίας του συμβολικού ελέγχου, που αφορά τη μετάδοση ειδήσεων και «ψυχαγωγίας», δηλαδή την παροχή υπηρεσιών που σχετίζονται με τα μέσα ενημέρωσης, δεν απαιτεί από τα στελέχη του («μεταδότες») ιδιαίτερα υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Έτσι, ενώ παρατηρούμε κατά τη δεκαετία 1971-1981 μια ανοδική τάση του εκπαιδευτικού επιπέδου, αφού το ποσοστό των απόφοιτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυξάνεται απ' το 15,51% του 1971 στο 37,17%, στη συνέχεια το εκπαιδευτικό επίπεδο, το οποίο κυριαρχεί στη σύνθεση αυτής της κατηγορίας, είναι αυτό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Απ' το 32,26% το 1981, ανέρχεται στο 45,89% το 1991 και στο 53,02% το 2001.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, και η διαχρονική εξέλιξη του εκπαιδευτικού επιπέδου των «εφαρμοστών». Σύμφωνα με τον Πίνακα 17, το εκπαιδευτικό επίπεδο, που συγκεντρώνει τα υψηλότερα ποσοστά, καθόλη την εξεταζόμενη περίοδο, είναι αυτό της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το οποίο στην απογραφή του 1971 ανέρχεται στο 60,94%, το 1981 στο 46,82%, το 1991 στο 57,64% και το 2001 στο 52,53%. Επισημαίνουμε, ωστόσο, ότι σημειώνεται ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα και σ' αυτή την κατηγορία του συμβολικού ελέγχου, ως προς το ποσοστό των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το οποίο απ' το 19,49% το 1971, ανέρχεται στο 25,11% το 1981, στο 28,94% το 1991 και αυξάνεται στο 45,27% το 2001.

Γ. Συμπερασματική επισκόπηση

1. *Αύξηση των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου*

Κατά την τριακονταετία 1971-2001, διαπιστώνουμε μια σημαντική τάση ποσοτικής αύξησης των επαγγελματιών που χειρίζονται πόρους λόγου (επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου) και μια σαφή ποσοτική μείωση των επαγγελματιών που χειρίζονται φυσικούς πόρους (επαγγέλματα της παραγωγής).

Εξετάζοντας πιο αναλυτικά την κατεύθυνση, προς την οποία κινείται η αύξηση των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου, παρατηρούμε ότι αυτή συνδέεται όλο και περισσότερο με τα επαγγέλματα της εκπαίδευσης, ενώ, αντίστροφα, μειώνεται το ποσοστό αναλογίας των επαγγελματιών που συνδέονται με το νομικό σύστημα, τις θρησκευτικές υπηρεσίες αλλά και γενικότερα τη διαχειριστική λειτουργία του κράτους, στο σύνολο των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου.

Έχουμε, λοιπόν, μια σαφή ποσοτική αύξηση των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου, που αφορούν, κυρίως, τη βασική εκπαίδευση, τους καθηγητές ΑΕΙ και ΤΕΙ, τα επαγγέλματα που κάνουν διάγνωση, αποτρέπουν, επιδιορθώνουν και απομονώνουν ό,τι θεωρείται ως βλάβη στο σώμα, στο μυαλό, στις κοινωνικές σχέσεις και τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τα μέσα μαζικής ή εξειδικευμένης ενημέρωσης.

Πιθανότατα, το κοινωνικοοικονομικό σύστημα στη χώρα μας, την περίοδο αυτή, επιχειρεί μια στροφή, προκειμένου να επιβάλει την ιδεολογία του. Από τους μηχανισμούς άμεσης καταστολής και επιβολής της άρχουσας ιδεολογίας («εφαρμοστές»), στρέφεται προς τους μηχανισμούς διαμόρφωσης και μετάδοσης της άρχουσας ιδεολογίας.

2. *Εκπαιδευτική κινητικότητα*

Το εκπαιδευτικό επίπεδο αποτελεί μια από τις πλέον σημαντικές παραμέτρους, που χαρακτηρίζει συνολικά την εξέλιξη του ελληνικού πληθυσμού και, ειδικότερα, των εξεταζόμενων επαγγελματιών κατηγοριών του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας, κατά την τριακονταετία 1971-2001.

Από τα στοιχεία που μέχρι τώρα προσπαθήσαμε να αναλύσουμε, διαπιστώνουμε ότι η ποιοτική σύνθεση των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου βελτιώνεται σαφώς κατά την εξεταζόμενη περίοδο και μάλιστα με πολύ πιο έντονα ανοδικούς ρυθμούς, ως προς το επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, σε σχέση με τα επαγγέλματα της παραγωγής, τα οποία, επίσης, εμφανίζουν ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα με κατεύθυνση όμως, κυρίως, προς τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Έτσι, το πε-

δίο του συμβολικού ελέγχου κατά την εξεταζόμενη περίοδο, δε διευρύνεται μόνο ποσοτικά, αλλά απορροφά σε μεγάλα ποσοστά και την ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα, που παρατηρείται κατά την περίοδο αυτή για το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Αναλύοντας περισσότερο το σύμπλεγμα των υπηρεσιών του συμβολικού ελέγχου, ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο των στελεχών τους ανά επαγγελματική κατηγορία, διαπιστώνουμε ότι τα κεντρικά επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου, που συνδέονται με την εκπαίδευση («αναπαραγωγοί» και «διαμορφωτές»), αποτελούνται από στελέχη που έχουν το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, συγκριτικά με όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες. Όπως είναι ευνόητο, η δυνατότητα δημιουργίας και ρύθμισης της σχέσης μεταξύ ιδεολογίας και συνείδησης απαιτεί στελέχη υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου. Υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, επίσης, απαιτείται και για την άσκηση του ρυθμιστικού ρόλου των επαγγελματιών, που συνδέονται κυρίως με το νομικό σύστημα («ρυθμιστές»), αλλά και για το σημαντικό ρόλο της επαγγελματικής κατηγορίας των «επιδιορθωτών» (π.χ. ιατρικά επαγγέλματα).

Αντίθετα, για τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τα μέσα μαζικής ή εξειδικευμένης ενημέρωσης («μεταδότες»), καθώς και με τη διαχειριστική λειτουργία του κράτους («εφαρμοστές»), η ανοδική εκπαιδευτική κινητικότητα περιορίζεται στα επίπεδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Οι ανοδικές τάσεις εκπαιδευτικής κινητικότητας των συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών του συμβολικού ελέγχου, που διαπιστώσαμε, καθώς και οι εξελίξεις που συντελούνται στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας στη χώρα μας, προμηνύουν μια νέα τάση περαιτέρω ενίσχυσης της δύναμης, που αναμένεται να αποκτήσει η γνώση, ως ρυθμιστικός παράγοντας των κοινωνικών σχέσεων στον 21ο αιώνα.

Απαιτείται λοιπόν μια νέα αναδιοργάνωση του πεδίου της εκπαίδευσης στη χώρα μας, η οποία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις συντελούμενες μεταβολές στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και να αναπροσανατολίζει το εκπαιδευτικό περιεχόμενο σε νέες κατευθύνσεις.

Στο πλαίσιο αυτό το πεδίο του συμβολικού ελέγχου φαίνεται να αποτελεί πεδίο-πρόκληση, για εκπόνηση και εφαρμογή νέων στρατηγικών εκπαίδευσης και απασχόλησης. Εκτιμούμε λοιπόν ότι είναι αναγκαίο να ενταθούν οι πρωτοβουλίες σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, οι οποίες θα κατατείνουν σε ένα νέο προσανατολισμό του εκπαιδευτικού μας συστήματος, ως χώρου γνώσης, επιστημονικής έρευνας, ανθρωπιστικής παιδείας και πολιτισμού.

Σημειώσεις

1. Η ΕΣΥΕ σε έντυπό της (Ε.Σ.Υ.Ε. 1992: 1-2) αναφέρει τα εξής ως προς το θέμα της εναρμόνισης της ταξινόμησης των επαγγελματών μεταξύ των διαδοχικών ετών απογραφής του πληθυσμού: «*Η Στατιστική Ταξινόμηση των Επαγγελματών παρέχει ένα σύστημα ταξινόμησης και ομαδοποίησης της πληροφόρησης που αφορά στα επαγγέλματα και προέρχεται είτε από τις απογραφές πληθυσμού είτε από άλλες στατιστικές έρευνες ή από διοικητικές πηγές. Η παρούσα Στατιστική Ταξινόμηση των Επαγγελματών (ΣΤΕΠ-92) αναθεωρεί και αντικαθιστά την προηγούμενη ταξινόμηση των επαγγελματών του έτους 1981.*

[...] Για λόγους εναρμόνισης των στατιστικών στοιχείων για τα επαγγέλματα στις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) καταρτίστηκε η ISCO – 88 (COM), η οποία βασίζεται στην ISCO - 88 με ελάχιστες παρεκκλίσεις, τόσο σε αριθμό ομάδων επαγγελματών, όσο και σε ορισμούς ορισμένων κατηγοριών (διευθυντικά στελέχη, δημόσιοι υπάλληλοι κλπ.), προκειμένου να απεικονίζεται, όσο το δυνατόν πληρέστερα, η διάρθρωση της αγοράς εργασίας στις χώρες της ΕΕ.

Στη συνέχεια, η ISCO – 88 (COM) χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για την ανάπτυξη ή αναθεώρηση των εθνικών ταξινομήσεων επαγγελματών στις χώρες - μέλη της ΕΕ. Επειδή η άμεση εφαρμογή της ISCO – 88 (COM) δεν αντανακλούσε επαρκώς τη διάρθρωση της ελληνικής αγοράς εργασίας, κρίθηκε αναγκαία η αποομαδοποίηση ορισμένων 2-ψηφίων, 3-ψηφίων και 4-ψηφίων ομάδων. Αυτό συνέβη, κυρίως, στα επαγγέλματα που περιλαμβάνονται στους τομείς της γεωργίας, της βιομηχανίας - βιοτεχνίας, των κατασκευών και της παροχής υπηρεσιών.

Διάρθρωση της ΣΤΕΠ-92: Η αποομαδοποίηση της ISCO – 88 (COM) έγινε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε κάθε επίπεδο της ΣΤΕΠ-92 να αντιστοιχεί πλήρως σε ένα επίπεδο ή μέρος επιπέδου της ISCO – 88 (COM) π.χ. στην ISCO – 88 (COM) οι δάσκαλοι δημοτικών σχολείων και οι νηπιαγωγοί περιλαμβάνονται στην τριψήφια ομάδα 2.3.3., ενώ στη ΣΤΕΠ-92 οι δάσκαλοι υπάγονται στην ομάδα 2.4.4. και οι νηπιαγωγοί στην ομάδα 2.4.5. Οι δύο, όμως, ομάδες (2.4.4. και 2.4.5.) δίνουν το σύνολο της ομάδας 2.3.3. της ISCO – 88 (COM) από την οποία προέρχονται. Έτσι, επιτυγχάνεται η εναρμόνιση της ΣΤΕΠ-92 με την ISCO – 88 (COM) και σε ικανοποιητικό ποσοστό η διαχρονική παρακολούθηση των εθνικών στατιστικών σειρών για τα επαγγέλματα.»

Μολονότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις ως προς τη μεθοδολογία καταγραφής ανά έτος απογραφής, (για παράδειγμα τα στοιχεία του 1971 αφορούν ένα δείγμα 25% του πληθυσμού, ενώ του 1981 ένα δείγμα 10%), ωστόσο, τα στοιχεία αυτά της ΕΣΥΕ είναι τα πλέον αξιόπιστα και σε κάθε περίπτωση, όπως

προαναφέραμε, στόχος της παρούσας εργασίας δεν είναι η καταγραφή επιμέρους τάσεων αυξομείωσης για κάθε ένα επάγγελμα ξεχωριστά, αλλά η διαπίστωση και καταγραφή γενικών τάσεων, και μάλιστα για συνολικές κατηγορίες επαγγελματιών.

2. Η κατανομή των επαγγελματιών σε ομάδες, γίνεται με βάση συγκεκριμένη μεθοδολογία της ΕΣΥΕ, σύμφωνα με την οποία, με τον όρο «μονοψήφιο επίπεδο», εννοείται η κατανομή των επαγγελματιών σε μεγάλες ομάδες. Η περαιτέρω κατανομή των επαγγελματιών σε υποομάδες, στο εσωτερικό της κάθε μεγάλης ομάδας, ορίζεται ως κατανομή σε «διψήφιο επίπεδο», ενώ η ακόμη πιο εξειδικευμένη κατανομή επαγγελματιών στο πλαίσιο των υποομάδων του διψήφιου επιπέδου, ορίζεται ως κατανομή σε «τριψήφιο επίπεδο».

Βιβλιογραφία

- Bernstein, B., *The structuring of pedagogic discourse. - Class, codes and control; v.4.*, Routledge, London, 1990.
- Bernstein, B., *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Εισ., Μτφ., σημ: Ι. Σολομών, Αθήνα, 1991.
- Bernstein, B., *Pedagogy, symbolic control and identity: Theory, research, critique* (revised edition), Rowman & Littlefield Publishers inc, Maryland, 2000.
- Bowles, S. και Gintis, H., *Schooling in Capitalist America*, Routledge & Kegan Paul, London, 1976.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.), *Εισαγωγή στη στατιστική ταξινόμηση των επαγγελματιών (STEP-92)*, Αθήνα, 1992, <http://www.statistics.gr/MainPage/step-92/STEP-92.pdf>, ημερομηνία πρόσβασης: 20/01/2004.
- Hodgkinson, P., «Educational change: a model for its analysis», *British Journal of Sociology of Education*, τόμος 12, τεύχος 2, 1991, σελ. 203-222.
- Κουλαϊδής, Β., Δημόπουλος, Κ., Σκλαβενίτη, Σ. και Χρησιτίδου, Β., *Τα κείμενα της Τεχνο-επιστήμης στον δημόσιο χώρο*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2002.
- Λάμνιαν, Κ., *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση, διακριτές προσεγγίσεις*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2001.
- Lamniat, C., «The Contemporary Pedagogic Device: Functional impositions and limitations», *Pedagogy, Culture and Society*, τόμος 10, No 1, 2002a, σελ. 21-38.

- Lamnias, C., «Structural Determination of pupils' distinct communicative forms and the potentialities of interaction», *Pedagogy, Culture and Society*, τόμος 10, No 3, 2002b, σελ. 449-466.
- Ντακούμης, Β. και Λάμνιαν, Κ., «Εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στην Ελλάδα την τελευταία τριακονταετία (1971- 2001), εκπαίδευση και συμβολικός έλεγχος». *Πρακτικά του 5ου πανελληνίου συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμος Β', 24-26 Νοεμβρίου 2006, Ελληνική παιδαγωγική και εκπαιδευτική έρευνα, Εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Sadovnik, A., «Basil Bernstein (1924-2000)», *Prospects: The quarterly review of comparative education* (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), τόμος XXXI, No 4, 2001, σελ. 687-703.
- Σολομών, Ι., «Εισαγωγή στην Προβληματική της Πολιτισμικής Αναπαραγωγής του Basil Bernstein», *B. Bernstein (1991) Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1991.
- Σολομών, Ι., «Μοντέλα και πρακτικές εκπαιδευτικής αξιολόγησης: Μορφές κοινωνικού ελέγχου και συγκρότηση παιδαγωγικών υποκειμένων», *Virtual School, The sciences of Education Online*, τόμος 1, τεύχος 3, 1998, <http://web.auth.gr/virtualschool/1.3/TheoryResearch/CongressSolomon.html>, ημερομηνία πρόσβασης: 20/02/2004.
- Φραγκουδάκη Α., *Παρουσίαση του Basil Bernstein* κατά την ανακήρυξή του, το Νοέμβριο του 1997, ως επίτιμου διδάκτορα του Τμήματος Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 1997, <http://www.komvos.edu.gr/periodiko/periodiko2nd/bernstein/1.html>, ημερομηνία πρόσβασης: 20/01/2004.

ΣΤ. Οι πίνακες της έρευνας

Πίνακας 1. Διαχρονική εξέλιξη πραγματικού πληθυσμού της χώρας

Έτος Απογραφής	Σύνολο	Διαφορά 1971-1981	Διαφορά 1981-1991	Διαφορά 1991-2001	Διαφορά 1971-2001
1971	8.768.372	971.217 (+11,08 %)			2.195.648 (+25,04 %)
1981	9.739.589		520.311 (+5,34 %)		
1991	10.259.900			704.120 (+6,86 %)	
2001	10.964.020				

Πίνακας 2. Διαχρονική εξέλιξη οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας

Έτος Απογραφής	Σύνολο	Διαφορά 1971-1981	Διαφορά 1981-1991	Διαφορά 1991-2001	Διαφορά 1971-2001
1971	3.258.528	285.269 (+8,75%)			1.363.320 (+41,84%)
1981	3.543.797		342.360 (+9,66%)		
1991	3.886.157			735.691 (+18,93%)	
2001	4.621.848				

Πίνακας 3. Αναλογία (%) του οικονομικά ενεργού πληθυσμού προς τον πραγματικό πληθυσμό της Ελλάδας

Έτος Απογραφής	Σύνολο πραγματικού πληθυσμού	Σύνολο οικονομικά ενεργού πληθυσμού	Αναλογία %
1971	8.768.372	3.258.528	37,16
1981	9.739.589	3.543.797	36,39
1991	10.259.900	3.886.157	37,88
2001	10.964.020	4.621.848	42,15

Πίνακας 4. Κατανομή των ομάδων επαγγελμάτων του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, σε επαγγέλματα του Συμβολικού Ελέγχου και σε επαγγέλματα της παραγωγής

Περιγραφή επαγγελμάτων	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Επαγγέλματα του συμβολικού ελέγχου	314.760	9,66	491.550	13,87	698.396	17,97	836.405	18,10
Επαγγέλματα της παραγωγής	2.674.624	82,08	2.789.923	78,73	2.653.065	68,27	3.022.183	65,39
Επαγγέλματα που δεν κατατάσσονται	74.656	2,29	119.892	3,38	179.070	4,61	323.632	7,00
"Νέοι" (Άνεργοι που αναζητούν για πρώτη φορά εργασία)	16.456	0,51	89.036	2,51	168.416	4,33	247.155	5,35
Δήλωσαν ανεπαρκώς ή ασαφώς το επάγγελμά τους	1.884	0,06	7.182	0,20	46.644	1,20	82.550	1,78
Δε δήλωσαν επάγγελμα	176.148	5,40	46.214	1,31	140.566	3,62	109.923	2,38
Σύνολο	3.258.528	100	3.543.797	100	3.886.157	100	4.621.848	100

Β. Ντακούμης – Κ. Λάμνιαν

Πίνακας 5. Διαχρονική εξέλιξη επαγγελματιών του Συμβολικού Ελέγχου

Έτος Απογραφής	Σύνολο	Διαφορά 1971-1981	Διαφορά 1981-1991	Διαφορά 1991-2001	Διαφορά 1971-1991	Διαφορά 1971-2001
1971	314.760	176.790 (+56,17 %)			383.636 (+ 121,88%)	521.645 (+ 165,73%)
1981	491.550		206.846 (+42,08 %)			
1991	698.396			138.009 (+ 19,76 %)		
2001	836.405					

Πίνακας 6. Διαχρονική εξέλιξη επαγγελματιών της παραγωγής

Έτος Απογραφής	Σύνολο	Διαφορά 1971-1981	Διαφορά 1981-1991	Διαφορά 1991-2001	Διαφορά 1971-1991	Διαφορά 1971-2001
1971	2.674.624	115.299 (+4,31 %)			-21.559 (- 0,81 %)	347.559 (+ 12,99%)
1981	2.789.923		-136.858 (- 4,91 %)			
1991	2.653.065			369.118 (+ 13,91%)		
2001	3.022.183					

Πίνακας 7. Αναλογία των παραγόντων του συμβολικού ελέγχου κατ' έτος απογραφής

Περιγραφή παραγόντων	1971		1981		1991		2001		Διαφορά 1971-2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Ρυθμιστές	24.516	7,79	32.080	6,53	42.666	6,11	47.746	5,71	23.230	+94,75
Επιδιορθωτές	45.772	14,54	87.508	17,80	138.089	19,77	150.554	18,00	104.782	+228,92
Αναπαραγωγοί	54.180	17,22	97.944	19,93	160.002	22,91	213.259	25,50	159.079	+293,61
Μεταδότες	17.436	5,54	30.467	6,20	48.921	7,00	70.038	8,37	52.602	+301,69
Διαμορφωτές	2.052	0,65	6.155	1,25	9.196	1,32	15.993	1,91	13.941	+679,39
Εφαρμοστές	170.804	54,26	237.396	48,29	299.522	42,89	338.815	40,51	168.011	+98,36
Σύνολο	314.760	100	491.550	100	698.396	100	836.405	100		

Πίνακας 8. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες του οικονομικά ενεργού πληθυσμού

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001		Διαφορά 1971-2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	158.804	4,87	384.242	10,84	635.230	16,35	993.813	21,50	835.009	+525,81
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	588.584	18,06	634.997	17,93	1.513.522	38,95	2.344.845	50,74	1.756.261	+298,39
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	1.523.060	46,74	1.942.357	54,81	1.445.266	37,18	1.144.117	24,75	378.943	-24,88
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	906.260	27,81	575.674	16,24	292.139	7,52	139.073	3,01	767.187	-84,65
Δε δήλωσαν	81.820	2,52	6.527	0,18	0	0	0	0	81.820	-100,00
Σύνολο	3.258.528	100	3.543.797	100	3.886.157	100	4.621.848	100		

Πίνακας 9. Κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σε 2 εκπαιδευτικά επίπεδα

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια - Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	747.388	22,93	1.019.239	28,77	2.148.752	55,30	3.338.658	72,24
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση - Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	2.429.320	74,55	2.518.031	71,05	1.737.405	44,7	1.283.190	27,76
Δε δήλωσαν	81.820	2,52	6.527	0,18	0	0	0	0
Σύνολο	3.258.528	100	3.543.797	100	3.886.157	100	4.621.848	100

B. Ντακούμης – Κ. Λάμνιαν

Πίνακας 10. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	127.292	40,44	266.068	54,12	402.507	57,63	547.991	66,29
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	132.516	42,10	131.834	26,82	235.848	33,77	268.215	32,44
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	43.932	13,96	86.365	17,57	55.773	7,99	10.323	1,25
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	8.932	2,84	5.803	1,18	4268	0,61	200	0,02
Δε δήλωσαν	2088	0,66	1480	0,31	0	0	0	0
Σύνολο	314.760	100	491.550	100	698.396	100	826.729	100

Πίνακας 11. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες των επαγγελματιών της παραγωγής

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	12.768	0,48	57.023	2,04	114.243	4,3	216.859	7,16
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	384.560	14,37	391.944	14,05	983.039	37,05	1.634.373	54,07
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	1.382.932	51,71	1.778.217	63,74	1.284.313	48,42	1.044.099	34,57
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	824.152	30,81	559.229	20,04	271.470	10,23	126.852	4,20
Δε δήλωσαν	70.212	2,63	3510	0,13	0	0	0	0
Σύνολο	2.674.624	100	2.789.923	100	2.653.065	100	3.022.183	100

Πίνακας 12. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες της κατηγορίας «Ρυθμιστές» των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	14.788	60,32	25.141	78,37	34.708	81,35	42.703	89,44
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	5.384	21,96	2.061	6,42	4.923	11,54	3.354	7,02
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	3.584	14,62	4.767	14,86	2.833	6,64	1.689	3,54
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	520	2,12	77	0,24	202	0,47	0	0,00
Δε δήλωσαν	240	0,98	34	0,11	0	0,00	0	0,00
Σύνολο	24.516	100	32.080	100	42.666	100	47.746	100

Πίνακας 13. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες της κατηγορίας «Επιδιорθωτές» των επαγγελμάτων του συμβολικού ελέγχου

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	25.288	55,25	66.942	76,50	100.016	72,42	108.612	77,10
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	10.724	23,43	8.110	9,27	27.627	20,01	32.265	22,90
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	7.016	15,33	10.968	12,53	9.693	7,02	1	0,00
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	1.912	4,17	1.470	1,68	753	0,55	0	0,00
Δε δήλωσαν	832	1,82	18	0,02	0	0,00	0	0,00
Σύνολο	45.772	100	87.508	100	138.089	100	140.878	100

Πίνακας 14. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες της κατηγορίας «Αναπαραγωγικοί» των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	49.236	90,87	96.887	98,92	151.715	94,82	195.770	91,80
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	4.384	8,09	692	0,71	8.016	5,01	17.488	8,20
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	288	0,54	345	0,35	255	0,16	1	0,00
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	12	0,02	0	0,00	16	0,01	0	0,00
Δε δήλωσαν	260	0,48	20	0,02	0	0,00	0	0,00
Σύνολο	54.180	100	97.944	100	160.002	100	213.259	100

Πίνακας 15. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες της κατηγορίας «Μεταδότες» των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου

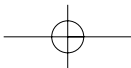
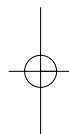
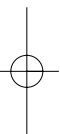
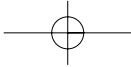
Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	2.704	15,51	11.326	37,17	20.411	41,73	31.539	45,03
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	7.876	45,17	9.829	32,26	22.452	45,89	37.130	53,02
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	5.072	29,09	8.344	27,39	5.411	11,06	1369	1,95
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	1472	8,44	774	2,54	647	1,32	0	0,00
Δε δήλωσαν	312	1,79	194	0,64	0	0,00	0	0,00
Σύνολο	17.436	100	30.467	100	48.921	100	70.038	100

Πίνακας 16. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες της κατηγορίας «Διαμορφωτές» των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	1971		1981		1991		2001	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	1.980	96,49	6.155	100,00	8.969	97,53	15.992	100,00
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	56	2,74	0	0,00	188	2,04	1	0,00
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	4	0,19	0	0,00	33	0,36	0	0,00
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	0	0,00	0	0,00	6	0,07	0	0,00
Δε δήλωσαν	12	0,58	0	0,00	0	0,00	0	0,00
Σύνολο	2.052	100	6.155	100	9.196	100	15.993	100

Πίνακας 17. Κατανομή στις εκπαιδευτικές βαθμίδες της κατηγορίας «Εφαρμοστές» των επαγγελματιών του συμβολικού ελέγχου

Εκπαιδευτικές βαθμίδες	19		19		19		20	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση	33.296	19,49	59.617	25,11	86.688	28,94	153.375	45,27
Δευτεροβάθμια εκπαίδευση	104.092	60,94	111.142	46,82	172.642	57,64	177.977	52,53
Πρωτοβάθμια εκπαίδευση	27.968	16,38	61.941	26,09	37.548	12,54	7.263	2,14
Δεν τελείωσαν την πρωτοβάθμια εκπαίδευση	5.016	2,94	3.482	1,47	2644	0,88	200	0,06
Δε δήλωσαν	432	0,25	1214	0,51	0	0,00	0	0,00
Σύνολο	170.804	100	237.396	100	299.522	100	338.815	100

Ελληνισμός, Κουμπερτέν και Ευρωποκεντρισμός στα πλαίσια του Σύγχρονου Ολυμπιακού Κινήματος

Δ. Χατζηγευσταθίου*

Περίληψη

Με την εξάπλωση του Νεο-κλασικισμού σε Βρετανία και Γαλλία, και του Ρομαντισμού στη Γερμανία, η αρχαία ελληνική παράδοση υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στους Ευρωπαϊκούς κύκλους στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Κατά την αναβίωση του σύγχρονου Ολυμπιακού κινήματος το 1894, η επίδραση των Ελληνικών αξιών και ιδανικών ήταν πολύ έντονη στο περιεχόμενο της ιδεολογίας του Ολυμπισμού. Το παρόν άρθρο εξετάζει τα βαθύτερα κίνητρα που οδήγησαν τον ιδρυτή των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων, Βαρώνο Πιέρ ντε Κουμπερτέν, να ενστερνιστεί τις αξίες του Ελληνισμού προκειμένου να διασφαλίσει την εύνοια των ισχυρών κύκλων της Ευρωπαϊκής *bourgeois* κοινωνίας.

Λέξεις κλειδιά: Ελληνισμός, Ευρωποκεντρισμός, Κουμπερτέν, Ολυμπισμός.

1. Εισαγωγή

Η έννοια 'Ελληνισμός' απευθύνεται στο σύγχρονο πολιτιστικό και φιλοσοφικό σύστημα ιδεών που ξεκίνησε από την αρχαία Ελλάδα και εξαπλώθηκε σε άλλους πολιτισμούς και γεωγραφικά εδάφη κυρίως κατά την περίοδο 333 π.Χ (τα χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου) έως το 63 π.Χ (όταν η

Δ. Χατζηευσταθίου

Ρώμη άρχισε να κυριεύει τον Ευρωπαϊκό κόσμο). Η λατρεία για τις Ελληνικές αξίες στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν τόσο μεγάλη που κάποιοι ιστορικοί αναφέρονται σε αυτές ως 'Ελληνικός τρόπος' ('Hellenic madness')¹. Οι αρχαίοι Έλληνες έχουν χαρακτηριστεί ως 'προηγμένη' φυλή που ανέπτυξε έναν πολιτισμό που αναγνώριζε την αξία των τεχνών, του ιδανικού της δημοκρατίας (ο θεσμός της πόλης-κράτους), των φιλοσοφικών αναζητήσεων και της εκλογικευμένης σκέψης². Ο ιδρυτής του σύγχρονου Ολυμπιακού κινήματος, Γάλλος αριστοκράτης Βαρώνος Πιέρ ντε Κουμπερτέν, εξέφραζε πάντοτε με ιδιαίτερα διαχυτικό τρόπο το δικό του θαυμασμό για τις αξίες και τα ιδανικά του Ελληνισμού. Με ιδιαίτερη έμφαση τόνιζε ότι η ολοκλήρωση της ανθρώπινης αυτο-πραγμάτωσης θα έλθει μόνο μέσω της επαφής με τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας που ξεπερνά τις σύγχρονες δομές της κοινωνίας.

Η πίστη μου στον Ελληνισμό, στο μέλλον του και τη συνεχόμενη καρποφορία του, έχει γίνει πιο στέρεα από ποτέ τα τελευταία σαράντα χρόνια. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού μου βλέπω καθαρά – καθώς τα απογεύματα είναι γνωστά για τη σύντομη αλλά και έντονη σαφήνεια που προσφέρουν στο τέλος της ημέρας – ότι πάνω και πέρα από κάθε μοντέλο διακυβέρνησης, οικονομικών οργανισμών και διπλωματικών επαφών – ίσως πάνω από κάθε τι, κάποιος θα μπορούσε να υποστηρίξει – πρέπει να βασιλεύει η τρίπτυχη αρμονία [σώμα, πνεύμα και ψυχή] που για πρώτη φορά ορίστηκε από τον Ελληνισμό.³

Αξίζει να αναφερθεί ότι η συνύπαρξη της ελληνικής αρμονίας, στην οποία αναφέρεται ο Κουμπερτέν δεν ήταν τρίπτυχος αλλά διττή. Το τρίπτυχο «σώμα, πνεύμα και ψυχή» είναι πλωτονικό (Πλωτίνος κ.ά) και αυτό γνώριζε ο Κουμπερτέν και αποτέλεσε τη βασική πηγή έμπνευσής του για την αναβίωση του σύγχρονου Ολυμπιακού κινήματος. Η πεποίθησή του ήταν ότι αυτές οι αξίες δεν απευθύνονταν στο μακρινό παρελθόν αλλά στο παρόν και στο μέλλον της σύγχρονης κοινωνίας.

Ελληνισμός ξανά! Συνηθίζαμε να πιστεύουμε ότι ο Ελληνισμός ήταν στοιχείο του παρελθόντος, μια νεκρή έννοια, που ήταν αδύνατο να αναβιώσει και να εφαρμοστεί στις τρέχουσες συνθήκες. Αυτό είναι λάθος. Ο Ελληνισμός είναι κομμάτι του μέλλοντος. Η φιλοσοφία ζωής του είναι κατάλληλη και προσαρμοσμένη στη σύγχρονη ύπαρξη. Αυτός ακριβώς είναι και ο λόγος που ο αθλητισμός είναι απαραίτητο συστατικό της σύγχρονης προόδου.⁴

Πέρα όμως από το θαυμασμό του για τις αξίες του Ελληνισμού, υπήρξαν και άλλοι λιγότερο εμφανείς λόγοι που 'επέβαλαν' στον Κουμπερτέν τον ενστερνισμό των αξιών αυτών κατά την αναβίωση του σύγχρονου Ολυμπιακού κινήματος. Το παρόν άρθρο εξετάζει τα βαθύτερα κίνητρα που οδήγησαν τον ιδρυτή των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων να στηρίξει την ιδεολογία του Ολυμπισμού πάνω στις κλασσικές αξίες της Ελληνικής αρχαιότητας, τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια του κινήματος. Τα επιχειρήματα που αναφέρονται στο συγκεκριμένο άρθρο έχουν προκύψει από μια ευρύτερη εργασία που μελέτησε τις αλλαγές στην ιδεολογία του Ολυμπισμού από το 19ο μέχρι τον 21ο αιώνα, για τους σκοπούς της οποίας 201 συγγράμματα του Κουμπερτέν επεξεργάστηκαν και αναλύθηκαν. Από το σύνολο αυτών, δεκαεννιά κείμενα, αποσπάσματα των οποίων παρατίθενται στο παρόν άρθρο, περιελάμβαναν συγκεκριμένες αναφορές στα ιδεολογικά συστατικά στοιχεία του Ολυμπισμού και την επιρροή του Ελληνισμού στη σύσταση και σύνθεση αυτής της ιδεολογίας.

2. Η Αίγλη του Ελληνισμού και η Ευρωπαϊκή Bourgeois Κοινωνία

Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και κυρίως την ιδεολογία που τους συνόδευε, είναι σημαντικό να εξετάσουμε τις κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ευρώπη του 19ου αιώνα. Η σύσταση της 'σύγχρονης' κοινωνίας άρχισε από τον 15ο αιώνα, αλλά πολλές σημαντικές διαδικασίες που συνέβαλαν στον εκσυγχρονισμό των 'παραδοσιακών' δομών έλαβαν χώρα κατά το 18ο αιώνα, την περίοδο του Διαφωτισμού. Τέτοιες διαδικασίες ήταν για παράδειγμα η εκκοσμίκευση της πολιτείας και ο σταδιακός διαχωρισμός της από την εκκλησία, η γραφειοκρατικοποίηση και η σύσταση οργανισμών, καθώς και η εκλογίκευση της σκέψης⁵. Στο 19ο αιώνα το κλίμα του εκμοντερνισμού είναι ακόμη πιο εμφανές λόγω των ευρύτερων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών αλλαγών που ακολούθησαν της βιομηχανικής επανάστασης. Η παραδοσιακή αγροτική κοινωνία άρχισε να αντικαθίσταται από μια ολόενα και περισσότερο βιομηχανική κοινωνία όπου νέες κοινωνικές τάξεις με κύριο άξονα την οικονομική ισχύ

Δ. Χατζηευσταθίου

έκαναν την εμφάνισή τους. Οι συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων αντικατέστησαν με τη σειρά τους τις πολιτικές συγκρούσεις των διαφόρων δυνασθειών ή των νεοσύστατων κρατών που επικρατούσαν τα παλαιότερα χρόνια. Δίπλα στην παραδοσιακή τάξη της αριστοκρατίας εμφανίστηκε η νέα τάξη των *bourgeois*. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, η καινούρια αυτή 'ισχυρή' τάξη των βιομηχανοποιημένων κοινωνιών του 19ου αιώνα περιελάμβανε τους «υψηλούς αξιωματούχους των δικαστηρίων, της εκκλησίας, του στρατού και ναυτικού, τους δικαστές, το κοινοβούλιο και τους γραφειοκράτες. Συγκαταλέγονταν επίσης οι επικεφαλής των πανεπιστημιακών κολλεγίων και οι διευθυντές των *public schools*» (εξέχοντα ιδιωτικά σχολεία της Αγγλίας)⁶.

Μολονότι οι ταξικές συγκρούσεις συνδέονταν με οικονομικά συμφέροντα, οι ιδεολογικές συγκρούσεις ήταν εξίσου σημαντικές. Κατά συνέπεια, η εκπαίδευση των γόνων των *bourgeois* ήταν καθοριστική για την προετοιμασία τους ως τη μελλοντική γενιά της ισχυρής τάξης. Η επίδραση του κλασικισμού στα ιδιωτικά σχολεία της Ευρώπης ήταν παραπάνω από αισθητή. Ο Bowen αποδίδει αυτόν τον «εγκάρδιο εναγκαλισμό» του Ελληνισμού «στο νέο και ισχυρό ρόλο που έπαιζε ο Ελληνισμός στη διατήρηση της ιδεολογικής υπεροχής της ισχυρής τάξης»⁷. Οι κλασικές σπουδές των αρχαίων Ελληνικών και Λατινικών δεν αποτελούσαν απλώς κεντρικά ακαδημαϊκά αντικείμενα μελέτης αλλά αποσκοπούσαν στη διαμόρφωση του ήθους και ιδεών των νέων αυτής της καινούριας τάξης. Σχετικά με τον εναγκαλισμό των ιδεών αυτών από τους Άγγλους είχε δηλώσει ο Κουμπερτέν το 1890 το εξής,

Το ιδανικό – τόσο αγνό και τόσο πρακτικό, τόσο θεϊκό αλλά και τόσο ανθρώπινο – αυτός ήταν ο θεμέλιος λίθος του Ελληνικού συστήματος του οποίου ο τόσο τέλειος σχεδιασμός του είχε συνεπάρει τους Άγγλους όταν επιχειρούσαν να συνδέσουν μεγάλες ιδέες με το καθαρό και απλό νόημα της ζωής. Αυτό δεν είναι τυχαίο, το δίπτυχο αυτό χαρακτηριστικό τους [των Άγγλων], να έχουν τα μάτια τους στραμμένα στον ουρανό αλλά επίσης να χάνονται στους ουραμούς...αυτή η διπλή τάση τους που τους κάνει να ξεκουράζονται από τις επιχειρησιακές τους δραστηριότητες με την ανάγνωση του Πλούταρχου ή Ομήρου.⁸

Όπως έχει τονίσει η συγγραφέας και σε άλλες μελέτες της⁹, ο θαυμασμός του Κουμπερτέν για την Αγγλία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με το εθνικό του φρόνημα και τη βαθιά του πίστη στην ιμπεριαλιστική πολιτική της Γαλλίας. Είναι εμφανές ότι ο Κουμπερτέν αναφέρεται στη νέα

αυτή τάξη της Αγγλικής κοινωνίας που ασχολούνταν με επιχειρήσεις και οικονομικές επενδύσεις αλλά εμπνεόταν από τα ιδανικά της αρχαίας Ελλάδας. Αυτό αποτελούσε κομμάτι μιας ευρύτερης προσπάθειάς του να συντονίσει έναν κοινωνικό μετασχηματισμό της Γαλλίας που θα βασιζόταν στα αθλητικά ιδεώδη και τις Ελληνικές αξίες όπως τις είχε προσαρμόσει η επεκτατική και στρατιωτικά ισχυρή Αγγλία στο εκπαιδευτικό της πρόγραμμα. Έτσι ο Κουμπερτέν επισκεφτόταν πολύ συχνά προκειμένου να ανακαλύψει τα λόγους που συντελούσαν στη τόσο μεγάλη επιτυχία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας (σε αντίθεση με τη φθίνουσα πορεία της αντίστοιχης Γαλλικής, ιδιαίτερα μετά την ήττα της Γαλλίας στο Φραγκο-Προυσικό πόλεμο το 1870). Ο Κουμπερτέν είχε καταλήξει ότι η παιδεία της Αγγλίας, που βασιζόταν σε ένα συνδυασμό των κλασικών σπουδών με αθλητικές αξίες, αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα της εξάπλωσης της δύναμής της. Θαύμαζε μάλιστα ιδιαίτερα το διευθυντή του Rugby School (ενός από τα πιο γνωστά *Public Schools*), Thomas Arnold, ο οποίος είχε κάποτε δηλώσει χαρακτηριστικά:

Το πνεύμα των Ελλήνων όπως διακρίνεται σε όλα τα μέρη των θεσμών τους είναι ακριβώς σαν το δικό μας (...) είναι ουσιαστικά συμπατριώτες μας και συνεπώς βλέποντας με τα ίδια μας τα μάτια μας αυτό που δεν μπορούμε να δούμε για τους εαυτούς μας, τα συμπεράσματά τους έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα πάνω στις δικές μας περιστάσεις, ενώ οι πληροφορίες που μας παρέχουν έχουν την ομορφιά της καινοτομίας και όλη την αξία των νέων και σημαντικών γεγονότων, αντανακλώντας τα εξαιρετικά επτεύγματα της φύσης του πολιτισμένου ανθρώπου.¹⁰

Η συσχέτιση της αρχαίας Ελληνικής σκέψης με την αντίστοιχη Ευρωπαϊκή αποτελεί ένα μεγάλο θέμα προς συζήτηση το οποίο θα αναλύσουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Είναι όμως αναμφισβήτητο από όλα τα παραπάνω ότι ο Ελληνισμός κατείχε κεντρική θέση στη συνείδηση των Ευρωπαίων και ιδιαίτερα αυτών που ανήκαν στην τότε αναρριχόμενη, οικονομικά ισχυρή νέα κοινωνική τάξη. Ο Ελληνισμός υπήρξε κεντρικός άξονας και της ιδεολογίας του Ολυμπισμού, που αναγεννήθηκε το 1894 στο σύνοδο που διοργάνωσε ο Κουμπερτέν στη Σορβόνη της Γαλλίας. Όπως περιγράφει με χαρακτηριστικό τρόπο ο ίδιος,

Ένα λεπτό συναίσθημα εξαπλώθηκε στο αμφιθέατρο σαν να μας επισκεπτόταν από το μακρινό παρελθόν η αρχαία ευρυθυμία. Με αυτόν τον τρόπο ο Ελληνισμός διαπέρασε την τεράστια αίθουσα. Από εκείνη τη στιγμή

Δ. Χατζηευσταθίου

μή ήταν σίγουρο ότι το συνέδριο είχε τη μοίρα να πετύχει. Ήξερα ότι τώρα κανένας δε θα ψήφιζε ενάντια στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων.¹¹

Επίσης έχει αναφέρει αλλού,

Επιθυμητή θα ήταν η διοργάνωση αγώνων σε περιοδικούς κύκλους, στους οποίους οι αθλητικές κοινωνίες όλων των εθνικοτήτων θα έστελναν αντιπροσώπους τους και που αυτές οι συναντήσεις θα τελούσαν υπό την αιγίδα του μοναδικού πολιτισμού που θα τους προσέδιδε αξεπέραστο κύρος και δόξα: «υπό την αιγίδα της Κλασικής Αρχαιότητας!» Προκειμένου να το επιτύχω αυτό έπρεπε να επαναφέρω τους «Ολυμπιακούς Αγώνες». Αυτό το όνομα μας επιβλήθηκε, μας ήταν τελείως αδύνατο να εφεύρουμε οποιοδήποτε άλλο.¹²

Όπως τονίζει ο Tomlinson, ο Κουμπερτέν, προκειμένου να εκπληρώσει τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του και να εξασφαλίσει την επιτυχία της αναβίωσης των Αγώνων «επιδόθηκε σε υπερβολές, διοργανώνοντας το συνέδριο στο Παρίσι το 1894¹³.

Χορωδίες έψαλαν τον ύμνο του Απόλλωνα ανεγειρμένο στους Δελφούς. Η επίδραση ήταν ιδιαίτερα συγκινητική. Σε μια από αυτές τις στιγμές που η μουσική μας κάνει να χάνουμε τα λόγια μας, για λίγα δευτερόλεπτα αυτοί που είχαν συγκεντρωθεί στο Παρίσι αισθάνθηκαν την αρχαιότητα σε όλο της το μεγαλείο. Από εκείνη τη στιγμή και μετά, κύριοι, η Ελληνική διάνοηση ήταν ανάμεσά μας, μεταμορφώνοντας ένα ταπεινό συνέδριο για τον αθλητισμό σε μια αναζήτηση για ηθική βελτίωση και κοινωνική ειρήνη. Ο σκοπός μου είχε μόλις επιτευχθεί.¹⁴

Ο ενστερνιασμός των αξιών του Ελληνισμού από τον Κουμπερτέν πρέπει να εξεταστεί στα ευρύτερα πλαίσια των κοινωνικο-πολιτικών δομών της εποχής. Ο Κουμπερτέν διοργάνωσε ένα συνέδριο το 1894 στη Σορβόνη της Γαλλίας προσκαλώντας κυρίως στενούς επιφανείς φίλους του από διάφορα Ευρωπαϊκά κράτη που μεταξύ άλλων ήταν και ο Ιωάννης Φωκιανός ο οποίος έδωσε το φάκελλο στο Δημήτριο Βικέλα που κατόπιν αυτοβούλως πρότεινε την Αθήνα ως τον τόπο διοργάνωσης των πρώτων σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων. Η επίσημη δικαιολογία του Κουμπερτέν για την σύγκληση της σύσκεψης ήταν ότι απαιτείτο συζήτηση για την επίλυση του θέματος του «ερασιτεχνισμού» (που είχε κυρίως προκύψει ύστερα από την ενασχόληση της εργατικής τάξης με τον αθλητισμό). Στο

τελικό πρόγραμμα όμως ο Κουμπερτέν πρόσθεσε σχεδόν την τελευταία στιγμή ως θέμα του συνεδρίου και την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, μια ιδέα που είχε αρχίσει να οραματίζεται τα τελευταία χρόνια¹⁵. Με έξυπνες στρατηγικές κινήσεις και πολιτικούς ελιγμούς κατάφερε να συνθέσει στο συνέδριο μια επιτροπή που θα εξυπηρετούσε τα δικά του συμφέροντα και προσωπικά σχέδια.

Τώρα εδώ που γράφω, έχω μπροστά μου το πρόγραμμα του συνεδρίου του 1894 σε δυο διαφορετικές εκδοχές που μεταξύ τους απέχουν δέκα μήνες. Επικεφαλής ήταν μια αμετακίνητη τριάδα αποτελούμενη από τα εξής τρία μέλη: C. Herbert, Γραμματέα του Ερασιτεχνικού Αθλητικού Συνδέσμου (*Amateur Athletic Association*), για τη Μ. Βρετανία και τη Βρετανική Αυτοκρατορία, τον W.M. Sloane, καθηγητή στο πανεπιστήμιο του Πρίνστον, για την Αμερικάνικη ήπειρο - και τον εαυτό μου για τη Γαλλία και την υπόλοιπη Ευρώπη. Αυτή η ασυνήθιστη γεωγραφική ταξινόμηση αποσκοπούσε αποκλειστικά στο να απλουστεύσει τη δική μου προπαγάνδα. Οι άλλοι δυο συνάδελφοι είχαν αποδεχτεί μόνο και μόνο για να με ευχαριστήσουν¹⁶.

Τα μέλη της νεοσύστατης Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής ήταν πρεσβευτές του Ολυμπισμού στις χώρες τους και όχι πρεσβευτές των κρατών τους στο Ολυμπιακό κίνημα προς αποφυγή έξαρσης εθνικιστικών συναισθημάτων και εξυπηρέτησης κυβερνητικών συμφερόντων¹⁷. Ήταν όμως και άτομα με ισχυρή οικονομική θέση και ανεξαρτησία που τους επέτρεπε να ασχολούνται με το Ολυμπιακό κίνημα στον ελεύθερο χρόνο τους και να ταξιδεύουν σε μακροχρόνια και δαπανηρά ταξίδια στα πλαίσια του κοσμοπολίτικου κλίματος της εποχής για την προώθηση των Ολυμπιακών αξιών του διεθνισμού και της αλληλοκατανόησης των λαών. Προκειμένου να κερδίσει την εύνοια τους και την τόσο σημαντική υποστήριξή τους στο προσωπικό του όραμα να αναβιώσει τους Αγώνες, ο Κουμπερτέν αποφάσισε να δώσει έμφαση σε γνώριμες σε αυτούς αξίες έμμεσα συνδεδεμένες με την υπεροχή και εξουσία, που θα προσέλκυαν την προσοχή και το ενδιαφέρον τους.

Ο μόνος τρόπος να διασφαλίσω την όποια, σχετικά μακροχρόνια, επιβίωση της αθλητικής αναγέννησης που ήταν ακόμη στα γεννοφάσκια της ήταν να υπερτονίσω την απέραντη αίγλη της Ελληνικής αρχαιότητας πάνω στην επίκαιρη τάση της 'Αγγλομανίας', μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο, ως κάποιιο βαθμό, την όποια αντίδραση των μαθητών του κλασικισμού και να επιβάλλω στον κόσμο ένα σύστημα του οποίου η φήμη ξεπερνούσε όλα τα εθνικά σύνορα.¹⁸

Δ. Χατζηευσταθίου

Με αυτόν τον τρόπο ο Ολυμπισμός συνδέθηκε με τον Ελληνισμό που μόλις είχε αναβιώσει στους ισχυρούς Ευρωπαϊκούς κύκλους, καθώς και με ιδανικά και αξίες του Αγγλοσαξονισμού που παρέπεμπαν στην επιτυχία και υπεροχή της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Μια τέτοια επιλεκτική προσέγγιση των συστατικών στοιχείων της Ολυμπιακής ιδεολογίας αποτελούσε μέρος μια καλά προετοιμασμένης στρατηγικής του Κουμπερτέν να εξασφαλίσει τη συμπαράσταση ισχυρών παραγόντων της εξουσίας, που θα διασφάλιζε και την εκπλήρωση του προσωπικού του οράματος.

3. Ο Ελληνισμός ως Ευρωποκεντρική Έννοια

Η υιοθέτηση των αξιών του Ελληνισμού από τον Κουμπερτέν πρέπει επίσης να εξεταστεί στα πλαίσια της δημοφιλούς άποψης ανάμεσα στους Ευρωπαϊκούς κύκλους του 19ου αιώνα ότι η αρχαία Ελλάδα, που γέννησε τις αρχές της δημοκρατίας και τις πολιτείες, αποτελούσε τις ρίζες της Ευρώπης και του Δυτικού πολιτισμού. Η εποχή της αρχαίας Ελλάδας αντιμετωπιζόταν ως η «αθώα παιδική ηλικία του Δυτικού πολιτισμού» που χαρακτηριζόταν από αξίες όπως «αγνότητα, δύναμη, τιμιότητα και αιωνιότητα»¹⁹. Έχει όμως επίσης υποστηριχθεί ότι η αρχική, μυθολογική Ευρώπη (κόρη ενός βασιλιά των Φοινίκων) προέρχεται από την Ανατολή και δεν έχει σχεδόν καθόλου σχέση με τη σύγχρονη Ευρώπη που γεωγραφικά βρίσκεται βορειο-δυτικά της Ελλάδας, περιοχή που οι Αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν ότι οι κάτοικοί της στερούνταν πολιτισμό, πολιτική και ανθρώπινη συνείδηση. Ο Bernal διατείνεται ότι οι αρχαίοι Έλληνες υπήρξαν απόγονοι των αρχαίων Αιγυπτίων και Φοινίκων, άποψη που συγκρούεται με την Ευρωπαϊκή κατασκευή του Ελληνισμού του 19ου αιώνα²⁰. Παρόμοιο επιχείρημα έχει αναπτύξει και ο Dussel,

Αυτό που έγινε σύγχρονη Ευρώπη τοποθετείται πέρα από τον ορίζοντα της Ελλάδας και συνεπώς δεν υπάρχει περίπτωση να συμπίπτει με αυτό που αρχικά αποκαλούνταν Ελλάδα (...) Αναφέρομαι σε αυτό προκειμένου να τονίσω ότι η γραμμική διαχρονική σχέση μεταξύ Ελλάδας – Ρώμης – Ευρώπης είναι μια ιδεολογική κατασκευή που μπορεί να ανιχνευθεί στα χρόνια του Γερμανικού Ρομαντισμού του 18ου αιώνα.²¹

Οι Soysal και Antonίου έχουν υπογραμμίσει ότι το Ρωμείο παρελθόν της Ελλάδας – παρελθόν της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, της Χριστιανικής Ορθοδοξίας και του Οθωμανικού ζυγού – καθώς και η γεωγραφική της τοποθεσία στην περιφέρεια της σύγχρονης Ευρώπης ‘μολύνουν’ τον Ευρωπαϊκό εκμοντερτισμένο χαρακτήρα της με ανατολικά στοιχεία²². Στα τέλη του 19ου αιώνα και μετά τον Ελληνικό Απελευθερωτικό Αγώνα, το ερώτημα που είχε γεννηθεί ήταν πώς να προσδιορισθεί η ταυτότητα της Ελλάδας σε μια εποχή μετα-κλασική, μετα-Βυζαντινή και μετά-Οθωμανική. Οι συγκρούσεις ήταν κυρίως κοινωνικο-πολιτικές και ιδεολογικές μεταξύ των φιλελεύθερων ιδεών του Δυτικού Διαφωτισμού και της Ανατολικής παράδοσης της Ορθοδοξίας. Ως αποτέλεσμα δημιουργήθηκε ένα κράμα κλασικού Ελληνισμού και Βυζαντινής Χριστιανοσύνης, η Ελληνο-Χριστιανοσύνη (*Helleno-Christianity*), όρος που εξέφραζε την ιστορική και πολιτιστική συνέχεια της Αρχαίας Ελλάδας, μέσω του Βυζαντίου, με τη σύγχρονη Ελλάδα²³. Ο Κουμπερτέν όμως συνδέει την Αρχαία Ελλάδα με τη σύγχρονη Ευρώπη, τονίζοντας ότι τέτοιοι δεσμοί πρέπει να μην παραμελούνται αλλά να ενισχύονται.

Κανείς δεν ήθελε να δει τον κρίκο που συνέδεε την αρχαιότητα, τη Βυζαντινή περίοδο και τη σύγχρονη εποχή που απροσδόκητα ανέτειλε.²⁴ Σήμερα όμως αυτοί που είναι στην πρώτη σειρά των πραγμάτων, αλλά και οι λιγότερο ενημερωμένοι, αρχίζουν να καταλαβαίνουν τη δύναμη της Ελληνικής ενότητας και πόσο η κινητήριος δύναμη του σημερινού Ελληνισμού είναι ίδια με αυτή των παλαιών χρόνων. Η Ευρώπη και ο κόσμος όλος χρειάζεται αυτή τη δύναμη! Μακάρι να ανατείλει, να καρποφορήσει και να είναι αναζωογονητική! Ζήτω Ελλάς!²⁵

Ο διχοτομημένος ρόλος της Ελλάδας στην παγκόσμια ιστορία μπορεί να ερμηνευθεί με δύο διαφορετικές οπτικές της περιόδου του εκμοντερνισμού (*modernity*). Η πρώτη είναι Ευρωποκεντρική και τοποθετεί τις σημαντικότερες παγκόσμιες εξελίξεις στα στενά γεωγραφικά και χρονικά όρια της Ευρώπης του 18ου αιώνα. Όπως έχει υποστηρίξει ο Habermas, «τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα που συνετέλεσαν στη δημιουργία της [σύγχρονης] υποκειμενικότητας είναι η Αναγέννηση, ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση»²⁶. Άλλες πολιτιστικές διεργασίες που συνήθως προστίθενται στα πλαίσια αυτής της οπτικής είναι η Ιταλική Αναγέννηση και ο σχηματισμός του Αγγλικού κοινοβουλίου. Με παρόμοιο τρόπο, ο Κουμπερτέν δίνει έμφαση σε γεγονότα που συνέβησαν στην Ευρώπη ή που ελέγχονταν από την Ευρώπη (όπως για παράδειγμα η αποικιοκρατία στην Αφρική).

Δ. Χατζηευσταθίου

Αγαπητοί κύριοι, από τα πολλά γεγονότα που έχουν καταπλήξει το 19ο αιώνα, από την εξαιρετική εποχή που σηματοδότησε την έναρξή της μέχρι τις κοινωνικές διαταραχές που την ταρακούνησαν, σε τρία από αυτά τα γεγονότα μπορούμε να προσδώσουμε το επίθετο «καταπληκτικά». Έχουμε δει τη Γερμανία και τη Γαλλία να ενώνονται, τη Δημοκρατία των Ηνωμένων Πολιτειών να αναπτύσσεται με κολοσσιαίο τρόπο και επίσης έχουμε δει το φως του πολιτισμού να ανατέλλει στην απέραντη ήπειρο της Αφρικής.²⁷

Ο Dussel αποκαλεί τέτοιες απόψεις «Ευρωποκεντρικές», γιατί «αντιμετωπίζουν ενδο-Ευρωπαϊκά φαινόμενα ως εφελήρια της περιόδου του εκμοντερνισμού, ενώ οι όποιες εξηγήσεις για την μετέπειτα εξέλιξη αυτής της εποχής δεν αναφέρουν τα γεγονότα που συνέβησαν εκτός Ευρώπης»²⁸. Ακόμη και όταν ο Κουμπερτέν αναφέρεται σε μη Ευρωπαϊκούς πολιτισμούς, δεν αποφεύγει να τους συσχετίσει με τη Δύση,

Όσο για την Ιαπωνία, είναι ένας εκπληκτικός λαός που, ενώ πιστεύαμε ότι ήταν παγωμένος στα βάθη ενός αρχαίου πολιτισμού, έχει ξαφνικά αναγεννηθεί και εισέλθει με όλα του τα εφόδια, εάν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτήν την έκφραση, στην πολύπλοκη ύπαρξη του Δυτικού κόσμου.²⁹

Ο King υποστηρίζει ότι το 'μοντέρνο' και ιδιαίτερα ο 'μοντερνισμός' είναι όροι και έννοιες που χρησιμοποιούνται προκειμένου να περιγράψουν συγκεκριμένες τάσεις και κινήματα στο χώρο των Τεχνών, κυρίως στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, χωρίς να αντιμετωπίζουν το παγκόσμιο σύστημα ως μια ολότητα³⁰. Στα πλαίσια αυτής της σκέψης, θεωρήθηκε δεδομένος και ο συνδεδετικός κρίκος που ενώνει την κλασική Ελλάδα με τη σύγχρονη Ευρώπη. Η Ευρωποκεντρική αυτή θέση – που αρχικά διαμορφώθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα από τους Γάλλους και Άγγλους Διαφωτιστές και τους Γερμανούς Ρομαντιστές – έδωσε μια διαφορετική ερμηνεία της παγκόσμιας ιστορίας και όπως υπογραμμίζει ο Dussel «τοποθέτησε την Ευρώπη στο παρελθόν και επιχείρησε να δείξει ότι ουσιαστικά οτιδήποτε είχε συμβεί τότε συνετέλεσε στο να γίνει η Ευρώπη, όπως θα έλεγε και ο Hegel, το τέλος και το κέντρο της παγκόσμιας ιστορίας»³¹.

Υπάρχει όμως και μια διαφορετική εξήγηση της παγκόσμιας ιστορίας που δεν ενστερνίζεται τη διχοτόμηση μεταξύ 'μοντέρνας Δύσης' και παραδοσιακών 'Άλλων' πολιτισμών (*the 'West' and the 'Rest'*). Σύμφωνα με αυτή τη δεύτερη άποψη, δεν υπήρχε παγκόσμια ιστορία με την εμπειρική έννοια πριν από το 1492, καθώς αυτή η χρονολογία σηματοδοτεί (του-

λάχιστον για τον Wallerstein) την αρχή του παγκόσμιου συστήματος (με την επέκταση της Πορτογαλίας και την ανακάλυψη της Αμερικής από τους Ισπανούς)³². Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου το 15ο αιώνα, που μέσω ενός Ευρωποκεντρικού πρίσματος μπορεί να χαρακτηριστεί ως το πρώτο στάδιο της περιόδου του εκμοντερνισμού, η Ισπανία έγινε το πρώτο 'μοντέρνο' κράτος (με κεντρική κυβέρνηση που ένωσε τη χερσόνησο, εθνικό στρατό και διακριτούς ρόλους εκκλησίας-κράτους). Οι μεταγενέστερες Ευρωπαϊκές δυνάμεις της Αγγλίας και της Γαλλίας αντικατέστησαν την Ισπανία και τη Πορτογαλία ως ηγεμονικές δυνάμεις στο 'δεύτερο στάδιο της περιόδου του εκμοντερνισμού', που ξεκίνησε το 18ο αιώνα με το Διαφωτισμό. Στα πλαίσια της ερμηνείας της παγκόσμιας ιστορίας από έναν ευρύτερο, μη Ευρωποκεντρικό άξονα, η Ελληνική ταυτότητα διαφοροποιείται από αυτή της σύγχρονης Ευρώπης και θεωρείται ότι δε διαγράφεται μια γραμμική πορεία μεταξύ της κλασσικής Ελλάδας και της Λατινικής Ευρώπης. Η Δύση αποτελούνταν από εδάφη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπου μιλούσαν τα Λατινικά (τα ανατολικά σύνορα της οποίας ήταν οι σημερινές περιοχές της Κροατίας και Σερβίας) και συνεπώς περιελάμβανε τη Βόρειο Αφρική. Η Δύση ήταν σε σύγκρουση με την Ανατολή, την Ελληνική Αυτοκρατορία, όπου μιλούσαν τα Ελληνικά και αποτελούνταν από την Ελλάδα και την Ασία (την περιοχή της Ανατολίας) και τα Ελληνιστικά βασίλεια. Το Βυζάντιο ήταν πολυεθνικό και ανάμεσά τους ήταν και Έλληνες και όπως αναφέρει και ο Σβορώνος (1972)³³, οι Βυζαντινοί μετά τις σταυροφορίες αυτοαποκαλούνταν 'ρωμιοί' αλλά είχαν μεγάλη διαφορά από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους.

4. Κουμπερτέν, Σύγχρονη Ελληνική Ταυτότητα και Ολυμπιακές Αξίες

Ο Prevelakis υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου οι Ελληνόγλωσσοι Χριστιανοί συνέθεταν την ταυτότητά του κυρίως με βάση τη θρησκεία τους και όχι την καταγωγή τους από την αρχαία Ελλάδα, που ήταν μια κοινότητα του παρελθόντος την οποία είχαν επαναφέρει στο προσκήνιο οι κλασικιστές της Δυτικής Ευρώπης για τα δικά τους συμφέροντα³⁴. Είναι αναμφισβήτητο είναι ότι η ταυτότητα της σύγχρονης Ελλάδας αποτελεί ένα πλέγμα διαφορετικών στοιχείων που

Δ. Χατζηευσταθίου

απορρέουν από το πολυδιάστατο παρελθόν της. Δύσκολα κάποιος μπορεί να αμφισβητήσει το γεγονός ότι η γεωγραφική θέση της Ελλάδας, στα σύνορα της Ευρώπης με την Ασία, αλλά και η ιστορική της πραγματικότητα ως μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σύγχρονο κράτος της Ευρώπης, συνθέτουν μια ιδιαίτερα αντιφατική και μοναδική εθνική ταυτότητα. Για τους λόγους αυτούς είναι δύσκολο να θεωρηθεί ότι η Ελλάδα είναι ξεκάθαρο και αναπόσπαστο μέρος της Δύσης. Η σύγκρουση αυτή συνεχίζεται ακόμη και στον 21ο αιώνα και την πρόσφατη συζήτηση σχετικά με το εάν πρέπει να αναγράφεται το θρήσκευμα των πολιτών στις εθνικές ταυτότητες.

Ο υποτιθέμενος σύνδεσμος μεταξύ εθνικότητας και θρησκείας και το συμπέρασμα που απορρέει από αυτόν [τον σύνδεσμο], ότι δηλαδή το να είναι κάποιος Έλληνας σημαίνει ότι είναι και Χριστιανός Ορθόδοξος, τώρα διερωτάται...Ο 'Ελληνο-Χριστιανικός' σύνδεσμος στη σύγχρονη Ελληνική ταυτότητα εσωκλείει κάποιες αυτονότητες συγκρούσεις μεταξύ της Ορθόδοξης παράδοσης και των αναπτυσσόμενων τάσεων της εκκοσμίκευσης, μεταξύ της ανατολικής και δυτικής κληρονομιάς της Ελλάδας και μεταξύ της εθνικής και Ευρωπαϊκής της ταυτότητας.³⁵

Ο Κουμπερτέν, όπως διαφαίνεται από τα κείμενά του, ήταν γνώστης αυτού του διχοτομημένου χαρακτήρα της σύγχρονης Ελλάδας του 19ου αιώνα.

Από εδώ και πέρα ας αφήσουμε τον Ελληνισμό να κάνει ό,τι του αρέσει. Έχει μεγάλα νούμερα, την αίγλη της ιστορίας και την εξαιρετική βιολογία του να τον υποστηρίξουν. Κανένας άλλος Ανατολικός λαός δεν έχει τέτοια δικαιώματα στην εμπιστοσύνη της παγκόσμιας σφαίρας.³⁶

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα ο Κουμπερτέν χαρακτηρίζει τους Έλληνες 'Ανατολικό' λαό, αντικρούοντας τον ίδιο του τον εαυτό που σε διάφορα άλλα σημεία των συγγραμμάτων του τους συνδέει με την αρχαία Ελλάδα και τις ρίζες του Δυτικού πολιτισμού σύμφωνα πάντα με το κλίμα του Κλασικισμού και του Ρομαντισμού της περιόδου του. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι το παραπάνω απόσπασμα, το οποίο έγραψε ο Κουμπερτέν απευθυνόμενος στους Έλληνες το 1906, έχει γραφτεί σε μια περίοδο που οι διπλωματικές του σχέσεις με τους Έλληνες ήταν δι-αταραγμένες μετά την άρνησή του για τη μόνιμη τέλεση των Αγώνων στην Ελλάδα, αλλά και τους ελιγμούς του να απομακρύνει κάθε τέτοιο

ενδεχόμενο, λόγοι που τον έφεραν και σε σύγκρουση με τον Βικέλα. Πιθανόν να αποτελεί και έναν έμμεσο και διακριτικό τρόπο να 'θυμίσει' στους Έλληνες την 'Ανατολική' ταυτότητά τους σε μια περίοδο που η υπερέμφαση των αρχαίων Ελληνικών αξιών μέσω της τέλεσης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896 είχε προκαλέσει την έξαρση εθνικιστικών συμφερόντων που στέκονταν εμπόδιο στα μεγαλεπήβολα – και διεθνή – σχέδια του Κουμπερτέν. Η διαταραγμένη σχέση μεταξύ των Ελλήνων και του Κουμπερτέν αυτή την περίοδο είναι εμφανής στο παρακάτω απόσπασμα που γράφτηκε επίσης το 1906 και αφορά την τέλεση αγώνων στο μεσοδιάστημα των Ολυμπιακών Αγώνων, μια λύση που αρχικά πρότεινε ο ίδιος ο Κουμπερτέν προκειμένου να διαφυλάξει το διεθνή χαρακτήρα των 'δικών' του αγώνων αλλά που ουσιαστικά δεν υποστήριξε ποτέ.

Ο φόβος του να δω να καθυστερεί και πάλι η έναρξη αυτής της ιδέας [της εισαγωγής του καλλιτεχνικού προγράμματος των Ολυμπιακών Αγώνων] με οδήγησε στη διοργάνωση ενός 'Συμβουλευτικού Συνεδρίου στις Τέχνες, τα Γράμματα και τον Αθλητισμό' για την άνοιξη του 1906. Παράλληλα μου προσέφερε και μια πολύ καλή δικαιολογία να μην πάω στην Αθήνα, ένα ταξίδι που ήθελα να αποφύγω με κάθε τρόπο. Ακόμη και εάν οι σχέσεις μου με την Ελληνική Ολυμπιακή Επιτροπή ήταν σχετικά καλές, αυτό ήταν περισσότερο αποτέλεσμα μια συνειδητής προσπάθειας και από τις δυο πλευρές παρά κάποιας σημαντικής αλλαγής των θέσεών μας. Τελικά τι όνομα θα δινόταν σε αυτούς τους συμπληρωματικούς αγώνες; Πόσο συχνά θα τελούνταν; Η ιδέα των ενδιάμεσων αγώνων κάθε τέσσερα χρόνια, την οποία υποστήριξα μεν αλλά όχι με ένθερμο τρόπο, μπήκε στην άκρη. Στην Αθήνα τώρα σκέπτονταν να τελούν αυτούς τους αγώνες κάθε δέκα χρόνια, αλλά αυτό θα σήμαινε ότι το 1916 θα συνέπιπταν με τους Ολυμπιακούς... Όλα αυτά ήταν πολύ αβέβαια. Η κατάσταση θα ήταν ιδιαίτερα λεπτή. Σε οποιαδήποτε περίπτωση, πολλές εντάσεις και συγκρούσεις θα προέκυπταν κατά τη διάρκεια αυτών των αγώνων. Ήταν καλύτερο για όλους μας και για όλα να μην παρευρεθώ εκεί [στην Αθήνα].³⁷

Είναι συνεπώς φυσικό να προσπαθεί ο Κουμπερτέν να τονίσει στους Έλληνες τον 'Ανατολικό' χαρακτήρα τους σε μια εποχή που οι βλέψεις τους και η σύνδεσή τους με τους Ολυμπιακούς Αγώνες μέσω των αρχαίων Ελληνικών ιδεών και ιδανικών, που ο ίδιος ενθάρρυνε αρχικά, στέκονταν εμπόδιο στα δικά του σχέδια. Παρατηρούμε έτσι μια τάση του Κουμπερτέν να μεταβάλλει τις θέσεις του και να τις προσαρμόζει σύμ-

Δ. Χατζηευσταθίου

φωνα με το ακροατήριο αλλά και τις ευρύτερες συνθήκες που επικρατούσαν. Στο συνέδριο του 1894 υπογράμμισε με ιδιαίτερη έμφαση την επιρροή και συμβολή των Ελληνιστικών αξιών στην αναβίωση των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων και τη σύνθεση της ιδεολογίας του Ολυμπισμού ενώπιον των ισχυρών κύκλων της Ευρώπης, που ήταν έντονα επηρεασμένοι από τον Κλασικισμό της εποχής, υιοθετώντας μια Ευρωποκεντρική οπτική της 'γραμμικής σχέσης' μεταξύ αρχαίας Ελλάδας και Δυτικού πολιτισμού. Αυτό φυσικά, όπως προαναφέραμε, εξυπηρετούσε στη προσέλκυση του ενδιαφέροντος και τη διασφάλιση της εύνοιας των ισχυρών Ευρωπαίων φίλων του, υπερτονίζοντας αξίες με αίγλη και έξεχουσα σημασία σε μια εποχή που η Ευρώπη διαμόρφωνε την ταυτότητά της και επεδίωκε την επέκταση της δύναμής της σε άλλα γεωγραφικά πλάτη.

Τα χρόνια που ακολούθησαν όμως των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα παρατηρείται μια στροφή στις απόψεις του αναγνωρίζοντας, με έναν λιγότερο Ευρωποκεντρικό τρόπο, τη σχέση της Ελλάδας με την Ανατολή, μεταβολή που μπορεί να ερμηνευθεί ως μέρος των βαθύτερων και λιγότερο εμφανών στρατηγικών του κινήσεων να απομακρύνει τα Ελληνικά συμφέροντα από τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Το 1897 είχε επίσης αναφέρει τα εξής,

Το Συνέδριο στη Χάβρη [το 1897] έπρεπε να προχωρήσει χωρίς τη βοήθεια της Ελλάδας. Οι Έλληνες μάχονταν για την ανεξαρτησία της Κρήτης και τον επαναπροσδιορισμό των συνόρων τους αφού η τύχη δε στάθηκε με το μέρος τους. Φίλοι και εχθροί πολεμούσαν για την υπηρεσία της πατρίδας τους και έτσι δεν είχαν καιρό να στρέψουν την προσοχή τους στη Νορμανδία. Κατά συνέπεια, ο Ελληνισμός που είχε καταπνίξει την ατμόσφαιρα του πρώτου συνεδρίου το 1894 άρχισε να ξεθωριάζει μπροστά στην επήρεια της Αγγλίας, που τώρα ήταν πιο κοντά. Ήταν ο Arnold στον οποίο στραφήκαμε, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, ως πηγή έμπνευσης.³⁸

Αυτή η ιδεολογική απομάκρυνση της σύνδεσης των Αρχαίων Ελληνικών αξιών με τους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες ως μηχανισμό ασφαλιστικής δικλείδας, προκειμένου να αποκρούσει εμμέσως τα συμφέροντα της Ελληνικής κυβέρνησης, είναι διακριτή στο παραπάνω απόσπασμα. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά και ο Guttmann, «το Ολυμπιακό συνέδριο στη Χάβρη εμπόδισε τις Ελληνικές προσπάθειες να αναλάβουν τους Αγώνες»³⁹. Στράφηκε έτσι ο Κουμπερτέν στις αξίες του Αγγλοσαξονισμού που ήταν και πάλι δημοφιλείς στους κύκλους της Ευρώ-

της λόγω της σύνδεσής τους με την ισχύ της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, αλλά δεν προκαλούσαν απειλή για τη συνέχεια των Ολυμπιακών Αγώνων όπως τους είχε εμπνευστεί ο ίδιος.

5. Ευρωποκεντρισμός, Διεθνισμός και Κοινωνικός Νταρβινισμός (Social Darwinism)

Στο παραπάνω απόσπασμα που ο Κουμπερτέν αποκαλεί τους Έλληνες 'Ανατολικό' λαό με μοναδικά προνόμια στην παγκόσμια εμπιστοσύνη, παρατηρούμε ότι ανάμεσα σε άλλα χαρακτηριστικά που τους προσδίδει (όπως την αίγλη της ιστορίας τους) αναφέρεται και στην «εξαιρετη βιολογία τους»⁴⁰. Με αυτή τη φράση του ο Κουμπερτέν εκδηλώνει την τάση του να κατηγοριοποιεί φυλετικά τους ανθρώπους και έμμεσα αφήνει να εννοηθεί μια διχοτόμηση, ότι δηλαδή οι Έλληνες, παρά την Ανατολική τους ιδιότητα, τους αναγνωρίζεται μια φυλετική ανωτερότητα σε σχέση με τους υπόλοιπους Ανατολικούς λαούς. Παραθέτουμε ξανά το σχετικό απόσπασμα,

Από εδώ και πέρα ας αφήσουμε τον Ελληνισμό να κάνει ό,τι του αρέσει. Έχει μεγάλα νούμερα, την αίγλη της ιστορίας και την *εξαιρετη βιολογία* του να τον υποστηρίζουν. *Κανένας άλλος Ανατολικός λαός δεν έχει τέτοια δικαιώματα στην εμπιστοσύνη της παγκόσμιας σφαίρας.*⁴¹

Αυτή η διχοτόμηση βάσει φυλετικών κριτηρίων είναι ακόμη πιο εμφανής στα παρακάτω λεγόμενά του,

Η Ελληνική φυλή όμως είναι ελεύθερη από τη *φυσική τεμπελιά της Ανατολής*...όπως αυτό εξάλλου φάνηκε από το γεγονός ότι θα επιδίδονταν και πάλι σε αθλητικές συνήθειες εάν τους δινόταν ξανά η ευκαιρία.⁴²

Τέτοιου είδους φυλετική κατηγοριοποίηση έρχεται φυσικά σε αντιδιαστολή με το πνεύμα του διεθνισμού που συχνά διέτεινε στα συγγράμματά του.

Η Διεθνής Ολυμπιακή Επιτροπή, που έχει δεχτεί κατά καιρούς επιθέσεις για την αριστοκρατική καταγωγή των μελών της, είναι σίγουρα πολύ δημο-

Δ. Χατζηευσταθίου

κρατική στις διεργασίες της. Επιδιώκει να εξαπλώσει το αθλητικό πνεύμα σε όλο τον κόσμο *χωρίς να κατηγοριοποιεί φυλές*. Δεν περιορίζεται σε μέλη που προέρχονται μόνο από Ευρώπη και Αμερική. Η Ιαπωνία εκπροσωπείται. Οι Κίνα και το Σιάμ θα γίνουν σύντομα μέλη, άσχετα από το γεγονός ότι οι χώρες αυτές δεν είναι ιδιαίτερα ανοιχτές στον αθλητισμό. Είναι πολύ πιθανό ότι θα εισαχθούν στον αθλητισμό σταδιακά.⁴³

Το πνεύμα του διεθνισμού όμως που υποστήριζε ο Κουμπερτέν ήταν μια Ευρωποκεντρική κατασκευή του Δυτικού κόσμου, στο κέντρο του οποίου κατείχε ιδιαίτερη θέση η 'λευκή' φυλή.

Οι εργασίες των Ολυμπιακών Αγώνων πρέπει να έχουν διάρκεια, να εξασκούν πάνω στον αθλητισμό του μέλλοντος αυτή την αναγκαία και προσοδοφόρα επιρροή που αναζητώ – τέτοια επιρροή *που θα αποτελέσει το μέσον προς την επίτευξη της τελειότητας της δυνατής και ελπιδοφόρας νεότητας της λευκής μας φυλής*, και μετά βέβαια θα συνδράμει στην τελειότητα όλης της ανθρώπινης κοινωνίας.⁴⁴

Λόγω τέτοιων δηλώσεων του Κουμπερτέν, ο Carrington έχει υποστηρίξει ότι ο διεθνισμός του Ολυμπιακού κινήματος ήταν πιο κοντά στις αρχές του Ευρωπαϊκού ανθρωπισμού της περιόδου της αποικιοκρατίας, που προσέδιδε κοινωνικά χαρακτηριστικά σε διαφορετικές φυλές (Κοινωνικός Νταρβινισμός), παρά σε κάποιο αληθινά κοσμοπολίτικο κίνημα⁴⁵. Το ίδιο επιχείρημα υποστηρίζει και η Chatziefstathiou που έχει υπογραμμίσει ότι σε άλλα κείμενά του ο Κουμπερτέν έχει αποκαλέσει τους ιθαγενείς της Αφρικής «τεμπέληδες με χιλιάδες αναστολές και χιλιάδες ζήλειες για τη λευκή φυλή»⁴⁵, ενώ τους Ασιάτες «κίτρινους ανθρώπους (...) που είναι υπομονετικοί, με φυλετική ευλυγισία και σιωπηλοί»⁴⁶.

6. Συμπεράσματα

Όπως προαναφέραμε στο παρόν άρθρο, ο Κουμπερτέν επέλεξε πολύ προσεχτικά ποιες αξίες έπρεπε να συνδεθούν με την Ολυμπιακή ιδεολογία και την Αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων προκειμένου να εξασφαλίσει την επιτυχία του έργου του. Η υπερέμφαση των αρχαίων Ελληνικών αξιών προσέδιδαν αίγλη στο αθλητικό του εγχείρημα, αλλά ακόμη περισ-

σότερο προσέλκυαν το ενδιαφέρον και την προσοχή των Ευρωπαίων *bourgeois* Κλασικιστών της εποχής. Η οικονομική και πολιτική αρωγή τους ήταν απαραίτητη για ένα τέτοιο δαπανηρό σχέδιο που απαιτούσε μακρινά ταξίδια και πολύ ελεύθερο χρόνο από μέρους των μελών της. Τονίσαμε επίσης ότι η προσέγγιση του Ελληνισμού από τον Κουμπερτέν ως απαρχή του Δυτικού πολιτισμού υποδηλώνει μια Ευρωποκεντρική ερμηνεία της περιόδου του εκμοντερνισμού. Αυτή η κατασκευασμένη από τους Ευρωπαίους Κλασικιστές και Ρομαντιστές 'συνέχεια' μεταξύ του κλασικού Ελληνισμού και της σύγχρονης Ευρώπης αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου Ευρωποκεντρικού επιχειρήματος που συνδέει την πρόοδο και δημοκρατία του Διαφωτισμού με την Ελληνική κληρονομιά. Τέτοιες απόψεις αγνοούν ή προτιμούν να παραμερίζουν, για παράδειγμα, τα επιστημονικά, μαθηματικά, νομικά, κοινωνιολογικά/ ιστορικά και φιλοσοφικά επιτεύγματα που έχουν συνδεθεί με Ισλαμικές κοινωνίες και διανοούμενους όπως ο Avicenna, ο Averroes και ο Ibn Khaldun από το 12ο μέχρι το 15ο αιώνα που προετοίμασαν το έδαφος για τον μετέπειτα Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό⁴⁷.

Στα συγγράμματά του έτεινε ο Κουμπερτέν να επικεντρώνει την προσοχή του σε γεγονότα που συνέβησαν στην Ευρώπη ή σε περιοχές που ελέγχονταν από αυτή όπως οι αποικίες σε Αφρική και Ασία. Αυτός ο Ευρωποκεντρισμός εξάλλου υποδαύλιζε και τον αληθινά διεθνή και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του Ολυμπιακού Κινήματος, ιδιαίτερα με τις αναφορές του σε φυλετικούς διαχωρισμούς. Οι κοινωνικές δομές του ιμπεριαλισμού, που προσδιόρισαν τις αποικιακές σχέσεις και αναπαρήγαγαν δυνατές εικόνες του 'Ετέρου' (*the 'Other'*), αντανακλώνται επίσης και στην έκφραση του Ολυμπισμού κατά τη διάρκεια της επέκτασής του εκτός Ευρώπης (1918-1937). Κατά την περίοδο αυτή, η ανωτερότητα της 'λευκής' φυλής ήταν στο επίκεντρο της Ευρωπαϊκής σκέψης, ενδυναμώνοντας το εθνοκεντρικό, Δυτικό μοντέλο του ανθρωπισμού. Αυτό διαφαίνεται και στα γραπτά και ομιλίες του Κουμπερτέν αυτής της περιόδου όπου προσδιορίζει συγκεκριμένα φυλετικά (και κοινωνικά) γνωρίσματα στους ιθαγενείς της Αφρικής και Ασίας.

Το κέντρο βάρους του Ευρωποκεντρικού περιεχομένου της Ολυμπιακής ιδεολογίας φαίνεται όμως να μεταβιβάζεται από τις αξίες της αρχαίας Ελλάδας προς τις μεταγενέστερες αξίες του Αγγλοσαξονικού πολιτισμού και της Βρετανικής Αυτοκρατορίας (ιδιαίτερα μετά το συνέδριο στη Χάβρη το 1897). Τέτοια διακριτική αλλά μελετημένη ιδεολογική μετατόπιση μπορεί να ερμηνευθεί ως μέρος μιας ευρύτερης στρατηγικής του Κουμπερτέν να διατηρήσει την 'ιδιοκτησία' των Αγώνων και να τους προστατεύσει από

Ελληνικά συμφέροντα που είχαν προκύψει ύστερα από τους Ολυμπιακούς Αγώνες της Αθήνας το 1896 - για την έξαρση των οποίων ήταν και ο ίδιος συνυπαίτιος με την υπερέμφασή του στα ιδανικά της αρχαίας Ελλάδας. Στα πλαίσια αυτά μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε καλύτερα τη μη Ευρωποκεντρική αντιμετώπισή του προς τους Έλληνες το 1906 αποκαλώντας τους λαό της 'Ανατολής', υπενθυμίζοντάς τους το διχοτομημένο ρόλο τους μεταξύ Δύσης και Ανατολής και τοποθετώντας τους στους 'Ετέρους' (και όχι στην ισχυρή Δύση) διαταράσσοντας εμμέσως την υπερβολική αυτοπεποίθησή τους και τα μεγαλόπνοα σχέδιά τους.

Τέλος, είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι στο παρόν άρθρο δεν αμφισβητείται ο ειλικρινής και αληθινός θαυμασμός του Κουμπερτέν για τα ιδανικά της αρχαίας Ελλάδας που αποτέλεσαν το υπόβαθρο για το μεγάλο αυτό εγχείρημά του. Αυτό όμως που επιθυμούμε να τονίσουμε είναι το γεγονός ότι υπήρχαν και βαθύτερα κίνητρα πίσω από τις αποφάσεις και ενέργειές του. Όπως προκύπτει από τα προαναφερόμενα αποσπάσματα από συγγράμματα, αλληλογραφία και ομιλίες του, ο Κουμπερτέν ήταν κατά βάθος μια πολιτική προσωπικότητα που οι επιλογές του αντανάκλασαν τον Ευρωποκεντρικό τρόπο σκέψης του 19ου αιώνα, αλλά και που επιδιόταν σε διπλωματικούς ελιγμούς και ελαφρές ιδεολογικές μετατοπίσεις εάν το έκρινε σκόπιμο για τη διάσωση του προσωπικού του έργου.

Βιβλιογραφία

1. Held, D., McGrew, A.G., Glodblatt, D. and Perraton, J., *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Polity Press, Cambridge, 1992.
2. Wallace, J., *Shelley and Greece: Rethinking Romantic Hellenism*, Macmillan Press, London, 1997.
3. P. Coubertin, *To My Hellenic Friends. An Open Letter Dated April, 1934*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, σελ. 278.
4. P. Coubertin, *The Origins and Limits of Athletic Progress*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, lines 323-330, σελ. 195-202.
5. Hall, S., Hobson, D., Lowe, A. and Willis, P., *Culture, Media and Society*, Hutchinson, London, 1980.
6. Bowen, J., *Education, Ideology and the Ruling Class: Hellenism and En-*

glish Public Schools in the Nineteenth Century. In G.W. Clarke (ed.) *Rediscovering Hellenism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, σελ. 162.

7. Οπ.παρ.

8. P. Coubertin, *The Olympic Games at Much Wenlock – A Page from the History of Athletics: What Do You Make of Much Wenlock?* In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, lines 76-97, σελ. 281-286

9. Chatziefstathiou, D. (2008) *A Gendered Construction of Olympism in the Discourse of the Modern Olympic Movement*, BSA Leisure Study Group, 9 May 2008, Canterbury Christ Church University, UK.

10. Chatziefstathiou, D. (2005) *The Changing Nature of the Ideology of Olympism in the Modern Olympic Era*, Doctoral Dissertation, Loughborough University, UK.

11. Cited in *Shelley and Greece: Rethinking Romantic Hellenism*, σελ. 11.

12. P. Coubertin, *The Paris Congress and the Revival of the Olympic Games*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, lines 464-475, σελ. 313-320.

13. P. Coubertin, *The Modern Olympic Games*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, lines 103-110, σελ. 308-311.

14. Tomlinson, A., *The Disneyfication of the Olympics? Theme Parks and Freak Shows of the Body*. In J. Bale and M.K. Christensen (eds.), Berg, Oxford, σελ. 147-164.

15. P. Coubertin, *The Neo-Olympism. Appeal to the People of Athens (November 16, 1864). Lecture Given to the Parnassus Literary Society at Athens*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, lines 15-30, σελ. 533-541.

16. N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000.

17. P. Coubertin, *The Paris Congress and the Revival of the Olympic Games*, lines 251-262, σελ. 313-320.

18. P. Coubertin, *To the Editor of the Times: The Olympic Games (July 13, 1908)*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, σελ. 735-736.

19. P. Coubertin, *Olympia. Lecture Given in Paris, in the Festival Hall of the 19th Arrondissement Town Hall*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, lines 131-144, σελ. 563-576.

20. Wallace, J., *Shelley and Greece: Rethinking Romantic Hellenism*, σελ. 122.

Δ. Χατζηευσταθίου

21. Bernal, M. *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization: The Fabrication of Ancient Greece 1785-98*, 1ος Τόμος, Free Association Books, London, 1987.

22. Dussel, E. *World System and 'Trans'-Modernity. Nepantla: Views from the South 3.2*, Duke University Press, 2002, σελ. 465.

23. Soysal, Y. and Antoniou, V., *A Common Religious Past? Portrayals of the Byzantine and Ottoman Heritages from Within and Without*, 5th Workshop of the European Joint History Project Textbook Committee on 'Teaching Sensitive and Controversial Issues in the History of South-East Europe', 21-23 September, 2000.

24. Molokotos-Liederman., L. *The Religious Factor in the Construction of Europe: Greece, Orthodoxy and the European Union*. In The 2nd LSE Phd Symposium on 'Modern Greece: Current Social Science Research On Greece', LSE, June 10, 2005. Available at <http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicobservatory/pdf>. Accessed: March 2006.

25.

26. Coubertin, *Olympia. Lecture Given in Paris, in the Festival Hall of the 19th Arrondissement Town Hall*. In N. Müller (ed.), lines 287-304, σελ. 563-576.

27. Cited in Dussel, E., *Europe, Modernity and Eurocentrism*. *Nepantla: Views from the South 1.30*, Duke University Press, 2000, σελ. 469.

28. Coubertin, P. *The Neo-Olympism. Appeal to the People of Athens (November 16, 1894). Lecture Given to the Parnassus Literary Society at Athens*. In N. Müller (ed.), *Pierre De Coubertin 1863-1937 - Olympism: Selected Writings*, Lausanne: International Olympic Committee, 1894d, lines 592-603, σελ. 533-541.

29. Dussel, E., *Europe, Modernity and Eurocentrism*. *Nepantla: Views from the South 1.30*, Duke University Press, 2000, σελ. 469-70.

30. Coubertin, *The Neo-Olympism. Appeal to the People of Athens (November 16, 1864). Lecture Given to the Parnassus Literary Society at Athens*. In N. Müller (ed.) *Pierre de Coubertin 1863-1937, Olympism: Selected Writings*, IOC, Lausanne, 2000, lines 15-30, lines 617-620, σελ. 533-541.

31. King, A.D., *Global Modernities: The Times and Spaces of Modernity (Or Who Needs Post-Modernism?)*, Sage, London, 1995.

32. Dussel, E., *Europe, Modernity and Eurocentrism*. *Nepantla: Views from the South 1.30*, Duke University Press, 2000, σελ. 222.

33. Οπ. παρ., σελ. 470.

34. Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, (Θεμέλιο, 1972).

35. Prevelakis, N., *The Spirit of Greek Nationalism: An Examination of the*

Greek Case In The Light Of Greenfeld's Conceptual Framework. In *The 1st LSE Phd Symposium On Modern Greece: "Current Social Science Research On Greece"* LSE, June 21, 2003.

36. Molokotos-Liederman., L., *The Religious Factor in the Construction of Europe: Greece, Orthodoxy and the European Union*. In *The 1st LSE Phd Symposium On Modern Greece: "Current Social Science Research On Greece"* LSE, June 21, 2003. Available at <http://www.lse.ac.uk/collections/hellenicobservatory/pdf>. Accessed: March 2006.

37. Coubertin, P., *The Philhellene's Duty*. In N. Müller (ed.) *Pierre De Coubertin 1863-1937 - Olympism: Selected Writings*, International Olympic Committee, Lausanne, 2000, σελ. 250.

38. Coubertin, P., *The Inclusion of Literature and the Arts*. In N. Müller (ed.) *Pierre De Coubertin 1863-1937 - Olympism: Selected Writings*, International Olympic Committee, Lausanne, σελ. 621.

39. Coubertin, P., *The Olympic Congress at Le Havre (1897)*. In N. Müller (ed.), *Pierre De Coubertin 1863-1937 - Olympism: Selected Writing*, International Olympic Committee, Lausanne, 2000, lines 164-180, σελ. 369-372.

40. Guttmann, A, *The Olympics: A History of the Modern Games*. University Of Illinois Press, Urbana, 1992, σελ. 21.

41. Coubertin, P., *The Philhellene's Duty*, σελ. 250.

42. Όπ.παρ.

43. Coubertin, P., *The Olympic Games of 1896*. In N. Müller (ed.) *Pierre De Coubertin 1863-1937 - Olympism: Selected Writings*, International Olympic Committee, Lausanne, 2000, σελ. 359.

44. Coubertin, P., *An Olympiad in the Far East*. In N. Müller (ed.) *Pierre De Coubertin 1863-1937 - Olympism: Selected Writings*, International Olympic Committee, Lausanne, 2000, lines 9-18, σελ. 695-697.

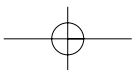
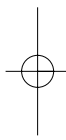
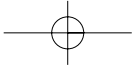
45. Coubertin, P., *Why I Revived the Olympic Games*. In N. Müller (ed.) *Pierre De Coubertin 1863-1937 - Olympism: Selected Writings*, International Olympic Committee, Lausanne, 2000, lines 214-224, σελ. 542-546.

46. Carrington, B., *Cosmopolitan Olympism, Humanism and Spectacle of 'Race'*. In J. Bale and M.K. Christensen (eds.) *Post-Olympism? Questioning Sport in the Twenty-First Century*, Berg, Oxford, 2004, σελ. 81-98.

47. Cited in Chatziefstathiou, D. *The Changing Nature of the Ideology of Olympism in the Modern Olympic Era*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Loughborough University, 2005, σελ. 247.

48. Όπ.παρ., σελ. 239.

49. Hourani, A., *A History of the Arab Peoples*. Faber and Faber, London, 1991.

Το αναπτυξιακό πρότυπο της Ελληνικής Γεωργίας. Η περίπτωση του Κάμπου της Πέλλας

Γ. Μαγούλιος* – Γ. Μαντζάρης**

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η προσέγγιση της ανάπτυξης μιας τυπικής ελληνικής αγροτικής περιοχής, του κάμπου του Ν. Πέλλας. Διερευνώντας το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο, οι τάσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας του γεωργικού τομέα της Ελλάδας και της ανάπτυξης της υπαίθρου. Με βάση τα ευρήματα πρωτογενούς έρευνας σε δείγμα εκπροσώπων των φορέων της υπό μελέτη περιοχής, διαπιστώνεται ότι τα γενικότερα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας, που είναι το μικρό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, η γήρανση του αγροτικού πληθυσμού, η υστέρηση στην ποιότητα των προϊόντων, οι αδυναμίες στα δίκτυα διανομής και διάθεσής τους, ο χαμηλός βαθμός μεταποίησης και συσκευασίας και η αδύνατη σύνδεση του πρωτογενούς με το δευτερογενή τομέα, η επιβάρυνση του περιβάλλοντος, η μη ορθολογική διαχείριση των υδάτινων πόρων, η επιμονή στις παραδοσιακές και η καθυστέρηση στις εναλλακτικές καλλιέργειες, το χαμηλό επίπεδο των υποδομών και των συμπληρωματικών προς το γεωργικό τομέα οικονομικών δραστηριοτήτων, χαρακτηρίζουν και την περιοχή του κάμπου της Πέλλας. Από το επίπεδο της γεωργικής και γενικότερης ανάπτυξης της περιοχής, προκύπτει ότι το εφαρμοζόμενο μοντέλο της εντατικής γεωργίας έχει φτάσει στα όρια του. Η υιοθέτηση των χαρακτηριστικών του σύγχρονου και πολύ περισσότερο του μελλοντικού γεωργικού προτύπου της βιώσιμης και ολοκληρωμένης ανάπτυξης της υπαίθρου, είναι επιτακτική ανάγκη για την περαιτέρω ανάπτυξη της περιοχής.

Λέξεις κλειδιά: γεωργία, υπαίθρος, οικονομική ανάπτυξη
JEL Classification: Q1

1. Εισαγωγή

Με το άρθρο αυτό επιχειρείται η προσέγγιση του σημαντικού θέματος της ανάπτυξης μιας τυπικής αγροτικής περιοχής, του κάμπου του Ν. Πέλλας. Διερευνώνται το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο και οι τάσεις της αναπτυξιακής διαδικασίας του γεωργικού τομέα και της υπαίθρου και τα αποτελέσματα της εφαρμογής του εντατικού μοντέλου γεωργικής ανάπτυξης, στο πλαίσιο των κατευθύνσεων της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ε.Ε. Ειδικότερα αναλύεται η κατάσταση και οι προοπτικές της γεωργικής ανάπτυξης του κάμπου του Ν. Πέλλας και πώς αξιολογούν τη διαδικασία αυτή οι βασικοί φορείς υλοποίησής της, με βάση τα ευρήματα πρωτογενούς έρευνας σε δείγμα των εκπροσώπων τους..

2. Θεωρητική προσέγγιση του προτύπου γεωργικής ανάπτυξης

2.1 Η Κ.Α.Π. και ο αγροτικός τομέας

Η γεωργία κατείχε σημαντική θέση στις συζητήσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής από την εποχή που διεξάγονταν οι διαπραγματεύσεις για τη συνθήκη της Ρώμης. Την εποχή εκείνη οι μνήμες της μεταπολεμικής έλλειψης τροφίμων ήταν ακόμα ζωντανές και συνεπώς η γεωργία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο από την αρχή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η συνθήκη της Ρώμης έθεσε τους γενικούς στόχους της κοινής γεωργικής πολιτικής. Οι αρχές της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (Κ.Α.Π.) καθορίστηκαν κατά τη διάρκεια της διάσκεψης στη Στρέσα τον Ιούλιο του 1958. Το 1960 τα έξι ιδρυτικά μέλη ενέκριναν τους μηχανισμούς της Κ.Α.Π. και δύο χρόνια αργότερα, το 1962, τέθηκε σε εφαρμογή. Οι στόχοι της Κ.Α.Π., όπως καθορίζονται στο άρθρο 33 της συνθήκης της Ρώμης, είναι η αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας με την ανάπτυξη της τεχνικής προόδου, η εξασφάλιση δίκαιου βιοτικού επιπέδου στο γεωργικό πληθυσμό, ιδίως με την αύξηση του ατομικού εισοδήματος των εργαζομένων στη γεωργία, η σταθεροποίηση και ο εφοδιασμός των αγορών και η δια-

σφάλιση λογικών τιμών κατά την προσφορά αγαθών στους καταναλωτές. Για την επίτευξη των στόχων αυτών προβλέπεται η Κοινή Οργάνωση Αγορών (Κ.Ο.Α.) η οποία, ανάλογα με το προϊόν, λαμβάνει μία από τις ακόλουθες μορφές: κοινοί κανόνες ανταγωνισμού, υποχρεωτικός συντονισμός των διαφόρων εθνικών οργανώσεων αγοράς και ευρωπαϊκή οργάνωση της αγοράς. Τρεις βασικές αρχές, που καθορίστηκαν το 1962, χαρακτηρίζουν την κοινή γεωργική αγορά και συνεπώς τις Κ.Ο.Α.: ενοποιημένη αγορά (ελεύθερη κυκλοφορία των γεωργικών προϊόντων μέσα στην επικράτεια των κρατών μελών), κοινοτική προτίμηση (δίνεται προτίμηση και τιμολογιακό πλεονέκτημα στα γεωργικά προϊόντα της Ε.Ε.), οικονομική αλληλεγγύη (όλες οι δαπάνες και τα έξοδα που απορρέουν από την εφαρμογή της Κ.Α.Π. καλύπτονται από τον κοινοτικό προϋπολογισμό). Η Κ.Α.Π. χρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΕΓΤΠΕ), που απορροφά σημαντικό μέρος του κοινοτικού προϋπολογισμού. Η Κ.Α.Π. κατόρθωσε να επιτύχει, ως ένα βαθμό, τους αρχικούς της στόχους, προώθησε τόσο την παραγωγή όσο και την παραγωγικότητα, σταθεροποίησε τις αγορές, εξασφάλισε την προσφορά αγαθών και προστάτεψε τους αγρότες από τις διακυμάνσεις στις παγκόσμιες αγορές. Ωστόσο, μαζί με την επιτυχία, προέκυψαν και ορισμένα προβλήματα (π.χ. οι αγρότες της Ε.Ε. παρήγαν περισσότερο από όσο μπορούσαν να απορροφήσουν οι αγορές, με συνέπεια να δημιουργούνται υπερβολικά πλεονάσματα και να αυξάνονται οι γεωργικές δαπάνες της Ε.Ε. ή η επιβάρυνση του περιβάλλοντος από το εφαρμοζόμενο πρότυπο εντατικής καλλιέργειας). Το αποτέλεσμα ήταν ότι, κατά τη διάρκεια της υπερσαραντάχρονης πορείας της, η Κ.Α.Π. υπέστη αρκετές μεταρρυθμίσεις (1972, 1983, 1988, 1992, 2000). Η πρόσφατη μεταρρύθμιση της Κ.Α.Π. (2003) βασίζεται στην αναθεώρηση της πολιτικής της σε θέματα αγοράς και περιλαμβάνει τα εξής σημεία: Αποσύνδεση των ενισχύσεων από την παραγωγή και ενιαίες ενισχύσεις ανά γεωργική εκμετάλλευση, βασισμένες σε ιστορικά δεδομένα. Υποβολή των άμεσων ενισχύσεων που εξακολουθούν να ισχύουν στην προϋπόθεση της τήρησης ορισμένων περιβαλλοντικών κανόνων και κανόνων επισιτιστικής ασφάλειας. Σταδιακή μείωση των άμεσων ενισχύσεων (διακύμανση) προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η νέα πολιτική ανάπτυξης της υπαίθρου. Μηχανισμός δημοσιονομικής πειθαρχίας, προκειμένου να επιτευχθεί αυστηρά ο γεωργικός προϋπολογισμός που έχει καθοριστεί έως το 2013.

Μαζί με την Κ.Α.Π. εξελίχθηκε και η πολιτική ανάπτυξης της υπαίθρου, η οποία από το 2006 επικεντρώνεται στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της γεωργίας (υποστήριξη της αναδιάρθρωσης μέσω ορισμένων μέ-

τρων, όπως οι ενισχύσεις για επενδύσεις για τους νέους γεωργούς), στη βελτίωση της ενημέρωσης, στη βελτίωση του περιβάλλοντος και της υπαίθρου, μέσω της διαχείρισης των γαιών (δράσεις ανάπτυξης της υπαίθρου, οι οποίες συνδέονται με τους τόπους του Natura 2000), στη βελτίωση της ποιότητας ζωής στις αγροτικές περιοχές και στη διαφοροποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων (Μαγούλιος Γιώργος, 2006, σελ. 219-225).

Από τη βιβλιογραφία έχουν επισημανθεί: η σχέση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα και της ανάπτυξης (Irz Xavier, Roe Terry, 2005, p. 160), ότι η αύξηση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα επηρεάζει και την παραγωγικότητα του βιομηχανικού τομέα (Mukesh Eswaran & Ashok Kotwal, 2001, p. 288), ή και ότι σε κλειστές οικονομίες, τη βιομηχανοποίηση ακολουθεί αύξηση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα (Duranton Gilles, 1998, pp. 220-236). Κατ' άλλους, η βιοτεχνολογιοποίηση της γεωργίας προβάλλει ως ένα βασικό μανιφέστο στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία της γνώσης (Abaidoo Samuel, 2000, p. 481).

Έχουν μελετηθεί επίσης η σημασία των αγρο-περιβαλλοντικών προγραμμάτων στις χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. (Herzog F., 2005, pp.175-177), καθώς και οι παράγοντες (κοινωνικοοικονομικοί, το μέγεθος της εκμετάλλευσης, η εκπαίδευση και κατάρτιση των αγροτών, η ηλικία, η συμμετοχή των γειτόνων και των συγγενών) συμμετοχής των αγροτών σε αγρο-περιβαλλοντικά προγράμματα (Damianos Dimitri and Giannakopoulos Nicholas, 2002, p. 261). Μαζί με την αναγνώριση της συμβολής της γεωργικής γης στην εξασφάλιση τροφίμων, έχει αναδειχθεί η ψυχαγωγική αξία του αγροτικού τοπίου στο σχεδιασμό αποτελεσματικών πολιτικών και η συμβολή του στην ευχάριστη ζωή στο φυσικό περιβάλλον και στην προστασία του, στην ύπαρξη ανοιχτών και ελεύθερων χώρων, αισθησιακών τοπίων και στη διατήρηση του πολιτισμού (Fleischer Aliza, 2000, pp. 385).

Σε έρευνα του ευρωβαρόμετρου σε δείγμα ευρωπαίων πολιτών, με θέμα «*οι ευρωπαίοι και η κοινή αγροτική πολιτική*», μεταξύ των άλλων, διερευνήθηκε κατά πόσον καλά ή όχι ανταποκρίνεται στο ρόλο της η Κοινή Αγροτική Πολιτική. Από τα ευρήματα προέκυψε: το 54% θεωρεί ότι εξασφαλίζει την παραγωγή ασφαλών και υγιεινών αγροτικών προϊόντων, το 51% ότι προωθεί το σεβασμό του περιβάλλοντος, το 41% ότι καθιστά την ευρωπαϊκή γεωργία περισσότερο ανταγωνιστική στην παγκόσμια αγορά, το 40% ότι ενθαρρύνει τη διαφοροποίηση των αγροτικών προϊόντων και δραστηριοτήτων, το 39% ότι βοηθά τους αγρότες να προσαρμόσουν την παραγωγή τους στις προσδοκίες των καταναλωτών, το 36% ότι ευνοεί και βελτιώνει τη ζωή στην ύπαιθρο, το 35% ότι μειώνει το αναπτυξιακό χάσμα μεταξύ των περιφερειών, το 34% ότι εξασφαλίζει σταθερό εισόδημα για τους

αγρότες και το 29% ότι προστατεύει τις μικρές και μεσαίες γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Όσον αφορά στο ποιες πρέπει να είναι οι τρεις κύριες προτεραιότητες της κοινής αγροτικής πολιτικής, το 32% θεωρεί ότι πρέπει να είναι η εξασφάλιση σταθερού εισοδήματος για τους αγρότες, το 26% η εξασφάλιση ασφαλών και υγιεινών προϊόντων και το 23% ο σεβασμός του περιβάλλοντος (Special Eurobarometer, 2006, p. 18 & 11). Υποστηρίζεται από ορισμένους ότι η Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ε.Ε. επιβαρύνει σημαντικά όχι μόνον τους καταναλωτές, αλλά και τη δυνατότητα της Ένωσης για περαιτέρω ανάπτυξη και επέκταση (Backhaus G. Jurgen, 1999, p. 446).

2.2 Το πρότυπο ανάπτυξης της ελληνικής γεωργίας

Η ελληνική γεωργία σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο ακολούθησε, με την παρέμβαση του κράτους και της ΕΟΚ μετά το 1981, το ευρωπαϊκό και διεθνές υπόδειγμα του αγροτικού εκσυγχρονισμού με βασικά στοιχεία, το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και των τεχνικών συνθηκών της αγροτικής παραγωγής, τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, την εξειδίκευση της παραγωγής, τη διεθνοποίηση και απελευθέρωση των αγορών. Ως αποτέλεσμα του αναπτυξιακού αυτού προτύπου, ενισχύθηκε η εξάρτηση του γεωργικού τεχνολογικού εκσυγχρονισμού από τις εισαγωγές και αυξήθηκε το κόστος παραγωγής, περιορίστηκε ο αριθμός των εξαγόμενων προϊόντων, αυξήθηκε το μερίδιο της φυτικής, σε βάρος της γεωργικής παραγωγής, ενώ μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το πλεόνασμα του αγροτικού εμπορικού ισοζυγίου μετατράπηκε σταδιακά σε έλλειμμα και σημειώνεται σημαντική επιδείνωση των όρων εμπορίου (Mantzaris Ioannis, 1986, σελ. 35-75). Παρά τις επιδοτήσεις και την εισοδηματική στήριξη των αγροτών, μέσω των κοινοτικών προγραμμάτων, δεν κατέστη δυνατή η αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας: το μικρό μέγεθος και ο κατακερματισμός του αγροτικού κλήρου, η ανεπαρκής υποδομή, η γήρανση του αγροτικού πληθυσμού, το χαμηλό επίπεδο κατάρτισης, οι αδυναμίες στην εμπορία των αγροτικών προϊόντων κ.λπ. (Λιοδάκης Γιώργος, 2000, σελ. 21-23).

Η μεταπολεμική θεώρηση για το ρόλο της οικονομίας της υπαίθρου και της γεωργίας ήταν η εξασφάλιση τροφίμων για τον πληθυσμό της κάθε χώρας. Οι κυβερνήσεις και η ΕΟΚ, μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), ενθάρρυναν τη γεωργική παραγωγή με μέτρα στήριξης των τιμών, χορηγώντας επιδοτήσεις με βάση την παραγόμενη ποσότητα. Σταδιακά, τις τελευταίες δυο δεκαετίες, άρχισε να διαφοροποιείται η με-

ταπολεμική αυτή θεώρηση και το ενδιαφέρον εστιάζεται σε νέες προτεραιότητες, που αφορούν στην ποιότητα, στην υγιεινή και στην ασφάλεια των τροφίμων, στην προστασία και στην αναβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και κυρίως τη δεκαετία του '90, η γεωργική πολιτική αναθεωρείται και προσαρμόζεται στις νέες αυτές προτεραιότητες και στις απαιτήσεις του νέου ανταγωνιστικού περιβάλλοντος, που διαμορφώνουν και στη γεωργία, η παγκοσμιοποίηση, η τάση απελευθέρωσης των αγορών, καθώς και οι τεχνολογικές μεταβολές. Η νέα θεώρηση για την οικονομία της υπαίθρου δίνει έμφαση στη βιώσιμη και ολοκληρωμένη ανάπτυξη της, στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της γεωργίας, στα χαρακτηριστικά ποιότητας και υγιεινής των τροφίμων, στη διατήρηση και βελτίωση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, στην ανάπτυξη της βιολογικής γεωργίας και κτηνοτροφίας και στην αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών (Υπουργείο Γεωργίας, 2003, σελ. 8-9). Στο Γ' Κ.Π.Σ. και στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Αγροτική Ανάπτυξη – Ανασυγκρότηση της Υπαίθρου 2000-2006», η αγροτική ανάπτυξη και ανασυγκρότηση της υπαίθρου εντάσσεται σε ένα ενιαίο σύνολο που περιλαμβάνει τις κατευθύνσεις της Ε.Ε. για την ανταγωνιστικότητα της γεωργίας, την ενίσχυση της απασχόλησης, την προώθηση ίσων ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών, την προστασία του περιβάλλοντος και την αειφόρο αξιοποίηση των φυσικών πόρων, με βασικούς στόχους: τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής γεωργίας, τη βιώσιμη και ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου και τη διατήρηση και βελτίωση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων (Υπουργείο Γεωργίας Ε.Π. Αγροτική Ανάπτυξη-Ανασυγκρότηση της Υπαίθρου 2000-2006). Στο ίδιο πνεύμα το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Leader+ 2000-2006 για τον αγροτικό τομέα, έχει θέσει ως βασικούς αναπτυξιακούς στόχους την ολοκληρωμένη, υψηλής ποιότητας, αειφόρο ανάπτυξη της υπαίθρου και την ενίσχυση της προσπάθειας για την άρση της απομόνωσης των περιοχών σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής (Υπουργείο Γεωργίας Ε.Π. Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Leader+).

Στο Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελλάδα (2007-2013) σημειώνεται ότι, ως αποτέλεσμα της αναθεώρησης της ΚΑΠ, η παραγωγή του πρωτογενούς τομέα πρέπει να προσανατολιστεί σε ανταγωνιστικά γεωργικά προϊόντα, συνδυάζοντας μεθόδους παραγωγής χαμηλού κόστους, περιβαλλοντικά φιλικές και κοινωνικά αποδεκτές. Σημαντική προτεραιότητα, στην κατεύθυνση αυτή, είναι η εφαρμογή συστημάτων ολοκληρωμένης διαχείρισης, ποιοτικών, τυποποιημένων και πιστοποιημένων

προϊόντων. Η στρατηγική για την αγροτική ανάπτυξη της Ελλάδας για την περίοδο 2007-2013, επικεντρώνεται «στην αειφόρο αγροτική ανάπτυξη, μέσω της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας του πρωτογενή και αγροδιατροφικού τομέα, καθώς και του περιβάλλοντος, σε μία βιώσιμη ύπαιθρο» (Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελλάδα, σελ. 6, 23).

2.3 Η ανάπτυξη του κάμπου της Πέλλας

Η συνολική έκταση του Ν. Πέλλας καταλαμβάνει 2.506.000 στρέμματα (το 1,8% της συνολικής έκτασης της χώρας), από τα οποία: 940.900 στρ. είναι καλλιεργούμενη έκταση, 745.200 στρ. είναι βοσκότοποι, 588.700 στρ. είναι δάση, 79.900 στρ. καλύπτονται από νερά, 73.600 στρ. καταλαμβάνουν οι οικισμοί και 77.500 στρ. αποτελούν άλλες εκτάσεις. Η καλλιεργούμενη έκταση καταλαμβάνει μόνο το 37,5% της συνολικής έκτασης του Νομού. (ΕΣΥΕ, 1982, σ. 27). Ο κάμπος της Πέλλας, ως γεωγραφικός όρος, καλύπτει περίπου το 70% των καλλιεργούμενων εκτάσεων, με 650.000 περίπου στρ. Η καλλιεργούμενη έκταση, με βάση το είδος της καλλιέργειας, αποτελείται κατά 55% από αροτριαίες, 35% δενδρώδεις, 9% λαχανικά και 1% λοιπές καλλιέργειες. Οι βασικότερες καλλιέργειες στο Ν. Πέλλας (2002) είναι (σε στρέμ.): ροδάκινα 180.000, νεκταρίνια 20.000, αχλάδια 3.500, μήλα 25.000, κεράσια 47.000, σπαράγγια 53.000, θερμοκήπια 3.500, καπνός 52.000, βαμβάκι 170.000, καλαμπόκι 100.000 και σιτηρά 125.000 (ΕΣΥΕ, 2004, σ. 11-30).

Διαπιστώνεται η επικέντρωση της παραγωγής του νομού σε αγροτικά προϊόντα με υψηλή κοινοτική ενίσχυση, όπως είναι τα ροδάκινα, νεκταρίνια, βαμβάκι, καλαμπόκι, σιτηρά, καπνός κ.λπ. Δεν παραγνωρίζουμε βέβαια και τον έντονο τοπικό χαρακτήρα που έχουν ορισμένες παραγωγές σε συγκεκριμένες περιοχές του Νομού, όπως π.χ. το σπαράγγι και τα θερμοκήπια στους δήμους Μ. Αλεξάνδρου, Κρύας Βρύσης και Σκύδρας, τα κεράσια και τα μήλα στον ορεινό όγκο της Έδεσσας και Αλμωπίας.

Ο πληθυσμός του Ν. Πέλλας, κατά την απογραφή του 2001, ανέρχεται σε 145.797 άτομα και αποτελεί το 1,3% του πληθυσμού της χώρας και στον κάμπο της Πέλλας κατοικούσαν 85.537 άτομα, δηλ. το 60% του συνόλου του Νομού. Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός του νομού ανέρχεται σε 60.295 άτομα, από τα οποία 23.854 (40%) ασχολούνται στον πρωτογενή τομέα, 9.221 (15,3%) στο δευτερογενή, 19.478 (32,3%) στον τριτογενή, 1.229 (2%) δεν δήλωσαν κλάδο και 6.513 (11%) είναι άνεργοι (Αναπτυξιακή Πέλλας, 2005).

Θεμέλιο και άξονας γύρω από τον οποίο περιστράφηκε η οικονομική (και όχι μόνο) ανάπτυξη του Ν. Πέλλας και πολύ περισσότερο του κάμπου του, μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981, αποτέλεσε η επικέντρωση της αγροτικής παραγωγής στα προϊόντα εκείνα, που όχι μόνον κάλυπτε η Κοινή Οργάνωση Αγορών (ΚΟΑ) και η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) με υψηλές τιμές, αλλά κυρίως τα ενίσχυε σημαντικά με επιδοτήσεις στην τιμή. (Mantzaris Ioannis, 1986, σελ. 125 επ.). Οι αγρότες, ακολουθώντας τον κανόνα μεγιστοποίησης του ατομικού τους εισοδήματος, στράφηκαν στην παραγωγή εκείνων των προϊόντων και εκείνων των ποικιλιών, οι οποίες είχαν τη μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση και τους προσέφεραν μεγαλύτερο στρεμματικό εισόδημα ($E=p.q$). Οι υψηλές τιμές αφορούσαν στα προϊόντα που κάλυπτε η ΚΟΑ και τα ενίσχυε με υψηλές επιδοτήσεις τιμών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις αυξήσεις των τιμών (σε ECU/100 Kg) μεταξύ 1974 και 1984 σε ορισμένα αγροτικά προϊόντα, οι οποίες λειτούργησαν ως κίνητρο για τη μεγιστοποίηση της ποσότητας παραγωγής, όχι μόνο στο Ν. Πέλλας αλλά και σε άλλες περιοχές της χώρας: μήλα 117%, αχλάδια 133%, ροδάκινα 104%, κεράσια 155%, τομάτες υπαίθριες 143%, σκληρό σιτάρι (ECU/t) 121%, μαλακό σιτάρι 87%, καλαμπόκι 90%, καπνός 62% (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1986, σ. 240-242).

Η μεγάλη άνοδος των τιμών στα γεωργικά προϊόντα κατά τα πρώτα έτη της ένταξης στην ΕΟΚ και η δυνατότητα αποσύρσεων (παρέμβασης), χωρίς ποσοτικό περιορισμό στα περισσότερα από αυτά (ροδάκινα, νεκταρίνια, μήλα, ντομάτες κ.λπ.), λειτούργησε ως μοχλός μεγιστοποίησης της ποσότητας παραγωγής και ως ενδιαμέσο προαπαιτούμενο στο στόχο της μεγιστοποίησης του ατομικού εισοδήματος των αγροτών. Παραβλέφτηκε συστηματικά η ποιότητα των προϊόντων, η ισορροπία προσφοράς και ζήτησης, με αποτέλεσμα να χαθούν πολλές και μεγάλες παραδοσιακές αγορές, όπως η αγορά της Γερμανίας, της Αγγλίας, της Ολλανδίας κ.λπ. (Mantzaris Ioannis, 1986).

Οι υψηλές ονομαστικές τιμές σε ορισμένα μαζικής παραγωγής αγροτικά προϊόντα του Νομού Πέλλας, όπως Βαμβάκι, Ροδάκινα, είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση του Κατά Κεφαλήν Ακαθάριστου Αγροτικού Εισοδήματος των κατοίκων του Νομού μεταξύ 1981 και 1991 κατά 441%. Από 213.867 δρχ. το 1981, έφτασε το 1991 στις 1.157.108 δρχ., ήταν δηλαδή το δεύτερο υψηλότερο στην Κεντρική Μακεδονία, μετά αυτό του Ν. Ημαθίας, που επίσης στηρίχτηκε στο ίδιο αναπτυξιακό μοντέλο της εντατικής παραγωγής επιδοτούμενων προϊόντων. (Ν.Α. Πέλλας, σελ. 69-91, 2000).

Το υψηλό όμως αγροτικό εισόδημα, που προέκυψε από την τάση εντατικοποίησης της παραγωγής και μεγιστοποίησης του ατομικού εισο-

δήματος, δια της μεγιστοποιήσεως της παραγόμενης ποσότητας, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ισορροπία προσφοράς και ζήτησης και οι απαιτήσεις της αγοράς, είχε τρεις σημαντικές και μακροχρόνια αρνητικές επιπτώσεις στην αγροτική παραγωγή και το εισόδημα, όχι μόνον του Ν. Πέλλας, αλλά και της χώρας:

- α. Την τεράστια αύξηση του κόστους των ενδιάμεσων εισροών και γεωργο-εφοδίων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι με έτος βάσης το 1980=100, στην Ελλάδα σημειώθηκε η παρακάτω αύξηση μέχρι το 1986 για τις αγροτο-εισροές: ζωοτροφές 312,5 (Ε.Ε. 10, 132,2), λιπάσματα και βελτιωτικά εδάφους 184,4 (Ε.Ε.10, 139,4), ενέργεια και λιπαντικά 246,7 (Ε.Ε. 10, 134,9), επενδύσεις στα μηχανήματα 327 (Ε.Ε. 10, 170) (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1986, σ. 254-255).
- β. Τη μεγάλη αύξηση της ποσότητας αγροτικών προϊόντων (κύρια ροδάκινων, μήλων) που οδηγήθηκαν στην παρέμβαση (απόσυρση). Το ποσοστό των προϊόντων που οδηγήθηκε στην απόσυρση (παρέμβαση), ιδιαίτερα για τους οπώρες (Ροδάκινα και Μήλα), ήταν ιδιαίτερα υψηλό. Έφτασε να καλύπτει περίπου το 40-50% της παραγόμενης ποσότητας για τα ροδάκινα και τα νεκταρίνια για τα έτη 1983-93 και το 20-25% για τα Μήλα στο ίδιο διάστημα. (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1986, σ. 396-97).
- γ. Την ποιοτική υποβάθμιση της αγροτικής παραγωγής, αιτία που οδήγησε στην απώλεια παραδοσιακών αγορών του εξωτερικού για τα αγροτικά προϊόντα..

Το μοντέλο όμως της εντατικής παραγωγής αγροτικών προϊόντων, υπό το καθεστώς υψηλών επιδοτήσεων στα οπωροκηπευτικά, διαφοροποιήθηκε με την αλλαγή της ΚΟΑ το 1992 και την εφαρμογή της από το 1996. Οι επιδοτήσεις στα αγροτικά προϊόντα, άρα και οι τιμές τους παρέμειναν σταθερές ή μειώθηκαν και επεβλήθη ποσόστωση στην απόσυρση. Όποιες ονομαστικές αυξήσεις παρατηρήθηκαν στις τιμές των αγροτικών προϊόντων, ήταν αποτέλεσμα της διολίσθησης ή της υποτίμησης της δραχμής έναντι του ECU. Αναφέρουμε ότι ο αποπληθωρισμένος δείκτης τιμών παραγωγού για το σύνολο των αγροτικών προϊόντων, με έτος βάσης το 1990 = 100, ήταν για το διάστημα 1990-1999: Ελλάδα 77,1, Ιταλία 80, Ισπανία 80,1, Πορτογαλία 62,7. και μ.ο Ε.Ε.(15) 73,1 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1999, σ. 19-21).

Παράλληλα όμως ο δείκτης τιμών των αγροτο-εφοδίων αυξάνεται σημαντικά στην Ελλάδα στο ίδιο διάστημα. Με βάση το έτος 1990=100, ο μ.ο. τιμών για ορισμένα από αυτά αυξάνεται ραγδαία στη χώρα μας στο

διάστημα 1990-1998 έναντι της ΕΕ-15: ζωοτροφές 178,1 (Ε.Ε.15, 100,3), λιπάσματα και βελτιωτικά εδάφους 240,9

(Ε.Ε.15, 104,4), ενέργεια και λιπαντικά 232,1 (Ε.Ε.15, 121,5), επενδύσεις στα μηχανήματα 206,1 (Ε.Ε.15, 129,1), επενδύσεις στις πάγιες εγκαταστάσεις 211 (Ε.Ε.15, 128,5), (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1999, σ. 95-96).

Η τεράστια αυτή ψαλίδα μεταξύ αύξησης τιμών παραγωγού και τιμών ενδιάμεσου κόστους, σε συνδυασμό με τη μείωση της ποσότητας διάθεσης των προϊόντων (μείωση αποσύρσεων, χαμηλότερη απορρόφηση από τις βιομηχανίες κονσερβοποίησης και νωπών εξαγωγών), είχε αναπόφευκτες συνέπειες στη μείωση του Κατά Κεφαλήν Αγροτικού Εισοδήματος στο Νομό Πέλλας. Η μείωση του Αγροτικού Εισοδήματος σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας, λόγω αποβιομηχάνισης στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας και της μεταποίησης (κονσερβοποίησης) φρούτων, έθεσε το Νομό σε μια φάση ύφεσης και οικονομικού μααρασμού. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι, ο Ν. Πέλλας να καταλαμβάνει το 2002 μία από τις τελευταίες θέσεις στη χώρα όσον αφορά στο Κατά Κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν με 9.556 ευρώ, όταν της Περιφέρειας Κ. Μακεδονίας είναι 11.670, της Ελλάδος 12.356 και της ΕΕ(15) ανέρχεται στα 22.576 ευρώ. Δηλαδή, ο Ν. Πέλλας προσεγγίζει περίπου μόλις το 43,3% του μ.ο. της Ε.Ε. των 15, ενώ η χώρα το 55% (www.economics.gr/nomoi/pella.asp, 15/11/2005)).

Σημαντικό πρόβλημα για το Ν. Πέλλας (αυτό βέβαια ισχύει στα περισσότερα αγροτικά προϊόντα και περιοχές) είναι η αδυναμία ιδιοποίησης της υπεραξίας, που παράγει η περιοχή και τα προϊόντα της, εκ μέρους των παραγωγών-αγροτών (Μαντζάρης Γιάννης, 1993). Το άνοιγμα της ψαλίδας τιμών παραγωγού και τιμής διάθεσης, των περισσότερων αγροτικών προϊόντων του νομού (ροδάκινα, μήλα, κεράσια κ.λπ.) στην αγορά, είναι της τάξεως τουλάχιστον 1 προς 4, που σημαίνει τετραπλασιασμό της τιμής από τον τόπο παραγωγής στο σημείο πώλησης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι με τιμές παραγωγού 0,25 ευρώ στα επιτραπέζια ροδάκινα το 2004, οι κατώτερες τιμές που διαμορφώθηκαν στην αγορά ήταν 1-1,30 ευρώ. Αιτία της παρασιτικής αυτής κατάστασης είναι και η αδυναμία των Αγροτικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων (ΑΣΟ) να οργανώσουν αποτελεσματικά τη διάθεση των προϊόντων στην αγορά και να διαμορφώσουν υποδομές στα σημεία πώλησης (Μαντζάρης Γ., Λάζος Β., Μαντζάρη Ε., 2004, σ. 19-28).

Στα παραπάνω θα πρέπει να προστεθούν και η έλλειψη βασικών υποδομών στο νομό, όπως είναι το οδικό δίκτυο, η σημαντική επιβάρυνση του περιβάλλοντος από το εντατικό γεωργικό μοντέλο, τα αστικά απόβλητα και τα απόβλητα των εργοστασίων επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων (Ν.Α. Πέλλας, σελ. 176-182, 2000).

3. Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας

3.1 Τα χαρακτηριστικά του δείγματος

Η πρωτογενής έρευνα (Μαγούλιος Γιώργος κ.ά., 2002, σελ. 381-395) βασίστηκε σε δομημένο ερωτηματολόγιο και πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 241 εκπροσώπων των φορέων της υπό μελέτη περιοχής. Η επιλογή των φορέων έγινε με κριτήρια την άμεση ή έμμεση εμπλοκή τους στις αναπτυξιακές διαδικασίες της περιοχής και το βαθμό δραστηριότητας και παρέμβασης τους στα τοπικά, οικονομικά και κοινωνικά δρώμενα. Το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε με προσωπική συνέντευξη των ερωτώμενων εκπροσώπων των φορέων στους συνεντευκτές.

Ο κάμπος του Νομού Πέλλας ως χωροταξική (γεωγραφική), οικονομική, αλλά και διοικητική ενότητα περικλείεται στα γεωγραφικά όρια των επτά (7) πεδινών Δήμων, (Γιαννιτών με 30.450 κατοίκους, Κρύας Βρύσης με 10.997 κατ., Κύρρου με 7.657 κατ., Μεγάλου Αλεξάνδρου με 8.128 κατ., Μενιήδος με 5.512 κατ., Πέλλας με 7.288 κατ., και Σκύδρας με 15.525 κατ.), εκ των έντεκα (11) συνολικά του Ν. Πέλλας.

Οι ερωτώμενοι, εκπρόσωποι των φορέων, κατά Δήμο είναι: Γιαννιτών 31 (12,9% του συνόλου), Κρύας Βρύσης 34 (14,1%), Κύρρου 26 (10,8%), Μ. Αλεξάνδρου 34 (14,1%), Μενιήδος 36 (14,9%), Πέλλας 27 (11,2%), Σκύδρας 42 (17,4%) και φορείς νομαρχιακού επιπέδου 11 (4,6%).

Οι ερωτώμενοι εκπρόσωποι των φορέων κατά κατηγορία είναι: εκπρόσωποι ΟΤΑ, (Δήμαρχοι και Πρόεδροι των Τοπικών Συμβουλίων) 46 (19,1% του δείγματος), από Αγροτικούς Συλλόγους 12 (5%), από Συνεταιρισμούς και Ομάδες παραγωγών 61 (25,3%), από Πολιτιστικούς Συλλόγους 50 (20,7%), Αθλητικοί φορείς 19 (7,9%), εκπρόσωποι επιχειρηματικών φορέων (Εμπορικοί Σύλλογοι, βιοτέχνες, κ.λπ.) 11 (4,6%), εκπρόσωποι των τοπικών οργανώσεων των Κοινοβουλευτικών Πολιτικών Κομμάτων 16 (6,6%), εκπρόσωποι φορέων νομαρχιακού επιπέδου (Επιμελητήριο, αρμόδιες διευθύνσεις της Νομαρχίας κ.λπ.) 12 (5%) και διάφοροι άλλοι κοινωνικοί φορείς 14 (5,8%).

Ως προς το μορφωτικό επίπεδο των εκπροσώπων των φορέων, 48 (19,9%) είναι απόφοιτοι της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, 128 (53,1%) της δευτεροβάθμιας και 62 (25,7%) της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το αθροιστικό ποσοστό των αποφοίτων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας

εκπαίδευσης είναι 73%. Μόνο ένας στους τέσσερις είναι απόφοιτος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Με βάση την ηλικία τους, 8 εκπρόσωποι (3,3%) είναι μέχρι 29 ετών, οι 64 (26,6%) μεταξύ 30-39, οι 95 (39,4%) μεταξύ 40-49, οι 47 (19,5%) μεταξύ 50-59 και οι 25 εκπρόσωποι (10,4%) είναι πάνω από 60 χρονών. Η παραπάνω ηλικιακή δομή υποδηλώνει την αποστασιοποίηση των νέων ανθρώπων από τις διάφορες κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικές και άλλες δράσεις στις υπό εξέταση περιοχές. Το φαινόμενο αυτό είναι εντονότερο σε περιοχές με υψηλή εποχικότητα στην παραγωγή, όπως π.χ. καλλιέργειας ροδάκινου, βαμβακιού, σπαραγγιού, σιτηρών κ.λπ. Στις περιοχές αυτές θα περίμενε κανείς μεγαλύτερη συμμετοχή των νέων λόγω περισσότερου ελεύθερου χρόνου, κάτι όμως που δεν συμβαίνει. Η αποστασιοποίηση των νέων από τις διάφορες δραστηριότητες της περιοχής αφήνει κενά που καλύπτονται από μεγαλύτερες ηλικίες. Διαπιστώνουμε ότι 1 στους 3 περίπου εκπροσώπους φορέων είναι άνω των 50 ετών, ηλικία σχετικά μεγάλη για την ανταπόκριση στη πολυπλοκότητα των σύγχρονων απαιτήσεων. Το 66% των εκπροσώπων ανήκει στην ηλικία 30-50 ετών.

3.2 Η Θέση της Περιοχής στο Ν. Πέλλας και στη Χώρα

Στο ερώτημα, συγκρίνετε το επίπεδο ανάπτυξης της υπό μελέτη περιοχής (7 Δήμοι), οι εκπρόσωποι των φορέων θεωρούν ότι είναι καλύτερο: οι 70 (το 29%) σε σύγκριση με αυτό του Ν. Πέλλας, οι 46 (19,1%) σε σχέση με τους γειτονικούς νομούς και οι 33 (13,7%) σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Θεωρούν ότι είναι χειρότερο: 38 εκπρόσωποι (15,8%) σε σχέση με το Ν. Πέλλας, 70 (29%) σε σχέση με τους γειτονικούς νομούς και 99 (41,1%) σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Στο ίδιο επίπεδο θεωρούν ότι βρίσκεται η περιοχή 132 (54,8%) σε σχέση με το Ν. Πέλλας, 123 (51%) σε σχέση με τους γειτονικούς νομούς και 107 (44,4%) σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Δύο εκπρόσωποι (0,8%) δεν απάντησαν (πίνακας 1).

Το μεγαλύτερο μέρος των εκπροσώπων των φορέων θεωρεί ότι η περιοχή τους είναι στο ίδιο επίπεδο με το Ν. Πέλλας, τους γειτονικούς νομούς και το σύνολο της χώρας (περίπου 1 στους 2). Ακολουθεί η εκτίμησή τους ότι το επίπεδο ανάπτυξης της περιοχής είναι χειρότερο σε σχέση με τους γειτονικούς νομούς και το σύνολο της χώρας και καλύτερο σε σχέση με το Ν. Πέλλας.

Πίνακας 1: Το επίπεδο ανάπτυξης της περιοχής σας σε σχέση με τις παρακάτω περιοχές είναι:

α/α	ΠΕΡΙΟΧΗ	Δ.Α.	καλύτερο	χειρότερο	ίδιο	ΣΥΝΟΛΟ
1	Νομός Πέλλας	1 0,4	70 29,0	38 15,8	132 54,8	241 100,0
2	Γειτονικοί Νομοί	2 0,8	46 19,1	70 29,0	123 51,0	241 100,0
3	Σύνολο χώρας	2 0,8	33 13,7	99 41,1	107 44,4	241 100,0

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα (για όλους τους πίνακες που ακολουθούν)

Η «εντύπωση» που δημιουργείται στους κατοίκους του Ν. Πέλλας, για το ότι ο νομός τους ευρίσκεται σε ίσο και χειρότερο επίπεδο ανάπτυξης σε σχέση με τους γειτονικούς νομούς, επιβεβαιώνεται και από το ύψος του Κατά Κεφαλήν Εισοδήματος του Νομού σε σχέση με αυτό των γειτονικών νομών και το μ.ο. της Ελλάδος. (ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα 2003, σελ. 571, τμήμα 3).

Στην ερώτηση «θεωρείτε ότι η περιοχή σας έχει συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξή της», 176 εκπρόσωποι των φορέων (73%) εκτιμούν ότι έχει σημαντικά πλεονεκτήματα, 57 (23,7%) μέτρια και 7 (2,9%) καθόλου πλεονεκτήματα (πίνακας 2).

Πίνακας 2: Θεωρείτε ότι η περιοχή σας έχει συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξή της;

α/α		Δ.Α.	σημαντικά	μέτρια	καθόλου	ΣΥΝΟΛΟ
	ερωτηθέντες %	1 0,4	176 73,0	57 23,7	7 2,9	241 100,0

Η μεγάλη πλειοψηφία των εκπροσώπων των φορέων, περίπου 3 στους 5, θεωρούν ότι η υπό μελέτη περιοχή έχει συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξή της, εκτίμηση που ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά και στη δυναμική της περιοχής. Το στοιχείο αυτό μάλιστα τονίστηκε στο 1ο Αναπτυξιακό Συνέδριο του Ν. Πέλλας (Έδεσσα Απρίλιος 1999). Με βάση στοιχεία της ΕΣΥΕ, ο Ν. Πέλλας και ιδιαίτερα ο κάμπος της έχει τεράστια περιθώρια ανάπτυξης. Από απόψεως φυσικών πόρων

ο δείκτης του Ν. Πέλλας ευρίσκεται 28 μονάδες πάνω από το μ.ο. της χώρας, ενώ οι δείκτες της οικονομικής ευημερίας και του παραγωγικού δυναμικού είναι 31 και 6 μονάδες αντίστοιχα κάτω από το μ.ο. της χώρας. Αν αυτό συνδυαστεί με τον πολύ χαμηλό δείκτη γενικών υποδομών του νομού (31 μονάδες κάτω από το μ.ο. της χώρας), γίνεται αντιληπτό πόσο δυναμικός είναι ο νομός, αφού με ελάχιστες γενικές υποδομές (οδικό δίκτυο, συγκοινωνίες, επικοινωνίες κ.λπ.) κατόρθωσε να κατέχει μια σχετικά καλή θέση στη χώρα (ΝΑ Πέλλας-ΤΕΕ: 1ο αναπτυξιακό Συνέδριο Ν. Πέλλας, Αθήνα 2000, σ. 27).

Όσον αφορά στο κατά πόσο έχουν αξιοποιηθεί τα πλεονεκτήματα της περιοχής μέχρι σήμερα, 12 εκπρόσωποι (5%) θεωρούν ότι αυτά έχουν αξιοποιηθεί πολύ, 165 (68,5%) μέτρια και 64 (26,6%) καθόλου (πίνακας 3). Το γεγονός ότι η πλειοψηφία των εκπροσώπων των φορέων θεωρεί ότι τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της περιοχής έχουν αξιοποιηθεί μέτρια μέχρι σήμερα, αναδεικνύει ένα απόθεμα δυνατοτήτων για την περαιτέρω ανάπτυξη της περιοχής.

Πίνακας 3: Τα πλεονεκτήματα της περιοχής σας έχουν αξιοποιηθεί μέχρι σήμερα;

α/α		Δ.Α.	πολύ	μέτρια	καθόλου	ΣΥΝΟΛΟ
	ερωτηθέντες	0	12	165	64	241
	%	0,0	5,0	68,5	26,6	100,0

Διερευνώντας το βαθμό αισιοδοξίας των ερωτώμενων για τις μελλοντικές προοπτικές ανάπτυξης της περιοχής, 11 από αυτούς (4,6%) δηλώνουν πολύ αισιόδοξοι, 102 (42,3%) αισιόδοξοι, 102 (42,3%) μέτρια αισιόδοξοι και 26 (10,8%) καθόλου αισιόδοξοι. Οι μισοί περίπου ερωτώμενοι δηλώνουν αισιόδοξοι και πολύ αισιόδοξοι, ενώ οι άλλοι μισοί μέτρια έως καθόλου αισιόδοξοι. Το γεγονός ότι τα Ύ των ερωτώμενων εκφράζουν κάποιο βαθμό αισιοδοξίας για τις μελλοντικές προοπτικές ανάπτυξης της περιοχής, συντελεί στη διαμόρφωση ενός καλού κλίματος (ψυχολογικού-κοινωνικού) στο επίπεδο του ανθρώπινου δυναμικού, το οποίο μπορεί να λειτουργήσει θετικά και πολλαπλασιαστικά σε ενδεχόμενες αναπτυξιακές πρωτοβουλίες.

Αξιολογώντας οι εκπρόσωποι των φορέων τους τομείς στους οποίους πρέπει να δοθεί έμφαση στο μελλοντικό αναπτυξιακό σχεδιασμό της περιοχής, θεωρούν, κατά σειρά προτεραιότητας (μέση βαθμολογία στην κλίμακα 0-100), ότι πρέπει να δοθεί έμφαση, στη γεωργία (95), στην ποιό-

Το αναπτυξιακό πρότυπο της Ελληνικής Γεωργίας

τητα ζωής (υγεία, παιδεία, πολιτισμός) (93), στις υποδομές (91), στο περιβάλλον και τους φυσικούς πόρους (90), στο ανθρώπινο δυναμικό (89), στη βιομηχανία-βιοτεχνία (80), στο εμπόριο-τουρισμό και λοιπές υπηρεσίες (76) και στην κτηνοτροφία (70). Άλλοι τομείς στους οποίους πρέπει να δοθεί έμφαση, αναφέρθηκαν οι αθλητικές εγκαταστάσεις και η σύγχρονη τεχνολογία, οι βιολογικές καλλιέργειες, η ενημέρωση του πολίτη, η κοινωνική πολιτική, η μεταποίηση γεωργικών-κτηνοτροφικών προϊόντων, οι ξενοδοχειακές υπηρεσίες, η οικιστική ανάπτυξη, ο σεβασμός στο περιβάλλον, και η σθηροτροφία (πίνακας 4).

Πίνακας 4: Αξιολογείστε σε ποιους από τους παρακάτω τομείς πρέπει να δοθεί έμφαση στο μελλοντικό αναπτυξιακό σχεδιασμό της περιοχής Κλίμακα 1-5 (1 = μικρή έμφαση / 5 = μεγάλη έμφαση)

α/α	ΤΟΜΕΑΣ	Δ.Α.	μικρή >>> μεγάλη					ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΣΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ κλίμακα 0 - 100
			1	2	3	4	5		
1	Περιβάλλον και φυσικοί πόροι	0,0	4 1,7	2 0,8	22 9,1	27 11,2	186 77,2	241 100,0	90
2	Γεωργία	0,0	3 1,2	0,0	7 2,9	25 10,4	206 85,5	241 100,0	95
3	Κτηνοτροφία	1 0,4	13 5,4	26 10,8	65 27,0	27 11,2	109 45,2	241 100,0	70
4	Βιομηχανία - Βιοτεχνία	2 0,8	9 3,7	14 5,8	36 14,9	43 17,8	137 56,8	241 100,0	80
5	Εμπόριο - Τουρισμός Λοιπές υπηρεσίες	4 1,7	8 3,3	22 9,1	40 16,6	46 19,1	121 50,2	241 100,0	76
6	Ποιότητα ζωής (υγεία παιδεία - πολιτισμός)	1 0,4	2 0,8	2 0,8	12 5,0	27 11,2	197 81,7	241 100,0	93
7	Υποδομές	1 0,4	3 1,2	6 2,5	14 5,8	28 11,6	189 78,4	241 100,0	91
8	Ανθρώπινο δυναμικό	1 0,4	4 1,7	2 0,8	17 7,1	51 21,2	166 68,9	241 100,0	89
9	Άλλο. Ποιο; (*)	224 92,9	0,0	0,0	0,0	2 0,8	15 6,2	241 100,0	97

Συμπεραίνεται ότι η άποψη των εκπροσώπων των φορέων της υπό μελέτη περιοχής, ως προς τους τομείς στους οποίους πρέπει να δοθεί έμφαση στο μελλοντικό αναπτυξιακό σχεδιασμό, ανταποκρίνεται στα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της περιοχής και συνυπολογίζει τη μέχρι σήμερα εμπειρία της, καθώς και τα συγκριτικά πλεονεκτήματά της. Ως πρώτη προτεραιότητα επιλέγεται η γεωργία στο μελλοντικό αναπτυξιακό σχεδιασμό της περιοχής.

3.3 Περιβάλλον

Ο Ν. Πέλλας αποτελεί για τον ελλαδικό χώρο έναν φυσικό παράδεισο, μια περιοχή εξαιρετικού φυσικού κάλους και ποικιλομορφίας. Παράλληλα όμως με τα χαρακτηριστικά αυτά, η εντατικοποίηση της αγροτικής παραγωγής, σε συνδυασμό με την πλημμελή τήρηση των κανόνων και μέτρων προστασίας του περιβάλλοντος, είχε σαν αποτέλεσμα τη σημαντική επιβάρυνσή του. Στο Ν. Πέλλας το 2000 λειτουργούσαν 30 ημιελεγχόμενοι χώροι διάθεσης οικιακών απορριμμάτων και αρκετοί ανεξέλεγκτοι. Η ποσότητα των οικιακών απορριμμάτων του νομού ανέρχεται στο ίδιο έτος σε περίπου 55.000 τόν., που αναλογεί σε όγκο περίπου 360.000 μ³ (ΝΑ Πέλλας-ΤΕΕ, 1ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Ν. Πέλλας, Αθήνα 2000, σ. 183).

Στην ερώτηση, εάν η μέχρι σήμερα ανάπτυξη της περιοχής έχει επιβαρύνει το περιβάλλον, 113 εκπρόσωποι (46,9%) δήλωσαν πολύ, 104 (43,2%) μέτρια και 24 (10%) καθόλου (πίνακας 5).

Πίνακας 5: Η μέχρι σήμερα ανάπτυξη της περιοχής σας έχει επιβαρύνει το περιβάλλον;

α/α	ΠΕΡΙΟΧΗ	Δ.Α.	πολύ	μέτρια	καθόλου	ΣΥΝΟΛΟ
	ερωτηθέντες		113	104	24	241
	%	0,0	46,9	43,2	10,0	100,0

Το 90% των εκπροσώπων των φορέων θεωρούν ότι η μέχρι σήμερα ανάπτυξη της περιοχής έχει επιβαρύνει το περιβάλλον από πολύ έως μέτρια. Η εκτίμηση αυτή αποδίδει την πραγματική κατάσταση των συνεπειών του μοντέλου ανάπτυξης στο περιβάλλον και η, έστω εκ των υστέρων, αναγνώρισή της διευκολύνει την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών.

Το αναπτυξιακό πρότυπο της Ελληνικής Γεωργίας

Αξιολογώντας οι ερωτώμενοι το βαθμό επιβάρυνσης στο περιβάλλον των διαφόρων παραγόντων, θεωρούν (στην κλίμακα 0-100) ότι αυτοί είναι: το μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας (68), οι ανθρώπινες παρεμβάσεις (63), η βιομηχανία και η βιοτεχνία (61), οι παρεμβάσεις των κρατικών και τοπικών φορέων (42), τα δημόσια έργα και οι υποδομές (33) και η οικονομική ανάπτυξη (33) (πίνακας 6).

Πίνακας 6: Αξιολογείστε το βαθμό επιβάρυνσης στο περιβάλλον των παρακάτω παραγόντων:

Κλίμακα 1-5 (1 = καθόλου επιβάρυνση / 5 = μεγάλη επιβάρυνση)

α/α	ΤΟΜΕΑΣ	Δ.Α.	καθόλου >>> μεγάλη					ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΣΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ κλίμακα 0 - 100
			1	2	3	4	5		
1	Τα δημόσια έργα και οι υποδομές	2 0,8	69 28,6	67 27,8	69 28,6	22 9,1	12 5,0	241 100,0	33
2	Το μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας	0 0,0	22 9,1	21 8,7	52 21,6	51 21,2	95 39,4	241 100,0	68
3	Η οικιστική ανάπτυξη	1 0,4	80 33,2	61 25,3	62 25,7	21 8,7	16 6,6	241 100,0	33
4	Η βιοτεχνία και η βιομηχανία	0 0,0	45 18,7	30 12,4	34 14,1	36 14,9	96 39,8	241 100,0	61
5	Ανθρώπινες παρεμβάσεις	1 0,4	24 10,0	29 12,0	57 23,7	56 23,2	74 30,7	241 100,0	63
6	Παρεμβάσεις κρατικών και τοπικών ορέων	0 0,0	61 25,3	60 24,9	54 22,4	30 12,4	36 14,9	241 100,0	42

Η αξιολόγηση αυτή των εκπροσώπων των φορέων, προσεγγίζει με ρεαλισμό τους παράγοντες που επιβαρύνουν το περιβάλλον της περιοχής, με την έννοια ότι θέτουν σε προτεραιότητα το μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας, τις ανθρώπινες παρεμβάσεις και τις μεταποιητικές δραστηριότητες, που στην πραγματικότητα αποτελούν τους κύριους επιβαρυντικούς παράγοντες για το περιβάλλον.

Προσδιορίζοντας τις προτεραιότητες για την προστασία και αναβάθ-

μιση του περιβάλλοντος, οι ερωτώμενοι θεωρούν (στην κλίμακα 0-100) ότι αυτές είναι: η διαχείριση των υδατικών πόρων (92), η μείωση της ρύπανσης από απόβλητα (91), η χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων (86), η προστασία περιοχών φυσικού κάλλους (83) και η προστασία από πυρκαγιές (71). Άλλες προτεραιότητες που αναφέρθηκαν επίσης είναι η δένδροφύτευση και τα οικολογικά πάρκα, η ανακύκλωση πλαστικών, η ανάπτυξη περιοχών φυσικού κάλλους, η αποχέτευση, η κατάργηση σκουπιδοτόπων, περιβαλλοντικά προγράμματα, η προστασία υδατικών πόρων, (πίνακας 7).

Πίνακας 7: Αξιολογίστε τις παρακάτω προτεραιότητες για την προστασία και αναβάθμιση του περιβάλλοντος

Κλίμακα 1-5 (1 = χαμηλή προτεραιότητα / 5 = υψηλή προτεραιότητα)

α/α	ΤΟΜΕΑΣ	Δ.Α.	χαμηλή >>> υψηλή					ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΣΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ κλίμακα 0 - 100
			1	2	3	4	5		
1	Προστασία από πυρκαγιές	0,0	36 14,9	18 7,5	28 11,6	29 12,0	130 53,9	241 100,0	71
2	Διαχείριση υδατικών πόρων	0,0	6 2,5	3 1,2	10 4,1	25 10,4	197 81,7	241 100,0	92
3	Χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων	0,0	15 6,2	8 3,3	14 5,8	20 8,3	184 76,3	241 100,0	86
4	Προστασία περιοχών φυσικού κάλλους	0,0	10 4,1	16 6,6	19 7,9	37 15,4	159 66,0	241 100,0	83
5	Μείωση ρύπανσης από απόβλητα	0,0	11 4,6	4 1,7	6 2,5	21 8,7	199 82,6	241 100,0	91
6	Άλλο (*)	222 92,1	0,0	0,0	1 0,4	0,0	18 7,5	241 100,0	97

Οι βασικές προτεραιότητες των εκπροσώπων των φορέων για την προστασία και αναβάθμιση του περιβάλλοντος -διαχείριση υδάτινων πόρων, μείωση της ρύπανσης από απόβλητα, χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων- είναι σε αντιστοιχία με τους παράγοντες που επιβαρύνουν το

περιβάλλον, οι οποίοι αναδείχτηκαν από τον πίνακα 6 και αφορούν στο μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας, στις ανθρώπινες παρεμβάσεις και στις μεταποιητικές δραστηριότητες. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι έχει διαμορφωθεί η αναγκαία κοινή αντίληψη και συνείδηση όσον αφορά στις προτεραιότητες για την προστασία και αναβάθμιση του περιβάλλοντος στην περιοχή του κάμπου του Ν. Πέλλας.

3.4 Πρωτογενής Τομέας

Ο πρωτογενής τομέας, αποτελεί τη ραχοκοκαλιά ανάπτυξης του νομού. Αξιολογώντας το σημερινό επίπεδο γεωργικής ανάπτυξης της περιοχής, οι εκπρόσωποι των φορέων εκτιμούν ότι αυτό είναι: πολύ καλό 15 (6,2%), καλό 94 (39%), μέτριο 114 (47,3%) και καθόλου καλό 18 (7,5%). Ειδικότερα οι εκπρόσωποι των αγροτικών και συνεταιριστικών φορέων θεωρούν ότι αυτό είναι: πολύ καλό 3 (4,1%), καλό 26 (35,6%), μέτριο 39 (53,4%) και καθόλου καλό 5 (6,8%) (πίνακας 8).

Πίνακας 8: Αξιολογείστε το σημερινό επίπεδο γεωργικής ανάπτυξης της περιοχής σας

α/α		Δ.Α.	πολύ καλό	καλό	μέτριο	καθόλου καλό	ΣΥΝΟΛΟ
1	Αγροτικά & συνεταιριστικά στελέχη	0,0	3 4,1	26 35,6	39 53,4	5 6,8	73 100,0
2	ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΩΤΗΘΕΝΤΩΝ	0,0	15 6,2	94 39,0	114 47,3	18 7,5	241 100,0

Οι εκπρόσωποι του συνόλου των φορέων θεωρούν ότι το επίπεδο γεωργικής ανάπτυξης της περιοχής είναι από καλό έως πολύ καλό κατά 45,2% (το αντίστοιχο ποσοστό των αγροτικών στελεχών είναι 39,7%), μέτριο το 47,3% (αγροτικά στελέχη 53,4%) και καθόλου καλό 7,5% (αγροτικά στελέχη 6,8%). Διαπιστώνεται ότι οι μισοί περίπου εκπρόσωποι των φορέων και τα αγροτοσυνεταιριστικά στελέχη αξιολογούν ως μέτριο το επίπεδο γεωργικής ανάπτυξης της περιοχής.

Οι εκπρόσωποι των φορέων, αξιολογώντας τις δυσκολίες-εμπόδια στη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής, (κλίμακα 1=μεγάλη δυσκολία, 5=καθόλου δυσκολία), θεωρούν (κλίμακα 0-100) ότι: το μεγαλύτερο

Γ. Μαγούλιος – Γ. Μαντζάρης

εμπόδιο-δυσκολία είναι το κόστος παραγωγής 16 και ακολουθούν η έλλειψη αγροτικών υποδομών 26, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων 37, η επάρκεια των υδατικών πόρων 38, η εντατική καλλιέργεια 40, ο ρόλος των Συνεταιρισμών 42, το είδος των καλλιεργειών 44 και ο βαθμός εκμηχάνισης της γεωργικής παραγωγής 52, (πίνακας 9).

Πίνακας 9: Αξιολογείστε τις δυσκολίες - εμπόδια στη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής σας

Κλίμακα 1-5 (1 = μεγάλη δυσκολία / 5 = καθόλου δυσκολία)

α/α	ΤΟΜΕΑΣ	Δ.Α.	μεγάλη >>> καθόλου					ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΣΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ κλίμακα 0 - 100
			1	2	3	4	5		
1	Το είδος των καλλιεργειών	1 0,4	55 22,8	48 19,9	68 28,2	42 17,4	27 11,2	241 100,0	44
2	Την έλλειψη αγροτικών υποδομών	1 0,4	106 44,0	58 24,1	46 19,1	19 7,9	11 4,6	241 100,0	26
3	Την εντατική καλλιέργεια	2 0,8	66 27,4	50 20,7	62 25,7	38 15,8	23 9,5	241 100,0	40
4	Την επάρκεια υδατικών πόρων	5 2,1	69 28,6	53 22,0	57 23,7	36 14,9	21 8,7	241 100,0	38
5	Το βαθμό εκμηχάνισης γεωργικής παραγωγής	3 1,2	36 14,9	38 15,8	69 28,6	65 27,0	30 12,4	241 100,0	52
6	Το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων	2 0,8	66 27,4	51 21,2	77 32,0	29 12,0	16 6,6	241 100,0	37
7	Το κόστος παραγωγής	1 0,4	167 69,3	31 12,9	20 8,3	9 3,7	13 5,4	241 100,0	16
8	Το ρόλο των Συνεταιρισμών	3 1,2	74 30,7	30 12,4	70 29,0	30 12,4	34 14,1	241 100,0	42
9	Άλλο. Ποιο; (*)	230 95,4	10 4,1	0,0	0,0	0,0	1 0,4	241 100,0	9

Διαπιστώνεται ότι τόσο οι εκπρόσωποι του συνόλου των φορέων όσο και οι εκπρόσωποι των αγροτικών ή συνεταιριστικών φορέων θεωρούν ότι μεγάλη δυσκολία-εμπόδιο στη γεωργική ανάπτυξη της περιο-

Το αναπτυξιακό πρότυπο της Ελληνικής Γεωργίας

χής είναι το κόστος παραγωγής, η έλλειψη αγροτικών υποδομών, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, η επάρκεια των υδατικών πόρων, η εντατική καλλιέργεια και ακολουθούν τα υπόλοιπα εμπόδια και δυσκολίες. Η μοναδική διαφοροποίηση μεταξύ του συνόλου των φορέων και των αγροτικών – συνεταιριστικών στελεχών είναι ως προς το βαθμό δυσκολίας των Συνεταιρισμών που για τους μεν πρώτους είναι 42 για δε τους δεύτερους 55.

Διερευνώντας τους τομείς στους οποίους κατά προτεραιότητα (υψηλή-μέση-χαμηλή) πρέπει να προσανατολιστεί η γεωργική ανάπτυξη της περιοχής, οι εκπρόσωποι των φορέων θεωρούν ότι, κατά προτεραιότητα (μέση βαθμολογία 0-100), οι τομείς αυτοί είναι: βιολογικές-οικολογικές καλλιέργειες 88, οπωροκηπευτικά 73, δενδρώδεις καλλιέργειες 66, σπαράγγι 64, κτηνοτροφία 61, καπνός 53 και σιτηρά 40, (πίνακας 10).

Πίνακας 10: Σε ποιους από τους παρακάτω τομείς κατά προτεραιότητα θεωρείτε ότι πρέπει να προσανατολιστεί η γεωργική ανάπτυξη της περιοχής σας;

ΣΥΝΟΛΟ ΕΡΩΤΗΘΕΝΤΩΝ			προτεραιότητα			ΑΠΑΝΤΗΣΑΝ	ΜΕΣΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ κλίμακα 0 - 100
α/α	ΤΟΜΕΑΣ	Δ.Α.	υψηλή	μέση	χαμηλή		
1	Δενδρώδεις καλλιέργειες	1 0,4	118 49,2	82 34,2	40 16,7	240 99,6	66
2	Οπωροκηπευτικά	0,0	133 55,2	85 35,3	23 9,5	241 100,0	73
3	Σπαράγγι	0,0	118 49,0	73 30,3	50 20,7	241 100,0	64
4	Κτηνοτροφία	0,0	103 42,7	90 37,3	48 19,9	241 100,0	61
5	Βιολογική - οικολογική καλλιέργεια	0,0	199 82,6	26 10,8	16 6,6	241 100,0	88
6	Σιτηρά	0,0	53 22,0	87 36,1	101 41,9	241 100,0	40
7	Καπνός	0,0	93 38,6	71 29,5	77 32,0	241 100,0	53
8	Άλλες καλλιέργειες. Ποιες; (*)	208 86,3	29 87,9	3 9,1	1 3,0	33 13,7	92

Γ. Μαγούλιος – Γ. Μαντζάρης

Πίνακας 11: Για την παραπέρα γεωργική ανάπτυξη προσδιορίστε το βαθμό σημαντικότητας των παρακάτω παραγόντων:

Κλίμακα 1-5 (1 = μικρή σημασία / 5 = μεγάλη σημασία)

α/α	ΤΟΜΕΑΣ	Δ.Α.	μικρή >>> μεγάλη					ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΣΗ ΒΑΘΜΟΛΟΓΙΑ κλίμακα 0 - 100
			1	2	3	4	5		
1	Προσέλκυση νέων ανθρώπων στη γεωργία	0,0	11 4,6	1 0,4	10 4,1	26 10,8	193 80,1	241 100,0	90
2	Αναδιάρθρωση καλλιεργειών	0,0	3 1,2	3 1,2	18 7,5	26 10,8	191 79,3	241 100,0	91
3	Βελτίωση γεωργικών υποδομών	0,0	3 1,2	1 0,4	13 5,4	42 17,4	182 75,5	241 100,0	91
4	Κατάρτιση-επιμόρφωση πληροφόρηση αγροτών	0,0	3 1,2	0,0	3 1,2	21 8,7	214 88,8	241 100,0	96
5	Εξασφάλιση αναγκαίων κεφαλαίων	0,0	1 0,4	2 0,8	2 0,8	23 9,5	213 88,4	241 100,0	96
6	Κόστος παραγωγής	0,0	3 1,2	3 1,2	12 5,0	33 13,7	190 78,8	241 100,0	92
7	Απόδοση καλλιεργειών και προϊόντων	0,0	3 1,2	7 2,9	35 14,5	32 13,3	164 68,0	241 100,0	86
8	Υποστήριξη κρατικών και άλλων φορέων	0,0	3 1,2	7 2,9	5 2,1	20 8,3	206 85,5	241 100,0	93
9	Σύνδεση της παραγωγής με βιοτεχνία-βιομηχανία	0,0	5 2,1	1 0,4	16 6,6	22 9,1	197 81,7	241 100,0	92

Καταγράφεται ταύτιση απόψεων των εκπροσώπων των φορέων και των αγροτικών συνεταιριστικών στελεχών, ως προς τις προτεραιότητες της γεωργικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με αυτές, έμφαση πρέπει να δοθεί στις βιολογικές καλλιέργειες, στα οπωροκηπευτικά, στις δενδρώδεις καλλιέργειες και στο σπαράγγι και ακολουθούν η κτηνοτροφία, ο καπνός και τα σιτηρά.

Προσδιορίζοντας το βαθμό σημαντικότητας (κλίμακα 1 = μικρή σημασία έως 5 = μεγάλη σημασία) των διαφόρων παραγόντων στη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής, οι εκπρόσωποι των φορέων θεωρούν ότι η έμφαση πρέπει να δοθεί κατά σειρά προτεραιότητας (κλίμακα 0-100): στην εξασφάλιση των αναγκαίων κεφαλαίων 96, στην κατάρτιση-πληροφόρηση των αγροτών 96, στην υποστήριξη από κρατικούς και άλλους φορείς 93, στο κόστος παραγωγής 92, στη σύνδεση της παραγωγής με τη μεταποίηση 92, στην αναδιάρθρωση των καλλιεργειών 91, στη βελτίωση των γεωργικών υποδομών 91, στην προσέλκυση νέων ανθρώπων στη γεωργία 90 και στην απόδοση των καλλιεργειών 86 (πίνακας 11).

Η κατάρτιση-πληροφόρηση των αγροτών, η εξασφάλιση των αναγκαίων κεφαλαίων, η υποστήριξη των κρατικών φορέων και το κόστος παραγωγής, η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και η σύνδεση της παραγωγής με τη μεταποίηση, αποτελούν τις βασικές προτεραιότητες, ως προς το βαθμό σημαντικότητας και με μικρές αποκλίσεις, τόσο του συνόλου των εκπροσώπων των φορέων, όσο και των αγροτικών στελεχών. Το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις παραπάνω προτεραιότητες δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μεμονωμένα από τους ίδιους τους αγρότες, αναδεικνύει την ανάγκη συλλογικών και σχεδιασμένων παρεμβάσεων από το κράτος και τους τοπικούς φορείς.

3.5 Βιοτεχνία – Βιομηχανία

Από τις απαντήσεις των εκπροσώπων των φορέων για το επίπεδο ανάπτυξης της βιοτεχνίας και βιομηχανίας στην υπό μελέτη περιοχή, προέκυψε ότι το θεωρούν: πολύ καλό 8 (3,3%), καλό 52 (21,6%), μέτριο 134 (55,6%) και καθόλου καλό 47 (19,5%). Το 24,9% των εκπροσώπων θεωρούν από καλό έως πολύ καλό το επίπεδο ανάπτυξης της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας, πάνω από τους μισούς θεωρούν ότι είναι μέτριο και ένας στους πέντε το θεωρεί καθόλου καλό. Το 61,8% των εκπροσώπων των φορέων (149 άτομα) θεωρεί ότι οι κλάδοι της βιοτεχνίας και βιομηχανίας στην περιοχή αναπτύσσονται σε συνδυασμό με τη γεωργική παραγωγή, ενώ το 37,3% (90 άτομα) απαντούν αρνητικά στην ερώτηση αυτή.

Οι ερωτώμενοι προσδιορίζοντας, στην κλίμακα 1-5 (1 = χαμηλή προτεραιότητα και 5 = υψηλή προτεραιότητα), το βαθμό προτεραιότητας στην ανάπτυξη διαφόρων κλάδων, προκύπτει η παρακάτω κατάταξη (κλίμακα 0-100): μεταποίηση κτηνοτροφικών προϊόντων 95, συσκευασία γεωργικών προϊόντων 95, μεταποίηση γεωργικών προϊόντων 79, μηχανουργικά εργα-

λεία και μηχανές 69, προϊόντα ένδυσης και κλωστοϋφαντουργίας 61, ξύλο-έπιπλο 56. Από τις απαντήσεις διαπιστώνεται ότι έμφαση δίνεται στη μεταποίηση και συσκευασία των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, διαπίστωση που ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά της περιοχής, αλλά και στον ορθό προσανατολισμό του δευτερογενούς τομέα.

3.6 Υπηρεσίες – Εμπόριο – Τουρισμός

Στην ερώτηση, εάν το επίπεδο ανάπτυξης των υπηρεσιών και του εμπορίου καλύπτει τις ανάγκες της περιοχής, οι εκπρόσωποι των φορέων απάντησαν ότι αυτές καλύπτονται πολύ 15 (6,2%), μέτρια 189 (78,4%) και καθόλου 37 (15,4%). Σχεδόν 4 στους 5 εκπροσώπους εκτιμούν ότι το επίπεδο ανάπτυξης των υπηρεσιών και του εμπορίου καλύπτει μέτρια τις αντίστοιχες ανάγκες της περιοχής. Προσδιορίζοντας τους τομείς των υπηρεσιών και του εμπορίου, στους οποίους πρέπει να δοθεί έμφαση, οι εκπρόσωποι των φορέων κατά σειρά προτεραιότητας (κλίμακα 0-100), ανέφεραν: τις υπηρεσίες στήριξης των αγροτών 96, τις υπηρεσίες στήριξης των επιχειρήσεων 86, το εμπόριο τροφίμων 79, την ψυχαγωγία 76, τον οικιακό εξοπλισμό 61 και το εμπόριο ένδυσης και υπόδησης 59.

Σύμφωνα με τους εκπροσώπους των φορέων, προτεραιότητα, στην ανάπτυξη των υπηρεσιών και του εμπορίου, πρέπει να δοθεί στους τομείς που έχουν σχέση με τις υπηρεσίες στήριξης του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα, στους οποίους διαπιστώνονται και οι σημαντικότερες ελλείψεις και ανεπάρκειες.

Οι εκπρόσωποι των φορέων εκτιμούν ότι το επίπεδο ανάπτυξης του τουρισμού, σε σχέση με τα πλεονεκτήματα της περιοχής, είναι πολύ ικανοποιητικό 2 (0,8%), ικανοποιητικό 57 (23,7%), και καθόλου ικανοποιητικό 180 (74,7%). Η μεγάλη πλειοψηφία των εκπροσώπων των φορέων, αλλά και των Ο.Τ.Α, θεωρούν ως καθόλου ικανοποιητικό το επίπεδο ανάπτυξης του τουρισμού σε σχέση με τα πλεονεκτήματα της περιοχής. Μόνον 1 στους 5 θεωρεί ότι είναι ικανοποιητικό και ελάχιστοι ότι είναι πολύ ικανοποιητικό. Όσον αφορά στις δυνατότητες ανάπτυξης των διαφόρων κατηγοριών τουριστικών υπηρεσιών στην περιοχή, οι εκπρόσωποι των φορέων θεωρούν ότι αυτές μπορεί να είναι (μέση βαθμολογία 0-100): ο αγροτουρισμός 83, ο πολιτιστικός τουρισμός 73, ο οικολογικός τουρισμός 71, ο αθλητικός τουρισμός 68, ο αρχαιολογικός τουρισμός 66, ο επιχειρηματικός-εκθεσιακός τουρισμός 65, ο θρησκευτικός τουρισμός 56 και ο ιαματικός τουρισμός 44.

3.7 Η συμβολή των διαφόρων παραγόντων στην ανάπτυξη της περιοχής

Από την αξιολόγηση (κλίμακα 1-5) της μέχρι σήμερα συμβολής των διαφόρων παραγόντων στην ανάπτυξη της περιοχής, προέκυψε από τους ερωτηθέντες η παρακάτω κατάταξη (κλίμακα 0-100): ανθρώπινο δυναμικό 68, Τοπική Αυτοδιοίκηση 66, ιδιωτική πρωτοβουλία 58, άλλοι κοινωνικοί φορείς 46, Συνεταιρισμοί 45, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση 40, Περιφέρεια Κ. Μακεδονίας 39 και Κράτος 36.

Συμπεραίνεται ότι από τους εκπροσώπους των φορέων κρίνεται ικανοποιητική η συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην ανάπτυξη της περιοχής, ενώ κρίνεται μέτρια η συμβολή των άλλων φορέων, των Συνεταιρισμών, της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης, της Περιφέρειας Κ. Μακεδονίας και του Κράτους. Το συμπέρασμα αυτό συμπίπτει με τα ευρήματα και άλλων ερευνών, σύμφωνα με τα οποία η συμβολή θεωρείται μεγαλύτερη όσο πιο κοντά στις τοπικές κοινωνίες βρίσκονται οι αναπτυξιακοί φορείς και μειώνεται όσο αυτοί απομακρύνονται από αυτές.

Προσδιορίζοντας, οι ερωτώμενοι, το ρόλο των ίδιων παραγόντων στην παραπέρα ανάπτυξη της περιοχής και στην κλίμακα 1-5 (1=ελάχιστος ρόλος, 5=μεγάλος ρόλος) θεωρούν (κλίμακα 0-100) ότι αυτός είναι μεγάλος για όλους τους φορείς και ειδικότερα κατά σειρά προτεραιότητας: Τοπική Αυτοδιοίκηση 95, ανθρώπινο δυναμικό 90, Κράτος 90, Περιφέρεια Κ. Μακεδονίας 89, Νομαρχία 87, ιδιωτική πρωτοβουλία 85 και Συνεταιρισμοί 80. Σε συνδυασμό με την προηγούμενη ερώτηση προκύπτει ότι παραμένει σε προτεραιότητα ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, ενώ αναβαθμίζεται ο ρόλος του Κράτους, της Νομαρχίας και της Περιφέρειας για την παραπέρα ανάπτυξη, σε σχέση με τη μέχρι σήμερα συμβολή τους στην ανάπτυξη της περιοχής. Διαπιστώνεται επομένως αυξημένη προσδοκία των εκπροσώπων των φορέων για το ρόλο του Κράτους, της Νομαρχίας και της Περιφέρειας Κ. Μακεδονίας.

4. Συμπεράσματα

α. Η ελληνική γεωργία σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο ακολούθησε, με την παρέμβαση του κράτους και της ΕΟΚ μετά το 1981, το ευρωπαϊκό και διεθνές υπόδειγμα του αγροτικού εκσυγχρονισμού, με βασικά στοιχεία το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και των τεχνικών συνθηκών της αγροτικής παραγωγής, τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, την εξειδίκευση της παραγωγής, τη διεθνοποίηση και απελευθέρωση των αγορών. Η μεταπολεμική θεώρηση για το ρόλο της οικονομίας της υπαίθρου και της γεωργίας ήταν η εξασφάλιση τροφίμων για τον πληθυσμό της κάθε χώρας. Οι κυβερνήσεις και η Ε.Ε. (ΕΟΚ), μέσω της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ), ενθάρρυναν τη γεωργική παραγωγή με μέτρα στήριξης των τιμών, χορηγώντας επιδοτήσεις με βάση την παραγόμενη ποσότητα. Σταδιακά, τις τελευταίες δυο δεκαετίες, άρχισε να διαφοροποιείται η μεταπολεμική αυτή θεώρηση και το ενδιαφέρον εστιάζεται σε νέες προτεραιότητες που αφορούν στην ποιότητα, στην υγιεινή και στην ασφάλεια των τροφίμων, στην προστασία και στην αναβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος.

β. Η οικονομική ανάπτυξη του Ν. Πέλλας και πολύ περισσότερο του κάμπου του, μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ το 1981, επικεντρώθηκε στην αγροτική παραγωγή των προϊόντων εκείνων, που όχι μόνον κάλυπτε η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) με υψηλές τιμές, αλλά κυρίως τα ενίσχυε σημαντικά με επιδοτήσεις στην τιμή. Παρά τις επιδοτήσεις και την εισοδηματική στήριξη των αγροτών, μέσω των κοινοτικών προγραμμάτων, δεν κατέστη δυνατή η αντιμετώπιση των διαρθρωτικών προβλημάτων του γεωργικού τομέα του κάμπου της Πέλλας. Η τάση εντατικοποίησης της παραγωγής και μεγιστοποίησης του ατομικού εισοδήματος, δια της μεγιστοποίησης της παραγόμενης ποσότητας, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ισορροπία προσφοράς και ζήτησης και οι απαιτήσεις της αγοράς, είχε σημαντικές και μακροχρόνια αρνητικές επιπτώσεις στην αγροτική παραγωγή και το εισόδημα. Αυξήθηκε η ποσότητα των παραγόμενων αγροτικών προϊόντων, παραβλέποντας την ποιότητα των προϊόντων και την ισορροπία προσφοράς και ζήτησης, με αποτέλεσμα την απώλεια παραδοσιακών αγορών του εξωτερικού και την αύξηση του κόστους των ενδιάμεσων εισροών και των γεωργικών εφοδίων. Οι δυσκολίες-εμπόδια στη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής είναι το κόστος παραγωγής, η έλλειψη αγροτικών υποδομών, το μέγεθος των εκμεταλλεύσε-

ων, η επάρκεια των υδατικών πόρων, η εντατική καλλιέργεια, ο ρόλος των Συνεταιρισμών, το είδος των καλλιεργειών και ο βαθμός εκμηχάνισης της γεωργικής παραγωγής. Τα παραπάνω προβλήματα αποτελούν και τα βασικά εμπόδια για την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων και των δυναμικών χαρακτηριστικών του κάμπου της Πέλλας στη μέχρι σήμερα ανάπτυξή του. Ως προς τις προτεραιότητες της γεωργικής ανάπτυξης, έμφαση πρέπει να δοθεί στις βιολογικές καλλιέργειες, στα οπωροκηπευτικά, στις δενδρώδεις καλλιέργειες και στο σπαράγγι και ακολουθούν η κτηνοτροφία, ο καπνός και τα σιτηρά.

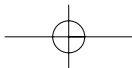
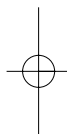
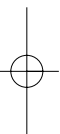
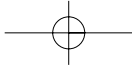
Επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του κάμπου της Πέλλας ότι το μέχρι σήμερα μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας επιβαρύνει σημαντικά το περιβάλλον και είναι σε διάσταση με την αντίληψη της βιώσιμης και ολοκληρωμένης ανάπτυξης. Οι παράγοντες που επιβαρύνουν το περιβάλλον της περιοχής είναι κατά προτεραιότητα το μοντέλο ανάπτυξης της γεωργίας, οι ανθρώπινες παρεμβάσεις και οι μεταποιητικές δραστηριότητες.

γ. Από τα μέχρι σήμερα αποτελέσματα του γεωργικού μοντέλου του κάμπου της Πέλλας, προκύπτει ότι αυτό απέχει από τη σύγχρονη θεώρηση για την αγροτική ανάπτυξη, που δίνει έμφαση στη βιώσιμη και ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου. Τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου και μελλοντικού αυτού γεωργικού προτύπου είναι η ευέλικτη προσαρμογή στα νέα δεδομένα της αγοράς και των καταναλωτικών προτύπων, η υψηλή παραγωγικότητα χωρίς εκπτώσεις στην ποιότητα, η υιοθέτηση συστημάτων ελέγχου και πιστοποίησης της ποιότητας των προϊόντων, η αύξηση της ποικιλότητας του γεωργικού τοπίου, ο σεβασμός στο περιβάλλον και η διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας και η εφαρμογή της επιστημονικής γνώσης και τεχνολογίας. Στην κατεύθυνση αυτή, η κατάρτιση-πληροφόρηση των αγροτών, η εξασφάλιση των αναγκαίων κεφαλαίων, η υποστήριξη εκ μέρους των κρατικών φορέων, η μείωση του κόστους παραγωγής, η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, η σύνδεση της γεωργικής παραγωγής με τη μεταποίηση, η ανάπτυξη τουριστικών δραστηριοτήτων με βάση τα χαρακτηριστικά της περιοχής, η βελτίωση των υποδομών και της ποιότητας ζωής, αποτελούν τις βασικές προτεραιότητες για την περαιτέρω ανάπτυξη της περιοχής του κάμπου του Ν. Πέλλας.

Βιβλιογραφία

- Abaidoo Samuel, (2000) "Globalization, biotechnologization of agriculture and farmers. The quasi – employees of the new high technology farms", *International Journal of Manpower*, Vol. 21 No 6, p. 481.
- Αναπτυξιακή Πέλλας (ΑΝΠΕ), Βάση δεδομένων, Έδεσσα 2005.
- Backhaus G. Jurgen, (1999) "The Kanitz Act Proposal European agricultural policy in theoretical and historical perspective", *Journal of Economic Studies*, Vol. 26 No. 4/5, p. 446.
- Damianos Dimitri and Giannakopoulos Nicholas, (2002) "Farmers; participation in agri-environmental schemes in Greece", *British Food Journal*, Vol. 104 No. 3/4/5, p. 261.
- Duranton Gilles, (1998) "Agricultural productivity, trade and industrialization", *Oxford Economic Papers*, 50, pp. 220-236.
- Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελλάδα 2007-2013, σελ. 6, 23.
- ΕΣΥΕ, «Γεωργική Στατιστική της Ελλάδος» 1981, σ. 30-44, Αθήνα 1984.
και 1991 σ. 31-45, Αθήνα 1995.
- ΕΣΥΕ, «Παραγωγή Γεωργικών και Κτηνοτροφικών προϊόντων 2003», Αθήνα 2004, σ. 11-30.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «Η κατάσταση της Γεωργίας στην Κοινότητα», Έκθεση 1986, σ. 240-242, 254-255 και 396-397.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «Η κατάσταση της Γεωργίας στην Κοινότητα», Έκθεση 1999, Βρυξέλλες-Λουξεμβούργο 2000, σ. 19-21 και 95-96.
- Herzog F., (2005) "Agri-environment schemes as landscape experiments", *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 108, pp.175-177.
- Irz Xavier, Roe Terry, (2005) "Seeds of growth? Agricultural productivity and the transitional dynamics of the Ramsey model", *European Review of Agricultural Economics* Vol 32, p. 160
- Λιοδάκης Γιώργος (επιμέλεια), «Ο αγροτικός τομέας της Κρήτης: Προβλήματα και Προοπτικές», σελ. 21-23, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2000.
- Μαγούλιος Γεώργιος (συντονιστής ερευνητικής ομάδας) κ.ά., «Μελέτη Γεωργικής Ανάπτυξης του Κάμπου της Πέλλας», πρωτογενής έρευνα, τεύχος 3, σελ. 381-395, 2002.
- Μαγούλιος Γιώργος, «Προσεγγίσεις σε θέματα της Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας», εκδ. Κορηλία Σφακιανάκη, 2006, σελ. 219-225.
- Mantzaris Ioannis (1986), «Die Strukturentwicklung der griechischen Landwirtschaft nach dem Beitritt in die EG : Probleme und Perspektiven», Διδ.

- Διατριβή, Παν. Στουτγκάρδης, M+M Wissenschaftsverlag, Krefeld 1986, ISBN: 3-88358-060-0
- Μαντζάρης Γιάννης (1993), «Οι εισαγωγές νωπών Ροδάκινων και Νεκταρινιών στην αγορά της ΟΔ Γερμανίας: Οι αδυναμίες των ελληνικών προϊόντων, Συμπεράσματα-Προτάσεις», Εφημ. Πρωινή Έδεσσης, 14-2-93.
- Μαντζάρης Γ., Λάζος Β., Μαντζάρη Ε., «Οι συλλογικές διαπραγματεύσεις στον αγροτικό τομέα υπό το πρίσμα της Οικονομικής Θεωρίας της Πολιτικής», Θεσ/νίκη 2004, σ. 19-28.
- Mukesh Eswaran & Ashok Kotwal, (2001) "Agriculture, innovational ability, and dynamic comparative advantage of LDCs", *The Journal of International Trade & Economic Development*, 10:3, p. 288).
- N.A. Πέλλας (2000), «1ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Ν. Πέλλας», Ν.Α. Πέλλας, ΤΕΕ, Αθήνα.
- Special Eurobarometer 242 «Europeans and the Common Agricultural Policy», p. 18 & 11, January 2006.
- Υπουργείο Γεωργίας, «Βιώσιμη γεωργία σε μια αναπτυγμένη ύπαιθρο», σελ. 8-9, Αθήνα, Ιανουάριος 2003.
- Υπουργείο Γεωργίας, «Ε.Π. Αγροτική Ανάπτυξη-Ανασυγκρότηση της Υπαιθρου 2000-2006».
- Υπουργείο Γεωργίας, «Ε.Π. Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Leader+».
- Fleischer Aliza, (2000) "Measuring the recreational value of agricultural landscape", *European Review of Agricultural Economics* Vol 27 (3), p. 385 (www.economics.gr/nomoi/pella.asp, 15/11/2005).

Η Έννοια της Αλλοτρίωσης και το Ιστορικό Πρόβλημα Επιστημολογίας και Συνείδησης στον Μαρξ

Γ. Ε. Σκουλάς*

Περίληψη

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να συμβάλει στη κατανόηση του σοβαρού ζητήματος της αλλοτρίωσης και του ιστορικού προβλήματος επιστημολογίας και συνείδησης μέσω μιας αναλυτικής προσέγγισης της μαρξιστικής και της χεγκελιανής σκέψης. Δηλαδή, να εξετάσει τη μαρξιστική θεωρία της αλλοτρίωσης συγκρίνοντάς την με τη χεγκελιανή αντίληψη. Τέλος, να επικεντρωθεί στην αναζήτηση των πνευματικών διακρίσεων μεταξύ της μαρξιστικής και της χεγκελιανής σκέψης για την έννοια της αλλοτρίωσης.

1. Εισαγωγή

Αρχικός σκοπός της μαρξιστικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας ήταν το γεγονός ότι η θεμελίωση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών δομών της αστικής κοινωνίας ήταν παράλογη και είχε καλύψει με ένα απατηλό και αφηρημένο πέπλο την πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, η πραγματικότητα του σύγχρονου κόσμου δεν ήταν παρά μια κατ' επίφαση πραγματικότητα. Συνεπώς, η αληθινή όψη της έπρεπε να αποκαλυφθεί, να φανεί πλέον η οργάνωση και ο σχεδιασμός εκείνος που δημιουργούσαν ανισότητα, αδικία και διαρκή ανταγωνισμό στην πλειονότητα των

Γ. Ε. Σκουλάς

πολιτών της κοινωνίας. Επιπλέον στόχος, ήταν να αποδειχτεί επιστημονικά ότι αυτή η θεμελίωση ήταν σε αντίθεση με τις θεωρίες των ιδεολογικών αξιών των αστών περί ισότητας και ελευθερίας, οι οποίες ήταν και κυρίαρχες. Μ' άλλα λόγια, το καθήκον του μεγάλου στοχαστή ήταν να επιτεθεί κριτικά στην υποτιθέμενη αληθοφάνεια του ειδικού ατομικού συμφέροντος που περιείχαν οι αστικές θεωρητικές προσεγγίσεις.¹

Στόχος του κειμένου αυτού λοιπόν, είναι να συνεισφέρει στην πληρέστερη κατανόηση αυτού του θέματος μέσω μιας αναλυτικής προσέγγισης της μαρξιστικής καθώς και της χεγκελιανής έννοιας της αλλοτρίωσης. Επειδή, η χρησιμοποίηση της κατηγορίας αυτής συνδέει τη μαρξιστική οικονομική ανάλυση με μια βασική κατηγορία της χεγκελιανής φιλοσοφίας που είναι η συνείδηση. Μ' άλλα λόγια, με τον τρόπο και τους νόμους που λειτουργεί η καπιταλιστική εμπορευματική κοινωνία η οποία παράγει υλικά αγαθά που θα πρέπει να υπηρετούν τη ζωή του πολίτη, γίνεται ακριβώς το αντίθετο ώστε αυτά τα ίδια να διέπουν το περιεχόμενο και το σκοπό της ζωής του. Έτσι η συνείδηση του ανθρώπου υποτάσσεται στις σχέσεις υλικής παραγωγής και φτάνει στο σημείο ώσπου μια ανεξέλεγκτη οικονομία που τα μέσα παραγωγής της ανήκουν στους ιδιώτες, να ρυθμίζει όλες τις ανθρώπινες σχέσεις.² Γι' αυτό και επιχειρείται μια διερεύνηση στις βασικές πλευρές της μαρξιστικής θεωρίας για την αλλοτρίωση μελετώντας και τη διαφορά τους με τη χεγκελιανή σκέψη. Παράλληλα, διερευνάται ο ισχυρισμός των σύγχρονων θεωρητικών του μαρξισμού ότι η θεωρία της αλλοτρίωσης είναι βαθιά ριζωμένη στην έννοια της *υπέρβασης ή αναιρέσης*, μελετώντας προσεκτικά τα οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844.³ Είναι εμφανές στα κείμενα του Μαρξ ότι η θεωρία της αλλοτρίωσης, επειδή χρησιμοποιείται εκτεταμένα, λειτουργεί συνολικά ως οικονομικό φαινόμενο καθώς και ως ένας πρόλογος εξέλιξης της διανοητικής του ανάπτυξης. Είναι αδύνατον να κατανοηθεί η πορεία της φιλοσοφικής του σκέψης, όπως υποστηρίζουν πολλοί,⁴ αν δεν τοποθετηθεί μέσα από το πρίσμα προσέγγισης γενικά του ανθρώπου και της ιστορίας του. Δηλαδή, μέσα από μια προσέγγιση ανάλυσης του 'κεντρικού θέματος της σύγχρονης του φιλοσοφικής προβληματικής όπως αυτό είναι της αλλοτρίωσης της ανθρώπινης ουσίας και της αντίληψης της ιστορίας ως προσπάθειας για την εξάλειψη της αλλοτρίωσης αυτής'.⁵

Ωστόσο, φαίνεται απαραίτητο να βρεθεί η βασική διάκριση μεταξύ της μαρξιστικής και της χεγκελιανής θεωρίας για το θέμα αυτό, ώστε να διαλευκανθεί επαρκώς στην επιστημονική του διάσταση. Η διάκριση αυτή εστιάζεται στο ότι, η μεν πρώτη θεωρία αναφέρεται στις κοινωνικές

σχέσεις οι οποίες είναι θεμελιωμένες και δομημένες στις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, ενώ η δεύτερη εκτείνεται στο πρόβλημα της ιστορικής και πολιτισμικής αλλοτρίωσης. Η αλλοτρίωση, ως αποξένωση του ανθρώπου, ή 'κατάντια' όπως έχει νοηθεί από τους σύγχρονους του μαρξισμού, δεν είναι μονάχα η θεωρία της αθλιότητας της ζωής. Είναι θεωρία κατανόησης συνθηκών των βιομηχανικών τάξεων ώστε εφόσον αυτές συνειδητοποιήσουν την κατάσταση να υπερνικήσουν το πλήγμα της υλικά βασιζόμενης επικοινωνιακής τους αδράνειας.

2. Αλλοτρίωση και Καταμερισμός της Εργασίας

Οι συνθήκες της αλλοτρίωσης φαίνεται αρχικά να μεταβιβάζονται από την ώθηση για αποτελεσματική παραγωγή στον αστικό σχηματισμό, με σκοπό ν' αυξηθεί στο μέγιστο η απόσπαση της πλεονάζουσας αξίας, όπως είναι το κέρδος. Αυτό αντιμετωπίζεται με την εκτύλιξη της διαδικασίας της παραγωγής στα συστατικά της στοιχεία και την κατανομή των υπευθυνοτήτων ανάμεσα σε πολλούς εργαζόμενους, ως διαφοροποιημένες εργασιακές δραστηριότητες που είναι αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας. Με τον καταμερισμό της εργασίας σε εκείνους που εκτελούν την παραγωγή αλλά χωρίς να έχουν σχέση με την κυριότητα των μέσων παραγωγής, η κοινωνική αλληλόδραση υποδιαιρείται και η εργασία διαχωρίζεται από τη συνολική παραγωγή. Το τελικό προϊόν αυτής της διαδικασίας, κατά τη μαρξιστική σκέψη, αποξενώνεται από τον άμεσο παραγωγό. Δηλαδή, με τον καταμερισμό ένα προϊόν εισάγεται στον κύκλο της πώλησης και της ανταλλαγής και αποστασιοποιείται από εκείνο το άτομο που αρχικά παράχθηκε, γίνεται εμπόρευμα και στη συνέχεια εντάσσεται στους απρόσωπους νόμους της αγοράς οι οποίοι είναι εντελώς ξένοι από τον άμεσο παραγωγό, που είναι ο εργαζόμενος.⁶

Στα χειρόγραφα διαπιστώνεται ότι: «η συσσώρευση του κεφαλαίου αυξάνει τον καταμερισμό της εργασίας και ο καταμερισμός της εργασίας αυξάνει τον αριθμό των εργαζομένων. Αντιστρόφως, ο αριθμός των εργαζομένων αυξάνει τον καταμερισμό της εργασίας ακριβώς όπως ο καταμερισμός της εργασίας αυξάνει τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Με τον καταμερισμό της εργασίας από τη μία πλευρά και τη συσσώρευση του κεφαλαίου από την άλλη, ο εργαζόμενος γίνεται ολοένα περισσότερο εξαρτημένος από την εργασία και ιδιαίτερα από εκείνη που είναι πα-

ρόμοια της μηχανής. Με την ταύτιση του εαυτού του με τη μηχανή, ο άνθρωπος ενεργεί αφηρημένα ώστε να εξαρτάται από την κάθε διακύμανση των τιμών της αγοράς τόσο από τη χρήση του κεφαλαίου όσο και από την ιδιοτροπία του πλούτου. Εξ ίσου, η αύξηση των μελών της τάξης ολοκληρωτικά εξαρτάται από την εργασία η οποία εντατικοποιεί τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες και κατ' αυτόν τον τρόπο μειώνεται το αντίτιμο της εργασίας τους».⁷

Επιπλέον, η μαρξιστική αντίληψη, εκθέτει τη σχέση η οποία θεμελιώνεται στη συσσώρευση κεφαλαίου σε βάρος των μισθών, των μηχανών σε βάρος των εργαζομένων, και στη διαδικασία της αντικειμενοποίησης των εργατών ως μηχανές καθώς και στην επέκταση της βιομηχανικής διαδικασίας. Παρατηρείται λοιπόν, ότι «η άνοδος των μισθών προϋποθέτει και επιβάλλει την αύξηση του κεφαλαίου κι έτσι θέτει το προϊόν της εργασίας ενάντια στον εργάτη ως κάτι πάντα ξένο σ' αυτόν. Παρόμοια, ο καταμερισμός της εργασίας τον καθιστά πάντα μονόπλευρο και εξαρτημένο φέροντας μαζί μ' αυτό, τον ανταγωνισμό όχι μόνο των εργατών αλλά και των μηχανών. Εφόσον ο εργάτης βυθίζεται στο επίπεδο μιας μηχανής μπορεί να αντιμετωπίζεται από την μηχανή ανταγωνιστικά. Τελικά, όπως η συσσώρευση του κεφαλαίου αυξάνει το μέγεθος της βιομηχανικής παραγωγής και κατ' αυτόν τον τρόπο τον αριθμό των εργατών, προξενεί το ίδιο ένα μεγαλύτερο ποσοστό του προϊόντος που οδηγεί σε υπερπαραγωγή και έτσι καταλήγουν και τα δύο με το να πετάξουν ένα μεγάλο τμήμα των εργατών έξω από την εργασία τους ή με τη μείωση των μισθών τους στο πλέον ελάχιστο των αποδοχών τους».⁸

Στην ανάλυση αυτή της πολιτικής οικονομίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, φαίνεται ότι οι μισθοί είναι ο κινητήριος μοχλός στις οικονομικές σχέσεις. Σε αντάλλαγμα για την εργασία του εργάτη και της παραγωγικής του ικανότητας, μέρα με τη μέρα, η εργασία αμειβεται σε καθορισμένο νομισματικό επίπεδο. Αυτό γίνεται ευρέως κατανοητό αφού εγκατασταθεί ένας κρίκος πρωταρχικά στην εργασία και στο χρήμα. Η εργασία τοιουτοτρόπως, μετατρέπεται σε μια αρχή της ανταλλακτικής της αξίας όπου είναι εργασία για μισθό. Σύμφωνα με την παραπάνω σκέψη, η πολιτική οικονομία θεωρεί την εργασία μονάχα ως μια δραστηριότητα για να κερδίζει κανείς μισθό, ως ένα αντικείμενο για υπολογισμούς στην οικονομική φόρμουλα. Αντικειμενοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την εργασία, είναι μια μέθοδος που επεκτείνεται παραπέρα στο σημείο που να μεταχειρίζεται ακόμη και εκείνους που την εκτελούν ως αντικείμενα. Αυτό όμως συνεπάγεται ότι η πολιτική οικονομία «δεν θεωρεί τον εργαζόμενο ως μια ανθρώπινη οντότητα όταν δεν εργάζεται, αλλά αφή-

νει τέτοιου είδους ζητήματα στο ποινικό δίκαιο, στους γιατρούς, στη θρησκεία, στο χώρο της στατιστικής, στην πολιτική και στο κράτος πρόνοιας». ⁹ Έτσι εμφανίζεται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στη δραστηριότητα της εργασίας και στον εργάτη, όπου όταν σημειώνεται, διαχωρίζει τον εργαζόμενο από την ίδια του την εργασία.

Έτσι, όταν εξομοιώνεται ο εργαζόμενος με το αντικείμενο, τοποθετείται ο πρώτος σ' ένα ισοδύναμο επίπεδο του 'είναι' που φαίνεται ως αναγκαίο κακό στην παραγωγή και στη συσσώρευση κεφαλαίου. Δηλαδή, αυτό τοποθετεί τον άμεσο παραγωγό που εκτελεί την παραγωγή μέσα σ' ένα χώρο αρνητικών συμφερόντων που αντίκεινται στα ίδια τα δικά του συμφέροντα. Αρνητικά στην αίσθηση της δράσης πάνω κι ενάντια στην αυτο-επιβεβαίωση μέσω της ανταλλακτικής αξίας της εργασίας και ισάξια της ίδιας της αξίας χρήσης. Αρνητικά επίσης, ως απόρροια του καταμερισμού της εργασίας όπου η απώλεια της άμεσης σχέσης με το προϊόν υποβιβάζει το ίδιο το εργαζόμενο άτομο στο κτηνώδες επίπεδο των μηχανών.

Τα παραπάνω μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα: *Πρώτον*, η αντικειμενοποίηση της εργασίας διαμέσου της ανταλλαγής ως μισθωτή εργασία και έχοντας συγκεκριμένη παραγωγική χρήση συνεπώς, αποξενώνει τον εργαζόμενο από την ίδια του την εργασία. Δηλαδή, το αντικείμενο που παράγει η εργασία ως προϊόν, 'αντιμετωπίζεται ως μια ξένη ή «αλλότρια» ενότητα, μια δύναμη' αποχωρισμένη από τον ίδιο που την παρήγαγε. ¹⁰ *Δεύτερον*, ο καταμερισμός της εργασίας σε διαφορετικά τμήματα απασχόλησης και ο ταυτόχρονος διαχωρισμός των εργαζομένων που αλληλοδρούν μεταξύ τους, τους αποξενώνει από τη δική τους κοινότητα ή τις κοινωνικές τους σχέσεις. *Τρίτον*, ο άμεσος δημιουργικός έλεγχος ή οι αισθησιακές σχέσεις πάνω στο προϊόν της εργασίας τους χάνονται εφόσον δεν είναι δικό τους αλλά απορρέει απλά από τη δράση τους στην ανταλλαγή της εργασίας τους για μισθό. Η μείωσή τους ως πραγματικοί παραγωγοί στην υπηρεσιακή σημαντικότητα των μηχανών, καθιστά τοιοιτοτρόπως το εργαζόμενο άτομο ως μια επέκταση ή ένα βοηθητικό προσάρτημα της μηχανής.

Όλα αυτά έχουν αρνητικές επιπτώσεις στο εργαζόμενο άτομο. Βασικά, το ίδιο αλλοτριώνεται από τη δημιουργική του προσφορά ως άμεσος παραγωγός που σημαίνει ότι διαχωρίζεται από την πλευρά των αισθησιακών του σχέσεων με τον κόσμο οι οποίες ισχυροποιούν ή δίνουν νόημα στη ζωή του ως αυτο-έκφραση. Κοντολογίς, ο εργάτης αποξενώνεται από την ίδια του την οντότητα και δεν έχει συναίσθηση αυτής του της κατάστασης. Η μαρκουζιανή θεωρητική θέση εδώ αναλύοντας τον Μαρξ,

είναι ότι «το γεγονός ότι η εργασία είναι εξωτερική για τον εργάτη, π.χ. ότι δεν ανήκει στην ουσιαστική του ύπαρξη ώστε στη δουλειά του έτσι να μην επιβεβαιώνει τον εαυτόν του αλλά να τον αρνείται, δεν αναπτύσσει ελεύθερα τη φυσική και πνευματική του δραστηριότητα αλλά πληγώνει το σώμα του και καταστρέφει το μυαλό του. Ο εργάτης συνεπώς, νιώθει τον εαυτόν του μόνο έξω από την εργασία του και μέσα στη δουλειά του νιώθει έξω τον εαυτόν του. Η εργασία του απλά είναι δραστηριότητα εξωτερική. Δεν είναι εθελοντική αλλά καταναγκαστική, είναι βεβιασμένη εργασία. Δεν είναι συνεπώς η ικανοποίηση μιας ανάγκης αλλά απλά ένα μέσο να ικανοποιήσει άλλες ανάγκες που βρίσκονται έξω από αυτόν. Ο ξένος χαρακτήρας της προβάλλει καθαρά ότι από τη στιγμή που δεν υπάρχει φυσική ή άλλη βία η εργασία αποφεύγεται σαν κάτι το βρώμικο και το επικίνδυνο. Ο εξωτερικός χαρακτήρας της εργασίας για τον εργάτη εμφανίζεται στο ότι αυτή η εργασία δεν είναι δική του αλλά κάποιου άλλου, ότι δεν του ανήκει αλλά αυτός ανήκει σ' αυτήν και ότι δεν ανήκει σ' αυτόν αλλά σε άλλον». ¹¹ Έτσι, η ολοκλήρωση της εργασίας εμφανίζεται ως άρνηση στο σημείο του οποίου ο εργαζόμενος να γίνεται αυτό το αντικείμενο της άρνησης. ¹²

Λίγο αργότερα, στο έργο του Grundrisse παρατηρούσε, ότι: «η έμφαση για την εργασία δίνεται όχι στην κατάσταση που έχει αντικειμενοποιηθεί αλλά στην κατάσταση που έχει αλλοτριωθεί, αποστερηθεί ή πωληθεί. Πάνω στην κατάσταση που η τερατώδη υπαρκτή δύναμη που η ίδια η κοινωνική εργασία στήθηκε ενάντια στον εαυτόν της ως μία από τις βαθμίδες της που δεν ανήκει στον εργάτη αλλά στις προσωποποιημένες συνθήκες παραγωγής, π.χ. το κεφάλαιο. Αυτή η διαδικασία αντιστροφής, είναι απλά μια ιστορική αναγκαιότητα, μια αναγκαιότητα για την ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής αποκλειστικά από συγκεκριμένο ιστορικό σημείο εκκίνησης». ¹³ Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εργάτες δεν αλλοτριώνονται μόνο από τον ίδιο τον εαυτόν τους ως όντα, αλλά η ίδια αυτή αποξένωση γίνεται μια ιστορικά παραγόμενη κατάσταση την οποία θα πρέπει να μεταβάλλουν. Από την άλλη πλευρά, επειδή οι άνθρωποι είναι ένα είδος ύπαρξης, το είδος εκείνο καθορίζεται όπως οι εργαζόμενοι θεωρούν τους εαυτούς τους ως αυθεντικά συγκεκριμένα είδη. Έτσι παρουσιάζεται και μια ακόμη μορφή αλλοτρίωσης που είναι εκείνη του ίδιου του εργαζόμενου από τους υπόλοιπους. Ο άνθρωπος είναι ένα είδος ύπαρξης για τον στοχαστή του επιστημονικού σοσιαλισμού, όχι μόνο επειδή στη θεωρία και στην πράξη υιοθετεί τον τύπο αυτό ως στόχο του, αλλά διότι μεταχειρίζεται τον εαυτόν του ως μια καθολική και συνεπώς ελεύθερη ύπαρξη. ¹⁴

Δηλαδή, εν μέρει οι άνθρωποι βρίσκουν την αίσθηση της δικής τους ταυτότητας μέσω της συναναστροφής τους με τους άλλους. Αυτό σημαίνει ότι είναι δημιουργούμενη και προερχόμενη από μια παγκόσμια αντίληψη του είδους τους ως διακριτή και διαχωρισμένη από τα άλλα είδη στη φύση. Με το διαχωρισμό αυτό των ατόμων που πηγάζει από την αποξένωση, την οποία υφίστανται από την ίδια τους την εργασία, από το προϊόν και από την κατάσταση που δημιουργείται ανάμεσά τους με τον καταμερισμό της εργασίας, οι ίδιοι υποβιβάζονται σε ένα επίπεδο θρυματισμένων κοινωνικών σχέσεων όπου ατομικοποιούνται. Στην ατομικοποίηση αυτή, τα άτομα υφίστανται απώλεια της δικής τους συλλογικής αίσθησης του ανθρώπινου είδους. Αυτή η απώλεια της συλλογικής τους ταυτότητας, γεννά την κρίση ταυτότητας καθώς και την ανάγκη ανάλυσης του προβλήματος με άσχετες ενέργειες.

Η μαρξιστική σκέψη διατυπώνει με ακρίβεια ότι, «στην αποξένωση του ατόμου από τη φύση του, από τον εαυτόν του, από τις ίδιες τις δικές του λειτουργίες και γενικά από τη δράση της ζωής του, αποξένωσε την εργασία του όπου στη συνέχεια αποξενώνει τις άλλες υπάρξεις απ' αυτόν. Αυτό μεταβάλλει τη ζωή των άλλων σ' ένα μέσο ατομικής ζωής. Από τη μια μεριά αποξενώνει τη ζωή των άλλων και την ατομική ζωή και από την άλλη κάνει την ατομική ζωή στην αφηρημένη της μορφή τον κυρίαρχο σκοπό της ζωής των άλλων σε παρόμοια αφηρημένο και αποξενωμένο σχήμα».¹⁵ Έχει παρατηρηθεί, γενικά στο φαινόμενο της αλλοτρίωσης των ανθρώπων από το ίδιο τους το είδος ότι οι ίδιοι μεταβάλλονται κατ'εξοχήν αρνητικά και βιώνουν κοινωνική αλλοτρίωση στο κέντρο των δικών τους συνθηκών. Για παράδειγμα, οι άνθρωποι αποξενώνονται από μια κοινωνική συνεκτικότητα που εδράζεται στη ρίζα της ταυτότητας της ανθρώπινης ύπαρξης. Η απώλεια αυτή της κοινωνικής συνεκτικότητας καθιστά τα άτομα έρμαια στο πέλαγος της δικής τους κοινωνικής αλλοτρίωσης, που σίγουρα επαυξάνει στην αυτο-αλλοτρίωση. Έτσι, καταλήγουν άγνωστοι ο ένας με τον άλλον και με τους εαυτούς των. Από την άποψη της συνείδησης των αποξενωμένων καταστάσεων σε τόπο και χρόνο, οι άνθρωποι κατά συνέπεια χάνουν την αίσθηση του εαυτού τους και κατ' αυτόν τον τρόπο, μοχθούν μονάχα για επιβίωση.

Έχοντας επίγνωση της δικής τους δραστηριότητας οι εργαζόμενοι, κάτω από κανονικές περιστάσεις, ξεχωρίζουν από τη ζωή των άλλων όντων. Ενώ, σε συνθήκες αλλοτρίωσης δεν ξεχωρίζουν επειδή η ζωή χάνει ολοσχερώς την αίσθησή της και γίνεται δυσδιάκριτη από την άποψη της δραστηριότητάς της από τα άλλα όντα που υπάρχουν στη φύση. Από την άποψη της παραγωγικής τους ικανότητας, ψάχνουν να αναπαράγουν

τη φύση όχι μόνο από ανάγκη αλλά υπεράνω της επαναληπτικής ερμηνείας για τον ανασχηματισμό της. Εφόσον όμως, όλες οι προσπάθειες που καταβάλλει ο εργάτης στην εργασία αλλοτριώνονται, καταλήγει η εργασία αυτή ως εμπόρευμα που ανταλλάσσεται. Τοιουτοτρόπως, εκείνος που εκτελεί την εργασία θεωρείται ως αντικείμενο και ως μέρος της παραγωγικής ισχύος των μηχανών. Γι' αυτόν το λόγο, ο Μαρξ συμπεραίνει, ότι «ο σκοπός της εργασίας είναι κατά συνέπεια η αντικειμενοποίηση της ζωής του ανθρώπινου είδους». ¹⁶ Ωστόσο, από τη στιγμή που η εργασία είναι εμπόρευμα ανταλλάξιμο στην ανοικτή αγορά η ζωή η ίδια, μη μπορώντας να υπάρξει έξω από αυτές τις σχέσεις αγοράς, ενσωματώνεται σ' αυτές. Όταν όμως οι εργαζόμενοι στην πλειονότητά τους υφίστανται την επιβολή των αθλοτήτων στην παραγωγή από τις κυρίαρχες δυνάμεις ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων και δεν έχουν συναίσθηση των συνθηκών της αλλοτρίωσής τους, είναι όχι μόνο δυστυχισμένοι, αλλά χάνουν επίσης κάθε γόνιμο στοιχείο στην άμυνα και στην αντίστασή τους. Αυτό, κυρίως γιατί δεν αναπτύσσονται ελεύθερα οι πνευματικές και οι φυσικές τους ιδιότητες. ¹⁷

3. Η Εργασία ως Μέρος των Σχέσεων Ιδιοκτησίας

Στα περισσότερα μαρξιστικά κείμενα, αναπτύσσεται αυτή η λογική διερεύνηση για να υπερτονίσει ότι ο εργάτης δεν υποφέρει μόνο από την αλλοτρίωση της εργασίας του και του προϊόντος, αλλά και από την οικειοποίηση του ίδιου αυτού προϊόντος από τον ιδιοκτήτη ως δικό του περιουσιακό στοιχείο ανταλλάξιμο σε ανάλογη τιμή που θα αποσπάσει πλεονάζουσα αξία. Ειδικότερα, ότι αυτή η αξία είναι ιδιοκτησία μέχρι στο σημείο που η οικειοποίηση δημιουργεί τη δική της ιδιωτικοποίηση και όχι ελεύθερη δημόσια ένωση που μετατρέπεται σε σχέση ενός ατόμου που ανταλλάσσει με κάποιο άλλο ιδιωτικές οικονομικές σχέσεις. Η έννοια αυτή της ιδιωτικοποίησης εμφανίζεται απ' την αλλοτριωμένη εργασία ως σκοπός που είναι έξω από την εργασία την ίδια. Όπως αναφέρεται στα χειρόγραφα, «μέσω μιας αποξενωμένης και αλλοτριωμένης εργασίας, ο εργάτης παράγει τη σχέση σ' εκείνη την εργασία του ενός αγνώστου ατόμου σ' αυτήν κι όπου στέκεται έξω αυτής. Η σχέση του εργάτη με την εργασία δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαιοκράτη μ' αυτήν. Ο ιδιωτικός πλούτος είναι συνεπώς το προϊόν, το αποτέλεσμα, η αναγκαία συνέπεια

της αλλοτριωμένης εργασίας της εξωτερικής σχέσης του εργάτη στη φύση και στον εαυτόν του». ¹⁸ Στο έργο 'Grundrisse', ο ιδιωτικός πλούτος αναλύεται ως ένα σύνολο αντιπάλων εχθρικών σχέσεων. Σ' αυτό το σημείο η αλλοτρίωση εξομοιώνεται με την ιδιοκτησία, μέχρι που ως αντικειμενοποιημένη εργασία γίνεται μία οικειοποίηση ιδιωτικών στόχων που είναι το κέρδος. Συγκεκριμένα, «όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός στον οποίο η εργασία αντικειμενοποιεί τον εαυτόν της, τόσο μεγαλύτερος γίνεται ο αντικειμενικός κόσμος αξιών ο οποίος στέκεται ενάντιά του ως ξένη ιδιοκτησία». ¹⁹ Η ιδιοκτησία ως ένα ξένο αντικείμενο από τον εργάτη επαναλαμβάνεται στα μαρξιστικά κείμενα. Όπως: «η ιδιοκτησία των εργαζομένων ελαττώνεται και η κυριότητα της ζωντανής εργασίας από την αντικειμενοποιημένη εργασία ή το σφετερισμό της αποξενωμένης από το κεφάλαιο εργασίας είναι απλά εκδηλώσεις της ίδιας σχέσης από αντίθετα σημεία και είναι θεμελιώδεις συνθήκες του αστικού τρόπου παραγωγής». ²⁰ Σε κάθε περίπτωση, το προϊόν της εργασίας μεταμορφώνεται σε ιδιοκτησία και η ίδια η εργασία μεταβάλλεται σε ιδιοκτησία. Ωστόσο, μέσω της ιδιωτικοποίησης της παραγωγής, προϊόν και εργασία ως ιδιοκτησία και οι πολλαπλές σχέσεις των εργατών και των αστών αλλοτριώνονται ταυτόχρονα.

Εδώ, παραθέτουμε μια από τις ευκρινέστερες περικοπές αυτού του προβλήματος όπως έχει διατυπωθεί από τον Avineri. Υποστήριξε λοιπόν, ότι «για την μαρξιστική σκέψη, η ιδιοκτησία δεν είναι η πραγματοποίηση της προσωπικότητας αλλά η άρνησή της: όχι μόνο αυτοί που δεν έχουν ιδιοκτησία αλλοτριώνονται αλλά και εκείνοι που έχουν. Η κατοχή ιδιοκτησίας από ένα άτομο αναγκαστικά συνεπάγεται τη μη κατοχή της από ένα άλλο που είναι μια διαλεκτική σχέση ουσιαστικά ανύπαρκτη στη σκέψη του Hegel». ²¹ Πάνω στην ιδιοκτησία και την εργασία, γίνεται φανερό ότι καμιά διαλεκτική σχέση δεν καθιερώνεται επαρκώς, ειδικά από τότε που ο Χέγκελ σκιαγράφησε τις πιο θεμελιώδεις θεωρητικές ιδέες της αλλοτριώσης. ²² Η κεντρική ιδέα του προβλήματος ανήκει στην χεγκελιανή πεποίθηση ότι η ιδιοκτησία είναι η συγκεκριμένη πραγματοποίηση διαμέσου του 'εξωτερικού φαινομενικού κόσμου'. Παρατηρεί επίσης ο ίδιος, ότι στη χεγκελιανή σκέψη «αυτή η εξωτερίκευση αποτέλεσε πραγματοποίηση και διεκδίκηση ακριβώς επειδή όλα τα αντικείμενα είναι φανταστικά και η μοναδική πραγματικότητα είναι το ανθρώπινο πνεύμα στη ρίζα δημιουργίας και παραγωγής. Συνεπώς, η ιδιοκτησία ήταν στη χεγκελιανή αντίληψη ανθρώπινη ελευθερία που η ίδια επιτυγχάνεται στον κόσμο των φαινομένων και η έλλειψη της ιδιοκτησίας εμποδίζει τον άνθρωπο από το να συμμετέχει σ' αυτή την καθολικότητα». ²³ Η προσωπικότητα, με άλλα

Γ. Ε. Σκουλάς

λόγια, υλοποιείται διαμέσου της δημιουργικότητας και των αυτο-εκφραζόμενων δραστηριοτήτων οι οποίες πραγματώνονται εντός και μέσω της ιδιοκτησίας. Αυτή η ερμηνεία εντούτοις, παραμένει μονοδιάστατη η πιο σωστά μονόπλευρη καθώς επισημαίνει ο Μαρξ. Όχι μόνο εμπόδισε η φτώχεια την αληθινή και καθολική ελευθερία, αλλά από τότε που τα μεγάλα οφέλη της ελευθερίας συνεπάγονται μια ανοικτή και χωρίς ιδιοκτησία κοινωνία, εκείνοι που έχουν περιουσία καθίστανται, από τους περιορισμούς της ίδιας της ιδιοκτησίας, ανήμποροι να κατανοήσουν αληθινή και καθολική ελευθερία, επειδή είναι οι ίδιοι δούλοι στα προνόμια και οφέλη που η ιδιοκτησία *άνισα επικυρώνει*.

4. Συνείδηση & το Πρόβλημα της Ιστορίας στον Μαρξ

α. Μαρξ

Υπό το μαρξιστικό πρίσμα, σ' όλες τις περιπτώσεις θεωρείται ότι το ζήτημα της ελευθερίας περιορίζεται από την ιδιοκτησία ως ένα πρόβλημα οντολογίας. Με το διαχωρισμό της κοινωνίας κατά επάγγελμα, τάξη και εργασία, στην αντίληψη του εαυτού μας και στην αντικειμενοποίηση της ζωής υπάρχει το ενδεχόμενο ακύρωσης της συνείδησης ως αυτο-συνείδηση, που σημαίνει την άρνηση της αυτο-αναγνώρισης και την κατασταλτικότητα της γνώσης ως αυτογνωσία της ύπαρξης.²⁴ Τέτοιου είδους απώλεια ή φθορά της συνείδησης, οδηγεί στο κέντρο της ανθρώπινης ύπαρξης, τόσο στην εξωτερική έννοια της αντίληψης του κόσμου και μιας αισθησιακής σχέσης μ' αυτόν, όσο και εσωτερικά ως αυτο-γνωσία σε μια βαθιά και θεμελιακή αίσθηση του όντος ως ανθρώπου και ως είδους. Ενώ, η απώλεια της αίσθησης του ανθρωπισμού εμφανίζεται καθώς ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε ατομικοποιημένες υπάρξεις σημειώνεται, έτσι παράλληλα κι ο βαθμός συνείδησης του κόσμου διασκορπίζεται. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συνέχεια της γνώσης του κόσμου ρευστοποιείται και αντικαθίσταται από εργασιακές δομές και πιο σημαντικά από διαρθρωμένες περιοριστικές κοινωνικές σχέσεις. Ως εκ τούτου, διαφαίνεται μια διακοπή στη συνέχεια της γνώσης για τον κόσμο όπου διαχω-

ρίζει το αλλοτριωμένο ανθρώπινο ον από τη σχέση του με το παρελθόν που είναι μια ουσιαστική ρωγμή στην ιστορία. Αυτό αφήνει το άτομο ως είδος χωρίς διεύθυνση, εξ' ολοκλήρου χαμένο και παρατημένο στην όποια δομή των κοινωνικών σχέσεων.

Από μια άποψη, η ιστορία του ανθρώπου έχει γίνει μια ιστορία των διαιρεμένων κοινωνικών ταξικών του σχέσεων όπως εξηγείται στα κλασικά κείμενα. Αυτό υπάρχει σε κάθε νέα ιστορική περίοδο που αυτές οι κοινωνικές σχέσεις αναδιρθρώνονται. Δηλαδή, οι κοινωνικές σχέσεις αλλάζουν έτσι ώστε να ανταποκρίνονται στις αλλαγές των τρόπων παραγωγής. Από αυτή τη σκοπιά, ο μοντερνισμός έχει κάνει αναπαραγωγή της ταξικής πάλης μέσω αναδιρθρωμένων ταξικών σχηματισμών. Σχετικά με την εμπειρία της ύστερης νεωτερικότητας οι αστοί ανέκυψαν ως η κυρίαρχη τάξη που 'έβαλε στη θέση των παλαιών ταξικών αντιθέσεων νέες τάξεις, νέους όρους καταπίεσης, νέες μορφές πάλης'. Αλλά, κάτω από αυτή την αστική εποχή 'απλοποιήθηκαν οι ταξικές αντιθέσεις σε δύο άμεσα αντίπαλες κοινωνικές ομάδες, στην αστική και στην εργατική τάξη'.²⁵ Αυτή είναι συνεπώς η διχοτόμηση στη μαρξιστική αντίληψη. Δηλαδή, ως τώρα η ιστορία έχει θεμελιωθεί σε συγκεκριμένες σχέσεις που βρίσκονται σε ένα υλικό ή αισθησιακό κόσμο. Η ζωή συνεπώς, δεν οικοδομήθηκε στο σύνολό της με αφηρημένες έννοιες της πραγματικότητας που παράγονται ξαφνικά από πνευματικές εκ των προτέρων συμβάσεις. Αυτό τοποθετεί τις μαρξιστικές ιδέες, για το τι είναι αληθινό, γνωστό, κατανοήσιμο ως θεμελιωμένες άμεσα στον κόσμο των ανθρώπινων σχέσεων και του εξωτερικού αισθησιακού κόσμου, σε αντίθεση με τους χεγκελιανούς ισχυρισμούς για το τι είναι αληθινό, γνωστό, κατανοήσιμο που στην ουσία βασίζεται στην κυριαρχία των ιδεών, των εκ των προτέρων σχηματισμών. Οι ισχυρισμοί αυτοί, καθώς έχουν ριζωθεί στην ιστορία, γίνονται στην πνευματική δραστηριότητα ως η ιστορία των ιδεών στην οποία εκείνο που έχει κεντρική θέση είναι οι ιδέες. Εφόσον ολόκληρη η ύπαρξη προέρχεται από τις ιδέες, σύμφωνα με την χεγκελιανή λογική, είναι αδύνατο να προσεχθεί η άλλη πλευρά, δηλ. η μαρξιστική, που θεωρεί ότι «όλες οι ιδέες είναι ιδέες για πράγματα που υπάρχουν για καταστάσεις και γεγονότα».²⁶

β. Χέγκελ

Στη διαδικασία διερεύνησης της δυναμικής των ιδεών, στη σχέση μεταξύ τους και στη δική τους εξέλιξη στην ιστορία μπορούν να προέλθουν γενικές θεωρίες πάνω στον αλληλο-συσχετισμό. Σύμφωνα με την χεγκε-

λιανή αντίληψη λοιπόν, πρέπει να σημειωθεί ότι «όταν η *’αντανακλαστική ιστορία’* έχει προχωρήσει στην υιοθεσία γενικών απόψεων, εάν η θέση που έχει πάρει είναι η αληθινή, οι απόψεις αυτές αποτελούν όχι απλά το εξωτερικό νήμα αλλά είναι η εσωτερική ηθύνουσα ψυχή των συμβάντων και των δράσεων που καταλαμβάνουν τα χρονικά ενός έθνους». ²⁷ Μ’ άλλα λόγια, είναι αυτό το εσωτερικό νήμα της συνέχειας που προμηθεύει το αφηγηματικό νόημα που εν συντομία αποκαλείται ιστορικότητα. Ως αληθινή, η *’αντανακλαστική ιστορία’* εκφράζει τον εαυτόν της με δύο τρόπους, ως ιδέα και ως πνεύμα. Ως ιδέα, εκδηλώνεται στην αλήθεια και το πνεύμα δρα ως «η ορθολογική και αναγκαία βούληση εκείνου του μαέστρου *’ιδέα’* που είναι και ήταν ο διευθυντής των συμβάντων στην παγκόσμια ιστορία». ²⁸ Κοντολογίς, η ενότητα και η κίνηση της ιδέας διαμέσου της ιστορίας, ως το γενικό σύνολο των ιδεών και της γνώσης, είναι ορθολογικά μεσολαβημένο μέσω χρόνου με πνεύμα ως πραγματοποιημένο στην εκτύλιξη της ιστορικής εμπειρίας. Από φιλοσοφική άποψη η χεγκελιανή θεωρία δείχνει, ότι η φιλοσοφία της ιστορίας δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια στοχαστική εκτίμηση της ίδιας της ιστορίας και ειδικότερα ως μια ιστορία της σκέψης και μια υποθετική αφήγηση της σκέψης, όπως αυτή κατανοείται διαμέσου της ιστορίας.

Αυτό που παρατηρείται στη φιλοσοφική αυτή σκέψη, είναι ότι κυριαρχεί ο λόγος ως η κεντρική έννοια της ιδέας. Επισημαίνει λοιπόν, «τη μοναδική σκέψη που η φιλοσοφία φέρει μαζί της στην ενατένιση της ιστορίας είναι η απλή σύλληψη του Λόγου. Δηλαδή, ο λόγος είναι ο κυρίαρχος του κόσμου και ότι η ιστορία του κόσμου μας παρουσιάζεται έτσι με μια ορθολογική διαδικασία». ²⁹ Επιπλέον, λόγος σημαίνει αμφότερα, την ιδέα και την εκτύλιξη της αλήθειας διαμέσου της ιστορίας. Ή πιο απλά, ο λόγος και μόνο ο λόγος ο οποίος συνίσταται από όλη εκείνη την έννοια που κατανοήθηκε ως καθολική ή ως παγκόσμια ιστορία. Η δραστηριότητα εκείνη της εκτύλιξης της αλήθειας ιστορικά νοήθηκε ως ορθολογική. Υπογραμμίζει λοιπόν ο ίδιος, ότι «είναι μόνο το συμπέρασμα από την ιστορία της ανθρωπότητας, ότι η ανάπτυξή της έχει γίνει με κάποια ορθολογική διαδικασία, ότι η ιστορία υπό συζήτηση έχει συγκροτήσει την ορθολογική αναγκαία πορεία του παγκόσμιου πνεύματος, εκείνου του οποίου η φύση είναι πάντα η ίδια αλλά το ξεδιπλώνει σε μια ουσία του στα φαινόμενα της παγκόσμιας ύπαρξης». ³⁰

Η χεγκελιανή θεωρία για την *ιστορία* θεμελιώνεται ουσιαστικά στο λόγο, ως καθολική ουσία της ιστορίας, κυρίως ως έκφραση οντολογίας των ατόμων. Ενώ στον Μαρξ, η ιστορία είναι αφηγηματική καταγραφή της αυτο-έκφρασης του ανθρώπινου γένους στο χρόνο. Ακόμη, η χεγκελιανή

σύλληψη παραμένει σταθερά βασισμένη στην ιδεοκρατία που είναι ο ιδεαλισμός στο απόγειό του. Ότι δηλαδή, οι ιδέες κινούν την ιστορία. Ως τέτοια, η χεγκελιανή θεωρία της ιστορίας εκθέτει τις δικές της εκ των προτέρων συνθήκες ως η πορεία του λόγου μέσω ιστορίας σαν την ιδεατή εκπλήρωση της ορθολογικότητας. Αυτό σημαίνει, την ανάπτυξη από συνείδηση σε αυτο-συνείδηση και η πραγματοποίησή της ως αληθινό υποκείμενο στην πορεία προς την ελευθερία ως πραγματοποιήσιμη με το λόγο. Αναφέρει ωστόσο, ότι «ο τελικός σκοπός του κόσμου ολόκληρου ισχυριζόμαστε να είναι η συνείδηση της ίδιας της δικής του ελευθερίας από την πλευρά του Πνεύματος, που είναι η πραγματικότητα αυτής της ελευθερίας. Στην εξέλιξη μπροστά μας, η ουσιώδης φύση της ελευθερίας η οποία εμπλέκεται σ' αυτήν απόλυτη αναγκαιότητα, είναι να την επιδείξει ότι ανέρχεται σε μια συνείδηση του εαυτού και ως εκ τούτου ότι πραγματοποιείται η ύπαρξή της».³¹

Στην παραπάνω οπτική, η πραγματική δυναμική της ανθρώπινης δραστηριότητας μέσω της ιστορίας υπάρχει, συνεχίζει να υπάρχει και να κατευθύνεται προς την ελευθερία. Τέτοια απελευθερωμένη δραστηριότητα απαιτεί την ανάπτυξη της συνείδησης ως κεντρική δυναμική, ως μεσολάβηση προς την πραγματοποίησή της. Ωστόσο, στην ίδια αυτή αντίληψη, η πραγματοποίηση της ελευθερίας δεν είναι εξωτερική αλλά είναι κάτι που καθαρά δραστηριοποιείται με τον αυτο-καθορισμό, με τη συνείδηση σε εξέλιξη και στην αναδιαμόρφωση του κόσμου να προσαρμόζεται στις ανάγκες της. Μ' άλλα λόγια, όλη η εξωτερική ουσία υποβάλλεται στη διαμόρφωση από τη συνείδηση και όχι αντιστρόφως. Αυτό κορυφώνει για μια ακόμη φορά τον κόσμο των ιδεών, την ιδεοκρατία, πάνω και ενάντια στον πραγματικό και αισθησιακό κόσμο. Η πραγματικότητα μ' αυτή την έννοια, γίνεται η εξωτερική έκφραση της συνείδησης που επιβάλλει τη θέση της στο φυσικό κόσμο και δε διαχωρίζεται ως αντικειμενικό στοιχείο, αλλά είναι βαθιά αλληλοσυνδεόμενη. Παραμένει ωστόσο μονόπλευρα ριζωμένη όπως ήταν στο μεταφυσικό κόσμο των ιδεών.

γ. Παρατήρηση

Η μαρξιστική σκέψη σ' αυτό το σημείο, απέσπασε την ενεργό μεσολάβηση της συνείδησης «από τη μεταφυσική της κατεύθυνση και τη συνένωση με μια υλιστική επιστημολογία».³² Κι αυτό, επειδή κατανοεί πλήρως ότι οι ιδέες δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν τίποτα. Για να πραγματοποιηθούν οι ιδέες χρειάζονται άνθρωποι που θα χρησιμοποιήσουν μια υλι-

κή δύναμη. Γι' αυτό το λόγο, το μέσον για την πλήρη κατανόηση της διαλεκτικής κίνησης της ιστορίας δεν βρίσκεται στις διαδοχικές μορφές που περνά το πνεύμα στην πορεία προς την ολοκλήρωσή του όπως συνιστά ο Χέγκελ, αλλά στις διαδοχικές φάσεις που περνά ο κοινωνικός άνθρωπος στον αγώνα του για τη διαμόρφωση της ζωής του, ως ιστορική πράξη.³³

5. Η Υπέρβαση ως Διάκριση της Συνείδησης

Με σκοπό να επιτύχουμε την απελευθέρωση ή χειραφέτηση, καθίσταται αναγκαία η συνείδηση ως η κεντρική μεσολάβηση της αλλαγής, εγείροντας παράλληλα το ζήτημα της ανάπτυξης της συνείδησης. Μια τέτοια ανάπτυξη συνίσταται στη στενή σχέση που επιδεικνύει η μαρξιστική σκέψη με τη χεγκελιανή θεωρία της συνείδησης, συγκεκριμένα τη διαδικασία της αυτό-συνείδησης. Η χεγκελιανή σκέψη, αρχίζει και τελειώνει με τη φιλοσοφία ως συγκεκριμένη διαμεσολάβηση της πραγματοποίησης της ελευθερίας μέσω συνείδησης. Στην προσπάθεια να κατανοηθεί η ελευθερία ώστε να έχουμε επίγνωση των καταστάσεών μας πρέπει να γίνουμε γνώστες εκείνων των ίδιων περιστάσεων. Η φιλοσοφία στην αντίληψη αυτή, λειτουργεί ως μέσον με το οποίο μπορούμε να διακρίνουμε 'τι είναι' αυτό που είναι πραγματικό, γνωστό ως αληθινά διαχωρισμένο από το πρόσχημα της αυταπάτης που αξιώνει να αποκαλείται πραγματικό. Στην εισαγωγή της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*,³⁴ ο Χέγκελ υποστηρίζει, ότι «η φιλοσοφία εισέρχεται πάνω στο θέμα της που σωστά αποκαλείται, 'πραγματική γνώση της αλήθειας', είναι αναγκαίο να έρθει πρώτα σε μια κατανόηση όσον αφορά τη γνώση που έχει ειδωθεί ως το εργαλείο με το οποίο γίνεται η ανάληψη κυριότητας του απόλυτου».³⁵ Με λίγα λόγια, η συνείδηση γίνεται μια δραστηριότητα επιστημολογική. Να είμαστε συνειδητοί για τις καταστάσεις συνείδησης σημαίνει ότι πρέπει να εξασφαλίσουμε την είσοδο της γνώσης στην κατεύθυνση εκείνη επίτευξης των ίδιων των δικών της σκοπών που είναι η τόλμη της ελευθερίας. Αυτό συνεπάγεται, ότι μόλις κατακτηθεί η απελευθερωμένη γνώση η οποία εξαλείφει τους περιορισμούς της ελευθερίας, μπορεί να διαμορφώσει την πραγματικότητα να προσαρμόζεται στις ανάγκες της. Αυτή είναι η γνώση εκείνη που ενώνει και υφαίνει την εσωτερική γνώση του εαυτού μας και την εξωτερική γνώση των άλλων ατόμων και του κόσμου. Κατά συνέπεια, είναι η διαλεκτική άποψη του ατόμου που ενεργεί εσωτερι-

κά να ισχυροποιήσει τον εαυτόν του και ταυτόχρονα ενεργεί έξω απ' αυτό, εξωτερικεύοντας προς τους άλλους την ίδια τη δική του συνείδηση. Η συνείδηση συνεπώς προμηθεύει το ίδιο το δικό της κριτήριο καθ' αυτό. Γι' αυτό και επισημαίνει, «στη συνείδηση υπάρχει ένα στοιχείο για ένα άλλο, η συνείδηση εμπλέκει το συγκεκριμένο χαρακτήρα της σπουδαιότητας της γνώσης. Ταυτόχρονα αυτό το 'άλλο' είναι στη συνείδηση όχι απλά γι' αυτήν, αλλά έξω από αυτή τη σχέση, ή έχει ύπαρξη καθ' αυτή, δηλ. υπάρχει η βαθμίδα της αλήθειας. Ωστόσο, σε ποια συνείδηση εντός του εαυτού της κηρύσσει να είναι η ουσία της αλήθειας; Εμείς έχουμε το μέτρο το οποίο ορίζει και με το οποίο πρέπει να μετρήσουμε τη γνώση...εάν θεωρούμε την εσώτερη φύση του υποκειμένου, ή το τι είναι καθ' αυτή την έννοια και από την άλλη πλευρά, να κατανοήσουμε δια μέσου αντικειμένου την έννοια του αντικειμένου π.χ. τη μορφή που η έννοια υπάρχει για ένα άλλο, τότε η εξέταση έγκειται στην εξακρίβωση του βαθμού που το αντικείμενο ανταποκρίνεται στην ίδια τη δική του έννοια. Είναι ξεκάθαρο φυσικά ότι και οι δύο αυτές διαδικασίες είναι ίδιες».³⁶

Εν μέρει, αυτές οι διαδικασίες *'υπάρχω για τον άλλο'* και *'υπάρχει στον εαυτόν του'* ή *'υπάρχει καθ' αυτό'* στη χεγκελιανή αντίληψη, είναι δύο όψεις συνείδησης και είναι όντως δύο μέρη του ίδιου πράγματος. Αυτό υπονοεί μια ενότητα της συνείδησης και μια εμπειρική άσκηση που επαληθεύει την πραγματικότητα ανάμεσα στην ανταλλαγή των εσωτερικών και εξωτερικών εμπειριών. Ο ίδιος αναφέρει: «για τη συνείδηση, είναι από τη μια μεριά συνείδηση του αντικειμένου και από την άλλη συνείδηση του εαυτού του. Είναι η συνείδηση για το τι είναι αλήθεια και η συνείδηση της γνώσης αυτής της αλήθειας. Εφόσον και τα δύο είναι για την ίδια συνείδηση... είναι η ίδια συνείδηση που κρίνει και γνωρίζει κατά πόσο η γνώση της για το αντικείμενο ταιριάζει με το αντικείμενο ή όχι».³⁷ Εάν η γνώση του αντικειμένου λοιπόν δεν είναι ανάλογη με το αντικείμενο το ίδιο, τότε αυτή η γνώση πρέπει να αλλάξει για να συναντήσει την πραγματικότητα αυτού του αντικειμένου.

Η χεγκελιανή φιλοσοφική σκέψη παραπέμπει σ' αυτόν το δυϊσμό ανάμεσα στη γνώση και στη συνείδηση ως δύο εσωτερικές και εξωτερικές όψεις, ως μια διαλεκτική διαδικασία της εμπειρίας. Την ίδια στιγμή, λεπτές διακρίσεις αναίρεσης υπάρχουν και λειτουργούν μέσα στην ανάπτυξη και εξέλιξη της συνείδησης. Αυτή η διαλεκτική διαδικασία δηλώνει, που η συνείδηση εκτελεί πάνω στον εαυτόν της τόσο πάνω στη γνώση της όσο και πάνω στο αντικείμενό της, με την αίσθηση ότι έξω απ' αυτό εγείρεται το νέο και αληθινό αντικείμενο, είναι ακριβώς αυτό που ονομάζεται εμπειρία.³⁸ Από την άποψη της *υπέρβασης ή αναίρεσης*³⁹, ο Χέγκελ

Γ. Ε. Σκουλάς

θεωρεί τις εμπειρίες της συνείδησης και τη συνακόλουθη γνώση του αντικειμένου, ως μία εμπειρία που μετασχηματίζεται. Υπό τέτοιο πρίσμα, με κάθε νέα εμπειρία της νέας γνώσης, η γνώση και η συνείδηση δοκιμάζουν ένα μετασχηματισμό. Έτσι, με το σύστημα αυτό υπάρχει μια διαλεκτική σύνθεση στη διαδικασία της υπέρβασης στην οποία η συνέχεια της συνείδησης διατηρείται και στη διαδικασία της ιστορικής συνείδησης η εμπειρία διαμορφώνεται, αναδιαρθρώνεται ή μετασχηματίζεται με νέα σειρά εμπειριών. Κατά συνέπεια, κάθε νέα ιστορική περίοδος υπερβαίνει την προηγούμενη εποχή. Εδώ όμως θα παρατηρήσει ο Μαρξ, «κάθε ιστορική κατηγορία ενσωματώνει τη συσσωρευμένη εμπειρία προηγούμενων γενεών και κάθε γενιά κείται πάνω στους ώμους των προγενέστερων της».⁴⁰ Επιπλέον, η διαδικασία της αναίρεσης εγγυάται μια προοδευτική και επεκτεινόμενη συνέχεια της ικανότητας του ανθρώπου στην εμπειρία και ερμηνεύει τον κόσμο ως μια θεωρία της ιστορίας και ως αφήγηση. Σ' αυτή την αφήγηση, θα βρούμε τον πυρήνα και των δύο, τόσο της *χεγκελιανής* όσο και της *μαρξιστικής* θεωρίας της ιστορικότητας.

Η υπέρβαση διευκρινίζεται αρκετά καθαρά σε δύο αποσπάσματα του μαρξιστικού έργου *Grundrisse*. Στο ένα αναφέρεται ότι, 'οι απλές κατηγορίες είναι οι εκδηλώσεις των σχέσεων εντός των οποίων η λιγότερο ανεπτυγμένη πρόταση μπορεί ήδη να πραγματοποιηθεί καθ' αυτή, πριν να έχει επιδείξει την πλέον πολύπλευρη σύνδεση ή σχέση που εκφράζεται πνευματικά στην πιο συγκεκριμένη κατηγορία. Ενώ, η πιο ανεπτυγμένη πρόταση διατηρεί την ίδια κατηγορία ως μία υποτελή σχέση. Το χρήμα μπορεί να υπάρχει και υπήρξε ιστορικά, πριν το κεφάλαιο, τις τράπεζες, τη μισθωτή εργασία κ.ά. Τοιουτοτρόπως, απ' αυτή την άποψη ίσως να υποστηριχθεί ότι η πιο απλή κατηγορία μπορεί να εκφράζει τις κυρίαρχες σχέσεις του υπανάπτυκτου συνόλου, ή των κυριαρχούμενων σχέσεων της πιο ανεπτυγμένης ολότητας, η οποία έχει ήδη μία ιστορική ύπαρξη πριν να αναπτυχθεί αυτή η ολότητα, στην κατεύθυνση που είχε εκφραστεί από μια περισσότερο συγκεκριμένη κατηγορία. Σ' αυτό το σημείο, η πορεία της αφηρημένης σκέψης, ανερχόμενη από την απλή στη σύνθετη, θα ανταποκρίνεται στην πραγματική ιστορική εξέλιξη'.⁴¹

Εδώ, αναδεικνύεται ότι «το παράδειγμα της εργασίας δείχνει εντυπωσιακά τις πιο αφηρημένες κατηγορίες για όλες τις εποχές. Είναι, παρόλα αυτά, στο συγκεκριμένο χαρακτήρα εκείνης της αναίρεσης αυτές οι κατηγορίες παρόμοια ένα προϊόν των ιστορικών σχέσεων και καταλαμβάνουν την πλήρη εγκυρότητά τους μονάχα για αυτές τις σχέσεις. Η αστική κοινωνία είναι η πιο ανεπτυγμένη και έχει την πιο σύνθετη ιστορική οργάνωση παραγωγής. Οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της και η

κατανόηση της δομής της, ως εκ τούτου, επιτρέπει καθαρές εικόνες μέσα στη δομή και στις σχέσεις παραγωγής όλων των προηγούμενων κοινωνικών σχηματισμών, εκ των οποίων τα ερείπια και τα στοιχεία τους την οικοδόμησαν και των οποίων παραμένουν μερικά ανυπότακτα απομεινάρια που μεταφέρονται εντός της».⁴²

Στο άλλο απόσπασμα, αναφέρεται ότι «εφόσον η αστική κοινωνία είναι μια αντιφατική μορφή ανάπτυξης μόνο, οι σχέσεις απορρέουν από πρωϊμότερες μορφές που συχνά θα βρεθούν εντός της, μονάχα σε μια ολοκληρωτικά εντυπωσιακή μορφή, π.χ. κοινοτική περιουσία. Αυτή η ονομαζόμενη ιστορική παρουσίαση της ανάπτυξης έχει θεμελιωθεί ως μια εξουσία για το γεγονός ότι η ύστερη μορφή της θεωρεί τις προηγούμενες ως βήματα που οδηγούν σ' αυτήν, και εφόσον είναι μόνο αραιά και μόνο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες ικανά να την κρίνουν, αφήνοντας κατά μέρος τις ιστορικές περιόδους που εμφανίζονται στον εαυτόν τους ως καιροί παρακμής, τα συλλαμβάνει πάντα μονόπλευρα...τα οικονομικά της μπουρζουαζίας κατέληξαν σε μια αντίληψη των οικονομικών της φεουδαρχίας, της αρχαίας και ανατολίτικης εποχής, μονάχα μετά που η αυτοκριτική της αστικής κοινωνίας είχε αρχίσει».⁴³

Από κάθε άποψη η χεγκελιανή χρησιμότητα της αναίρεσης και της θεωρίας της ιστορίας, ιδιαίτερα τα στοιχεία της κριτικής στην *αντανακλαστική* ιστορία διεισδύουν στη μαρξιστική ανάλυση της πολιτικής οικονομίας και της θεωρίας της αλλοτρίωσης. Η αναίρεση είναι έργο του αστικού κοινωνικού σχηματισμού και ότι η μαρξιστική θεωρία απλά ακολουθεί αυτή τη διαδικασία. Σε διάφορους θεωρητικούς, όπως τον Μέζαρο, η αναίρεση ή υπέρβαση είναι το επίκεντρο της μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης. Υποστηρίζει λοιπόν τη σχέση μεταξύ αλλοτρίωσης και υπέρβασης ως μία αναγκαιότητα. Δηλαδή, «τόσο η αλλοτρίωση όσο και η υπέρβαση πρέπει να κατανοηθούν σύμφωνα με τη μαρξιστική λογική, από την άποψη οντολογικής αναγκαιότητας που είναι μια ορθή ιστορική αντίληψη πάνω στην ερμηνεία τέτοιας αναγκαιότητας».⁴⁴ Εδώ αναγκαστικά απαιτείται μια διαλεκτική αντίληψη της ιστορίας, αρκετά εύκαμπτη να ανταποκριθεί σε αλλαγές στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις με ακρίβεια.

Επισημαίνεται συνεπώς, ότι αυτή η ιστορική αναγκαιότητα θα είναι, δύναμι της ιστορικής της ύπαρξης, αντιμετωπιζόμενη από τον οικονομικό ντετερμινισμό που επιδιώκει να αρνείται την ιστορία και να *απολιθώνει* τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Εν συντομία, επιχειρεί να προφυλάσσει και τα δύο τόσο την ταξική διαίρεση όσο και τα υλιστικά συμφέροντα όπως προνόμια και οφέλη της μπουρζουαζίας. Παρ' όλα αυτά, η υπέρβαση συλλαμβάνεται και από τους δύο, Χέγκελ και Μαρξ, ως μια

Γ. Ε. Σκουλάς

ενότητα των αντιθέτων. Δηλαδή, ως μία διαρκής διαλεκτική σύνθεση των αντιθέσεων. Εκεί όμως που αστόχησε ο πρώτος και σημείωσε μεγάλη επιτυχία ο δεύτερος ήταν στην ενοποίηση της θεωρίας και πράξης. Συγκεκριμένα, *στη σύνδεση του κόσμου των ιδεών ή της σκέψης με τον υλικό και αισθησιακό κόσμο.*

Εκείνο πάντως που έχει σχέση με την ανάπτυξη της συνείδησης και πως δραστηριοποιείται το άτομο στον κόσμο αλλά και πως ξεπερνά ή υπερβαίνει τη συγκεκριμένη ιστορική του θέση, ήταν αυτό που απασχόλησε ιδιαίτερα τη μαρξιστική σκέψη. Υπάρχει στη δραστηριότητα της γνώσης του ατόμου ο άνθρωπος καθ' αυτός και ο άνθρωπος δι' αυτόν. Δηλαδή, ο άνθρωπος στον εαυτόν του και ο άνθρωπος για τον εαυτόν του, όπου η προβολή μέσα στο «άλλο» είναι ένα εξωτερικοποιημένο μέσον που αντανακλά προς τα πίσω και ανακαλύπτοντας κάποια αντικειμενική επιφάνεια πάνω στην οποία να γνωρίσει τον εαυτόν του ως αυτοανακάλυψη των πλευρών της ύπαρξης που δεν είχαν πραγματοποιηθεί προηγούμενα. Το άτομο, ως ύπαρξη σ' αυτό το στάδιο, διατηρεί τη συνέχεια, τα περιεχόμενα του εαυτού του, αλλά κινείται πέραν των προηγούμενων απόψεών του.

Στην χεγκελιανή σκέψη, όλα τα παραπάνω είναι αναγκαστικές σχετικότητες του ίδιου του ατόμου ως ύπαρξη μόνο που φαινομενικά εκφράζονται ως αντιθέσεις. Αυτό είναι ακριβώς στη δραστηριότητα της υπέρβασης που κείται στην καρδιά του προβλήματος της αλλοτρίωσης. Η υπέρβαση επιδιώκει την ενότητα και αυτή η ενότητα βρίσκεται στη σύνθεση θεωρίας και πράξης που ο Μαρξ είχε καταλήξει τόσο σε μια διαυγή αντίληψη των φαινομένων της αλλοτρίωσης όσο και στην αναζήτηση μιας θεωρητικής βάσης να την υπερνικήσει. Όλες οι θεωρητικές εξελίξεις ή δομές που θεμελιώθηκαν πάνω στο φαινόμενο της αναίρεσης θα εκθέσουν την κίνηση προς την κατεύθυνση υπέρβασης των δικών τους θεωρητικών περιορισμών. Συνεπώς, η υπέρβαση επιδεικνύει την ταυτόχρονη συναίσθηση του τι 'είναι' και του τι 'δεν είναι'. Δηλαδή, με σκοπό να συλλάβουμε το τι είναι, καθίσταται αναγκαίο να συγκριθεί το ίδιο με την αρνητική του πλευρά και στη διαδικασία της κατάργησης της αρνητικής του πλευράς καταλήγει στη θετική γνώση. Μ' άλλα λόγια, είναι μέσω της διπλής άρνησης στη χεγκελιανή σκέψη που καταλήγουμε σε μια κριτική αντίληψη του είναι των περιστάσεων, των συνθηκών ή του αντικειμένου της έρευνας. Ενώ ο Μαρξ παρατήρησε, ότι είναι 'η διαλεκτική της αρνητικότητας ως η μετακινούμενη και η γενεσιουργός αρχή' η οποία ανοίγει κριτικές βαθμίδες πραγματοποίησης στη διαδικασία που δοκιμάζει την αναίρεση.⁴⁵

Στη περίπτωση της μαρξιστικής θεωρίας της αλλοτρίωσης, από τότε που χρησιμοποιείται η αναίρεση εντελώς λογικά ωθείται προς την υπέρβαση των δικών της ιδιαίτερων περιστασιακών διλημάτων ή αμηχανιών. Η λογική της ενότητας προμηθεύει την ίδια τη δική της ανάλυση που εκφράζεται αρκετά καθαρά στα μαρξιστικά κείμενα. Επισημαίνεται λοιπόν, ότι «η αλλοτριωμένη εργασία έχει διαχωρίσει τον εαυτόν της για μας σε δύο στοιχεία που αμοιβαία καθορίζει το ένα τ' άλλο, ή που είναι διαφορετικές εκφράσεις της μιας και της ίδιας σχέσης».⁴⁶ Αυτή είναι μια ανάλυση της αντίληψης για την αλλοτρίωση στο σύνολό της, που σημαίνει ότι είναι ένας δυϊσμός των κοινωνικών και οικονομικών δραστηριοτήτων ενεργητικά σε συμφωνία και ανταγωνισμό όπου αντιτάσσονται μεταξύ τους. «Η οικειοποίηση εμφανίζεται ως αποξένωση, ως αλλοτρίωση και η αλλοτρίωση εμφανίζεται ως οικειοποίηση μέσα στην κοινωνία. Έχουμε θεωρήσει τη μια πλευρά που είναι αλλοτριωμένη εργασία σε σχέση με τον εργάτη τον ίδιο, π.χ., η σχέση της αλλοτριωμένης εργασίας καθ' αυτής. Η σχέση ιδιοκτησίας του μη εργαζόμενου με τον εργάτη και την εργασία έχουμε βρει ως το προϊόν, το αναγκαίο αποτέλεσμα αυτής της σχέσης. Η ιδιωτική περιουσία, ως η υλική συνοπτική έκφραση της αλλοτριωμένης εργασίας, ενσωματώνει και τις δύο σχέσεις: α) Τη σχέση του εργάτη στην εργασία και στο προϊόν της εργασίας του καθώς και στον μη εργαζόμενο. Και β) τη σχέση του μη εργαζόμενου στον εργάτη και στο προϊόν της εργασίας του».⁴⁷ Αυτή είναι η συμφωνία του εργαζόμενου και του μη εργαζόμενου ατόμου που τα όρια της αλλοτρίωσης μπορούν να αναγνωριστούν για το τι ακριβώς είναι οι αρνητικές συνθήκες.

Από μια πλευρά, η μαρξιστική σκέψη τονίζει τη συμβιωτική σχέση που έχουν αμφότεροι: αστός και εργάτης με το προϊόν, με την ιδιοκτησία και μεταξύ τους, μέσω της σχέσης τους με τα εμπορεύματα.⁴⁸ Έτσι, μπορεί να λεχθεί ότι υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον εργάτη και στον αστό πρωταρχικά ασκούμενη διαμέσου του προϊόντος της εργασίας. Τα αγαθά της εργασίας, τα αντικείμενά της «δεν είναι νεκρά πράγματα αλλά ζωντανές ενσωματώσεις της ουσίας του υποκειμένου έτσι ώστε όταν εναλλάσσεται με αυτά τα αντικείμενα, στην πραγματικότητα το άτομο συναλλάσσεται με άνθρωπο».⁴⁹ Από μια άλλη σκοπιά, υπάρχει μια σχέση εξάρτησης για το γεγονός ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια κοινωνική τάξη χωρίς την υποταγμένη δραστηριότητα της άλλης, π.χ. αυτή που εκτελεί την εργασία. Κάθε ώθηση και προτροπή για ελευθερία, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ως αληθινή ελευθερία χωρίς να εργάζονται όλοι. Για να γίνει αυτό πραγματικότητα, πρέπει κάθε κοινωνική τάξη να υπερικήσει την αρνητικότητα την οποία γίνεται αντιληπτή ανάμεσά τους. Για

Γ. Ε. Σκουλάς

την εργατική τάξη σημαίνει να εξαλείψει τα εμπόδια των υλικών διαφορών που διαχωρίζουν τις τάξεις. Για την αστική, εννοεί να υπερβεί τις αξίες που τη διαχωρίζουν από την εργατική τάξη.

Εν συντομία, ο κοινωνικός και πολιτικός υπολογισμός στη μαρξιστική σκέψη επιδιώκει να ενσωματώνει τις σχετικές θέσεις της κοινωνικής τάξης, ιδιοκτησία και οικονομικές σχέσεις μέσα σε ένα σύμφωνο με αρχές δικαίου στο νομικό σύστημα, που είναι η άρνηση των αρνητικών κοινωνικών συνθηκών και δυνάμεων. Αυτό συνεπάγεται, τη συνοχή της κοινότητας και της κοινωνίας σε προσπάθειες συνεργασίας που σημαίνει την άρνηση της αρνητικής ατομικότητας. Δηλαδή, η υπαρκτή κοινωνική κατάσταση ή διάσπαση να οδηγηθεί από όλες τις δυνάμεις συνεργασίας στην ενοποίηση όλων των κοινωνικών τάξεων σε μία που σημαίνει την κατάργησή τους.

6. Κοινωνία και Γίνεσθαι Ατόμου

Στην παρακάτω εξέταση, παρατηρείται ευθύς εξ αρχής μια ισχυρή υποκίνηση από την χεγκελιανή έκθεση των αλλοτριωμένων κοινωνικών σχέσεων και της ανάπτυξης της συνείδησης. Σ' εκείνο τον περίφημο χεγκελιανό διάλογο μεταξύ αφέντη-δούλου, αποκαλύπτεται μια πολύ περίπλοκη σχέση στην οποία η προσωπικότητα του αφέντη - εργοδότη εξαρτάται από την αλλοτρίωση του δούλου - εργάτη. Δηλαδή, είναι η ατομικοποίηση της προσωπικότητας ως ένας αρνητικός όρος που καταλήγει το άτομο ως αλλοτριωμένη προσωπικότητα. Αυτό σημαίνει ότι το άτομο εκείνο στερείται χαρακτήρα. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μαρκούζε: «το άτομο μπορεί να γίνει αυτό που είναι μόνο διαμέσου ενός άλλου ατόμου, η ίδια η ύπαρξή του συνίσταται στο ότι 'είναι για τους άλλους'. Η σχέση αυτή όμως δεν είναι κατά κανέναν τρόπο μια σχέση αρμονικής συνεργασίας μεταξύ ίσων, ελεύθερων ατόμων που προωθούν το κοινό συμφέρον επιδιώκοντας καθένα το δικό του όφελος. Είναι περισσότερο μια 'πάλη ζωής και θανάτου' μεταξύ άνισων στην ουσία ατόμων, από τα οποία το ένα είναι ο 'κύριος' και το άλλο είναι ο 'δούλος'. Η μάχη που δίνει ο άνθρωπος είναι ο μόνος τρόπος για να φτάσει στην αυτοσυνείδηση, δηλαδή στη γνώση των δυνατοτήτων του και στην ελευθερία να τις πραγματοποιήσει. Η αλήθεια της αυτοσυνείδησης δεν είναι το 'Εγώ' αλλά το 'εμείς', 'το εγώ που είναι Εμείς και το Εμείς που είναι εγώ'.⁵⁰

Η ατομικότητα, εάν γίνει κατανοητή από την υπέρβαση, μπορεί μονάχα να υπάρξει εάν υπάρχει ένας κοινωνικός σχηματισμός, δηλαδή κοινωνία. Εάν δεν υπάρχει κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει καμιά ελευθερία. Μ' άλλα λόγια, ένα άτομο μπορεί μονάχα να αντιληφθεί τον εαυτόν του αντιπαραβάλλοντάς τον με την κοινωνία και αντιστρόφως. Το καθένα, είτε άτομο είτε κοινωνία, αντιλαμβάνεται τον εαυτόν του στην άρνηση του άλλου. Η κατανόηση του Μαρξ για τον Χέγκελ έγκειται στον ισχυρισμό της ατομικότητας ως μια διανοητική διαδικασία, ως μια «αφηρημένη πνευματική εργασία». ⁵¹ Από την άποψη της χεγκελιανής μελέτης για την πνευματική εργασία, ο Μαρξ σχολιάζει ότι αυτό είναι αλήθεια στη δική του λογική αλλά αυτή η λογική είναι μονοδιάστατη κυρίως γιατί το μοναδικό αντικείμενο αυτό το «αντικείμενο της συνείδησης δεν είναι τίποτ' άλλο παρά αυτο-συνείδηση που είναι στην ουσία αυτο-συνείδηση ως αντικείμενο». ⁵² Η μαρξιστική κριτική, είναι δριμύτατη προς τη μονοδιάστατη αυτή μονομέρεια της χεγκελιανής αυτοσυγκέντρωσης πάνω στη διαδικασία της σκέψης διαμέσου διπλής άρνησης, η οποία ως τέτοια, συγκεκριμένα τρέφει θετικιστικές τάσεις. ⁵³ Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η χεγκελιανή διαλεκτική εμπεριέχει τα στοιχεία που συγκαλύπτουν το άτομο ως συνείδηση, ως αληθινή συνείδηση, και συνεπάγεται την άρνηση του ατόμου να πραγματώνει την ελευθερία του στην ιστορία.

Συνεπώς, η χεγκελιανή αρνητική διαλεκτική εμποδίζει ισότιμες κοινωνικές σχέσεις και γι' αυτόν το λόγο διατηρεί διασπασμένα και αλλοτριωμένα άτομα. Ωστόσο, ορισμένοι έχουν σχολιάσει ότι τη μαρξιστική σκέψη δεν την απασχόλησε πολύ το άτομο ως άνθρωπος. Με άλλα λόγια, δεν πραγματεύθηκε την ιδέα του ατόμου εκτενώς. Αξίζει εδώ να παραθέσουμε την παρατήρηση του Μαρκούζε που αναφέρει, ότι «τον Μαρξ δεν τον αφορούσε πάρα πολύ το άτομο, επειδή στην εποχή του η ίδια η ύπαρξη του προλεταριάτου έκανε την τάξη αυτή μια δυναμικά επαναστατική τάξη». ⁵⁴ Η σκέψη πάνω σ' αυτή τη λογική, συμβουλεύει ότι το ενδιαφέρον του μεγάλου διανοητή επικεντρώθηκε στους κοινωνικούς σχηματισμούς ως ένα σύνολο. Επειδή στην εποχή του οι κοινωνικοί σχηματισμοί τόνισαν την κατάτμηση, έτσι απαίτησαν ότι κάθε αναδιάρθρωση της κοινωνίας θα αξίωνε ένα περισσότερο οργανικά σχεδιασμένο συλλογικό κοινωνικό σχηματισμό με σκοπό να ξεριζώσει τις δυνάμεις της αλλοτρίωσης. Ο ρόλος του ατόμου, ως ο κεντρικός χώρος των νεώτερων κοινωνικών σχηματισμών, θεωρήθηκε αρνητικός στις σχέσεις που το ίδιο παρήγαγε και κυρίως με τη μαρξιστική έμφαση που δόθηκε στις κοινωνικές ομάδες.

Το παραπάνω, ήταν σε απάντηση στις φιλελεύθερες οικονομικές και κοινωνικές θεωρίες. «Ο ατομικισμός, βασιζόμενος στο φυσικό νόμο ση-

μαίνει ότι κάποιος μπορεί να συλλαμβάνει από μια σφαίρα ανθρώπινης δραστηριότητας η οποία ανήκει ολοκληρωτικά και αποκλειστικά στο άτομο. Η κύρια δυσκολία που συναντάται από μια τέτοια υπόθεση είναι ότι οι μόνες πιθανές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα άτομα που συμπεριφέρονται σύμφωνα μ' αυτό το μοντέλο είναι ανταγωνιστικές. Καμιά δράση δεν κατευθύνθηκε προς την αλληλεγγύη που θα μπορούσε τελικά να αναδυθεί από αυτή. Ακόμη και εάν οι σχέσεις που απορρέουν από αυτό το μοντέλο δεν θα ήταν κατηγορηματικά ανταγωνιστικές, ο άνθρωπος θα παρέμενε να θεωρεί τους άλλους ως αντικείμενα εργαλεία». ⁵⁵ Ενώ η μαρξιστική σκέψη εκφράζει μια αισιοδοξία για αλλαγή αναφορικά με τα ανταγωνιστικά συμφέροντα που υπάρχουν στην κοινωνία 'ως αποτέλεσμα μιας ορισμένης μορφής παραγωγής και συσσώρευσης'. 'Όταν αυτά τα ατομικά συμφέροντα εξαιρεθούν θα αναπτυχθεί 'ανάμεσα στους ανθρώπους ένα αίσθημα αρμονίας', αλληλεγγύης και ανθρωπισμού. ⁵⁶

Η μαρξιστική σκέψη επηρεασμένη από το παραπάνω, συμπεραίνει ότι η αίσθηση της νεώτερης κοινωνίας δεν ταυτίζεται με το ίδιο το δικό της είδος, αντίθετα η έμφαση δίνεται πάνω στην απομονωμένη ανθρώπινη ύπαρξη ως το επίκεντρο των κοινωνικών σχηματισμών. Κάτι τέτοιο όμως φαίνεται να είναι μια διπλή άρνηση. Από τη μια μεριά, αυτή η έμφαση για το απομονωμένο ον διαχωρίζει τη μια ύπαρξη από την άλλη του ίδιου είδους και δημιουργεί σύγκρουση καθώς ανταγωνίζονται μεταξύ τους περισσότερο παρά να εργάζονται μαζί. Από την άλλη, διαχωρίζει την ανθρώπινη ύπαρξη από τον ίδιο τον εαυτόν της με την άρνηση της αλληλόδρασης με άλλα όντα στα οποία η πραγμάτωση του εαυτού τους υφίσταται διαμέσου ενός άλλου. Στην ταύτιση ως είδους όντος, αυτό υπερνικά πολλές από τις διαστάσεις της αλλοτρίωσης. Το πρόβλημα εδώ, δεν είναι τόσο η ιδέα του ατόμου αλλά ο τρόπος που αυτό το άτομο διαλογίζεται από την άποψη των κοινωνικών σχέσεων και δρα πάνω στις δυνάμεις παραγωγής. «Στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία τα άτομα μπορούν μόνο να αναπαράγουν τους εαυτούς τους ως μεμονωμένα άτομα. Σε μια γραφειοκρατικά συγκεντρωτική κοινωνία, από την άλλη πλευρά, δεν μπορούν να αναπαράγουν τους εαυτούς των ως όντα πόσο μάλλον ως κοινωνικά άτομα. Και στις δύο περιπτώσεις, η δημόσια σφαίρα χωρίζεται από την ιδιωτική κι είναι αντίθετη σ' αυτήν, όσο κι αν είναι διαφορετικές οι μορφές αντίθεσης». ⁵⁷ Για να υπερνικήσουμε τις συνθήκες της αλλοτρίωσης, για να γεφυρώσουμε το χάσμα που διαχωρίζει το άτομο από την κοινωνία, απαιτείται κάποιος τρόπος διαμεσολάβησης από μια 'θετική υπερβατικότητα της αλλοτρίωσης'. Στην αρχή, ο Μαρξ έλπιζε ότι η χειραφέτηση είναι προϋπόθεση πραγμάτωσης της προσωπικότητας. Εφό-

σον, συμπεραίνεται ότι η αλλοτρίωση έχει υπερβεί μόνο εάν τα άτομα αναπαράγουν τους εαυτούς των ως άτομα και ως κοινωνικά όντα και εφόσον οι σχέσεις των ανθρώπων παύσουν να είναι σχέσεις μεταξύ πραγμάτων-εργαλείων ή εμπορευμάτων. Αυτό είναι πιθανά εφικτό όταν εξαλειφθεί ο απατηλός εμπορευματικός κόσμος κι οι σχέσεις αυτές φτάσουν το αληθινό τους περιεχόμενο. Συγκεκριμένα, όταν το άτομο στην αταξική σοσιαλιστική κοινωνία δεν διαλύει τη ατομικότητά του μέσα σε γενικούς κοινωνικούς προσδιορισμούς, αλλά βρίσκει διέξοδο για την πλήρη πραγμάτωση της δικής του προσωπικότητας.⁵⁸

Το ερώτημα που αναδύεται εδώ είναι, πως μπορεί η πραγμάτωση της συνολικής οντότητας ενός ατόμου η μιας κοινωνικής τάξης να μην αναμειγνύεται με την οντότητα ενός άλλου ατόμου ή άλλης κοινωνικής τάξης; Αυτό, με το πέρασμα του χρόνου γίνεται ένα *πρόβλημα της ιστορίας*. Κάτω από τέτοιες συνθήκες χρόνου, αυτές οι μελέτες αποκτούν μια νέα σπουδαιότητα. Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος δηλώνει ότι «το ζήτημα της υπερβατικότητας δεν μπορεί σωστά να εκτιμηθεί εάν η οντολογική θεμελίωση των διαφορών ανάμεσα στο άτομο και στο ανθρώπινο γένος αγνοείται».⁵⁹ Γι' αυτόν το σκοπό, ο βαθμός στον οποίο η ολοκληρωμένη μορφή μπορεί να υπάρξει στο άτομο και στην κοινωνία, θα μπορούσε να κατανοηθεί μονάχα από τις ποιοτικές τους διαφορές. Αυτές οι διαφορές εξετάζονται, σύμφωνα με την παραπάνω οπτική, από τη χρονική σφαίρα όλης της ζωής ενός ατόμου και διαμέσου του χρονικού διαστήματος τη συνέχεια της ανάπτυξης του ανθρώπινου είδους ως δικής του ιστορίας. Στην ερμηνεία του αυτή, το άτομο και η κοινωνία ως οργανωμένο είδος, επιδιώκει πραγμάτωση από διαφορετικά μέτρα που μπορούν να κατανοηθούν μόνο από διακριτικά επίπεδα υπολογισμού.

7. Συμπέρασμα

Η έννοια της αλλοτρίωσης συμπερασματικά παρουσιάζει μια διαχρονικότητα και διευκολύνει την κατανόηση αυτού του προβλήματος στη σύγχρονη εποχή. Με τη μαρξιστική θεωρία, η ουσία και η ύπαρξη, το υποκείμενο και το αντικείμενο, η κοινωνική συνείδηση και η αυτο-συνείδηση, η θεωρία και η πράξη, συναρθρώνονται ως μία διαδικασία υπέρβασης. Δηλαδή, μέσα σε μια διαλεκτική σύνθεση επικυρώνοντας και προωθώντας την πλήρη δυνατότητα αυτο-έκφρασης της προσωπικότητας του ατόμου και τη πολιτισμική δυνατότητα του όντος ως είδους. Στα κείμενα

Γ. Ε. Σκουλάς

των χειρογράφων, η μαρξιστική σκέψη κινείται από μια πρώιμη λογική σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις που θεμελιώθηκαν στην αποξένωση, στις σχέσεις ιδιοκτησίας, και στο χρήμα. Διαβλέπει, ότι με την υπέρβαση της ιδιοκτησίας και της αλλοτρίωσης, η πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας θα αποτελεί ιστορία ελεύθερων ατόμων με τέτοιο τρόπο ώστε αυτό που συμφέρει το σύνολο και την εξέλιξή του να συνυφαίνεται με την ατομική ύπαρξη του κάθε ατόμου. Επειδή, το άτομο είναι εκείνο τελικά που αποτελεί την κοινωνική ενότητα, έτσι η έκφραση της ζωής του ατόμου γενικά αποτελεί έκφραση και διαπίστωση της κοινωνικής ζωής, όπως παρατήρησε ο Μαρκούζε.⁶⁰ Η τάση αυτή της ανάδειξης του ατόμου αποτελεί θεμελιώδη φροντίδα στη μαρξιστική θεωρία. Την ίδια στιγμή, η πνευματική του ανάπτυξη επιχειρείται πάνω σε μια πιο αμερόληπτη διαλεκτική πορεία διαμέσου της εξέτασης της αλλοτρίωσης ως ιστορικότητας του ανθρώπινου είδους.

Το σημαντικό είναι η σημασία της θέσης μιας θεωρίας που σχηματίζει το κέντρο της θεωρίας της ιστορίας από τη μια πλευρά και της κοινωνικής θεωρίας από την άλλη. Το ενδιαφέρον της για το κοινωνικό γίνεσθαι σε όλες τις ιστορικές στιγμές και επίπεδα πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ύπαρξης, έγκειται στον αδιάκοπο στοχασμό του θεωρητικού της πάνω στα αφηρημένα χεγκελιανά αινίγματα και στην εκδήλωσή τους στον υλικό και αισθησιακό κόσμο. Εφόσον, στην χεγκελιανή 'διαλεκτική διαδικασία υπήρχε η οικουμενική λογική κατά την οποία η ιστορία ακολουθούσε το πρότυπο της μεταφυσικής διαδικασίας του όντος, ο Μαρξ απέσπασε τη διαλεκτική την ίδια απ' αυτή την οντολογική βάση'. Η άρνηση της πραγματικότητας, κατά την μαρκουζιανή λογική ερμηνεύοντας τη χεγκελιανή σκέψη, γίνεται μια 'ιστορική προϋπόθεση η οποία δεν μπορεί να αποκτήσει υπόσταση ως μεταφυσική κατάσταση. Πρέπει να γίνει κοινωνική προϋπόθεση και να συνδεθεί με μια ιδιαίτερη μορφή κοινωνίας'⁶¹ όπως αναδεικνύει η μαρξιστική θεωρία.

Σημειώσεις

1. Μαρξ Καρλ, *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, Pelican Books, 1967. Στη σελίδα 83, δηλώνεται καθαρά:
 'οτιδήποτε είναι στέρεο διαλύεται στον αέρα, οτιδήποτε είναι άγιο βεβηλώνεται και το άτομο στο τέλος αναγκάζεται να έρθει πρόσωπο με πρόσωπο με τις νηφάλιες αισθήσεις, τις πραγματικές του συνθήκες ζωής και τις σχέσεις του με το ανθρώπινο είδος'.
2. Μαρκούζε Χ. *Λογική & Επανάσταση η Άνοδος της Κοινωνικής Θεωρίας*, Εκ. Αρσενίδης, Αθήνα 1954, σσ. 37-38.
3. Σημείωση: ο όρος αναίρεση sublation ή στη γερμανική aufhebung, εννοεί ταυτόχρονα συντήρηση, καταστροφή, υπέρβαση. Ο όρος αυτός θεωρείται κεντρικής σημασίας στη κάθε διαλεκτική διαδικασία επειδή είναι όρος δράσης. Βλέπε Avineri S. *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, Cambridge 1968, σ. 37.
4. Μαρξ Κ. Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σελ. 7. Εισαγωγικό Σημείωμα του Μεταφραστή Μ. Λυκούδη.
5. Ίδιο, σελ. 7.
6. Γκαρωντύ Ρ., *Ο Μαρξισμός και η Φιλοσοφία της Εποχής μας, Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης*, Εκ. Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σ. 14.
7. Μαρξ Κ. *Τα Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*, International Publishers, 1964, ed. Struik J. σελ. 68.
8. Ίδιο. σ. 69
9. Ίδιο, σελίδα 72.
10. *Λογική & Επανάσταση*, οπ. αν. παρ. σ. 41.
11. Ίδιο. σσ. 110-111.
12. Μαρξ Κ. *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, International Publishers, Σικάγο 1904, σελ. 83.
13. Μαρξ Κ. *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Vintage Books, London 1973, tr. Martin N., σσ. 831-832.
14. *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*, οπ. αν. παρ. σ. 112.
15. Ίδιο, σσ. 112-113.
16. Ίδιο, σ. 114.
17. Τερλεξής Πανταζής, *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος και Κοινωνική Οργάνωση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996, σελ. 366.

Γ. Ε. Σκουλάς

18. Ίδιο σ. 117.
19. *Grundrisse*, οπ. αν. παρ. σ. 445.
20. Ίδιο σ. 832.
21. Avineri S. *The Social & Political Thought of Karl Marx*, Univ. Press, Cambridge 1968, σ. 109.
22. Hegel G.W.F., *Philosophy of Right*, tr. T. M., Knox, University Press, Oxford 1952, σσ. 149-150.
23. *The Social & Political Thought of Karl Marx*, οπ. αν. παρ. σ. 109.
24. *Paris Manuscripts*, οπ. αν. παρ. σ. 175.
25. *Communist Manifesto*, οπ. αν. παρ. σ. 80.
26. Λιούις Τζών, *Ο Μαρξισμός του Μαρξ*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1975, σ. 170.
27. Hegel G.W.F., *Philosophy of History*, Dover Publication Inc., New York 1956, σ. 8.
28. Ίδιο, σ. 8.
29. *Η Φιλοσοφία της Ιστορίας*, οπ. αν. παρ. σ. 9.
30. Ίδιο, σ. 10.
31. Ίδιο, σ. 19.
32. *The Social & Political Thought of Karl Marx*, οπ. αν. παρ. σ. 65.
33. *Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, Εισαγωγικό Σημείωμα του Μεταφραστή Μ. Λυκούδη, οπ. αν. παρ. σελ. 9.
34. Hegel G.W.F. *The Phenomenology of Mind*, tr. B. Baillie, The Macmillan Co. London, 1940.
35. Hegel G.W.F., *The Phenomenology of Mind*, Harper Torch book, 1967, σ. 131.
36. Ίδιο, σσ. 140-141.
37. Ίδιο, σ. 141.
38. Ίδιο, σ. 142.
39. Σημείωση: Sublation είναι ο αγγλικός όρος που σημαίνει αναίρεση και είναι η αντιστοιχία στην αγγλική του γερμανικού όρου *aufhebung*, ο οποίος σημαίνει ταυτόχρονα διατήρηση, καταστροφή υπέρβαση.
40. *The Social & Political Thought of Karl Marx*, οπ. αν. παρ. σ. 84.
41. *Grundrisse*, οπ. αν. παρ. σ. 102.
42. Ίδιο σσ. 104-105.
43. Ίδιο, σσ. 105.
44. Meszaros I. *Marx's Theory of Alienation*, Merlin Press, 1970, σ. 116.
45. *Paris Manuscripts*, οπ. αν. παρ. σ. 177.
46. Ίδιο, σ. 119.
47. Ίδιο, σ. 119.

48. Marcuse H., *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory*, Humanities Press, New Jersey 1954, σ. 112.
49. Ίδιο, σ. 114.
50. Μαρκούζε Χ., *Λόγος και Επανάσταση: Ο Χέγκελ και η Γένεση της Κοινωνικής Θεωρίας*, Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1985, σσ. 121-122.
51. *Paris Manuscripts*, οπ. αν. παρ. σ. 177.
52. Ίδιο, σ. 178.
53. Ίδιο, σσ. 175-176.
54. Magee B., *Marcuse and the Frankfurt School, in Men of Ideas: Some Creators of Contemporary Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1978, p. 47.
55. *The Social & Political Thought of Karl Marx*, οπ. αν. παρ. σ. 87.
56. Τερλεξής Πανταζής, *Διευθυντικές Ολιγαρχίες*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 365.
57. *Marx's Theory of Alienation*, όπ. αν. παρ. σ. 269.
58. Ίδιο, σ. 269.
59. Ίδιο, σ. 279.
60. Μαρκούζε Χ. *Λογική και Επανάσταση: η Άνοδος της Κοινωνικής Θεωρίας*, Εκδόσεις Αρσενίδης Ι. Δ., Αθήνα 1954, σσ. 48-49.
61. *Λογική & Επανάσταση*, οπ. αν. παρ., σσ. 82-83.

Βιβλιογραφία

- Αρόν Ρ. *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης*, Εκ. Γνώση, Αθήνα 1994.
- Avineri S. *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, Cambridge 1968.
- Γκαρωντύ Ρ. *Ο Μαρξισμός & Φιλοσοφία της Εποχής μας*, Εκ. Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Garaudy R., *Συλλογή: στη Σκέψη του Χέγκελ*, Άπειρον, Αθήνα 1979.
- Hegel G.W.F., *Philosophy of Right*, Knox, Oxford University Press, Oxford 1942.
- Hegel G.W.F., *Philosophy of History*, t. J. S., Dover Publications, N.Y. 1956.
- Hegel G.W.F., *The Phenomenology of Mind*, H. Torch books, New York 1967.
- Λιούις Τ. *Μαρξισμός του Μαρξ*, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1975, σσ. 152-68.
- Lukacs G., *History and Class Consciousness*, Merlin Press, London 1971.
- Magee B., *Men of Ideas: Creators of Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 1978.

Γ. Ε. Σκουλάς

- Marcuse H., *Reason and Revolution: Hegel & the Rise of Social Theory*, Humanities Press, New Jersey 1954.
- Μαρκούζε Χ. *Λόγος & Επανάσταση*, Εκ. Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 1985.
- Marx K., *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, t. M. Milligan, International Publishers, New York 1964.
- Marx K., *Capital*, vol. 1., International Publishers, New York 1967.
- Marx K., *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*, Tr. M. Nicolaus, Vindage Books, New York 1973.
- Marx. & Engels, *The Communist Manifesto*, P. Books, London 1967.
- Μαρξ-Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985.
- Meszaros I. *Marx's Theory of Alienation*, Merlin Press, London 1970.
- Μουζέλης Ν. *Οργάνωση & Γραφειοκρατία: Ανάλυση Σύγχρονων Θεωριών*, Εκ. Α. Μαθιουδάκη & Π. Ανδρ/λου, Αθήνα 1991.
- Τερλεξής Π. *Διευθυντικές Ολιγαρχίες: Γραφειοκρατία, Κράτος & Κοινωνική Οργάνωση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1996.
- Τερλεξής Π. *Ο Αυταρχικός Άνθρωπος: Ψυχολογική και Κοινωνική Βάση της Πολιτικής Συμπεριφοράς*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1975.
- Τερλεξής Πανταζής, *Μαρξισμός και Κοινωνιολογία: Προβλήματα Συγκριτικής Κοινωνιολογίας*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1979.

Κλασική Κοινωνιολογία των Μ. Weber και Ε. Durkheim: διαπολιτισμικές προοπτικές και εκπαιδευτικές πρακτικές

Ι. Καμαριανός* – Γ. Γούγα**

Περίληψη

Σκοπός της συγκεκριμένης μελέτης αποτελεί η ανάδειξη της κλασικής κοινωνιολογικής σκέψης ως αφετηρίας για τη σύλληψη και την εκπαίδευση των κοινωνικών υποκειμένων. Η καλλιέργεια των δεξιοτήτων της κατανόησης και της υπέρβασης του μονοδιάστατου χαρακτήρα της δυτικής νεοτερικότητας μπορεί να αποτελέσει την γόνιμη προοπτική μιας σύγχρονης διαπολιτισμικής κοινωνιολογικής θεώρησης.

1. Εισαγωγή: Η κοινωνική πολυπλοκότητα ως πρόκληση για την κλασική κοινωνιολογική θεωρία

Δεν είναι σπάνιες οι στιγμές στη διεθνή βιβλιογραφία που η κλασική κοινωνιολογική θεώρηση έρχεται να συμπληρώσει και να ερμηνεύσει το σύγχρονο κοινωνικό φαινόμενο (Ναυρίδης, Χρηστάκης 2005). Η συζήτηση αυτή του κλασικού με το μοντέρνο απομακρύνεται από τη χρονολογική της διάσταση και αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία για την κατανόηση του κοινωνικού γίνεσθαι (Λάμνιαν 1999). Ιδιαίτερα στην επιστήμη της κοινωνιολογίας, η καταφυγή στη σκέψη των κλασικών ως προσπάθειας κατα-

νόησης και ερμηνείας των νεωτερικών διαδικασιών των δυτικών κοινωνιών αποτελεί συχνή πρακτική. Είναι χαρακτηριστικά τα παραδείγματα στην ελληνική και τη διεθνή βιβλιογραφία, όπου σύγχρονοι κοινωνιολόγοι καταφεύγουν στην κλασική κοινωνιολογική σκέψη κυρίως των Karl Marx, Max Weber, Emile Durkheim, ανακυκλώνοντας, συνδυάζοντας και επαναπροσδιορίζοντας τις έννοιες και τα εργαλεία τους (Habermas 2006:54).¹

Αυτή η καταφυγή δεν έχει τις αιτίες της μόνο στη θεμελιώδη αξία των συγκεκριμένων θεωρητικών πλεγμάτων για την επιστήμη της κοινωνιολογίας, αλλά είναι ιδιαίτερα σημαντική και για τον επαναπροσδιορισμό του σύγχρονου θεωρητικού και ερευνητικού κοινωνιολογικού οπλοστασίου. Το νεότερο και το κλασικό συνυπάρχουν μέσα από την πρόκληση-σύγκρισή τους στο πεδίο του κοινωνικού γίνεσθαι (Λάμνιαν 1999). Με αυτές τις επιστημονικές δράσεις νοηματοδοτείται και η έννοια της προόδου για το κοινωνιολογικό παράδειγμα. Η συνέχεια, η διαλογική αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση των σταδίων του παραγόμενου επιστημονικού λόγου, από την αφετηρία ως το τελικό παραγόμενο, αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό αλλά και αναδεικνύουν τη σημαντικότητα των σύγχρονων κοινωνιολογικών μελετών.

Έτσι, σημαντικοί Έλληνες και ξένοι κοινωνιολόγοι χρησιμοποιούν τη σκέψη των κλασικών προς αυτή την κατεύθυνση. Για παράδειγμα, η θεωρία του Max Weber αποτελεί στον ελληνικό χώρο την αφετηρία των αναλύσεων του Π. Τερλεξή σχετικά με τις σύγχρονες πτυχές της οργάνωσης (Τερλεξής 1999). Αντίστοιχα, στο διεθνή χώρο αναφέρουμε ενδεικτικά τα θεωρητικά σχήματα των Emile Durkheim και Max Weber, τα οποία θα χρησιμοποιηθούν μαζί με άλλα, από τον Jeffrey Alexander, στην προσπάθειά του να επαναπροσδιορίσει το θεωρητικό πλαίσιο του νεοφονκτιοναλισμού (Alexander 1985).

Η αναφορά στις συγκεκριμένες προσεγγίσεις στον εθνικό και διεθνή χώρο είναι εσκεμμένες, αφού θεωρούμε ότι είναι ενδεικτικές της δυναμικής συνέχειας του κοινωνιολογικού παραδείγματος και των δυνατοτήτων της κοινωνιολογικής ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων.

Η ανάδειξη της σημαντικότητας παραπέμπει ευθέως και στο βάρος των αναγκών. Η σημασία της αναγωγής στην κλασική σκέψη θεωρούμε ότι είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ανάλυση των σύγχρονων πολύπλοκων δυτικών κοινωνιών, δεδομένου ότι τα εγγενή κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της πολυπολιτισμικότητας αναδεικνύουν νέα πεδία ανάλυσης και ερμηνειών που απαιτούν γόνιμα και ευέλικτα εργαλεία.

Συμπερασματικά, επιλέξαμε να αναδείξουμε τη σημασία της κλασικής κοινωνιολογικής θεωρίας στα πλαίσια μιας διαπολιτισμικής θεώρησης

στο εκπαιδευτικό πεδίο, διότι οι δεξιότητες της κατανόησης του 'άλλου' και της συναντίληψης καταγράφονται από το σύνολο του επιστημονικού κόσμου, κοινωνιολόγους, παιδαγωγούς, ψυχολόγους, ως αναγκαίες για τη διασφάλιση της συνεκτικότητας και σε τελικό βαθμό της ίδιας της ύπαρξης του οικοδομήματος του δυτικού πολιτισμού.

Συνεπώς, έχοντας ως αφετηρία τη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα και πεδίο τη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε καταρχήν τις σημασίες και τις προοπτικές ανάλυσης και ερμηνείας του φαινομένου που τα θεωρητικά σχήματα των E. Durkheim και M. Weber παρέχουν. Η ερευνητική πρόκληση που τίθεται στα πλαίσια αυτής της μελέτης αφορά στην ανάδειξη της θέσης πως η κλασική δυτική κοινωνιολογική παράδοση και πιο συγκεκριμένα η σκέψη των διανοητών Weber και Durkheim αναμετράται και συνεισφέρει σε ζητήματα που γεννιούνται από την διαπολιτισμική προσέγγιση και την εισαγωγή της στις εκπαιδευτικές πρακτικές.²

2. Το εκπαιδευτικό πλαίσιο ως πεδίο συνάντησης της κλασικής κοινωνιολογικής θεωρίας και της διαπολιτισμικής προσέγγισης

Ήταν λίγο πριν την αυγή του 20αι., όταν οι δύο σημαντικοί για την κοινωνιολογική θεωρία διανοητές, ο M. Weber και ο E. Durkheim επιχειρήσαν μέσα από διαπολιτισμικές προσεγγίσεις να αναδείξουν τις δυναμικές που ενυπάρχουν στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Επιχείρησαν ακόμη να εντοπίσουν τις κοινωνικές εκείνες διαδικασίες που θα επέτρεπαν στις κοινωνίες και στους πολίτες των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών να συνυπάρξουν δημοκρατικά σε ένα πλαίσιο κατανόησης και συναντίληψης. Έναν αιώνα αργότερα η κοινωνική πολυπολιτισμική πολυπλοκότητα αναδεικνύεται σε ισχυρό κανονιστικό ρεύμα της κοινωνικο-ιστορικής πραγματικότητας. Για να εδραιωθεί και να διασφαλιστεί η συνέχεια αυτής της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας υιοθετήθηκαν και χρησιμοποιούνται εκπαιδευτικές πρακτικές με ερμηνευτικό άξονα τη διαπολιτισμική προσέγγιση. (Γεωργογιάννης 1999, Γκόβαρης 2001).³

Διανοητές όπως οι K. Marx, E. Durkheim, M. Weber, αλλά και πιο σύγχρονοι όπως οι M. Foucault, B. Bernstein και P. Bourdieu, όλο και περισ-

σότερο αναγνωρίζονται σήμερα για την προσφορά τους στη σύλληψη και επίλυση κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν από την συνύπαρξη των πολιτισμών, την συνύπαρξη με τον 'άλλο', την υπέρβαση του εθνοκεντρισμού και την ανάγκη υιοθέτησης διαπολιτισμικών προσεγγίσεων.

Ιδιαίτερα ο θεσμός της εκπαίδευσης επιτελεί κομβικής σημασίας λειτουργία προς αυτήν την κατεύθυνση. Η θεώρηση των ζητημάτων που αφορούν την σχολική τάξη στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες αποκτά άλλη σημασία υπό το πρίσμα της κλασικής και σύγχρονης κοινωνιολογικής σκέψης. Τα νέα εννοιολογικά πεδία που δημιουργούνται σε συνδυασμό με τις δυνατότητες δράσης που αναδύονται, επηρεάζουν όχι μόνο την επιστημονική περιοχή της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης ή τη σύγχρονη παιδαγωγική, αλλά συνολικά την πραγμάτωση των εκπαιδευτικών πρακτικών στη σχολική τάξη.

Έτσι, εδώ και δεκαετίες έχουν ενσωματωθεί και στην καθημερινή εκπαιδευτική πρακτική του ελληνικού σχολείου διαπολιτισμικές θεωρήσεις, οι οποίες σκοπό έχουν την υιοθέτηση δράσεων από την πλευρά των κοινωνικών υποκειμένων, που θα διασφαλίσουν την κριτική συνέχεια των δυτικών κοινωνιών σε δημοκρατικό πολυπολιτισμικό περιβάλλον.

Θεωρούμε πως, αν και η διαπολιτισμική κοινωνιολογική θεώρηση δεν αποτελεί σημαντικό ρεύμα στα πλαίσια της κλασικής κοινωνιολογικής θεωρίας, εντούτοις δεν είναι καινοφανές ρεύμα στη διεθνή βιβλιογραφία στα πλαίσια της κλασικής κοινωνιολογικής θεωρίας (Kurasawa 2004: 93).

Βέβαια, δεν είναι εύκολο για τους μελετητές του κοινωνικού φαινομένου να απαντήσουν στις προκλήσεις και τα ερωτήματα που αναδύονται. Οι δυσκολίες εντοπίζονται κυρίως σε δύο επίπεδα: στη δυναμική του υπό μελέτη πεδίου από τη μία και από την άλλη στην αδυναμίες εννοιολόγησης, με αφετηρία το προσδιορισμό της έννοιας της ίδιας της διαπολιτισμικής (crosscultural) προσέγγισης (Γκόβαρης 2001, Γεωργογιάννης 1999, Σπινθουράκη κ.ά 1999, Μάρκου κ.ά. 1998, Παπάς 1998, Γεωργογιάννης 1997).

Στην συνέχεια θα επιχειρήσουμε:

- α. να διερευνήσουμε υπό το πρίσμα της διαπολιτισμικής οπτικής τις προοπτικές εννοιολόγησης και χρήσης θεμελιωδών βεμπεριανών συλλήψεων της κοινωνιολογίας της κατανόησης και
- β. στο πλαίσιο της σκέψης του E. Durkheim -και υπό την οπτική της διαπολιτισμικής προσέγγισης- θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις προοπτικές εννοιολόγησης της συλλογικής συνείδησης και του ντυρκαιμιανού 'κοινωνείν' με στόχο την προσέγγιση της νεωτερικότητας.

Απώτερος σκοπός των δύο αυτών επιλογών είναι μέσω των συγκεκριμένων αναλύσεων να οδηγηθούμε στη συνθετική-κριτική διερεύνηση της σκέψης των δύο διανοητών στον βαθμό τον οποίο οι θεωρήσεις τους συνδέονται και αποτελούν εφαλτήριο κριτικής υπέρβασης στη μονοδιάστατη σύλληψη του δυτικού μοντέλου για τον εαυτό του.

2.1. Η Κοινωνιολογία της Κατανόησης και η Διαπολιτισμική Προσέγγιση

Η ανάγνωση της κλασικής κοινωνιολογικής θεώρησης υπό την διαπολιτισμική οπτική, μπορεί να μας οδηγήσει σε νέους γόνιμους προσανατολισμούς για την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, τη μελέτη και την υιοθέτηση εκπαιδευτικών πρακτικών.

Ως αποτέλεσμα της κλασικής κοινωνιολογικής σκέψης θα πρέπει να τονίσουμε ιδιαίτερος την επίδρασή της στη σύγχρονη ερμηνευτική θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων. Σε αυτό ακριβώς το συλλογισμό έγκειται και η θέση μας για μια πρώτη προσέγγιση της βεμπεριανής θεώρησης.

Συγκεκριμένα, η ανάγκη, η οποία μας παραπέμπει καταρχήν στο θεωρητικό πλαίσιο του M. Weber δεν είναι άλλη παρά η ανάλυση των όρων της κατανόησης ή της συναίσθησης και της Δράσης (Weber 1964:4-9, Τερλεξής 1999:137-177). Τόσο ως επιστημονική κατασκευή όσο και ως θεωρητική σύλληψη, η κοινωνιολογία της κατανόησης και της αιτιώδους εξήγησης, συνδέεται με την ευρύτερη ερμηνευτική παράδοση και αποτελεί κριτική θέση στη μονοδιάστατη σύλληψη του δυτικού μοντερνισμού για τον εαυτό του.

Ιδιαίτερα η πίστη του M. Weber στην τιθάσευση “της ρέουσας πραγματικότητας, που προκύπτει από τα συσσωρευμένα γεγονότα στο χώρο των ενδιαφερόντων μας” (Τερλεξής 1999:132), θα μπορούσε άμεσα να αποδώσει την ποιότητα της σύνδεσης με τη διαπολιτισμική προσέγγιση, καθώς η τελευταία πρεσβεύει από την μία την κατανόηση του υποκειμενικού νοήματος που αποδίδουν τα κοινωνικά υποκείμενα στη δράση τους και από την άλλη την ανάδειξη συγκεκριμένων κανονιστικών μοντέλων και προτύπων, τα οποία να ισχύουν κοινωνικά και να συνδέονται κριτικά με την παιδαγωγική και σχολική πραγματικότητα (Γεωργογιάννης 1997, 1999, Γκόβαρης 2001 Μάρκου κ.ά., 1998, Παπάς 1998).

Συνεπώς, υπό αυτή την οπτική η Βεμπεριανή θεώρηση και η διαπολιτισμική προσέγγιση συγκλίνουν στην υπέρβαση του δυτικού εθνοκεντρι-

σμού και στην κριτική του μονοδιάστατου χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού ως τη μόνη πιθανή μορφή οργάνωσης. Ο πολίτης των δυτικών κοινωνιών της μοντερνικότητας ανακαλύπτει τον 'Άλλο', με εργαλείο την Κατανόηση και τη Δράση, ως μια διαδικασία αναπότρεπτη αλλά και ως ανακάλυψη της ίδιας του της ύπαρξης. Η διαδικασία της υποκειμενικής κατανόησης, (Verstehen) αναφέρεται στην παρατήρηση και στη θεωρητική ερμηνεία της υποκειμενικής κατανόησης και του φορέα της Δράσης (Weber 1964:4-9, Τερλεξής 1999:131-177.). Στην ελληνική βιβλιογραφία ο όρος Δράση συναντάται και ως εναίσθηση ή εμπύωση (Abercrobie, Hill, Bryan, Turner, 1991). Με την διαδικασία αυτή το υποκείμενο θεωρεί ο Weber μπορεί να τιθασεύσει τις δυναμικές που αναπτύσσονται στην πραγματικότητα (Weber 1964:95). Ουσιαστικά πρόκειται για τους όρους μιας κατανοητικής κοινωνιολογίας, η οποία έχει τις ρίζες της στο έργο του Johan Broysen (1808-1884), ενώ οι φιλόσοφοι επίσης υποστήριζαν και χρησιμοποιούσαν τη διαδικασία της κατανόησης. Για παράδειγμα ο Wilhem Dilthey (1833-1911) αναφέρεται στην εμπειρία να βάλεις τον εαυτό σου στη θέση του άλλου.⁴

Από την άλλη ο M. Weber επιμένει πως πρέπει να διεισδύσουμε στα κίνητρα των ανθρώπων. Κατά τη θεωρία του M. Weber η κατανόηση έχει χαρακτήρα αναλυτικό-επεξηγηματικό κι όχι μόνο εργαλειοκό-περιγραφικό των εξωτερικών χαρακτηριστικών των υποκειμενικών δράσεων και της πραγματικότητας (Weber 1964:4-9, Τερλεξής 1999:137-177 & 343-440).

Συνεπώς κατά τον Max Weber κατανοούμε την πραγματικότητα με δύο τρόπους:

- άμεσα με την παρατήρηση του Άλλου κατανοούμε το νόημα της παρατηρούμενης δράσης, αφού οι ίδιοι έχουμε επίγνωση των προθέσεων σε ανάλογες περιπτώσεις.
- έμμεσα με την κατανόηση των κινήτρων⁵ που ωθούν σε δράση μέσα από διαδικασίες αναπαραγωγής και αναδόμησης από την πλευρά του παρατηρητή, κάτι που κατά τον Max Weber προϋποθέτει *συναισθηματική μέθεξη* (Weber 1964: 95, Τερλεξής 1999:140).

Έτσι, η αιτιολογική κατανόηση έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού ουσιαστικά σημαίνει την ανακάλυψη του νοήματος που δίνει ο δράστης, στα πλαίσια ενός κώδικα πράξεων και λόγων. Καταλήγοντας κατανόηση σημαίνει την ένταξη της δράσης σε ένα πλαίσιο κινήτρων. Η έλλογη κατανόηση των κινήτρων συνίσταται στη νοηματοδότηση της πράξης .

Πώς όμως μπορούμε να συνδυάσουμε τη διαπολιτισμική εκπαίδευση

και την κοινωνιολογική θεωρία, από τη στιγμή που ούτε ο ίδιος ο Max Weber δεν μπόρεσε να στηρίξει το θεωρητικό αυτό σχήμα στην ολότητά του; (Τερλεξής 1999: 137, Abercrobie N., Hill St. Bryan S. Turner B., 1991, Dodd 1999).

Ο F. Kurasawa (2005), στην προσπάθειά του να απαντήσει σε ανάλογα ερωτήματα όπως το παραπάνω, επιλέγει μια σειρά συγκεκριμένων κριτηρίων με τα οποία μπορούμε να πιστοποιήσουμε και να αξιολογήσουμε την συνεισφορά του Max Weber στη διαπολιτισμική θεωρητική προοπτική:

Όπως αναφέρει αυτά μπορούν να συνοψισθούν στην:

- κανονιστική δέσμευση στην ηθική ισότητα των υποκειμένων
- θέληση και ικανότητα να ασχοληθεί κανείς και να αναδείξει τα χαρακτηριστικά των μη δυτικών κοινωνιών, προτείνοντας ταυτόχρονα στα κοινωνικά υποκείμενα μια μη δυτικοκεντρική οπτική του γίνεσθαι
- καχυποψία απέναντι τόσο στην εξιδανίκευση όσο και στην άκριτη απόρριψη
- αναλυτική αυστηρότητα και συστηματικότητα στην μελέτη των κοινωνικών θεσμών ως τρόπων σκέψης και δράσης
- και τέλος στην συναίσθηση των κατανοήσεων της ίδιας της κοινωνίας για τον εαυτό της,

Κατά τον M. Weber η ανακάλυψη του διαφορετικού, εξαρτάται άμεσα από την ικανότητα κατανόησης του πολιτισμικού μας περιβάλλοντος και της δόμησής του. Στα πλαίσια αυτά ο “Άλλος” αποτελεί μέρος του περιβάλλοντός μας, όπου το αυτονόητο, δομημένο στη βάση του εθνοκεντρισμού καταρρέει. Στην καλύτερη περίπτωση η προσκόλληση στη δυτική μοντερνικότητα ως πολιτισμικό επίκεντρο αποτελεί αφετηρία κριτικής αποδόμησης και επαναπροσδιορισμού. Σ’ αυτά τα πλαίσια της αποδόμησης, η βεμπεριανή λογικοκρατική θέση λειτουργεί καθοριστικά, αφού βοηθά στην απόρριψη στερεοτυπικών απεικονίσεων του Άλλου, ως προκατασκευασμένων και παγιωμένων αναπαραστάσεων της ξένης κουλτούρας.

Μέσα από τις κατανοητικές λειτουργίες, η σύλληψη της κουλτούρας του “Άλλου” από το Δρών υποκείμενο ορίζεται ως *πραγματική*, σε αντιδιαστολή με το μυθικό, μέσα από διαδικασίες προσδιορισμού του ‘λογικού’ (Τερλεξής 1999, Kurasawa 2005).

Συμπερασματικά, η κοινωνιολογική σκέψη του M. Weber αποτελεί μια σημαντική αφετηρία κοινωνιολογικής διαπολιτισμικής θεώρησης με άμεση συγκριτική κριτική των εθνοκεντρικών κοινωνικών παγιώσεων, ή των ψευδών οικουμενισμών (Kurasawa 2004).

Βέβαια, παρά την καθαρότητα και τη σαφήνεια των κριτηρίων του Kurasawa, θα πρέπει να τονίσουμε πως κάθε προσπάθεια που επιχειρεί να αναγνώσει ανάλογου τύπου συνδέσεις μέσα από το έργο της κλασικής κοινωνιολογικής σκέψης, και ιδιαίτερα μέσα από το πολύσημο έργο ίσως ενός από τους σημαντικότερους διανοητές των κοινωνικών επιστημών, θα πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη επιφύλαξη, εξαιτίας τόσο των διαφορετικών προθέσεων του διανοητή όσο κυρίως εξαιτίας των ιστορικών συνθηκών μέσα στις οποίες ο διανοητής δημιούργησε το μεθοδολογικό και θεωρητικό του πλαίσιο

2.2. Η θεωρητική σύλληψη του E. Durkheim και η διαπολιτισμική προσέγγιση

Ο E. Durkheim, όπως και ο Max Weber, καταγράφεται στους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας ως επιστήμης, κυρίως διότι ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την μελέτη των διαδικασιών εκσυγχρονισμού των δυτικών κοινωνιών (Τερλεξής 1999). Άλλωστε η ιδιαίτερη προσοχή που αποδίδουν διεθνώς στην ντυρκαμιανή θεώρηση σύγχρονοι θεωρητικοί από διαφορετικά πεδία, όπως αυτά της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης ή της πολιτικής επιστήμης, αναδεικνύουν τη σημερινή σημασία της σκέψης του θεμελιωτή.

Είναι κοινός τόπος διεθνώς η προσφορά της θεώρησης του E. Durkheim στα θεμελιώδη ζητήματα της, απόρριψης του εθνοκεντρισμού και της σύλληψης της συλλογικής συνείδησης, ως πλαίσιο αποδοχής της ετερότητας και της θεώρησης του 'άλλου', στη σύλληψη και επίλυση κοινωνικών προβλημάτων που προκύπτουν από την συνύπαρξη των πολιτισμών και την ανάγκη υιοθέτησης διαπολιτισμικών προσεγγίσεων (Μπάλιας 2006).

Βασικό αίτιο της προσοχής που αποδίδεται στον Durkheim αποτελεί αυτή ακριβώς η προσπάθεια του κλασικού διανοητή να ερμηνεύσει τις κοινωνικές διαδικασίες και να ορίσει τα κοινωνικά φαινόμενα που τον οδηγούν στην ανάγκη να χρησιμοποιήσει συγκριτικές πολιτισμικές θεωρήσεις.

Έτσι, ο E. Durkheim στο κατά γενική ομολογία, ωριμότερο έργο του *Elementary forms of Religious life* (1912) θα επιχειρήσει την κατανόηση της εξέλιξης της δυτικής νεοτερικότητας μέσα από την κριτική θεώρηση άλλων πολιτισμικών μορφών (Kurasawa 2004:94). Οι συγκριτικές παραθέσεις διαφορετικών –κι όχι ανώτερων ή κατώτερων – πολιτισμικών σχημάτων θα λειτουργήσουν κατοπτρικά για την δυτική νεοτερικότητα, έχο-

ντας ως αποτέλεσμα την κριτική ανάλυση.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στο θεωρητικό πλαίσιο του E. Durkheim κατέχει η διαδικασία του 'κοινωνείν'. Ως υποκείμενα, κατά τον Durkheim, αποκτούμε την ανθρωπιά μας (*humanness*), μέσα από την διαδικασία του 'κοινωνείν'. Είναι αυτή ακριβώς η διαδικασία του 'κοινωνείν' που διασφαλίζει και εγγυάται τον πολιτισμό της Δύσης. Η εσωτερίκευση των κανόνων τυπικών και άτυπων που ενυπάρχουν στις διαδικασίες κοινωνικοποίησης είναι συστατικά στοιχεία της ανθρώπινης ουσίας μας. Ο Durkheim αναγνωρίζει πως αυτή η θεμελιώδης διαδικασία και η αναγκαία εσωτερίκευση των κανονιστικών πλαισίων στις δυτικές κοινωνίες αποτελεί σε αντίθεση με τις πρωτόγονες κοινωνίες, μια ιδιαίτερα πολύπλοκη διαδικασία. (Giddens 1986).

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε πως ο Durkheim απορρίπτει κάθε ιεράρχηση πολιτισμικών επιπέδων (Durkheim 1922). Δεν θεωρεί δηλαδή κάποιο επίπεδο ανώτερο και αντίστροφα. Αντίθετα, ο Durkheim αναγνωρίζει και επιχειρεί να κατανοήσει και αναλυτικά να αναδείξει τη σημασία της πολιτισμικής ετερότητας. Έτσι, μελετητές, όπως οι J. Alexander, F. Kurasawa και J.S. Stedman, τονίζουν την επιμονή του κλασικού διανοητή στην έννοια του Λόγου (*reason*) ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του ύστερου έργου του (Alexander 1995, σ. 195, Kurasawa 2004, Stedman 2001).

Κατά την ύστερη περίοδο του έργου του και υπό την επίδραση των γεγονότων του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, που ανατρέπει τις επιστημονικές τροπές πολλών από τους σημαντικότερους διανοητές στην ιστορία της ανθρωπότητας με πρωτοπόρους τους Wittgenstein και Weber, ο Durkheim θα επικεντρωθεί στον επαναπροσδιορισμό της ορθολογικότητας επιχειρώντας μέσα από τη διαδικασία να κατανοήσει την υποκειμενική δράση. (Alexander 1995:82-85).

Επιχειρώντας να αναλύσει το κοινωνείν από την οπτική της ατομικής εννοιολόγησης της δράσης σε συνδυασμό με την δομική επιταγή για δράση και συγκριτικά με το 'κοινωνικο-πολιτισμικό πρωτόγονο', ο Durkheim καταφέρνει να προσεγγίσει και να αναδείξει την ατελείωτη ποικιλότητα και πολυπλοκότητα των συστημάτων ατομικής και δομικής δράσης ιστορικά αλλά και συγχρονικά. Το σχήμα του αυτό καταρρίπτει πολιτισμικά κάθε εθνοκεντρική σύλληψη μοναδικότητας (Nodd N. 1999:12). Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι η κριτική που ασκεί ο Durkheim στην κοινωνία της αγοράς. Ο διανοητής αναγνωρίζει την άκριτη και επικίνδυνη επέκταση του συγκεκριμένου πεδίου, επέκταση την οποία θεωρεί επικίνδυνη καθώς θεωρεί ότι καθίσταται σταδιακά εκτός ελέγχου από το κράτος και την κοινωνία των πολιτών (Durkheim 1952).

Η κριτική της σύγχρονης δομής των δυτικών κοινωνιών που καταρχήν διέπονται από τους κανόνες της αγοράς αναδεικνύει συγκριτικά με άλλα πολιτισμικά μορφώματα τις δυνατότητες μεταβολής των δομών αλλά και τις δυνατότητες δράσης των ίδιων των υποκειμένων με σκοπό την υπέρβαση. Αυτές ακριβώς οι δυνατότητες των υποκειμένων στη σχέση τους με την δομή αποτελούν κεντρικό ζήτημα στη σχετική με την ντυρκαμιανή σκέψη διεθνή βιβλιογραφία.

Αρκετοί από τους σημαντικότερους μελετητές της κλασικής κοινωνιολογικής θεωρίας κατατάσσουν τον E. Durkheim στους ντετερμινιστές θεωρητικούς θέλοντας να τονίσουν τον κοινωνιοκεντρικό, δομιστικό χαρακτήρα της θεωρίας του (Blackledge & Hunt 1995). Οι απόψεις αυτές στηρίζονται στην κριτική του Durkheim στην εξατομίκευση. Η κριτική αυτή όμως δεν αποσκοπεί στην εκμηδένιση του υποκειμένου απέναντι στη δομή. Ουσιαστικά πρόκειται για κριτική, όπως αναφέραμε μέσα από μια διαπολιτισμική σύγκριση, της δομής της δυτικής νεοτερικότητας που ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της προβάλλει την εξατομίκευση του υποκειμένου και της δράσης του (Blackledge & Hunt 1995).

Αντίθετα, με ιδιαίτερο σεβασμό στο υποκείμενο ο Durkheim θα θελήσει να υπερβεί στις μέχρι τότε οικονομικές, κοινωνιολογικές και φιλοσοφικές σταθερές προτείνοντας την αντικατάσταση κεντρικών δράσεων, όπως αυτή του ανταγωνισμού με δράσεις συνεκτικές για την κοινωνία, όπως εκείνη του συναγωνισμού. Ενδεικτική για την θέση του Durkheim περί απόλυτου σεβασμού του υποκειμένου και αποδοχή του στην σχολική τάξη, είναι οι απόψεις του διανοητή για τις εκπαιδευτικές πρακτικές και συγκεκριμένα για την τιμωρία στην σχολική τάξη (Blackledge & Hunt 1995, Λάμνιας 2002).

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό πως ο Durkheim δεν αποκηρύσσει το υποκείμενο. Αντίθετα, το υποκείμενο αποτελεί την βασική του έγνοια. Άλλωστε η μελέτη της αυτοκτονίας ή της 'ανομίας' δεν δείχνουν τίποτα άλλο παρά την προσπάθεια του μελετητή να αναδείξει ατραπούς για τα κοινωνικά υποκείμενα.

Είναι αυτή ακριβώς η καλή κατάσταση του κοινωνικού υποκειμένου που επιτρέπει την καλή λειτουργία της κοινωνίας, καθώς η τελευταία στηρίζεται στα υποκείμενα για την ύπαρξή της. Η κατανόηση αυτής της αρχής οδηγεί στην αναγκαιότητα ένταξης και αποδοχής του 'άλλου' σε ένα πλαίσιο σεβασμού και συναντίληψης του κοινού συμφέροντος. Η δημιουργία συλλογικής συνείδησης ως πλαίσιο δράσης αποκτά την αξία της απόλυτης αναγκαιότητας. Το αντίθετο, δηλαδή, η επικράτηση λογικών αποκλεισμού, μη συμμετοχής, ανασφάλειας και αβεβαιότητας, η επι-

κράτηση εγωιστικών τάσεων ή τάσεων εθνοκεντρισμού και πολιτισμικής ανωτερότητας, μπορούν μόνο να οδηγήσουν τα υποκείμενα στην απώλεια της ικανότητας δράσης, στην ανομία και την αυτοκτονία, ενώ οι αντίστοιχες κοινωνίες θα οδηγηθούν σε δομική και θεσμική αποσύνθεση και συνεπώς σε διάλυση (Durkheim 1952, 1984).

Συνεπώς, οι παραπάνω λογικές δεν μπορούν να αποτελέσουν το πλαίσιο της εξέλιξης των δυτικών κοινωνιών. Ως απάντηση στο αδιέξοδο στο οποίο έχουν περιέλθει οι πολύπλοκες δυτικές κοινωνίες ο Durkheim προτάσει τις συλλογικές διαδικασίες. Πιο συγκεκριμένα, δεν προτείνει στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες που επιθυμούν την ενδυνάμωση της συνεκτικότητά τους να καταργήσουν την διαφορετικότητα αλλά αντίθετα, θεωρεί σημαντική την καλλιέργεια της διαφορετικότητας διαμορφώνοντας δυναμικά ένα κοινό σύστημα αξιών, ιδεών και κανόνων δράσης.

Αυτό στην εκπαιδευτική θεώρηση σημαίνει πως μέσα σε ένα στρατηγικό πεδίο όπως η σχολική τάξη στο πλαίσιο της συγκριτικής διαπολιτισμικής προσέγγισης αυτό που έχουμε να κάνουμε είναι να καλλιεργήσουμε το ανθρωπιστικό ιδανικό της ελεύθερης ανάπτυξης του υποκειμένου, ως δυναμικού πυρήνα λειτουργικής ένταξης στη συλλογική συνείδηση. Η διαδικασία αυτή δεν μπορεί παρά κατά Durkheim να αποτελεί τη θεμελιώδη αρχή του σύγχρονου κοινωνικού γίνεσθαι σε μια κοινωνία των πολιτών (Kurusawa 2004, σσ. 107-109). Ιδιαίτερα η εκπαιδευτική διαδικασία μπορεί και πρέπει να αποτελέσει ένα συλλογικό δρώμενο, το οποίο σαν απώτερο σκοπό έχει να συνδέει τα υποκείμενα μέσα από κοινές κατανοήσεις σε μια συλλογική συνείδηση. Μέσα από την καθημερινή συμμετοχή στη σφαίρα της συλλογικότητας, το υποκείμενο αποκτά συνείδηση και κριτική κατανόηση των δυνατοτήτων και αδυναμιών του.

Η ανάδειξη των παραπάνω διαδικασιών μας βοηθά να κατανοήσουμε μια βασική θέση της ντυρκαμιανής σκέψης σύμφωνα με την οποία κάθε κουλτούρα αναπτύσσει ένα ηθικό σύστημα ανάλογο της κοινωνικής δομής. Η κατανόηση των σχετικών υποκειμενικών επιλογών και του ανάλογου ηθικού συστήματος οδηγεί στην ανίχνευση των αρθρώσεων της σχολικής τάξης με την κοινωνία αλλά και στην κατανόηση της κοινωνικής κατασκευής της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης (Kurasawa, 2004:101).

Έτσι, η κατανόηση των υποκειμενικών δράσεων σε συνδυασμό με την κατανόηση της δόμησης του πολιτισμικού περιβάλλοντος μας επιτρέπει την ανακάλυψη του διαφορετικού. Το διαφορετικό καθώς τίθεται σε αναλυτική σύγκριση με τη δυτική νεοτερικότητα αποτελεί δομικό της μέρος, αναδεικνύοντας θετικά και αρνητικά στοιχεία και δομώντας μία σύλληψη όπου το εθνοκεντρικό ως αποκλειστική επιλογή καταρρέει. Μέσα από συλ-

λογικές κοινωνικές λειτουργίες η σύλληψη της κουλτούρας του 'Άλλου' από το δρών υποκείμενο ορίζεται ως πραγματική και αποτελεσματική για την συνεκτικότητα της κοινωνίας και την ύπαρξη του κοινωνικού υποκειμένου σε αντιδιαστολή με τις εγωιστικές και το εθνοκεντρικές συλλήψεις.

3. Συμπέρασμα: Η κλασική κοινωνιολογική σκέψη ως προοπτική της διαπολιτισμικής εκπαιδευτικής πρακτικής

Θα μπορούσε κανείς να γράψει πολλά υπέρ της θέσης που θέλει τη Νιτσακριανή ή τη Βεμπεριανή σκέψη στη βάση των διαπολιτισμικών προσεγγίσεων. Θα μπορούσαμε βέβαια να σημειώσουμε άλλα τόσα για τα εθνοκεντρικά χαρακτηριστικά του έργου του M. Weber ή του E. Durkheim, αφού σε κάθε περίπτωση η πολυσημία της ανάγνωσης αυξάνεται από τις προθέσεις αλλά και την ιστορικοχρονική στιγμή δημιουργίας του έργου των μεγάλων διανοητών.

Άλλωστε θεωρούμε πως παρά την καθαρότητα και τη σαφήνεια των θέσεων τους, θα πρέπει να τονίσουμε πως κάθε προσπάθεια που επιχειρεί να αναγνώσει ανάλογο τύπου συνδέσεις μέσα από το έργο της κλασικής κοινωνιολογικής σκέψης και ιδιαίτερα μέσα από το πολύσημο έργο ίσως δύο από τους σημαντικότερους διανοητές των κοινωνικών επιστημών, θα πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη επιφύλαξη, εξαιτίας τόσο των διαφορετικών προθέσεων του διανοητή όσο και των ιστορικών συνθηκών μέσα στις οποίες εκείνος δημιούργησε το μεθοδολογικό και θεωρητικό του πλαίσιο.

Όμως ο σύγχρονος αναλυτής είναι ιδιαίτερα σημαντικό να κατανοήσει, πως χρησιμοποιώντας την κοινωνιολογική θεωρία με αφετηρία ζητήματα όπως η διαπολιτισμικότητα, συνειδητοποιεί πως το τελικό διακύβευμα είναι η ίδια η κοινωνιολογική θεωρία, τόσο η αποτελεσματικότητά της, όσο και οι αδυναμίες της. Η αίσθηση αυτή είναι ιδιαίτερη έντονη όταν κανείς προσπαθεί να υλοποιήσει θεσμικά τις αντίστοιχες οπτικές στα πλαίσια των εκπαιδευτικών πρακτικών. Αυτή ακριβώς η αίσθηση της ικανότητας ή αδυναμίας ανάλυσης, μας οδηγεί εν δυνάμει σε όλο και πιο ευαίσθητες κατανοήσεις την εποχή της παγκοσμιοποίησης και του πολιτιστικού πλουραλισμού, απέναντι σε θεωρήσεις για τη σύγκρου-

ση των πολιτισμών.

Οι Weber και Durkheim στη θεώρηση του 'άλλου' διέπονται από τις θέσεις της υπέρβασης των αδυναμιών της δυτικής μοντερνικότητας όπως ο ατομοκεντρισμός και η ανομία. Μια τέτοια οπτική οδηγεί στην υπέρβαση του μονοδιάστατου χαρακτήρα του δυτικού πολιτισμού ως τη μόνη πιθανή μορφή οργάνωσης. Ο πολίτης των δυτικών κοινωνιών της μοντερνικότητας ανακαλύπτει τον 'Άλλο' και συνεπώς τον εαυτό του, ατομικά αλλά και συλλογικά, με εργαλείο την κλασική κοινωνιολογική προσέγγιση.

Ιδιαίτερα, η πίστη του M. Durkheim στην αξία και τη σημασία της διαπολιτισμικής προσέγγισης των συλλογικών δρώμενων όπως η εκπαίδευση, οδηγεί από την μία στην κατανόηση των νοημάτων που αποδίδουν τα κοινωνικά υποκείμενα στη δράση τους και από την άλλη στην ανάδειξη συγκεκριμένων κανονιστικών μοντέλων και προτύπων, τα οποία συνδέονται κριτικά με την παιδαγωγική και τη σχολική πραγματικότητα.

Συμπερασματικά, η κοινωνιολογική σκέψη των M. Weber και E. Durkheim αποτελεί μια σημαντική αφετηρία κλασικής κοινωνικής ανάλυσης, όπου μέσα από την άμεση συγκριτική κριτική των εθνοκεντρικών κοινωνικών παγιώσεων και την υπέρβαση των ψευδών οικουμενισμών, μπορεί να αποκαλύψει την προοπτική ενός γόνιμου κοινωνιολογικού διαπολιτισμικού αναλυτικού πλέγματος.

Σημειώσεις

1. Για μια αποσαφήνιση των όρων της νεωτερικότητας, του μοντέρνου, στην αντίθεσή τους με το παραδοσιακό και το μετα-μοντέρνο δεξ το Λάμνιας Κ. (1999) "Νεωτερικότητα. μορφές λογικής και επιρροές στις διαδικασίες συγκρότησης της σχολικής γνώσης", *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 29/99, σσ. 7-33.
2. Ανάλογα ερωτήματα θα μπορούσαν με επιτυχία να τεθούν και για την σύγχρονη δυτική κοινωνιολογική παράδοση.
3. Για τον προσδιορισμό του όρου της διαπολιτισμικής προσέγγισης και τη σχέση του με τις εκπαιδευτικές πρακτικές δεξ, Γκόβαρης 2001 (σελ. 77-209), Γεωργογιάννης 1999, Σπινθουράκη κ.ά 1999, Μάρκου κ.ά. 1998, Παπάς 1998, Γεωργογιάννης 1997.
4. Τον Max Weber με τους διανοητές G. Droysen (1808-1884), W. Dilthey (1833-1911), W. Windelband (1848-1915) και H. Rickert τους ενώνει ένας γόνιμος διάλογος γενικότερα για τη σχέση φυσικών και των κοινωνικών επιστημών.

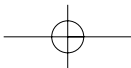
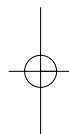
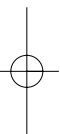
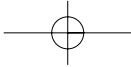
Ειδικότερα οι Windelband, Rickert και Dilthey όπως και οι G. Simmel, και K. Jaspers επικεντρώνουν στην προσέγγιση της κατανόησης. Για περισσότερα δες: Θεοδωρακόπουλος Ι., *Αγαπημένη μου Χαϊλδεβέργη*, Αθήνα, 1980.

5. Συνθετότητα υποκειμενικής κατανόησης που για το υποκείμενο της δράσης θεωρείται ως δεδομένη για τη υποστήριξη της όποιας συμπεριφοράς. (Weber 1964:95, Τερλεξής 1999: 141).

Βιβλιογραφία

- Abercobie N., Hill St. Bryan S. Turner B., *Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Πατάκης, 1991.
- Alexander J. C. (1995). *Fin de Siecle, Social Theory*, London, Verso.
- Alexander J. C. (1985). *Neofunctionalism*, London, Sage Publications.
- Blackledge H., Hunt B. (1995). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Έκφραση.
- Γεωργογιάννης Π. (1997). *Εκπαίδευση και διαπολιτισμική επικοινωνία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γεωργογιάννης Π. (1999). *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg.
- Γκόβαρης Χρ. (2001). *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Αθήνα. Ατραπός.
- Γκότοβος Α., Ε. (2002). *Εκπαίδευση και Ετερότητα*, Αθήνα. Μεταίχμιο.
- Dodd N. (1999). *Social Theory and modernity*, Polity Press, Cambridge.
- Durkheim E. (1960). *Montesquieu and Rousseau*, (1953), trans. R, Manheim, Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Durkheim E. (1984). *The division of labour in Society*, (1893) trans. W. D.Halls, London, Macmillan.
- Durkheim E.(1995). *Elementary forms of Religious life*, (1912), trans. K.E. Fields, New York, Free Press.
- Durkheim E.,(1952). *Suicide: A study in sociology* (1857), trans. J. A. Spalding, London, Routledge & Kegan Paul.
- Edles L. D., Appelrouth S., (2005). *Sociological theory in the classical era*, London, Pine Forge Press.
- Giddens A., (ed.). (1986). *Durkheim on politics and the state*, Cambridge, Polity, pp. 136-145.
- Θεοδωρακόπουλος Ι., (1980). *Αγαπημένη μου Χαϊλδεβέργη*, Αθήνα.
- Habermas J. (2006). *Time of Transitions*, Cambridge, Polity.

- Kurasawa F. (2005). "Reimagining the Other: A Response to Altinordu", *Theory*, Άνοιξη, pp. 12-16.
- Kurasawa F. (2004). *The Ethnological Imagination: a cross-cultural critique of modernity*, Minnesota, University of Minnesota Press.
- Κυπραίος Γ., (1983). *Max Weber. Βασικές έννοιες Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Κέντρο Κέντρο.
- Λάμνιαν Κ. (1999) "Νεοτερικότητα. μορφές λογικής και επιρροές στις διαδικασίες συγκρότησης της σχολικής γνώσης", *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 29/99, σσ. 7-33.
- Λάμνιαν Κ. (2002). *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*, Αθήνα, Μεταίχιμο.
- Μάρκου Γ. (1995). *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*, Αθήνα. Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής.
- Μάρκου Γ. κ.ά. (1998). *Αξιολόγηση των θεσμών σχολικής ένταξης, Παλινοστούντων και Αλλοδαπών Μαθητών: μια πρώτη προσέγγιση*, Αθήνα, Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής.
- Μπάλιας Στ., (2006). "Κράτος, Δημοκρατία και εκπαίδευση στη σκέψη του Ε, Durkheim", *Αξιολογικά*, τ.15, σσ. 201-219.
- Ναυρίδης Κλ., Χριστάκης Ν. (2005). *Κοινωνίες σε κρίση και αναζήτηση νοήματος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Παπάς Α. (1998). *Διαπολιτισμική Παιδαγωγική και Διδακτική*, Αθήνα.
- Σπινθουράκη Ι., Κατσίλλης Ι., Μουσταΐρας Π. (1999). "Ο ρόλος της γλώσσας και του πολιτισμού στη διαπολιτισμική επικοινωνία", στο Γεωργογιάννης Π., *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 163-179.
- Stedman J. S., (2001). *Durkheim Reconsidered*, Oxford, Blackwell Publishers
- Τερλεξής Π. (1999). *Max Weber*, τ.3, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Weber M. (1930.) *The Protestant ethic and the spirit of Capitalism*, N.Y., Unwin University Books.
- Weber M. (1949). *The Methodology of Social Sciences*, N.Y., Free Press.
- Weber M. (1964). *The theory of Social and Economic Organization*, N.Y, Free Press.

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής στα πλαίσια ενός προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης

Στ. Πάρλαλης*

Περίληψη

Στη βιβλιογραφία παρατηρήθηκε η έλλειψη ενός ολιστικού οργανωτικού μοντέλου αναφορικά με την πραγματοποίηση οργανωτικών αλλαγών σε ένα ίδρυμα για την προστασία ατόμων με μαθησιακές δυσκολίες και ιδιαίτερα κατά την διάρκεια της απο-ιδρυματοποίησης. Διαπιστώθηκε η ανάγκη να υπάρχει ένα ποιο ειδικευμένο μοντέλο, το οποίο να περικλείει τις ιδιαιτερότητες ενός προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης. Στην προσπάθεια διαμόρφωσης ενός τέτοιου μοντέλου παρουσιάζονται πολλά εμπόδια. Αυτό το άρθρο κάνει μια περιγραφή των δυσκολιών που ορθώνονται σε ένα τέτοιο εγχείρημα και συντελούν στην καθυστέρηση διαμόρφωσης ενός μοντέλου που θα μπορούσε να προωθήσει την απο-ιδρυματοποίηση. Επίσης, γίνονται προτάσεις αναφορικά με τις βασικές προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν για την διαμόρφωση ενός τέτοιου μοντέλου.

Λέξεις-κλειδιά: οργανωτική αλλαγή, οργανωτικό μοντέλο, απο-ιδρυματοποίηση, υποκατάσταση.

1. Εισαγωγή

Η βιβλιογραφία περιλαμβάνει μια πλειάδα θεωριών αναφορικά με την ανάπτυξη οργανωτικών αλλαγών σε οργανισμούς, οι περισσότερες από τις οποίες αναφέρονται σε επιχειρήσεις, μεγάλους οργανισμούς και πολυεθνικές εταιρίες¹. Ωστόσο, στην βιβλιογραφία δεν υπάρχουν πολλές αναφορές σχετικά με τις οργανωτικές αλλαγές που συντελούνται σε ιδρύματα, στα πλαίσια της απο-ιδρυματοποίησης. Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε σε ένα ίδρυμα για άτομα με μαθησιακές δυσκολίες στην Σκωτία και διερεύνησε τους λόγους έλλειψης ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής αναφερόμενου στην απο-ιδρυματοποίηση. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζουμε τα κυριότερα προβλήματα στην ανάπτυξη ενός τέτοιου μοντέλου και προβαίνουμε στην παρουσίαση προτάσεων για την δημιουργία ενός μοντέλου το οποίο να εστιάζεται στην απο-ιδρυματοποίηση.

1.1 Κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο γύρω από την ανάπτυξη της απο-ιδρυματοποίησης

Η ανάπτυξη της απο-ιδρυματοποίησης στην Μεγάλη Βρετανία βασίστηκε στην αποκάλυψη διαφόρων σκανδάλων σε ιδρύματα (Joyce 2003, σ.606), στις αμφιβολίες αναφορικά με την αποτελεσματικότητα της ιδρυματοποίησης (Braye 1995, σ.9; Kirman 1975, σ.77) καθώς και στην ανάπτυξη της αρχής της κανονικοποίησης (normalisation) (Wolfensberger και Tullman 1989, σ.281; Coles 2001, σ.504; Nirje, B. 1980; Perske 2004). Αυτές οι συνθήκες συντέλεσαν στην παραδοχή εκ μέρους του κράτους και της κοινωνίας ότι η φροντίδα στο ίδρυμα δεν αποτελεί το καλύτερο μοντέλο φροντίδας για τα άτομα με αναπηρία (Mechanic and Rochefort 1990, σ.322). Έγινε κατανοητό ότι οι ανάπηροι αντιμετώπιζαν τον κοινωνικό αποκλεισμό, την προκατάληψη και την διάκριση, καθώς και ότι η πλειονότητα τους διαβίωνε σε συνθήκες φτώχειας (Shakespeare 1993, σ.255). Η εμφάνιση διαφόρων κινημάτων κατά την δεκαετία του '60 συντέλεσαν στην δραστηριοποίηση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση (Traustadottir 2006, σ.176)· έτσι δημιουργήθηκε ένα κίνημα για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία (van Houten and Bellemakers 2002), την ισότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη και την συμμετοχική διαδικασία (French 1994, σ.69), ενισχύοντας την πε-

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής

ποίηση ότι η έξοδος από το ίδρυμα είναι ο μόνος τρόπος να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι.

Επιπρόσθετος παράγοντας που κατέστησε την απο-ιδρυματοποίηση ελκυστική ήταν η κρίση του κράτους πρόνοιας κατά την διάρκεια των δεκαετιών του '60 και '70. Οι βρετανικές κυβερνήσεις προσπάθησαν μέσω της απο-ιδρυματοποίησης να περιορίσουν τα έξοδα για κοινωνική πρόνοια, ενώ ταυτόχρονα προσδοκούσαν την επίτευξη των ιδεολογικών στόχων που πηγάζουν από την απο-ιδρυματοποίηση. Αυτή η προσέγγιση συντέλεσε στην τόνωση της ιδιωτικοποίησης των υπηρεσιών φροντίδας (Mansell and Ericsson 1999, σ.46) και επιτάχυνε την αποκέντρωση της εξουσίας. Έτσι, δημιουργήθηκε μια “ανεξάρτητη αγορά” (quasi-market)², η οποία τονώθηκε κατά την διάρκεια των συντηρητικών κυβερνήσεων στην Μεγάλη Βρετανία (Hills 1998, σ.17). Τα οφέλη μιας τέτοιας αγοράς είναι η αύξηση του ανταγωνισμού ανάμεσα στους παροχείς υπηρεσιών, η επίτευξη καλύτερων τιμών στα πακέτα φροντίδας, η παροχή καλύτερων ποιοτικά υπηρεσιών (π.χ. επιλογή κατάλληλου πακέτου φροντίδας για κάθε εξυπηρετούμενο ξεχωριστά) καθώς και η εξειδίκευση των υπηρεσιών.

Αυτές οι αλλαγές, ωστόσο, δεν πραγματοποιήθηκαν με τον ίδιο ρυθμό σε όλο το Ηνωμένο Βασίλειο. Η ανάπτυξη της “ανεξάρτητης αγοράς” άργησε να εισαχθεί στην Σκωτία, όπου επικράτησε ο παραδοσιακός τρόπος παροχής των υπηρεσιών (Curtice and Fraser 2000, σ.265). Το σκηνικό άλλαξε στην δεκαετία του '90, όταν οι κοινωνικές υπηρεσίες έπρεπε να αγοράσουν από παρόχους τις υπηρεσίες που πρόσφεραν μέχρι τότε. Αυτό συντέλεσε στον εκμοντερνισμό των υπηρεσιών και στην δημιουργία συνεργασιών μεταξύ διάφορων επαγγελματιών ανάμεσα στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα (Meads *et al.* 2006, σ.166).

Στην Σκωτία, επίσης, παρότι υπήρχε η δέσμευση από το Scottish Office για την μείωση των κρεβατιών στα ιδρύματα, δεν υπήρχε ένα εθνικό πρόγραμμα απο-ιδρυματοποίησης (Stalker and Hunter 1999, σ.178). Η τοπική κυβέρνηση θεσμοθέτησε επιπρόσθετη χρηματοδότηση (Scottish Office, Department of Health 1997) καθώς και σειρά μέτρων για την τόνωση της συνεργασίας μεταξύ των αρμόδιων υπηρεσιών (Scottish Executive Joint Future Unit 2003), ώστε να προωθήσει την απο-ιδρυματοποίηση. Οι περισσότεροι δήμοι προέβησαν στις απαραίτητες διευθετήσεις για την δημιουργία ενοποιημένων υπηρεσιών μεταξύ κοινωνικών υπηρεσιών και υπηρεσιών υγείας (Gallagher and Naylor 2002, σ.3). Επίσης, η έκδοση του νομοθετήματος *The Same As You* (Scottish Executive 2000) αποτέλεσε το ορόσημο για την προώθηση της απο-ιδρυματοποίησης στην Σκωτία. Αυτό το νομοθέτημα υποχρέωνε τα ιδρύματα της χώ-

ρας για άτομα με νοητική καθυστέρηση να κλείσουν μέχρι το τέλος του 2005. Ωστόσο, αυτός ο στόχος δεν κατέστη δυνατός για όλα τα ιδρύματα: μέχρι σήμερα (Μάρτιος 2008) υπάρχουν ιδρύματα τα οποία δεν έχουν επιτύχει την απο-ασυλοποίηση όλων των εξυπηρετούμενων.

1.2 Μοντέλα οργανωτικής αλλαγής

Το πεδίο των οργανωτικών αλλαγών έχει ερευνηθεί και αναλυθεί από πολλούς συγγραφείς, ερευνητές και υπεύθυνους χάραξης πολιτικής (Lippitt *et al.* 1958; Egan 1988). Στην βιβλιογραφία μπορούν να απαντηθούν πολλές θεωρίες, κάθε μία από τις οποίες προσεγγίζει και αναλύει τις οργανωτικές αλλαγές μέσα από διαφορετικές αντιλήψεις και οπτικές γωνίες. Αυτές οι θεωρίες οδήγησαν στην εμφάνιση πολλών μοντέλων αναφορικά με την διαχείριση των αλλαγών στους οργανισμούς (McNulty and Ferlie 2004, σ.1392). Παρ'όλα αυτά, δεν υπάρχει κάποια θεωρία που να περιλαμβάνει όλο το φάσμα των οργανωτικών αλλαγών. Στην βιβλιογραφία υπάρχει έλλειψη συμφωνίας σχετικά με την ύπαρξη μιας αποδεκτής θεωρίας ή ενός κοινά αποδεκτού θεωρητικού μοντέλου στην εξήγηση των οργανωτικών αλλαγών (Goodman 1982, σ.19; Bamford and Daniel 2005, σ.392; Becker 2006, σ.14). Η έλλειψη μιας "υπερ-θεωρίας" βασίζεται στο γεγονός ότι η θεωρητική μελέτη ενός οργανισμού δεν αποτελεί μια μοναδική και συμπαγή διαδικασία, αλλά μπορεί να εστιαστεί σε μια πλειάδα διαφορετικών θεμάτων ή προβλημάτων, ανάλογα με τα ενδιαφέροντα του κάθε ερευνητή (Tsoukas and Knudsen 2003, σ.311).

Η έλλειψη ενός μοναδικού μοντέλου αναφορικά με τις οργανωτικές αλλαγές γίνεται επίσης εμφανής και στην περίπτωση της απο-ιδρυματοποίησης, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως η "κατάληξη της πολυπλοκότητας των νεότερων κοινωνικών πολιτικών" (Mechanic and Rochefort 1990, σ.303). Η κατανόηση της απο-ιδρυματοποίησης προϋποθέτει την κατανόηση της φύσης της επαναληπτικής διαδικασίας που αναπτύσσεται ανάμεσα σε όλους τους φορείς που εμπλέκονται (Peters and Pierre 1998, σ. 574).

Τα πρώτα βήματα προς την απο-ιδρυματοποίηση στηρίχθηκαν σε πρωτοβουλίες ανεξάρτητων ακτιβιστών ή ενός συνόλου επαγγελματιών: ωστόσο, αυτές οι προσπάθειες στερούνταν μιας ευρύτερης συλλογικής προσπάθειας. Η συνεργασία ανάμεσα στις υπηρεσίες υγείας και των υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας³ επηρεάζεται από τις διαφορές που εντοπίζονται στις ευθύνες (accountability) των επαγγελματιών (Hannigan

1999, σ.27). Τα δυσδιάκριτα όρια αναφορικά με τις ευθύνες ανάμεσα στις υπηρεσίες τις οδήγησαν στην αποποίηση των ευθυνών τους και στην προσπάθεια να μεταφέρουν τις αρμοδιότητες τους σε άλλες υπηρεσίες (Villeneuve *et al.* 2001, σ.330). Σαν αποτέλεσμα, τα εκάστοτε προγράμματα απο-ιδρυματοποίησης αναπτύχθηκαν μέσα από ένα σύμπλεγμα πολιτικών ρυθμίσεων καθαρά σε τοπικό επίπεδο. Αυτή η κατάσταση εμπόδισε τον συντονισμό και την ομοιόμορφη ανάπτυξη όλων των προγραμμάτων.

1.3 Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης

Η απο-ιδρυματοποίηση αποτελεί μια προσπάθεια να περάσουν οι παρεχόμενες υπηρεσίες από την γραφειοκρατική μορφή παροχής υπηρεσιών, σε ένα πιο “ρυθμιστικό μοντέλο δια-κυβέρνησης” (Hogett 1996 όπως παρατίθεται στο Hood and McGarvey 2002, σ.25). Μέσα σε ένα πλαίσιο διαρκών αλλαγών, η ανάπτυξη ενός προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης απαιτεί την ύπαρξη των κατάλληλων οργανωτικών συνθηκών. Οι αλλαγές αυτού του μεγέθους αντιμετωπίζονται όχι μόνο σαν αλλαγές στην δομή και στις λειτουργίες ενός οργανισμού, αλλά επίσης και σαν μια γνωστική αναδιοργάνωση, περιλαμβάνοντας τις αλλαγές και στον σκοπό του οργανισμού (Fiss and Zajac 2006, σ.1173), ο οποίος οδηγείται στην διάλυση του. Αυτή η διαδικασία αποτελεί μια αλληλεπίδραση ανάμεσα σε “εξωγενείς” δυναμικές (market context) και “εσωτερικές” δυναμικές (institutional context) (McNulty and Ferlie 2004, σ.1393).

Οι μεγάλες αλλαγές στην δομή ενός οργανισμού οδηγούν αντίστοιχα σε αλλαγή των συνθετικών χαρακτηριστικών του και του προσανατολισμού του. Σε αυτή την περίπτωση, η εμπλοκή και η συνεισφορά πολλών φορέων και υπηρεσιών (Tichy 1983, σ.17) και η ανάπτυξη εσωτερικής και εξωτερικής αλληλεπίδρασης αποτελούν τα θεμέλια για να δημιουργηθούν δυνατοί σχηματισμοί για την προώθηση των αλλαγών (Eilbert and Lafronza 2005, σ.186) και για να ανταποκριθεί ένας οργανισμός στις οργανωτικές αλλαγές (Graetz and Smith 2005, σ.313). Η δομή του οργανισμού πρέπει να είναι ανοιχτή, για να μπορεί να θέσει κάτω από το ίδιο πλαίσιο αυτό το συνεργατικό και πολυδιάστατο – όσον αφορά τους εμπλεκόμενους φορείς – μοντέλο παροχής υπηρεσιών (Rowe and Boyle

2005, σ.110), και να επιτρέπει στα εξωτερικά συστήματα να συνεισφέρουν προς αυτή την κατεύθυνση (Common 2004, σ.37). Μια τέτοια δομή επίσης επιτρέπει την αποκέντρωση και την μεταβίβαση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στην βάση (bottom-up)⁴ (Palmer and Dunford 2002, σ.221) και αυξάνει το αίσθημα κυριότητας των εργαζομένων ως προς τις αλλαγές (Bartkus 1997, σ.336). Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι μια τέτοια προσέγγιση προτιμάται στους δημόσιους οργανισμούς και οδηγεί στην επιτυχημένη υλοποίηση των αλλαγών (Sminia and van Nistelrooij 2006, σ.101), παρά μία γραμμική διαδικασία αλλαγής η οποία ελέγχεται από την διοίκηση (top-down) (McNulty and Ferlie 2004, σ.1394).

Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, αυτοί που επηρεάζονται από τις αλλαγές καθώς και αυτοί που παρέχουν τις υπηρεσίες (Cline 2000, σ.558) συμμετέχουν ενεργά στον σχεδιασμό και στην εκτέλεση των προγραμμάτων (deLeon and deLeon 2002, σ.470). Μια τέτοια προσέγγιση είναι προτιμότερη, παρά οι εξυπηρετούμενοι να μην είναι σε θέση να λειτουργήσουν ως “αγοραστές” στην ελεύθερη αγορά⁵ (May και Hughes 1987, σ.227). Εξάλλου, έχει τονιστεί ότι η πλήρης ενσωμάτωση των εξυπηρετούμενων στην κοινωνία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της ίσης συνεργασίας και συμμετοχής τους στους φορείς υγείας και στους φορείς κοινωνικής φροντίδας (Carmichael and Brown 2002, σ.807).

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω θέσεις, γίνεται κατανοητή η πολυπλοκότητα της απο-ιδρυματοποίησης καθώς και η αναγκαιότητα ύπαρξης μιας συνολικής προσέγγισης της. Μόνο όταν γίνει αντιληπτό πώς ένα πρόγραμμα απο-ιδρυματοποίησης αναπτύσσεται συνολικά, εν τέλει μπορούν να γίνουν προτάσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη του.

2. Σκοπός της έρευνας – Ερευνητικά ερωτήματα

Η παρούσα έρευνα μελέτησε την διαδικασία της απο-ιδρυματοποίησης μέσα από τον φακό των οργανωτικών αλλαγών. Απώτερος στόχος ήταν να εντοπιστούν τα λάθη και τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν κατά την διάρκεια της απο-ιδρυματοποίησης στο συγκεκριμένο ίδρυμα⁶. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο έρευνας έγιναν κατανοητοί ορισμένοι παράγοντες που στέκονται εμπόδιο στην προσπάθεια δημιουργίας ενός μοντέλου οργανωτικής αλλαγής για την απο-ιδρυματοποίηση. Το παρόν άρθρο παρουσιάζει και περιγράφει αυτούς τους παράγοντες. Τέλος, αναφέρου-

με προτάσεις σχετικά με τις προϋποθέσεις που πρέπει να υπάρχουν ώστε να γίνει εφικτή η διαμόρφωση ενός ολιστικού μοντέλου οργανωτικών αλλαγών στο συγκεκριμένο αντικείμενο. Η διαμόρφωση ενός ολιστικού μοντέλου θα μπορούσε να αποτελέσει εργαλείο για τους επαγγελματίες και τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής στον συγκεκριμένου τομέα, περικλείοντας όλες τις παραμέτρους που πρέπει να λαμβάνονται υπ'όψη σε παρόμοια προγράμματα.

Οι προτάσεις της παρούσας έρευνας αποσκοπούν στο να ενημερώσουν και να βρουν εφαρμογή σε χώρες με λιγότερο αναπτυγμένο μοντέλο κοινωνικής φροντίδας από αυτό της Σκωτίας. Κύριο μέλημα του ερευνητή ήταν τα αποτελέσματα να βρουν εφαρμογή στην Ελλάδα.

2.1 Μεθοδολογία

Για τον σκοπό αυτής της μελέτης πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα. Η ποιοτική έρευνα επιλέχθηκε γιατί επιτρέπει στον ερευνητή να μελετήσει ένα συγκεκριμένο θέμα ελεύθερα, χωρίς να βασίζεται σε προϋπάρχουσες θεωρίες ή να έχει θέσει προϋπάρχουσα ατζέντα (Glaser and Strauss 1967) καθώς και χωρίς να επιδιώκει να επαληθεύσει συγκεκριμένες υποθέσεις. Στο ίδιο πλαίσιο, η έρευνα αποσκοπούσε στην διερεύνηση των παραγόντων που εμπόδισαν την ανάπτυξη της απο-ιδρυματοποίησης στο συγκεκριμένο ίδρυμα. Επιπλέον, η επιλογή μιας επαγωγικής προσέγγισης στοχεύει στο να διερευνήσει την λειτουργία του οργανισμού σε βάθος.

Προκειμένου να απαντήσουμε στα θεωρητικά ερωτήματα, μια «μελέτη περίπτωσης» (case study) διεξήχθη. Η μελέτη περίπτωσης χρησιμοποιείται για την κατανόηση ενός θέματος σε βάθος, “επικεντρώνεται στην διαδικασία παρά στα αποτελέσματα, και στην ανακάλυψη παρά στην επιβεβαίωση” (Burns 2000, σ.460)⁷. Παρομοίως, στόχος της έρευνας ήταν να μελετήσει την διαδικασία ανάπτυξης της απο-ιδρυματοποίησης, παρά να επιβεβαιώσει την δυσκολία και την πολυπλοκότητα αυτού του εγχειρήματος. Επιπλέον, η μελέτη περίπτωσης μπορεί να προσφέρει μια σφαιρική προσέγγιση των πραγμάτων υπό εξέταση: επιτρέπει στον ερευνητή να συλλάβει την ολότητα μιας περίπτωσης και να την ερευνησει σε βάθος, αναγνωρίζοντας την πολυπλοκότητα της και το περιεχόμενό της (Punch 1998, σ.150). Γίνεται αντιληπτό, ότι σε μία διαδικασία όπως η απο-ιδρυματοποίηση, η υιοθέτηση μιας μελέτης περίπτωσης αποτελεί ιδανική λύση.

Το network model αποτέλεσε το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηρίχτηκε η διερεύνηση του συγκεκριμένου οργανισμού (Tichy 1983). Σύμφωνα με το network model, το οποίο αποτελεί αντίκεανο της TPC θεωρίας του Tichy⁸, ο κάθε οργανισμός διακρίνεται από τρία βασικά τμήματα: το τεχνικό (T), το πολιτικό (P) και το πολιτιστικό (C). Κάθε τμήμα αποτελείται από πολλαπλά συνθετικά συστατικά, τα οποία στο σύνολο τους ερμηνεύουν την λειτουργία του οργανισμού. Στην παρούσα έρευνα, η χρήση του network model επέτρεψε την πολύπλευρη διερεύνηση του οργανισμού. Αυτή η προσέγγιση επέτρεψε την εξέταση α) της δομής του οργανισμού κατά την διάρκεια των οργανωτικών αλλαγών (τεχνικό τμήμα), β) της ανάπτυξης των συνεργασιών μεταξύ των εμπλεκόμενων υπηρεσιών (πολιτικό τμήμα) καθώς και γ) του ιδεολογικού πλαισίου μέσα στο οποίο προωθήθηκε η απο-ιδρυματοποίηση (πολιτιστικό τμήμα).

Το υλικό της έρευνας συλλέχθηκε μέσω συνεντεύξεων με δομημένα ερωτηματολόγια. Συνολικά πραγματοποιήθηκαν 28 συνεντεύξεις. Η μέθοδος των συνεντεύξεων επιλέχθηκε αφού επέτρεψαν στον ερευνητή να αντλήσει από τους ερωτώμενους τις αντιλήψεις τους και την εμπειρία τους πάνω στα θέματα που διερευνούνται. Επιπλέον, μπορεί να γίνει κατανοητό *πως* και *γιατί* έχουν τις συγκεκριμένες αντιλήψεις (King όπως παρατίθεται στο Cassell and Symon 2004, σ.11). Επίσης, μέσω των συνεντεύξεων ο ερευνητής μπορεί να α) διερευνήσει περαιτέρω εκείνα τα θέματα που τυγχάνουν ιδιαίτερης σημασίας, καθώς και να β) αποκτήσει καλύτερη αντίληψη των δεδομένων που συλλέγονται.

Η δημιουργία ομάδων εστίασης (focus groups) θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την συλλογή του υλικού. Ωστόσο, αυτή η μέθοδος απορρίφθηκε. Ο κύριος λόγος ήταν ότι η ανωνυμία των συνεντευξιζόμενων θα αποκαλυπτόταν. Επίσης, το συγκεκριμένο ίδρυμα ήταν πολύ μικρό και οι επαγγελματίες γνωρίζονταν μεταξύ τους· σε μία ομάδα εστίασης πιθανότατα να υπήρχε δυσκολία να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους. Μια επιπλέον δυσκολία ήταν η συγκέντρωση των συμμετεχόντων. Οι επαγγελματίες που έλαβαν μέρος στην έρευνα προέρχονταν από 6 περιφέρειες της Σκωτίας, κάτι το οποίο απαιτούσε χρόνο καθώς και πρόσθετα έξοδα για την πραγματοποίηση μίας ομάδας εστίασης. Αυτοί οι παράγοντες απέτρεψαν την χρήση αυτής της μεθόδου, παρ'ότι αναγνωρίζεται η σπουδαιότητά της.

Η μελέτη επίσημων εγγράφων θα μπορούσε να αποτελέσει μία επιπρόσθετη μέθοδο συλλογής δεδομένων, ωστόσο απορρίφθηκε. Οι βασικοί λόγοι της απόρριψης ήταν α) ο τεράστιος όγκος των εγγράφων που παράγονται από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς, β) η έλλειψη εμπι-

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής

στοσύνης στην αξιοπιστία των εγγράφων, καθώς και γ) η χρονοβόρα διαδικασία που απαιτείται για την συλλογή των εγγράφων.

Κατά συνέπεια, η μέθοδος των συνεντεύξεων κρίθηκε ως η πλέον κατάλληλη για τους στόχους της έρευνάς μας.

Για την εκτέλεση των συνεντεύξεων χρησιμοποιήθηκαν τρία διαφορετικά ερωτηματολόγια, ένα για κάθε μία από τις τρεις ομάδες ερωτώμενων: τους διοικητές, τους κοινωνικούς λειτουργούς και τους υπόλοιπους επαγγελματίες υγείας. Τα ερωτηματολόγια ήταν όμοια, με μικρές διαφορές ανάμεσα τους. Οι διαφορές αφορούσαν ερωτήσεις αναφορικά με τις ξεχωριστές αρμοδιότητες της κάθε ομάδας (π.χ. οι διοικητές ερωτήθηκαν για θέματα πολιτικών και οργανωτικών αλλαγών).

Το network model αποτέλεσε το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο στηρίχθηκε και η κατασκευή των ερωτηματολογίων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τα ερωτηματολόγια περιελάμβαναν οχτώ κατηγορίες ερωτήσεων, αναφορικά με τα τρία τμήματα του οργανισμού.

Τα τρία διαφορετικά ερωτηματολόγια δοκιμάστηκαν σε πιλοτικές συνεντεύξεις προτού χρησιμοποιηθούν. Η υιοθέτηση αυτής της πρακτικής αποτέλεσε μια καλή επιλογή, καθώς συντέλεσε στο να γίνουν μερικές αλλαγές, όπως εισαγωγή νέων ερωτήσεων ή διαγραφή εκείνων που δεν θεωρήθηκαν ικανές να αντλήσουν αρκετό υλικό.

2.2 Δείγμα

Το δείγμα που χρησιμοποιήθηκε σε αυτή την έρευνα ήταν μη-πιθανό (non-probability) και στοχευμένο (purposive). Η επιλογή των συμμετεχόντων έγινε σύμφωνα με συγκεκριμένα κριτήρια. Τα κριτήρια που τέθηκαν είχαν σαν στόχο να ξεχωρίσουν το δείγμα από τα “γενικά καθορισμένα” δείγματα (Wengraf 2001, σ.95). Αυτή η πρακτική συνέβαλε στην διαμόρφωση ενός δείγματος που να αποτελείται από επαγγελματίες με μακρόχρονη εμπειρία του προγράμματος, ώστε να κατέχουν την απαραίτητη γνώση για να απαντήσουν στα ερωτήματα της έρευνας. Το δείγμα αποτέλεσαν 3 διοικητές, 10 Κοινωνικοί Λειτουργοί, 6 Νοσηλευτές, 4 Ψυχολόγοι, 3 Ψυχίατροι, 1 Εργασιοθεραπευτής και μία 1 Φυσιοθεραπεύτρια.

2.3 Ανάλυση δεδομένων

Για την ανάλυση των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε η grounded theory

. Η χρήση της grounded theory προτείνεται στην έρευνα σχετικά με οργανωτικές αλλαγές, αφού μπορεί να συμβάλλει στην κατανόηση των διαφορετικών πτυχών λειτουργίας του οργανισμού και στην διαμόρφωση προτάσεων σχετικά με την ανάπτυξη του (Lõnsisalmi; Peiris and Kivimäki as cited in Cassell and Symeon 2004, σ.243). Η grounded theory επίσης χρησιμοποιείται σε περιπτώσεις που επιχειρείται να παραχθεί γνώση σχετικά με το πως οι άνθρωποι ερμηνεύουν την πραγματικότητα (Suddaby 2006, σ.634).

Το πρόγραμμα N6 χρησιμοποιήθηκε για την γρηγορότερη διαχείριση και κατηγοριοποίηση των δεδομένων (Webb 1999, σ.329; Eilbert and Lafronza 2005, σ.92). Παρόμοια προγράμματα επιτρέπουν να γίνει η ανάλυση πιο εύκολη, πιο ακριβής και με διαφανή τρόπο (Gibbs 2002, σ.11), το οποίο μπορεί να αυξήσει την αντιπροσωπευτικότητα και την δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων (Webb 1999, σ.324).

Οι συνεντεύξεις απομαγνητοφωνήθηκαν και εισήχθηκαν στο N6. Κάθε συνέντευξη μελετήθηκε ξεχωριστά. Η ανάλυση έγινε ανά πρόταση, η οποία κωδικοποιήθηκε κάτω από μια ξεχωριστή "ιδιότητα" (properties) και "διάσταση" (dimensions)⁹. Συνολικά δημιουργήθηκαν 5137 κωδικοποιημένες φράσεις (nodes). Στη συνέχεια, κωδικοί με κοινό αντικείμενο (concept) μπήκαν κάτω από το ίδιο πλαίσιο, δημιουργώντας 30 κατηγορίες. Εν συνεχεία, οι κωδικοί μέσα σε αυτές τις κατηγορίες ταξινομήθηκαν σε μικρότερες υπο-κατηγορίες σύμφωνα με τις "ιδιότητες" και τις "διαστάσεις" τους. Μέσα από αυτή τη μέθοδο, η οποία ονομάζεται axial coding (Strauss and Corbin 1998, σ.123), κατέστη πιο εύκολο να αναλυθεί κάθε κατηγορία ξεχωριστά και να παραχθούν συμπεράσματα για κάθε μία από αυτές.

Το τελευταίο επίπεδο ανάλυσης ήταν η επιλεκτική κωδικοποίηση (selective coding), όπου οι κατηγορίες συνεννώνονται ώστε να δημιουργήσουν ένα θεωρητικό σχήμα το οποίο οδηγεί στην δημιουργία μιας *θεμελιώδους* θεωρίας αναφορικά με το θέμα υπό μελέτη (Wester and Peters 2004 όπως παρατίθεται στο Richardson and Kramer 2006, σ.505). Οι Strauss και Corbin τόνισαν ότι "αν η ανάπτυξη μιας θεωρίας είναι ο στόχος μιας ερευνητικής εργασίας, τα αποτελέσματα θα πρέπει να παρουσιαστούν σαν ένα σύνολο αλληλοσχετιζόμενων θεωριών και όχι απλώς να παρουσιαστούν σε μια λίστα" (1998, σ.145). Στην παρούσα εργασία αυτός ο στόχος επιτεύχθηκε μέσω της χρήσης του network model matrix (Tichy 1983).

3. Αποτελέσματα

3.1 Εμπόδια στην ανάπτυξη ενός μοντέλου οργανωτικής αλλαγής στα πλαίσια ενός προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης

3.1.1 Η απο-ιδρυματοποίηση αντιλαμβανόμενη κάτω από το φακό της “οργανωτικής αλλαγής” αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση

Η διεξοδική έρευνα για την εύρεση του κατάλληλου μοντέλου προσέγγισης απο-ιδρυματοποίησης οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι παρ'ότι υπάρχουν πολλές και αντικρουόμενες θεωρίες, καμία από αυτές δεν μπορεί από μόνη της να αποτελέσει ένα μοναδικό και αυτούσιο πλαίσιο. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν (π.χ. οργανωτικές αλλαγές, πολιτικές και πρακτικές απο-ιδρυματοποίησης, αλλαγές στους ρόλους επαγγελματιών, κ.ά.) θα μπορούσαν να είχαν ερμηνευτεί με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με το θεωρητικό πλαίσιο το οποίο θα είχε επιλεγεί για την ανάλυση τους.

Μέσα από αυτή την αναζήτηση, διαπιστώθηκε ότι ο λόγος για τον οποίο η απο-ιδρυματοποίηση θεωρείται σαν μια μοναδική, εξέχουσα περίπτωση, είναι ο εξής: Οι θεωρίες και οι προσεγγίσεις των οργανωτικών αλλαγών που συναντώνται στην βιβλιογραφία αναφέρονται σε οργανισμούς που μεταβάλλονται από την παρούσα κατάσταση τους σε ένα νέο καθεστώς. Αυτές οι θεωρίες διερευνούν και κάνουν προτάσεις αναφορικά με το πως οι οργανισμοί μπορούν να προχωρήσουν με τις αλλαγές επιτυχώς, ώστε να συνεχίσουν την λειτουργία τους. Ωστόσο, αυτή η γενικότερη θεώρηση δεν βρίσκει εφαρμογή σε ένα ίδρυμα που βρίσκεται στην διαδικασία απο-ιδρυματοποίησης. Η μοναδικότητα ενός τέτοιου οργανισμού έγκειται στο γεγονός ότι η νέα κατάσταση προς την οποία οδεύει δεν είναι άλλη από την διάλυση του. Η παροχή των υπηρεσιών στην κοινότητα θεωρείται ότι είναι ο τρόπος με τον οποίο η συνέχεια στην παροχή των υπηρεσιών θα επιτευχθεί. Δηλαδή, ενώ στην ουσία ο οργανισμός παύει να υπάρχει, η νέα δομή που δημιουργείται για την παροχή των υπηρεσιών στην κοινότητα θεωρείται ως συνέχεια του οργανισμού. Σχεδόν όλοι οι επαγγελματίες που συμμετείχαν στην έρευνα δια-

τύπωσαν αυτή την εντύπωση. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου οργανισμού, το οποίο δεν μπορεί να καλυφθεί από τις υπάρχουσες θεωρίες. Για αυτό τον λόγο, ακόμα και αν η απο-ιδρυματοποίηση δεν αποτελεί από μόνη της μια ξεχωριστή διαδικασία, αποτελεί μια μοναδική περίπτωση προς έρευνα εφ'όσον τεθεί κάτω από το πρίσμα των οργανωτικών αλλαγών.

3.1.2 Το πρόγραμμα απο-ιδρυματοποίησης αποτέλεσε αντικείμενο πολλαπλών ερμηνειών

Πολλαπλοί φορείς λαμβάνουν μέρος σε ένα πρόγραμμα απο-ιδρυματοποίησης. Παρ' ότι κάτι τέτοιο είναι επιθυμητό, οι επαγγελματίες που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι αποτέλεσε εμπόδιο στην ανάπτυξη της απο-ιδρυματοποίησης. Αυτό συνέβη γιατί καθένας από τους εμπλεκόμενους φορείς προσέγγιζε το πρόγραμμα από διαφορετική οπτική γωνία και βασιζόταν σε διαφορετική φιλοσοφία [*Υπήρχε μεγάλη σύγκρουση ανάμεσα στους επαγγελματίες υγείας και τους κοινωνικούς λειτουργούς, η οποία βασιζόταν στην διαφορετική φιλοσοφία και όχι σε προσωπικές διαφορές – Κοινωνικός λειτουργός*]. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στις διαφορές ανάμεσα στο κοινωνικό μοντέλο φροντίδας και το ιατρικό μοντέλο φροντίδας. Αυτά τα δύο θεμελιώδη μοντέλα απεικονίζουν τις δύο αντίθετες θεωρητικές τάσεις και προσεγγίσεις σε αυτό το πεδίο, οι οποίες υιοθετήθηκαν από τους εμπλεκόμενους φορείς.

3.1.3 Έλλειψη εθνικής πολιτικής

Η έλλειψη εθνικής πολιτικής συνέτεινε στην αδυναμία συνεργασίας μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών για την προώθηση και υλοποίηση του προγράμματος, κάτι το οποίο αποτέλεσε εμπόδιο στην όλη διαδικασία [*Δεν υπήρχε καμία κυβερνητική πολιτική σχετικά με την απο-ιδρυματοποίηση εκείνα τα χρόνια (1980) – Διοικητής*]. Ωστόσο, ακόμα και στις περιπτώσεις που σχεδιάστηκε και οργανώθηκε ένα εθνικό πλάνο για την προώθηση της απο-ιδρυματοποίησης και υποστηρίχθηκε από την δημοσίευση μιας πλειάδας πολιτικών και νομοθετικών ρυθμίσεων, διαφορετικές πρακτικές ακολουθήθηκαν στην πράξη. Ο τρόπος με τον οποίο η τοπική αυτοδιοίκη-

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής

ση¹⁰ ερμηνεύει αυτές τις ρυθμίσεις καθώς και η διαδικασία με την οποία προχωρεί στην υλοποίηση τους οφείλεται γι' αυτή την κατάσταση. Οι δήμοι, περισσότερο με την μορφή τοπικών κυβερνήσεων, έχουν την δύναμη και την ευελιξία να αποφασίζουν τον τρόπο με τον οποίο θα υλοποιήσουν τις κυβερνητικές ρυθμίσεις. Αυτό οδηγεί στην ύπαρξη διαφορών στον τρόπο που οι υπηρεσίες δομούνται και παρέχονται στα άτομα με μαθησιακές δυσκολίες. Στο ίδρυμα υπό μελέτη, παρατηρήσαμε ότι ποτέ δεν υπήρξε ένα σταθερό πλαίσιο ανάπτυξης από την έναρξη του προγράμματος, μέσα στο οποίο να μπορεί να ελεγχθεί η όλη διαδικασία. Εν τέλει, το πρόγραμμα απο-ιδρυματοποίησης ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε ως μια οντότητα ή σαν ένα μοναδικό πρόγραμμα με αρχή και τέλος.

3.1.4 Έλλειψη συντονισμένης στρατηγικής για την προώθηση των αποδεδειγμένων από το ίδρυμα

Στις τέσσερις φάσεις του προγράμματος ακολουθήθηκαν διαφορετικές διαδικασίες αναφορικά με τις πολιτικές και τις πρακτικές στην διαδικασία της απο-ιδρυματοποίησης και την έξοδο των ασθενών από το ίδρυμα [*Υπήρχε μεγάλη συζήτηση αναφορικά με τις προϋποθέσεις εξόδου από το ίδρυμα. Ήταν ένα είδος φιλοσοφικής διαμάχης – Κοινωνικός λειτουργός*]. Οι συνθήκες εξόδου των ασθενών διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τις περιστάσεις που επικρατούσαν σε κάθε φάση της απο-ιδρυματοποίησης, εννοώντας την ύπαρξη των κατάλληλων εσόδων ή τον βαθμό εμπλοκής που δόθηκε σε εθελοντικές και ιδιωτικές εταιρίες. Ακολουθώντας αυτή τη μέθοδο, οι αποδεδειγμένες από το νοσοκομείο πραγματοποιήθηκαν κάτω από διαφορετικά δεδομένα και προσφέρθηκαν ανόμιες υπηρεσίες στους εξυπηρετούμενους που απο-ασυλοποιήθηκαν σε διαφορετικές φάσεις του ιδρύματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η στέγαση, όπου κατά τα πρώτα χρόνια οι εξυπηρετούμενοι μεταφέρονταν στην κοινότητα σε ομάδες των πέντε-έξι ατόμων ανά κατοικία, σε σύγκριση με τις ανεξάρτητες κατοικίες που προσφέρθηκαν στην τελευταία φάση της απο-ιδρυματοποίησης.

Γίνεται εμφανές ότι κατά την διάρκεια της απο-ιδρυματοποίησης ακολουθήθηκαν αποσπασματικές πολιτικές και πρακτικές, οι οποίες είχαν κυρίως τοπικό χαρακτήρα και δεν ήταν ενταγμένες σε ένα γενικότερο πλαίσιο απο-ιδρυματοποίησης. Ωστόσο, μέσα σε αυτό το πλαίσιο αλλαγών καθίσταται αδύνατο να προωθηθεί η διαμόρφωση ενός ενιαίου οργανωτικού μοντέλου αλλαγής.

4. Συμπεράσματα – Συζήτηση

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ανάπτυξη προγραμμάτων απο-ιδρυματοποίησης τα τελευταία τριάντα έτη στην Σκωτία στηρίχθηκε σε μεμονωμένες και αποσπασματικές πολιτικές και πρακτικές, κάτω από την έλλειψη ενός συγκεκριμένου πλαισίου εφαρμογής ή αναφοράς. Σε αυτή την κατάσταση συνέβαλαν και οι τέσσερις παράγοντες που περιγράφηκαν παραπάνω.

Μέσα από την έρευνά μας προέκυψε ότι υπάρχουν δύο βασικές προϋποθέσεις για να καταστεί δυνατή η δημιουργία ενός οργανωτικού μοντέλου στα πλαίσια ενός προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης. Κατ'αρχήν, η διαδικασία της απο-ιδρυματοποίησης θα πρέπει να γίνει αποδεκτή από την ευρύτερη κοινωνία και όχι μόνο από τους άμεσα εμπλεκόμενους φορείς. Θα πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η απο-ιδρυματοποίηση δεν είναι το ίδιο με την διακοπή λειτουργίας ενός ιδρύματος (Bigby and Fyffe 2006, σ.571) και γι'αυτό τον λόγο πρέπει να γίνει ένας διαχωρισμός ανάμεσα στις πολιτικές της απο-ιδρυματοποίησης και στις πολιτικές της διακοπής λειτουργίας ενός ιδρύματος (Castellani 2002, σ.601). Πρέπει να τονιστεί αυτή η διαφοροποίηση, καθώς η έρευνα διαπίστωσε ότι οι γνώμες δίστανται ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη. Διαπιστώθηκε ότι αναπτύχθηκαν διαφορετικές προσεγγίσεις, σύμφωνα με τις οποίες υιοθετήθηκαν διαφορετικές πολιτικές και πρακτικές στην υλοποίηση της απο-ιδρυματοποίησης. Στο συγκεκριμένο ίδρυμα υπήρχαν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις αναφορικά με την απο-ιδρυματοποίηση, οι οποίες για τον σκοπό αυτής της έρευνας ονομάστηκαν *"close down approach"* και *"community relocation approach"*¹¹. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας μας, κρίνουμε ότι η δεύτερη προσέγγιση είναι προτιμότερη, καθώς, συνοπτικά, βασίζεται στην αρχή της κανονικοποίησης (normalisation) και της διεκδίκησης των δικαιωμάτων των εξυπηρετούμενων. Επίσης, αυτή η προσέγγιση υιοθετεί μια προσωπο-κεντρική προοπτική αναφορικά με την παροχή των υπηρεσιών, το οποίο δεν υφίσταται στην πρώτη προσέγγιση (*"close down approach"*).

Η δεύτερη προϋπόθεση για την δημιουργία ενός οργανωτικού μοντέλου είναι η διαμόρφωση ενός κοινού φορέα υλοποίησης του όλου προγράμματος, που να έχει υπό την εποπτεία του την προώθηση όλων των σχετιζόμενων πολιτικών. Μια τέτοια πρακτική θα μπορούσε να περιλαμβάνει και να ελέγχει όλες τις δράσεις, οι οποίες απαιτούνται για την προ-

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής

ώθηση της απο-ιδρυματοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, κοινή πολιτική μπορεί – και επιβάλλεται – να αναπτυχθεί σε τομείς όπως η συν-χρηματοδότηση του προγράμματος, η θέσπιση θέσεων εργασίας, η θέσπιση κοινών πρακτικών εργασιών, η θέσπιση κοινών ανώτερων διοικητικών θέσεων καθώς και η στέγαση των εργαζομένων σε κοινό χώρο. Σκοπός αυτού του εγχειρήματος είναι η δημιουργία του κατάλληλου περιβάλλοντος για την κατανόηση της απο-ιδρυματοποίησης ως συνόλου. Με κάτι τέτοιο εννοείται η διαμόρφωση μιας κοινής θεώρησης της απο-ιδρυματοποίησης σαν μια διαδικασία με αρχή και τέλος. Θεωρώ ότι μια τέτοια πολιτική μπορεί να ενθαρρύνει την διαμόρφωση ενός συνολικού μοντέλου οργανωτικών αλλαγών που θα βασίζεται στις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα σε ένα ίδρυμα υπό το καθεστώς απο-ιδρυματοποίησης. Γι' αυτό τον λόγο, η προώθηση μιας τέτοιας πρακτικής ενθαρρύνεται από αυτή την έρευνα.

Οι παραπάνω πρακτικές αποβλέπουν στην επίτευξη μιας κοινής ερμηνείας των διαδικασιών που πρέπει να ακολουθηθούν για την προώθηση της απο-ιδρυματοποίησης. Αυτό θα οδηγήσει στο να εκλείψουν καταστάσεις όπου διάφοροι φορείς ανέπτυξαν διαφορετικές πολιτικές για το ίδιο ζήτημα, π.χ. η ταυτόχρονη διαμόρφωση «πακέτων φροντίδας» και από την κοινωνική υπηρεσία και από τις υπηρεσίες φροντίδας. Εν συνεχεία, η επίτευξη αυτού του στόχου θα συμβάλλει στην διαμόρφωση πολιτικών οι οποίες να είναι κοινά αποδεκτές από όλους τους εμπλεκόμενους φορείς.

Επιπλέον, θα καταστεί δυνατόν να διαμορφωθεί μια συντονισμένη στρατηγική για την προώθηση των αποδεδειγμένων από το ίδρυμα. Όταν όλοι οι φορείς εργάζονται κάτω από το ίδιο πλαίσιο αναφορικά με τις αποδεδειγμένες, θα εκλείψουν οι περιπτώσεις όπου άλλος οργανισμός ευθυνόταν για την προετοιμασία των εξυπηρετούμενων για έξοδο από το ίδρυμα και διαφορετικός οργανισμός για την διαμόρφωση των πακέτων φροντίδας στην κοινότητα. Η χάραξη κοινών πολιτικών και πρακτικών θα οδηγήσει στον περιορισμό επικαλυπτόμενων δράσεων, οι οποίες προκαλούν καθυστέρηση στην όλη διαδικασία και οφείλονται για την δημιουργία τριβών ανάμεσα στους εμπλεκόμενους φορείς.

Η δημιουργία μιας κοινής προσπάθειας μέσα στα πλαίσια μιας κυβερνητικής πολιτικής αναμένεται να βοηθήσει και στην ανάπτυξη της συνεργασίας ανάμεσα στους φορείς. Ένας κοινός φορέας για την προώθηση της απο-ιδρυματοποίησης θα συμβάλλει θετικά στην άμβλυση των συγκρούσεων ανάμεσα στους εμπλεκόμενους φορείς. Θα ήταν αφέλεια, ωστόσο, να υποστηρίξουμε ότι η εγκαθίδρυση ενός πολιτικού πλαισίου για την ανάπτυξη της απο-ιδρυματοποίησης θα μπορούσε αυτόματα να οδηγήσει στην ανάπτυξη συνεργατικών σχέσεων ανάμεσα στους φορείς.

Στ. Πάρλαλης

Παρ'όλο αυτά, ακόμα και κάτω από μια τέτοια πρακτική και εξέλιξη μπορεί να ενθαρρυνθεί και να τονωθεί ένα πνεύμα συνεργασίας ανάμεσα σε όλα τα εμπλεκόμενα μέρη.

Εν τέλει, μέσα από την διαμόρφωση ενός κοινού φορέα υλοποίησης της απο-ιδρυματοποίησης πιστεύω ότι θα ευνοηθούν οι συνθήκες για την διαμόρφωση μιας συνολικής και ποιο συγκεκριμένης θεώρησης και κατανόησης του προγράμματος.

Επίλογος

Το συγκεκριμένο άρθρο είχε σαν στόχο να τονίσει τις δυσκολίες στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής στα πλαίσια ενός προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης. Επιπλέον, κατέληξε με την παρουσίαση δύο βασικών προϋποθέσεων για την διαμόρφωση ενός τέτοιου μοντέλου? την ύπαρξη της κατάλληλης θεωρητικής προσέγγισης της απο-ιδρυματοποίησης και την διαμόρφωση ενός κοινού φορέα υλοποίησης του συνολικού προγράμματος απο-ιδρυματοποίησης.

Σημειώσεις

1. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με οργανωτικές αλλαγές βλέπε Bruch *et al.* 2005.
2. Σαν "ανεξάρτητη αγορά" στην φροντίδα στην κοινότητα εννοείται μια μεικτή οικονομία ανάμεσα στους παρόχους, οι οποίοι συναγωνίζονται για την παροχή υπηρεσιών προς την διοικούσα αρχή σε τοπικό επίπεδο, η οποία ενεργεί ως αγοραστής των υπηρεσιών (Jimenez *et al.* 2003, σ.2).
3. Για το ζήτημα της βελτίωσης των σχέσεων και της συνεργασίας μεταξύ των υπηρεσιών υγείας και κοινωνικής φροντίδας βλέπε Scottish Office, «*Modernising Community Care: An Action Plan*», The Stationery Office, Edinburgh, 1998. Επίσης, βλέπε Department of Health, «*Keys to Partnership. Working together to make a difference in people's lives*», November 2002, διαθέσιμο στην

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής

ιστοσελίδα <http://www.doh.gov.uk/learningdisabilities>

4. Με την φράση “προς την βάση” μεταφράζω τον ορισμό “bottom-up” και εννοείται η εκχώρηση εξουσιών στους εργαζόμενους, παρά να μένει στους ανώτερους διοικητικούς. Με την φράση “από την εξουσία” μεταφράζω τον ορισμό “top-down” και εννοείται η διαδικασία λήψης αποφάσεων η οποία στηρίζεται στους ανώτερους διοικητικούς.

5. Αναφορικά με την ανάπτυξη της quasi-market (ελεύθερης αγοράς) στην παροχή υπηρεσιών στην κοινότητα βλέπε Wilson A., Riddell S. and Baron S., «Welfare for those who can? The impact of the quasi-market on the lives of people with learning difficulties», *Critical Social Policy*, τεύχος 20, νούμερο 4, 2000, σελ. 479-502. Επίσης βλέπε Jimenez J. S., Chaparro F. P. and Smith P. C., «Evaluating the introduction of a quasi-market in community care», *Socio-Economic Planning Sciences*, τεύχος 37, 2003, σελ. 11-13.

6. Το όνομα του ιδρύματος δεν αναφέρεται ούτε στην διατριβή ούτε στο παρόν άρθρο, καθώς σε αντίθετη περίπτωση οι συμμετέχοντες θα εκτίθονταν.

7. Αναφορικά με την σημαντικότητα της χρήσης της μελέτης περίπτωσης σε μεγάλους οργανισμούς βλέπε Frow N., Marginson D., and Ogden S., «Encouraging strategic behaviour while maintaining management control: Multifunctional project teams, budgets, and the negotiation of shared accountabilities in contemporary enterprises», *Management Accounting Research*, τεύχος 16, 2005, σελ. 269-292

8. Η TPC αποτελεί ένα πλαίσιο για την εκτέλεση έρευνας και την κατανόηση της διαδικασίας των οργανωτικών αλλαγών αλλαγής (Tichy 1983, σ. xi).

9. Ένα παράδειγμα κωδικοποίησης παρουσιάζεται εδώ, αναλύοντας τις ακόλουθες προτάσεις:

“Joint work felt apart between the Health and the Social Work when the structure of Social Work was changed”.

Αυτές οι δύο προτάσεις κωδικοποιήθηκαν ως εξής:

“Joint work felt apart between the Health and the Social Work”

Ιδιότητα: Διακοπή Συνεργασίας Διάσταση: Δι-επαγγελματική Συνεργασία

“when the structure of Social Work was changed”

Ιδιότητα: Αλλαγή Δομής στις Υπηρεσίες Κ.Ε. Διάσταση: Οργανωτικές Αλλαγές.

10. Στην Σκωτία, και σε όλη την Βρετανία, οι υπηρεσίες στις ευπαθείς ομάδες παρέχονται από την τοπική αυτοδιοίκηση. Σε ένα τέτοιο μοντέλο, η ερμηνεία των πολιτικών που έρχονται από την κεντρική κυβέρνηση ενυπάγεται στον κάθε δήμο ξεχωριστά.

11. Οι θέσεις των δύο προσεγγίσεων ως προς την ανάπτυξη της αποιδρυματοποίησης, *“close down approach”* και *“community relocation appro-*

Στ. Πάρλαλης

ach", όπως προέκυψαν από την έρευνα στο ίδρυμα, παρουσιάζονται στο παρακάτω σχήμα:

Close Down Approach	Community Relocation Approach	
1. Discharge programme is operating in a contingent environment		
Key Persons' willingness Individual (local) attempts Limited organisations	Political Will Financial Issues Quasi-market	National Political Agenda Central Financial Planning Many stakeholders in the programme
2. Discharges were not always developed according to professionals' plans or service users' needs		
Scandals, pressure from society, reducing beds in institutions Arranged and took care by others (professionals, voluntary organiz., families)	Promoting Factors Service Users' Rights	Normalisation, person-centred approach "Sitting on the driving seat"
3. Lack of a unified approach for supporting professionals under transition		
Basic training was provided Policies for re-deployment were promoted	Support provided to professionals in transition Re-deployment	More liberal approach to provided training Employees are free to decide their future career
4. Ambiguous model of management during the implementation of the discharge programme		
Fragmented approaches by each organization (mainly social work side)	Model of Management	Joint Approach between main stakeholders was promoted
5. Lack of interest for the promotion of joint working		
Limited joint working between stakeholders	Joint Working	Recognised the need for joint working. Framework for its promotion

Βιβλιογραφία

- Bamford D. and Daniel S. «A Case Study of Change Management Effectiveness within the NHS», *Journal of Change Management*, τεύχος 5, νούμερο 4, 2005, σελ. 391-406.
- Bartkus B. R., «Employee ownership as catalyst of organizational change», *Journal of Organizational Change Management*, τεύχος 10, νούμερο 4, 1997, σελ.331-344.
- Beckhard R. and Harris R., *Organizational Transitions: Managing Complex Change*, 2nd edn, Addison-Wesley, Reading, Massachusetts, 1987.
- Becker T. and Kilian R., «Psychiatric services for people with severe mental illness across western Europe: what can be generalized from current knowledge about differences in provision, costs and outcomes of mental health care?», *Acta Psychiatrica Scandinavica*, τεύχος 113, 2006, σελ. 9-16.
- Bigby C. and Fyffe C., «Tensions between institutional closure and deinstitutionalisation: what can be learned from Victoria's institutional redevelopment?», *Disability & Society*, τεύχος 21, νούμερο 6, 2006, σελ. 567-581
- Braye, S. and Preston-Shoot, M., *Empowering Practice in Social Care*, Open University Press, Buckingham, 1995.
- Bruch H., Gerber P. and Maier V., «Strategic Change Decisions: Doing the Right Change Right», *Journal of Change Management*, τεύχος 5, νούμερο 1, 2005, σελ. 97-107.
- Burnes B., *Managing Change. A Strategic Approach to Organisational Dynamics*, Pitman Publishing, London, 1996.
- Burns, Robert B. (2000) *Introduction to Research Methods* London: Sage Publications.
- Carmichael A. and Brown L., «The Future Challenge for Direct Payments», *Disability & Society*, τεύχος 17, νούμερο 7, 2002, σελ.797-808.
- Cassell C. and Symon, G., *Essential Guide to Qualitative Methods in Organizational Research*, Sage Publications, London, 2004.
- Castellani P. J., «Closing Institutions in New York State: Implementation and Management Lessons», *Journal of Policy Analysis and Management*, τεύχος 11, νούμερο 4, 1992, σελ.593-611.
- Cline K. D., «Defining the Implementation Problem: Organizational Management versus Cooperation», *Journal of Public Administration Research and Theory*, τεύχος 10, no.3, 2000, σελ. 551-571.

- Coles, J. «The Social Model of Disability: what does it mean for practice in services for people with learning difficulties?», *Disability & Society*, τεύχος 16, νούμερο 4, 2001, σελ. 501-510.
- Curtice, L. and Fraser, F. «The domiciliary care market in Scotland: quasi-market revisited», *Health and Social Care in the Community*, τεύχος 8, νούμερο 4, 2000, σελ. 260-268.
- Egan G. *Change Agent Skills B: Managing Innovation and Change* University Associates, San Diego, California, 1988.
- Eilbert K. W. and Lafronza V., «Working together for community health – a model and case studies», *Evaluation and Program Planning*, τεύχος 28, 2005, σελ. 185-199.
- Fiss P. C. and Zajac E. J., «The Symbolic Management of Strategic Change: Sensegiving via Framing and Decoupling», *Academy of Management Journal*, τεύχος 49, νούμερο 6, 2006, σελ. 1173-1193.
- French, S. «On Equal Terms: Working With Disabled People», Butterworth-Heinemann Ltd, Oxford, 1994.
- Gallagher, St. and Naylor, M. «*Joint Future Agenda. What Is It?*» Joint Future Unit, 22 August 2002.
- Gibbs G. R., «*Qualitative Data Analysis. Explorations with NVivo*», Open University Press, Buckingham, 2002.
- Goodman P. S. and Associates, «*Change in Organizations. New Perspectives on Theory, Research, and Practice*», Jossey-Bass Inc., San Francisco, 1982.
- Hayes J., «The Theory and Practice of Change Management», Palgrave, Basingstoke, 2002.
- Hills, J. *Thatcherism, New Labour and the Welfare State*, Center for Analysis of Social Exclusion, LSE, London, 1998.
- Hood J. and McGarvey N., «Managing the Risks of Public-Private Partnerships in Scottish Local Government», *Policy Studies*, τεύχος 23, νούμερο 1, 2002, σελ. 21-35.
- Jimenez, J. S., Chaparro, Fr. P. and Smith, P. C. «Evaluating the introduction of a quasi-market in community care», *Socio-Economic Planning Sciences*, τεύχος 37, 2003, σελ. 1-13.
- Joyce, Th. A. «An audit of investigations into allegations of abuse involving adults with intellectual disability», *Journal of Intellectual Disability Research*, τεύχος 47, μέρος 8, 2003, σελ. 606-616.
- Kirman, Br. *Mental Handicap*, Crosby Lockwood Staples, London, 1975.
- Lippit R., Watson J. and Westley B., «*The dynamics of planned change*», Harcourt Bruce, New York, 1958.

Θεωρητικές προσεγγίσεις στην διαμόρφωση ενός οργανωτικού μοντέλου αλλαγής

- Mansell, J. and Ericsson, K. «Deinstitutionalization in Britain, Scandinavia and the USA», *Tizard Learning Disability Review*, vol.1, 1999.
- May D. and Hughes D., «Organising Services for People with Mental Handicap: the Californian experience», *Disability, Handicap & Society*, τεύχος 2, νούμερο 3, 1987, σελ. 213-230.
- McNulty T. and Ferlie E., «Process Transformation: Limitations to Radical Organizational Change within Public Service Organizations», *Organization Studies*, τεύχος 25, νούμερο 8, 2004, σελ. 1389-1412.
- Meads, G., Wild, A., Griffiths, Fr., Iwami, M. and Moore, Ph. «The management of new primary care organizations: an international perspective», *Health Services Management Research*, τεύχος 19, 2006, σελ. 166-173.
- Mechanic D. and Rochefort D. A., «Deinstitutionalization: An Appraisal of Reform», *Annual Review of Sociology*, τεύχος 16, 1990, σελ. 301-327.
- Nirje, B. «*The Normalization Principle*», Στο Flynn, R. and Nitsch, K. «*Normalization, Social Integration, and Community Services*», University Park Press, Baltimore, σελ. 31-49, 1980.
- Palmer I. and Dunford R., «Out with the old and in with the new? The relationship between traditional and new organizational practices», *The International Journal of Organizational Analysis*, τεύχος 10, νούμερο 3, 2002, σελ. 209-225.
- Perske, R. «Nirje's Eight Plank», *Mental Retardation*, τεύχος 42, νούμερο 2, 2004, σελ. 147-150.
- Peters G. B. and Pierre J., «Institutions and Time: Problems of Conceptualization and Explanation», *Journal of Public Administration Research and Theory*, τεύχος 8, νούμερο 4, 1998, σελ. 565-583.
- Punch K. F., «*Introduction to Social Research. Quantitative and Qualitative Approaches*», Sage Publications, London, 1998.
- Redfern S. and Christian S., «Achieving Change in Health Care Practice», *Journal of Evaluation in Clinical Practice*, τεύχος 9, νούμερο 2, 2003, σελ. 225-238.
- Richardson R. and Kramer E. H., «Abduction as the type of inference that characterizes the development of a grounded theory», *Qualitative Research*, τεύχος 6, νούμερο 4, 2006, σελ. 497-513.
- Rowe P. A. and Boyle M. V., «Constraints to Organizational Learning During Major Change at a Mental Health Services Facility», *Journal of Change Management*, τεύχος 5, νούμερο 1, 2005, σελ. 109-117.
- Scottish Executive «*The Same as You? A review of services for people with learning disabilities*», Scottish Executive, Edinburgh, 2000.
- Scottish Executive, Joint Future Unit «*Report of the short life working group on*

Στ. Πάρλαλης

- joint premises development in community care*», Scottish Executive, Edinburgh, 2003.
- Scottish Office, Department of Health «*The Scottish Health Service: Ready for the Future*», CM 3551, Crown copyright 1997.
- Shakespeare, T. «Disabled People's Self-organisation: a new social movement?», *Disability, Handicap and Society*, τεύχος 8, νούμερο 3, 1993, σελ. 249-264.
- Sminia H. and Van Nistelrooij A., «Strategic Management and Organization Development: Planned Change in a Public Sector Organization», *Journal of Change Management*, τεύχος 6, νούμερο 1, 2006, σελ. 99-113.
- Stalker, K. and Hunter, S. «To close or not close? The future of disability hospitals in Scotland», *Critical Social Policy*, τεύχος 19, τεύχος 2, 1999, σελ. 177-194.
- Strauss A. and Corbin J., «*Basics of Qualitative Research*», Sage Publications, Inc., California, 1998.
- Suddaby R., «What grounded theory is not», *Academy of Management Journal*, τεύχος 49, νούμερο 4, 2006, σελ. 633-642.
- Tichy N. M., «*Managing Strategic Change*», John Wiley & Sons, Inc., United States of America, 1983.
- Tsoukas H. and Knudsen C., «*The Oxford Handbook of Organization Theory*», Oxford University Press, Oxford, 2003.
- Van Houten, D. and Bellemakers, C. «Equal citizenship for all. Disability policies in the Netherlands: empowerment of marginals», *Disability & Society*, τεύχος 17, νούμερο 2, 2002, σελ. 171-185.
- Villeneuve L., Hill R. J., Hancock M. and Wolf J., «Establishing process indicators for joint working in mental health: rationale and results from a national survey», *Journal of Interprofessional Care*, τεύχος 15, νούμερο 4, 2001, σελ. 329-340.
- Webb C., «Analysing qualitative data: computerized and other approaches», *Journal of Advanced Nursing*, τεύχος 29, νούμερο 2, 1999, σελ. 323-330.
- Wengraf T., «*Qualitative Research Interviewing*», Sage Publications, London, 2001.
- Wolfensberger, W. and Tullman, St. «*A brief outline of the principle of normalisation*», Στο: Brechin, A. and Walmsley, J. «*Making Connections: reflecting on the lives and experiences of people with learning disabilities; a reader*», Hodder & Stoughton, London, 1989.

Η τηλεοπτική διαχείριση του πόνου του πολίτη. Το κοινωνικό πλαίσιο της διεκπεραιωτικής λειτουργίας του δημοσιογραφικού λόγου

*Ν. Τσιτσανούδη-Μαλλίδη**

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να τεκμηριώσει τη θέση της σταδιακής καθιέρωσης μιας νέας λειτουργίας του τηλεοπτικού δημοσιογραφικού λόγου, η οποία προστίθεται στις ήδη βιβλιογραφικά καταγεγραμμένες. Πρόκειται για τη λεγόμενη «διεκπεραιωτική» λειτουργία, η οποία σχετίζεται με τη διαχείριση του πόνου του πολίτη και στοχεύει στην ικανοποίηση των ατομικών αιτημάτων των τηλεθεατών. Μολονότι από μερίδα των μέσων μαζικής επικοινωνίας επιχειρείται συστηματικά η καλλιέργεια της εντύπωσης, ότι ένας λόγος, που επικεντρώνεται στον πόνο του πολίτη, είναι ένας ανατροφοδοτούμενος λόγος, απεναντίας, όπως υποστηρίζεται, η διεκπεραιωτική λειτουργία μπορεί να προκαλεί επικίνδυνες στρεβλώσεις στην έννοια της ανατροφοδότησης και να επιφέρει εμπόδια στη διαδικασία του κοινωνικού αυτοκαθορισμού του ατόμου. Στην περίπτωση μάλιστα που το φαινόμενο της τηλεοπτικής διεκπεραίωσης αναπτύσσεται σε βάρος της πληροφοριακής λειτουργίας του δημοσιογραφικού λόγου, ή, υπηρετεί την εντεινόμενη εμπορευματοποίηση του αγαθού της ενημέρωσης, ελλοχεύει ο κίνδυνος της υπονόμησης της ουσίας της δημοσιογραφικής επικοινωνίας, αλλά και της ίδιας της κοινωνικής υπόστασης του αποδέκτη.

Λέξεις-κλειδιά: διεκπεραίωση, χειραγώγηση, ανατροφοδότηση, υποκατάσταση.

1. Εισαγωγή

Όλο και συχνότερα, τα τελευταία χρόνια, οι πολίτες απευθύνονται στους διάφορους τηλεοπτικούς σταθμούς, εθνικής, περιφερειακής και τοπικής εμβέλειας, προκειμένου να ζητήσουν τη δημοσιογραφική μεσολάβηση για θέματα της καθημερινότητας και προβλήματα, που προκύπτουν κατά την επικοινωνία τους με τα κέντρα λήψης αποφάσεων και τις δημόσιες υπηρεσίες. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την παρατηρούμενη μετατόπιση του κέντρου βάρους της επικοινωνίας των σύγχρονων ραδιοτηλεοπτικών μέσων μαζικής επικοινωνίας από την ενημέρωση και την πληροφόρηση της κοινής γνώμης, στη διαχείριση του πόνου του πολίτη και τη συγκινησιακή χειραγώγησή του (Καρκαγιάννης, 2007). Κομβικά πρόσωπα σε αυτήν τη διαδικασία είναι οι ίδιοι οι φορείς της δημοσιογραφικής εξουσίας¹, οι οποίοι αναλαμβάνουν τον κοινωνικά συμπαθή ρόλο του διεκπεραιωτή αιτημάτων των αποδεκτών του τηλεοπτικού λόγου.

Επιπλέον, η υποκατάσταση της δράσης του μαζοποιημένου υποκειμένου² από τη δράση των εξουσιοδοτημένων μεσολαβητών³, σε συνδυασμό με την εντεινόμενη εμπορευματοποίηση του δημοσιογραφικού λόγου, και την προσανατολισμένη προς την αγορά ενημέρωση (Owen, 2003, Schultz, 2000:20), έχει οδηγήσει τους παραγωγούς του τηλεοπτικού –αλλά και ραδιοφωνικού– λόγου στην αναζήτηση και κατασκευή ενός ρεπερτορίου προϊόντων (Garnharn, 1987: 23-37, Πολίτης, 2001: 116), με στόχο την καλύτερη κάθε φορά πρόβλεψη και εντοπισμό του είδους εκείνου, το οποίο μπορεί να εξασφαλίσει τη μεγαλύτερη δυνατή λαϊκή απήχηση (Fiske, 2000: 454).

Καταρχάς, η εργασία οριοθετεί αναλυτικά το περιεχόμενο των εννοιών «διεκπεραιωτική λειτουργία» και «διαχείριση του πόνου του πολίτη». Τούτο καθίσταται αναγκαίο, πέραν των άλλων, για την προσέγγιση και κατανόηση των πρακτικών, που εφαρμόζουν οι τηλεοπτικοί σταθμοί, κατά τη σχεδίαση των ενημερωτικών ή «ενημεροδιασκεδαστικών» (Μεϊμάρης, 2008) προγραμμάτων τους.

Στο πλαίσιο μιας δημοσιογραφίας, που τίθεται στην υπηρεσία των πολιτών, μέσα από μία γενικότερα «λαϊκίστικη έκφραση» (Blumler & Kavanagh, 1999: 209-220), αναλύονται η κοινωνική διάσταση του δημοσιογραφικού λόγου, που λαμβάνει υπόψη σοβαρά τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις, η εξουσιαστική του λειτουργία, με την έννοια, ότι ο παραγωγός έχει τη δυνατότητα της πρόσβασης στις πηγές της πληροφόρησης και τους

μηχανισμούς εξουσίας, αλλά και η διαδικασία του μετασχηματισμού της εμπειρίας του πολίτη από προσωπική σε δημόσια.

Στη συνέχεια, τεκμηριώνεται η άποψη, ότι οι ακολουθούμενες πρακτικές των τηλεοπτικών ΜΜΕ εδράζονται στη συστηματική και έντεχνη καλλιέργεια μίας «στάσης υψηλής απατηλής οικειότητας και εικονικής ευμένειας» από την πλευρά των δημοσιογράφων έναντι του τηλεοπτικού κοινού⁴. Ως εν δυνάμει αποδέκτες εμπορικής προπαγάνδας και εν συνεχεία καταναλωτές (Καΐτατζή – Γουίτλοκ, 2004: 97), οι τηλεθεατές θα πρέπει να ανταποκρίνονται και να αντιδρούν με οριοθετημένο και συγκεκριμένο τρόπο στα τηλεοπτικά ερεθίσματα, δηλαδή να ενδίδουν στον γητευτικό λόγο και να ποδηγετούνται από αυτόν (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2006α).

Μέσα από την εξέταση της τάσης για εμπορική αντιμετώπιση του «συλλογικού φαντασιακού» (Mazzoleni, 2006) και της ακραίας, ορισμένες φορές, εκκλαίευσης των πρακτικών και των περιεχομένων των ΜΜΕ, το παρόν άρθρο αποσκοπεί τελικά να αναδείξει τη δυναμική εμφάνιση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας του δημοσιογραφικού λόγου, η οποία προτίθεται σε «παραδοσιακές» και διαχρονικά διαμορφωμένες λειτουργίες⁵.

2. Η διεκπεραιωτική λειτουργία – Ορισμός

Η διεκπεραιωτική λειτουργία του τηλεοπτικού δημοσιογραφικού λόγου ορίζεται ως η σχέση της μεσολάβησης, η οποία αναπτύσσεται ανάμεσα στον δημοσιογράφο και τους εκπροσώπους της εξουσίας, κατά κανόνα της πολιτικής, και σπανιότερα της επιχειρηματικής, με στόχο την επίλυση των διαφόρων προβλημάτων των τηλεθεατών.

Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες λειτουργίες του δημοσιογραφικού λόγου⁶, στην περίπτωση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας, οι μεταβλητές δεν είναι δύο, αλλά τρεις. Στη σχέση μεταξύ του φορέα του δημοσιογραφικού λόγου και του αποδέκτη παρεμβάλλεται ως τρίτη μεταβλητή η πολιτική, ή, επιχειρηματική, εξουσία, με την οποία ο δημοσιογράφος επικοινωνεί, συνομιλεί και διαπραγματεύεται.

Η διαδικασία, μέσω της οποίας επιτελείται η διεκπεραιωτική λειτουργία, περιγράφεται ως εξής: Ο αποδέκτης του δημοσιογραφικού λόγου - τηλεθεατής, που διατυπώνει αίτημα, ή, καταγγελία με αίτημα, απευθύνεται προς το μέσο ενημέρωσης, το οποίο στη συνείδησή του εκπροσωπεί ο δημοσιογράφος. Αυτός επεξεργάζεται με το επιτελείο των συνεργατών

του το αίτημα και, εφόσον κρίνει ότι εξυπηρετεί τον ιδεολογικό προσανατολισμό του μέσου, αλλά και άλλους λόγους, όπως εμπορικούς ή τηλεθέασης, το προβάλλει «στον αέρα». Στη συνέχεια, καλεί τους εκπροσώπους της πολιτικής ή οικονομικής εξουσίας να πάρουν θέση έναντι του μεταδοθέντος τηλεοπτικού μηνύματος. Εκείνοι, κατά κανόνα, παρεμβαίνουν ζωντανά στην τηλεοπτική εκπομπή, είτε αυτοπροσώπως, είτε μέσω συνεργατών τους, που συζητούν με το δημοσιογράφο ή και τον ίδιο τον πολίτη το πρόβλημά του, το οποίο και συνήθως επιλύουν, με σύννομο τρόπο ή μη⁷.

Από τη συγκεκριμένη διαδικασία, οι διάφοροι θεσμικοί φορείς, όπως είναι οι κρατικοί οργανισμοί και οι δημόσιες υπηρεσίες, οι οποίοι θα μπορούσαν, λόγω θέσης, να διαχειριστούν το αίτημα και να το αντιμετωπίσουν, συνήθως απουσιάζουν, αφού τόσο ο πολίτης, όσο και οι εκπρόσωποι της δημοσιογραφικής και πολιτικής εξουσίας τους έχουν παρακάμψει⁸. Αποτέλεσμα είναι πολλές ενημερωτικές εκπομπές της ιδιωτικής κυρίως τηλεόρασης να λειτουργούν ως διαχειριστές του πόνου του πολίτη, οι δε παρουσιαστές τους ως διεκπεραιωτές αιτημάτων⁹.

Ο διεκπεραιωτικός λόγος δίδει την εντύπωση, ότι λειτουργεί για τα συμφέροντα των «υποτελών» και υποκινεί την προβολή προσδοκιών και αναμονών¹⁰ από την πλευρά εκείνων, οι οποίοι στερούνται των προνομίων της εξουσίας και, ειδικότερα, των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας. Οι αναμονές αυτές προσλαμβάνουν διάφορες μορφές, αλλά οι πλέον χαρακτηριστικές ενσωματώνουν τη διαμόρφωση πλαστών εντυπώσεων, εκ μέρους των κυβερνωμένων, σχετικά με την άσκηση ελέγχου επί της κρατικής εξουσίας. Δημιουργείται, συνεπώς, η «πεποίθηση» στον τηλεθεατή, ότι διαθέτει ανά πάσα στιγμή τη δυνατότητα της αντίδρασης στην κυρίαρχη πρακτική, ή, ιδεολογία και ότι μπορεί ο ίδιος να επιφέρει αλλαγές στη ζωή και την καθημερινότητά του. Αυτή, όμως, η δυνατότητα αποδεικνύεται βραχύβια, και πάντως, πρόσκαιρη, όσο τουλάχιστον εξαρτάται από τις διαθέσεις, τα κριτήρια και τις σκοπιμότητες των παραγωγών του τηλεοπτικού δημοσιογραφικού λόγου. Εξάλλου, απαραίτητη προϋπόθεση ενασχόλησης του δημοσιογράφου με το ατομικό αίτημα του τηλεθεατή είναι η δημοσιοποίησή του στην τηλεόραση. Κατά κανόνα, αυτή η δημοσιοποίηση επιβάλλεται να γίνεται από τον θιγόμενο ή καταγγέλλοντα πολίτη, ο οποίος, κατά ένα τέτοιο τρόπο, παραδέχεται και αναγνωρίζει δημοσίως την «αναξιοσύνη» ή την ανεπιτηδειότητά του να ανταποκριθεί ο ίδιος στις περιστάσεις και να επιλύσει το πρόβλημα που αντιμετωπίζει.

3. Σύνδεση με άλλες λειτουργίες

Η διεκπεραιωτική λειτουργία συνδέεται έμμεσα με άλλες λειτουργίες του δημοσιογραφικού λόγου, όπως είναι η κοινωνικοποιητική, η εξουσιαστική και η ανατροφοδοτική. Για παράδειγμα, η κοινωνική διάσταση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας παραπέμπει στη στενή διασύνδεσή της με την κοινωνικοποιητική λειτουργία του δημοσιογραφικού λόγου. Επιπλέον, η ανάπτυξη «συνεργατικών σχέσεων» (Cummins, 2002: 57- 64, Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2008α) μεταξύ δημοσιογράφων και αποδεκτών του δημοσιογραφικού λόγου, την οποία στοιχειωδώς συναντάμε κατά την διεκπεραίωση των αιτημάτων των τηλεθεατών από τους εκπροσώπους του τύπου, αποκαλύπτει την παρείσφρηση στοιχείων της ανατροφοδοτικής λειτουργίας. Ειδικότερα, οι παράμετροι στις οποίες στηρίζεται η διεκπεραιωτική λειτουργία είναι οι ακόλουθες:

1. Η κοινωνική διάσταση: Ο δημοσιογραφικός λόγος είναι λόγος κοινωνικός, με την έννοια ότι, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, βοηθά στην ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία (Χατζησαββίδης, 2000: 39). Οι δημοσιογράφοι έχουν την υποχρέωση της εξασφάλισης μιας αντιπροσωπευτικής, κατά το δυνατόν, παρουσίας των ζητημάτων, που απασχολούν τις κοινωνικές ομάδες, στην επιλεγόμενη θεματολογία των ερευνών τους. Λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνική διαστρωμάτωση¹¹, καλούνται να εξασφαλίζουν στα μέλη της κοινότητας δυνατότητες παρέμβασης στη διαμόρφωση της δημοσιογραφικής «ατζέντας», ώστε να αναδεικνύονται τα ενδιαφέροντα και τα προβλήματά τους (Τσοκαλίδου, 2001: 115).
2. Η εξουσιαστική λειτουργία: Ο δημοσιογραφικός λόγος είναι λόγος εξουσιαστικός, με την έννοια της προσβασιμότητας του παραγωγού στις πηγές πληροφόρησης και τους μηχανισμούς δημοσιοποίησης των μηνυμάτων. Αυτή η δυνατότητα, σε συνδυασμό με την ισχύ και την απήχηση του τηλεοπτικού μέσου, καθιστά τον ίδιο το δημοσιογράφο πηγή δύναμης και εξουσίας. Ταυτόχρονα, ως «φορέας ιδρυματικής ισχύος» (Γεωργακοπούλου – Γούτσος, 1999: 208), ένας δημοσιογράφος μπορεί και ασκεί επικοινωνιακό έλεγχο στους προσκεκλημένους μιας εκπομπής ή τους υπόλοιπους παράγοντες της διαδικασίας της ενημέρωσης.
3. Η ανάπτυξη των συνεργατικών και προσθετικών σχέσεων: Οι τηλεθε-

ατές, όπως συμβαίνει και με τη σχέση μαθητών- δασκάλων μέσα στην τάξη, ενδυναμώνονται μέσω της συνεργασίας τους με το δημοσιογράφο¹². Κατά τη διαδικασία της διαπραγμάτευσης της κοινωνικής τους ταυτότητας, μέσω μιας δημοσιογραφικής έρευνας για παράδειγμα, δέχονται την ενθάρρυνση από την πλευρά του φορέα του δημοσιογραφικού λόγου, όταν εκείνος αναδεικνύει τα προβλήματά τους, προβάλλοντάς τα, μέσω ενός κραταιού διαύλου. Με την ανάπτυξη προσθετικών και συνεργατικών σχέσεων συνδέεται η έναρξη της επικοινωνιακής πρωτοβουλίας από τον λήπτη του λόγου. Σε αυτή την περίπτωση, επιδιώκεται η εκδήλωση που εγκαινιάζει την επικοινωνία, να προκύπτει από τους ίδιους τους επικοινωνούμενους¹³, δηλαδή τους τηλεθεατές. Τότε, ο δημοσιογράφος - «επικοινωνητής» είναι εκείνος, ο οποίος οφείλει να εισέρχεται στη διαδικασία της απόκρισης, που θα δίνει με τη σειρά της το επόμενο ερέθισμα για τη συνέχιση της επικοινωνίας (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2006α: 66).

4. Η ανάδειξη της προσωπικής μαρτυρίας του πολίτη από την ιδιωτική σφαίρα στη σφαίρα του δημοσίου: Σε ορισμένες εκπομπές, οι ομολογίες των προσωπικών βιωμάτων μετασχηματίζονται και αναδεικνύονται ως εμπειρίες, που αξίζει να απασχολήσουν τη «δημόσια σφαίρα» (Scannell, 1991, Livingstone και Lunt, 1994, Γεωργακοπούλου – Γούτσος, 1999: 247)¹⁴. Η αναβάθμιση των εξομολογήσεων των «απλών ανθρώπων» στο επίπεδο της «επισημότητας» αποδίδεται στον επιδιωκόμενο επαναπροσδιορισμό των σχέσεων οικειότητας, που επιδιώκουν να συγκροτούν οι φορείς της εξουσίας του τύπου με τους αποδέκτες του λόγου τους. Με άλλα λόγια, οι δημοσιογράφοι, όταν ασχολούνται με την καθημερινή ζωή των πολιτών, αποποιούνται, έστω και περιστασιακά, την ανωτερότητα της τυπικής γλώσσας, που δημιουργεί αποστάσεις, υιοθετώντας μάλιστα και το ανάλογο για την περίπτωση λαϊκό συνομιλιακό ύφος¹⁵.

Όπως, καταρχάς, προκύπτει, η λειτουργία της διαχείρισης του πόνου των αποδεκτών του δημοσιογραφικού λόγου συγγενεύει με πρωτογενείς και δευτερογενείς λειτουργίες, τις οποίες αυτός επιτελεί. Ειδικότερα, το γεγονός, ότι η διεκπεραιωτική λειτουργία εδράζεται σε συστατικά στοιχεία των παραδοσιακών λειτουργιών του δημοσιογραφικού λόγου, όπως είναι ο επικοινωνιακός έλεγχος και η κοινωνικοποιητική διάσταση, αιτιολογεί την εκδήλωσή της και διευκολύνει, σε συνδυασμό και με εξωγενείς παράγοντες, την ανάπτυξή της. Ωστόσο, η παρατηρούμενη εξέλιξη των διαχρονικά καθορισμένων μεταβλητών, που ενυπάρχουν στη διεκπεραιώ-

ση, δεν οδηγεί σε μία αναβάθμιση των υπαρχουσών λειτουργιών του τηλεοπτικού δημοσιογραφικού λόγου, αλλά σε μία προσανατολισμένη προς το λαϊκισμό μετάλλαξή τους, με επιπτώσεις τόσο στην ουσία της ενημέρωσης, όσο και στην έννοια της ανατροφοδότησης.

Χωρίς να υποστηρίζει κανείς, ότι ο λαϊκισμός των μέσων αφανίζει την υψηλή κουλτούρα, «οι λαϊκιστικές στάσεις και πρακτικές της βιομηχανίας των ΜΜΕ, που συγκροτούν τη λαϊκή κουλτούρα» (Mazzoleni, 2007), εντάσσονται στο πλαίσιο της εμπορευματοποίησης της πολιτιστικής βιομηχανίας, η οποία είναι πλέον άρρηκτα συνδεδεμένη με την παγκοσμιοποίηση.

4. Η στάση της απατηλής οικειότητας

Η επιτέλεση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας του τηλεοπτικώς εκφερόμενου δημοσιογραφικού λόγου συνδέεται με την ανάπτυξη, από την πλευρά των δημοσιογράφων, μιας «στάσης εικονικής ευμένειας και υψηλής απατηλής οικειότητας» έναντι των αποδεκτών του λόγου τους. Πρόκειται για την προσπάθεια, την οποία, συνειδητά ή ασύνειδα, καταβάλλουν πολλοί φορείς του δημοσιογραφικού λόγου, να εμφανίζονται ως οι «άνθρωποι της διπλανής πόρτας» στο τηλεοπτικό κοινό, καλλιεργώντας, στο επίπεδο της εικονικής πραγματικότητας, σχέσεις οικειότητας και εμπιστοσύνης¹⁶.

Μια τέτοια στάση διευκολύνεται μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές, όπως είναι η απόπειρα κατάργησης των αποστάσεων μεταξύ ιδιωτικού/προσωπικού και απρόσωπου/δημόσιου, η έκφραση της ιδεολογικής συμπαρατάξης από τον δημοσιογράφο προς το κοινό του, η κυριαρχία του συναισθήματος στο λόγο, η επιλογή μιας λαϊκής θεματολογίας στις ενημερωτικές εκπομπές, ή, τα δελτία ειδήσεων και η χρήση λαϊκών λέξεων και φράσεων.

Επίσης, η διεκπεραιωτική λειτουργία αποτυπώνεται στη δημοσιογραφική γλώσσα, μέσω της έκφρασης συναισθημάτων τρυφερότητας, απελπισίας ή ειρωνείας και αναίδειας απέναντι στην κυρίαρχη τάξη και τις δομές της, ειδικά, όταν αυτές δεν εξυπηρετούν, κατά τη δημοσιογραφική κρίση και αξιολόγηση, τα συμφέροντα και τις προσδοκίες της «μάζας».

5. Οι λόγοι και οι σκοποί της διεκπεραίωσης

Η ένταση, με την οποία εκδηλώνεται στον σύγχρονο, τηλεοπτικώς μεταδιδόμενο, δημοσιογραφικό λόγο η διεκπεραιωτική λειτουργία, αποδίδεται στην αντανάκλαση του ανοίγματος, το οποίο έχει επιχειρηθεί τα τελευταία χρόνια από την πλευρά των μέσων ενημέρωσης προς μεγάλες μάζες τηλεθεατών, προερχόμενες από τα χαμηλά και μεσαία κοινωνικά και οικονομικά στρώματα. Τη συγκεκριμένη διεύρυνση ακολούθησε η διεκδίκηση της τηλεθέασης και η συνεπαγόμενη προσαρμογή του λόγου και του θεματολογίου των ενημερωτικών εκπομπών και των δελτίων ειδήσεων, με βάση τις απαιτήσεις του «δείγματος», που χρησιμοποιούν οι εταιρείες μέτρησης τηλεθέασης και όχι απαραίτητα του συνόλου των τηλεθεατών. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, εντάχθηκε το στοιχείο του θεάματος, το οποίο, στη συνέχεια, παρείσδυσε και στο ενημερωτικό κομμάτι του τηλεοπτικού προγράμματος ενός σταθμού (Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, 2006α: 174).

Ο παράγοντας της εμπορικής απήχησης, με την οποία επιβραβεύονται οι εκπομπές με λαϊκό θεματολόγιο, στη βάση της λογικής της εμπορευματοποίησης του πόνου του πολίτη (Κοσιώνη, 2007), συνιστά έναν ακόμη λόγο, ο οποίος με τη σειρά του, κλιμακώνει τον ανταγωνισμό μεταξύ των τηλεοπτικών σταθμών, και ιδιαίτερος των ιδιωτικών, για την προσέλκυση μεγάλων «μεριδίων κοινού»¹⁷.

Επιπλέον, η συστηματική αντιμετώπιση των προβλημάτων των τηλεθεατών εδράζεται στην επιδίωξη από την πλευρά των δημοσιογράφων να εμφανίζονται ως πρόσωπα φιλικά και οικεία προς το κοινό, αλλά και ως συμπαραστάτες στον αγώνα του πολίτη «ενάντια στην αυθαιρεσία της εξουσίας (Μαλέλης, 2007). Παράλληλα, η παθογένεια των υπηρεσιών δημιουργεί κενά στην εξυπηρέτηση των ανθρώπων των χαμηλών και μεσαίων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων και, κατ' επέκταση, διευκολύνει, εάν δεν προκαλεί, τη συνέχιση του φαινομένου της διεκπεραίωσης των αιτημάτων τους, μέσω της τηλεόρασης.

Συχνά, επιχειρείται και η άσκηση γοητείας επί της κοινής γνώμης και κυρίως επί των λαϊκών στρωμάτων, που δεν εμπιστεύονται τους δημοσιογράφους, οι οποίοι δημιουργούν απόσταση, αλλά, απεναντίας, έλκονται από εκείνους τους φορείς του δημοσιογραφικού λόγου, οι οποίοι καταπίανονται στις εκπομπές τους με θέματα της καθημερινότητας, ή, ατομικά αιτήματα. Σε αυτές τις περιπτώσεις, παρατηρείται μία διάθεση κολακείας του κοινού από τον δημοσιογράφο, που διεκδικεί την εύνοια και τη

συμπάθεια του ακροατηρίου του. Διατυπώνεται μάλιστα η άποψη, ότι προς αυτή την κατεύθυνση υιοθετούνται και συγκεκριμένοι γλωσσικοί κώδικες¹⁸, στο πλαίσιο μιας προτίμησης σε «λαϊκιστικά μορφικά στοιχεία και προσεγγίσεις» (Blumler & Kavanagh, 1999: 221- 230).

Εξάλλου, η παρακολούθηση του πολιτικού λόγου από μερίδα του δημοσιογραφικού κόσμου έχει ως αποτέλεσμα η δημοσιογραφική γλώσσα όχι μόνον να εμφανίζεται υποστηρικτική των θέσεων και των συμφερόντων των απλών πολιτών, αλλά και να ανταγωνίζεται σε φιλολαϊκότητα το λόγο των εκπροσώπων της πολιτικής εξουσίας¹⁹. Κοινός παρονομαστής των δύο ειδών λόγου δεν είναι παρά η προσπάθεια εμφάνισης του τηλεθεατή ως ενεργού συνδημιουργού της επικοινωνίας, στο πλαίσιο της ανάδρασης.

Ως γενεσιουργός αιτία της τηλεοπτικής διεκπεραίωσης λειτουργεί και η επιδιωκόμενη αποσύνδεση του δημοσιογραφικού λόγου από τους «εξουσιαστές» και «κεφαλαιοκράτες», γενικά, παραγωγούς και διανομείς, και σύνδεσή του με τους «υποτελείς» κυβερνώμενους, δεδομένου ότι ο δημοσιογραφικός λόγος επιτελεί τις λειτουργίες του όχι μόνον στο επίπεδο της ιδεολογίας, αλλά και της κατανάλωσης, με συγκεκριμένη τιμή και κόστος²⁰.

Σε ό,τι αφορά τους σκοπούς, τους οποίους εξυπηρετεί ο διεκπεραιωτικός λόγος, μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Ο δημοσιογράφος, ο οποίος προτιμά να δίδει έμφαση στη διαμεσολάβηση μεταξύ του αιτούντος πολίτη και των διαφόρων – κατά κανόνα πολιτικών – κέντρων λήψης αποφάσεων, με στόχο την επίλυση του εκάστοτε αιτήματος, «στον αέρα» μιας τηλεοπτικής εκπομπής και όχι σε ιδιωτικό επίπεδο, επιτυγχάνει να δίδει την εντύπωση, ότι εξυπηρετεί τα συμφέροντα και τις ανάγκες των ανθρώπων του «λαού», των ανθρώπων, δηλαδή, οι οποίοι βρίσκονται σε απόσταση από την εξουσία και υφίστανται τις συνέπειες ενός τέτοιου «αποκλεισμού». Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιτελείται δραστικά και αποτελεσματικά η προπαγανδιστική λειτουργία και, ταυτόχρονα, προωθείται η «κατασκευή της συναίνεσης» στην κοινή γνώμη (Chomsky, 1987).

Μεταξύ των σκοπών, άλλωστε, της τηλεοπτικής διαχείρισης του πόνου του πολίτη, συγκαταλέγεται και η δημιουργία, διεύρυνση και συγκράτηση ενός κοινού, κατάλληλου μεγέθους και σύνθεσης, το οποίο, εφόσον εξασφαλίζεται και συντηρείται, αυξάνει αυτόματα τη συναλλακτική αξία του τηλεοπτικού προϊόντος.

Κοντολογίς, μολονότι η συστηματική και μεθοδική θεραπεία των ατομικών αιτημάτων των τηλεθεατών, από την πλευρά των επιτελών των διαφόρων τηλεοπτικών εκπομπών, καλύπτει το έλλειμμα της κοινωνικής

φροντίδας σε κρατικό επίπεδο, εν τούτοις δεν αποτελεί είδος «κοινωνικής προσφοράς». Απεναντίας, συνιστά μία επιτηδευμένη συμπεριφορά και πρακτική, που στοχεύει στην αύξηση της διεισδυτικότητας των τηλεοπτικών επιχειρήσεων στα λαϊκά στρώματα²¹, με όλα τα οικονομικά και ιδεολογικά οφέλη που μία τέτοια στρατηγική συνεπάγεται.

6. Από την υποκατάσταση στον αποπροσανατολισμό

Η διεκπεραίωση ενός εκάστου αιτήματος τηλεθεατών δεν σημαίνει ότι μία ενημερωτική εκπομπή ή ένας τηλεοπτικός σταθμός λειτουργεί ωςάν «ευαγές» ή «φιλανθρωπικό ίδρυμα». Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τα αιτήματα ή τα θέματα, που διεκπεραιώνονται από το πλήθος των προτεινόμενων θεμάτων, είναι κατά κανόνα εκείνα, τα οποία εκτίθενται στον τηλεοπτικό «αέρα», μετά από προηγούμενη ιεράρχηση και αξιολόγηση. Ο λόγος των ΜΜΕ δεν εκπορεύεται, άλλωστε, μόνον από το προβαλλόμενο στην οθόνη φυσικό πρόσωπο, αλλά από έναν πομπό πολυπρόσωπο και ιεραρχημένο (Πολίτης, 2001:115). Πριν τη μετάδοση, έχει ελεγχθεί από ένα ολόκληρο επιτελείο ανθρώπων, τόσο ως προς το περιεχόμενό του, εάν δηλαδή υπηρετεί τον ιδεολογικό προσανατολισμό του μέσου, όσο και ως προς το ύφος, τη μορφή και τη γενική οργάνωσή του.

Η ενίσχυση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας ενδέχεται να κρύβει κινδύνους για την ίδια την ουσία της δημοσιογραφικής παρέμβασης, αλλά και για την αντίληψη, την οποία διαμορφώνει ο τηλεθεατής σε σχέση με τον προσδιορισμό του στο κοινωνικό σύνολο. Συγκεκριμένα, οι κίνδυνοι από την ένταση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας σχετίζονται με τα φαινόμενα της υποκατάστασης ή και αναίρεσης των θεσμικών φορέων του κράτους²², που πέρα από την όποια δική τους παθογένεια, οφείλονται και στη μεγάλη δύναμη, την οποία διαθέτουν τα media στις σύγχρονες μαζοποιημένες κοινωνίες δυτικού τύπου²³.

Ένας άλλος κίνδυνος, που προκύπτει, αφορά στην ηρωοποίηση και θεοποίηση του φορέα του δημοσιογραφικού λόγου και την απόδοση σε αυτόν μαγικών ιδιοτήτων²⁴. Οι αποδέκτες ενός δημοσιογραφικού λόγου με έντονα τα στοιχεία της διεκπεραιωτικής λειτουργίας θεωρούν, ότι ο δημοσιογράφος είναι ο καλύτερος εκφραστής των προβλημάτων και των συμφερόντων τους. Καταφεύγουν στο μέσο ενημέρωσης, εκτιμώντας, ότι αυτό μπορεί να διαχειρισθεί και να διεκπεραιώσει καλύτερα τα προ-

βλήματά τους, αφού προηγουμένως έχουν υπερβεί ή αγνοήσει τους καθ' ύλη «αρμόδιους» για την επίλυσή τους.

Επιπλέον, υπάρχει και το θέμα της καλλιέργειας μεταξύ μέσου και τηλεθεατή μιας σχέσης ανταποδοτικής. Καταναλωτές εκπομπών, οι οποίες στηρίζουν τη φιλοσοφία τους στη διαχείριση και διεκπεραίωση των διαφόρων αιτημάτων, «εκπαιδεύονται» να λειτουργούν στη βάση της ανταπόδοσης, ζητώντας ή αναμένοντας, για παράδειγμα, κάποιο δώρο ή χρηματική αμοιβή ως αντάλλαγμα για μία παρέμβαση στην εκάστοτε δημοσιογραφική εκπομπή. Μολονότι ένας υπολογίσιμος αριθμός εκπομπών στηρίζεται σε τέτοιες λογικές, λίγοι δημοσιογράφοι έχουν εκφράσει δημόσια τη δυσαρέσκειά τους για το φαινόμενο της προσφοράς και ζήτησης ανταλλαγμάτων προς και από τους τηλεθεατές²⁵.

Εξάλλου, η εμφάνιση φορέων της πολιτικής εξουσίας ως πρόσωπα κοντινά και οικεία προς το κοινό, σε συνδυασμό με τον εικονικό εκμηδενισμό της απόστασης, που χωρίζει τους κυβερνώντες από τους κυβερνώμενους, καλλιεργεί συνθήκες μιας λανθάνουσας αταξικής κοινωνίας, στην οποία η δυνατότητα άσκησης κριτικής και παρέμβασης αποτελεί δικαίωμα όλων των τάξεων (Χατζησαββίδης, 2000: 72). Μία τέτοια εικόνα καλλιεργείται και όταν οι φορείς του δημοσιογραφικού λόγου εκδηλώνουν μία διάθεση ανατρεπτική έναντι των πολιτικών, η οποία μπορεί να απολήγει μέχρι και στην αναίρεσή τους ως φορέων εξουσίας.

Από την άλλη, η επιχειρούμενη εξομοίωση του τηλεθεατή με τους επισημώς ομιλούντες τού δημιουργεί την ψευδαίσθηση της «παντοδυναμίας» ενός «παραχαϊδεμένου» παιδιού. Απειλές πολιτών, του τύπου «θα σε πάω στα κανάλια», «θα φέρω τις κάμερες», όταν διατυπώνονται με την πρώτη ευκαιρία, προδίδουν μία επιθετική διαχείριση του δημοσιογραφικού προϊόντος από αποδέκτες, που πιθανόν υπερεκτιμούν τις δυνατότητες και το ρόλο τους²⁶.

Παρότι υποστηρίζεται ότι ο δημοσιογραφικός λόγος βοηθά στον κοινωνικό αυτοκαθορισμό του πολίτη, εν τούτοις τίθενται ορισμένες αιρέσεις, αναφορικά με την εφαρμογή της συγκεκριμένης θέσης στην πράξη. Η απόδοση στο δημοσιογραφικό λόγο μαγικών ιδιοτήτων, η συστηματική επιτέλεση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας, και η εκδήλωση από την πλευρά των δημοσιογράφων μιας γενικής ιδεολογικής συμπαρατάξης με το κοινό, όταν δεν συνιστούν μία ουσιαστική προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των σχέσεων εξουσίας μεταξύ πομπών και αποδεκτών του δημοσιογραφικού λόγου, αλλά έναν προσωρινό και εικονικό επανασυσχετισμό οικειότητας, που εξυπηρετεί ιδεολογικούς ή εμπορικούς λόγους, μπορεί να αποπροσανατολίσει το κοινό, προς το οποίο απευθύνεται²⁷.

7. Επιμύθιες διαπιστώσεις

Η εργασία αυτή είχε στόχο να τεκμηριώσει την σταδιακή καθιέρωση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας μεταξύ των διαχρονικά διαμορφωμένων, αλλά και βιβλιογραφικά καταγεγραμμένων, λειτουργιών του σύγχρονου τηλεοπτικού δημοσιογραφικού λόγου. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρήθηκε να καταδειχθεί η σχέση αιτίας – αιτιατού μεταξύ της διεκπεραιωτικής λειτουργίας και της προσπάθειας των εκπροσώπων του τύπου για παραγωγή και διακίνηση ενός είδους λόγου, με εξασφαλισμένη απήχηση στο τηλεοπτικό κοινό.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η λειτουργία του λόγου, που σχεδιάζεται να κυριαρχήσει, εδράζεται στη λογική, ότι ο αποδέκτης θα πρέπει πρωτίτως να εξυπηρετηθεί και δευτερευόντως να ενημερωθεί από το δημοσιογράφο και το μέσο ενημέρωσης. Το άτομο – μέλος της κοινωνίας δεν αντιμετωπίζεται ως μια συγκρουσιακή δύναμη απέναντι στον ειδησεογραφικό πληθωρισμό, ή, ως ένας αποδέκτης που αξιολογεί κριτικά τις φαινομενικά αγαθές δομές της εξουσίας. Αντιμετωπίζεται ως κομμάτι μιας «μάζας» καταναλωτών, μέσα στην οποία «διαμεσολαβείται» ο δημοσιογραφικός λόγος ως εμπορευματικό προϊόν.

Κι ενώ η ενίσχυση της ανατροφοδοτικής λειτουργίας έχει ως στόχο της την μετεξέλιξη του δημοσιογραφικού λόγου σε ένα είδος λόγου, το οποίο θα εγκαταλείπει την επιθυμία της απολυτότητας και θα αυτοαναιρείται ως θεοποιημένο προϊόν, η διεκπεραιωτική λειτουργία υποβιβάζει το δημοσιογραφικό λόγο σε ένα εργαλείο, που, με όχημα τη γλώσσα, περιορίζεται στη διαχείριση του συγκεκριμένου και της ανάγκης, έτσι όπως αυτή τυχαία και περιστασιακά καθορίζεται κάθε φορά ή προκύπτει σε σχέση με τα ελλείμματα και τις αδυναμίες της δημόσιας διοίκησης και άλλους παράγοντες. Επίσης, ενώ η ανατροφοδοτική λειτουργία σχετίζεται με την επίγνωση της σχετικότητας του δημοσιογραφικού λόγου και της αδυναμίας της υποκειμενικής διαμεσολάβησης, η διεκπεραιωτική λειτουργία μεγεθύνει τους συμβολισμούς και τις αναπαραστάσεις εξουσίας και ανωτερότητας του δημοσιογραφικού λόγου στα μάτια ενός «αδύναμου» τηλεθεατή. Τελικά, παρότι η ανατροφοδοτική λειτουργία ενδυναμώνει την κοινωνική ταυτότητα του αποδέκτη και τον καλεί σε συνειδητοποίηση της πολιτισμικής και κοινωνικής του υπόστασης, η διεκπεραιωτική λειτουργία τον εκπαιδεύει στην ανάπτυξη μίας σχέσης εξάρτησης ή ανταποδοτικότητας με το μέσο ενημέρωσης.

Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός, ότι ο πολίτης, σε αρκετές περιπτώσεις, βρίσκει έναν σύμμαχο στην προσπάθειά του να προσεγγίσει τους φορείς της πολιτικής εξουσίας και να διανύσει τη μεγάλη απόσταση, που τον χωρίζει από τους κυβερνώντες. Η ύπαρξη, άλλωστε, μιας ευρείας και διαφοροποιημένης γκάμας προϊόντων, στον επίσημο λόγο των φορέων της εξουσίας, συνιστά ενός είδους νίκη από την πλευρά των κατώτερων και μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Ακόμη κι αν μια τέτοια ποικιλομορφία φωνών έχει την αφετηρία της στη διεκδίκηση του κέρδους, εν τούτοις η προσαρμογή του θεματολογίου του δημοσιογραφικού λόγου, με βάση τις αναμονές και τις ανάγκες των τηλεθεατών, αποκαλύπτει τον, 'από κάτω προς τα επάνω', πειθαναγκασμό της εξουσίας, στην κατεύθυνση της μη υποτίμησης των διαφοροποιημένων πολιτισμικών μορφών, αλλά και των κοινωνικών ταυτοτήτων.

Η εμπειρική τεκμηρίωση αυτών των θέσεων συνιστά ένα εξ ολοκλήρου νέο πρόγραμμα έρευνας και υπερβαίνει τα όρια του παρόντος κειμένου. Αφετηρία του προγράμματος αυτού θα πρέπει να είναι η κριτική εξέταση της σχέσης, η οποία προκύπτει μεταξύ πομπού – δεκτών από την εφαρμογή της διεκπεραίωσης, με όχημα το δημόσιο λόγο της τηλεόρασης. Επιπλέον, εντός του πλαισίου της κοινωνικής διάστασης του δημοσιογραφικού λόγου, θα πρέπει να αναδειχθούν οι αλληλοτροφοδοτούμενες στρατηγικές, που υποστηρίζουν τα προτάγματα της πληροφοριακής λειτουργίας του δημοσιογραφικού λόγου, τον έλεγχο της εμπορευματοποίησης του αγαθού της ενημέρωσης, και, τελικά, τη διασφάλιση της ουσίας της δημοσιογραφικής επικοινωνίας στο σημερινό παγκοσμιοποιημένο τοπίο.

B. Η ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ

Ένας σεβαστός αριθμός δειγμάτων λόγου, που λαμβάνονται από ενημερωτικές εκπομπές της ελληνικής ιδιωτικής τηλεόρασης και εντάσσονται στο πεδίο των σχετικών ερευνητικών ενδιαφερόντων, προδίδει τη μετεξέλιξη του σύγχρονου δημοσιογραφικού λόγου από ενημερωτικό σε διεκπεραιωτικό. Ακολουθεί μία ενδεικτική παράθεση ορισμένων ενδεικτικών θεμάτων, τα οποία απασχόλησαν την τηλεοπτική εκπομπή του Mega Channel «Κοινωνία ώρα MEGA», με τους δημοσιογράφους Γιώργο Οικονομέα και Δημήτρη Καμπουράκη, κατά το διάστημα από 15/10/07, έως και 27/03/08:

- 17/10/07: Οι δύο δημοσιογράφοι ασχολούνται με θέμα, που σχετίζεται

με τις «διπλοβάρδιες» των σχολείων. Υπό τον τίτλο «Σχολείο στο κέντρο της Αθήνας στεγάζεται σε λαμαρίνες», η εκπομπή συνδέεται ζωντανά με γονείς, οι οποίοι διαμαρτύρονται για την καθυστέρηση μιας υπουργικής υπογραφής για την μεταφορά του σχολείου. Ο Γ. Οικονομέας υιοθετεί το αίτημα των γονιών, χρησιμοποιώντας φράσεις με συναισθηματικό φορτίο: «Σε πνίγει το παράπονο όταν βλέπεις αυτά τα παιδιά...». Στη συνέχεια, αναφωνεί: «Αν είναι θέμα υπουργού, να κλείσουμε *εμείς* το ραντεβού, να *μας* την υπογράψει *εμάς* την απόφαση».

- 26/10/07: Ο Γ. Οικονομέας διαβάζει «στον αέρα» μήνυμα τηλεθεάτριας από τη Λαμία, η οποία γράφει: «Ο άντρας μου κάνει αιμοκάθαρση. Περνάω τραγικά. Γίνεται να *μεσολαβήσει* ο κ. Οικονομέας να πάω να κάνω δωρεάν μακιγιάζ;». Μολονότι το αίτημα ακούγεται παράλογο ή γραφικό, ο δημοσιογράφος δεν το απορρίπτει: «Κυρία μου, εάν είναι να περάσετε καλά, να *μεσολαβήσω*».
- 30/10/07: Η εκπομπή αναδεικνύει το πρόβλημα ενός πολίτη, ο οποίος είναι ακρωτηριασμένος στα χέρια και τα πόδια, αλλά, ο ασφαλιστικός του φορέας τον έχει μηνύσει για «παράνομη είσπραξη επιδόματος της τάξης των 150 ευρώ, το οποίο από λάθος λαμβάνει από το ελληνικό δημόσιο». Όπως προκύπτει, τόσο οι δύο δημοσιογράφοι, όσο και η αρχισυνταξία της εκπομπής, συμμερίζονται το αίτημα του ανάπηρου πολίτη, καθώς το θέμα τιτλοφορείται «*Ντροπή! Το ΤΕΒΕ εξευτελίζει ακρωτηριασμένο σε χέρια και πόδια*». Στον «αέρα» της εκπομπής βγαίνει ο εκπρόσωπος του ασφαλιστικού οργανισμού, προς τον οποίο οι δύο δημοσιογράφοι λένε τα εξής:
 - Οικονομέας: «Ποιος *κερατάς* αποφάσισε να πάει στο δικαστήριο αυτόν τον άνθρωπο; Λύστε επιτέλους το πρόβλημα, είναι ντροπή!»
 - Καμπουράκης: «Δεν θα ξανασχοληθούμε με το πρόβλημα του κ. Βλάσση (σσ. το όνομα του ανάπηρου πολίτη), *θα λυθεί το θέμα του!*». Αξίζει να σημειωθεί, ότι την επόμενη ημέρα, το συγκεκριμένο θέμα συζητήθηκε στη Βουλή των Ελλήνων, μετά από σχετική πρωτοβουλία αρχηγού κόμματος.
- 6/11/07: Υπό τον τίτλο «Το ΙΚΑ ζητάει πίσω τα λεφτά που έδωσε για τη νοσηλεία νεογνού», η εκπομπή έχει συνδεθεί με την οικία των καταγγελλόντων γονιών, οι οποίοι εμφανίζονται μπροστά στην κάμερα, κρατώντας στην αγκαλιά και τα υπόλοιπα παιδιά τους. Οι δημοσιογράφοι συμπαραστέκονται και υπερασπίζονται το αίτημα να μην πληρώσει η οικογένεια το επίδομα των 2.500 ευρώ, που απαιτήθηκε για τη νοσηλεία του νεογνού σε εντατική μονάδα.
- 11/3/08: Σε ζωντανή σύνδεση με το Περιστέρι, οι δημοσιογράφοι συ-

νομιλούν με τους ενοίκους δεκαόροφης πολυκατοικίας, οι οποίοι διαμαρτύρονται για τις πολύωρες διακοπές ρεύματος της ΔΕΗ, που τους στερούν, λόγω βλάβης, το ασανσέρ. Ο Γ. Οικονομέας προθυμοποιείται μάλιστα «να βάλει τον εαυτό του μέσον, ώστε να βρεθεί κάποιος τεχνίτης τα ΔΕΗ, να τακτοποιήσει τη βλάβη του ασανσέρ».

Εντατική και συστηματική ενασχόληση των τηλεοπτικών ενημερωτικών εκπομπών με τα προβλήματα του κοινού παρατηρείται και στις περιπτώσεις ακραίων καιρικών φαινομένων ή φυσικών καταστροφών. Ακολουθούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

- 18/2/07: Ένα ισχυρό κύμα κακοκαιρίας παραλύει το κέντρο και τα προάστια της Αθήνας. Το σύνολο των τηλεοπτικών σταθμών τροποποιεί το πρωινό πρόγραμμα, με έναν ζωντανό «ενημερωτικό μαραθώνιο», που όμως λειτουργεί εν είδει κέντρου «βλαβών» και «διαχείρισης κρίσεων». Κατόπιν των τηλεφωνικών αιτημάτων των τηλεθεατών, οι δημοσιογράφοι στέλνουν πυροσβεστικά οχήματα απεγκλωβισμού, ερπυστριοφόρα και γεραμούς, στους τόπους των πληγέντων. Ανάλογα αντανακλαστικά αναπτύσσονται και από την 1/8 έως 15/8/07, όταν στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας εκδηλώνονται φονικές πυρκαγιές.
- 24-27/03/08: Μετά την ψήφιση του ασφαλιστικού νόμου, το σύνολο των ενημερωτικών πρωϊνών εκπομπών, συμπεριλαμβανομένης και της κρατικής τηλεόρασης, λειτουργούν ως υποδοχείς ερωτήσεων από την πλευρά των ενδιαφερόμενων τηλεθεατών, οι οποίοι και ζητούν διευκρινιστικές πληροφορίες, αναφορικά με το πότε βγαίνει ο κάθε ένας ατομικά στη σύνταξη. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι ο τίτλος της εκπομπής της NET, «Πρώτη γραμμή», στις 27/03/08 ήταν «Εσείς ρωτάτε, εμείς απαντάμε».

Πέραν των παραπάνω, αξίζει να αναφερθούν και οι περιπτώσεις άλλων εκπομπών, που κατά καιρούς μεταδόθηκαν από την ελληνική τηλεόραση, όπως ήταν η εκπομπή της δημοσιογράφου και εν συνεχεία βουλευτή, Νατάσας Ράγιου, στον τηλεοπτικό σταθμό ALPHA, κατά την ενημερωτική σαιζόν 2004-05, υπό τον τίτλο «Προσλαμβάνεσθε». Στη συγκεκριμένη εκπομπή, απευθύνονταν άνεργοι πολίτες, στους οποίους η παραγωγή έβρισκε δουλειά.

Ανάλογες «δημοσιογραφικές» παρεμβάσεις ασκούνται και στο πλαίσιο εκπομπών ενημεροδιασκέδασης ή και αμιγώς ψυχαγωγικών, όπως το «Πες το κι έγινε» (Mega Channel), «Άλλαξέ το» (Alpha) κ.ά.

Σημειώσεις

1. Όπως είναι, λόγου χάρη, οι παρουσιαστές των τηλεοπτικών εκπομπών.
2. Με την έννοια του «λαού» ή των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, που συναινούν στην παραχώρηση της εκπροσώπησης και της διαχείρισης των συμφερόντων τους σε συγκεκριμένο, αλλά «ανώτερο», φορέα. Για την υποκατάσταση της μάζας, βλ. ενδεικτικά Baudrillard, 1993.
3. Πολιτικοί, διανοούμενοι, άνθρωποι των μαζικής επικοινωνίας.
4. Βλ. Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., «Η απατηλή οικειότητα του σύγχρονου τηλεοπτικού λόγου», *Το Βήμα των Ιδεών*, εφημ. *Το Βήμα*, 2/5/08, όπου αναλύεται διεξοδικά το ζήτημα της «στάσης εικονικής ευμείειας» από την πλευρά των δημοσιογράφων.
5. Ως τέτοιες, αναφέρονται η διαμεσολαβητική, η ενημερωτική ή της πληροφόρησης, η διαμορφωτική, η παιδαγωγική, η κοινωνικοποιητική, η εξουσιαστική κ.ά. Βλ. Χατζησαββίδης, 2000, σελ. 35-42.
6. Ό.π.
7. Για τη σχηματική απόδοση της επιτέλεσης της λειτουργίας της διεκπεραίωσης, βλ. Παράρτημα, μέρος Α', Σχήμα 1.
8. Για τη σχηματική απόδοση της «παράκαμψης» των θεσμικών φορέων και την επιτέλεση της διεκπεραιωτικής λειτουργίας, βλ. Παράρτημα, ό.π., Σχήμα 2.
9. Όπως είναι, λόγου χάρη, η κατ' εξαίρεση χορήγηση βίζας σε αλλοδαπό, η εύρεση ενός κρεβατιού στην εντατική, η αποστολή πυροσβεστικών οχημάτων σε περίπτωση πυρκαγιάς κ.ά. Γενικότερα, τα δείγματα λόγου, στα οποία αποτυπώνεται η λειτουργία της διεκπεραίωσης, ανιχνεύονται εύκολα ειδικά στις πρωινές ενημερωτικές εκπομπές των διαφόρων τηλεοπτικών εκπομπών. Βλ. σχετικά στο Παράρτημα, μέρος Β'.
10. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι ο διεκπεραιωτικός λόγος λειτουργεί στο πλαίσιο μιας ανθιστάμενης, εναλλακτικής ιδεολογίας, η οποία συντηρείται σε εκείνες τις κοινωνικές ομάδες, οι οποίες δεν μπορούν να προσαρμοσθούν άνετα μέσα στις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας και αντλούν σημασίες και απολαύσεις στη βάση τη κοινωνικής εξουσίας, «από κάτω προς τα επάνω». Περισσότερα στο Hall, S., "On Postmodernism and Articulation: An interview with Stuart Hall" (έκδ. L. Grossberg), στο *Journal of Communication Inquiry*, 1984, 10:2, σελ. 45-60.
11. Για τις διαφοροποιήσεις, που παρατηρούνται σε σχέση με τον πλούτο, την πολιτική εξουσία, την κοινωνική καταξίωση και την κοινωνική κατάσταση,

ση, βλ. Λάμνιαν, Κ., *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση – Διακριτές προσεγγίσεις*. Μεταίχιμο, Αθήνα, 2002. Και, Collins, R., *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*. Academic Press, New York, 1975.

12. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν. «Ο δημοσιογράφος σε ρόλο 'διδάσκοντος' – Μια απόπειρα σύνδεσης των αντιλήψεων διδασκαλίας μέσα στη σχολική τάξη με την τηλεοπτική δημοσιογραφία», στο *Εκπαιδευτική Κιβωτός*, 2007, 2, σελ. 127-138.

13. Για τη σχέση «επικοινωνητή» (“communicator”) – «επικοινωνούμενου» (“recipient”), βλ. Πεπονής, Σ., 1974, σελ. 15.

14. Τέτοιες αναγωγές δεν αφορούν μόνον τα λεγόμενα “reality shows”, αλλά και ορισμένες δημοσιογραφικές εκπομπές.

15. Ο Fairclough (1995, σελ. 9) εκφράζει τη θέση, ότι ο δημοσιογραφικός λόγος τείνει να γίνει τυπικό δείγμα του ιδιωτικού λόγου (“private speech”). Για την υιοθέτηση του συνομιλιακού ύφους (“conversationalization”), βλ. Βαλιούλη, Μ., «Υπερβολές, Αυθαιρεσίες και Νοηματικές Εκπτώσεις», στο *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία*, 2001, 17, σελ. 9-25. Αντί του όρου «συνομιλιακό ύφος», χρησιμοποιείται και ο όρος «προφορικότητα», βλ. σχετικά Ανδρουτσόπουλος, Γ., «Γλωσσολογικές προσεγγίσεις στο δημοσιογραφικό λόγο: Είδη, ποικιλότητα και ιδεολογία». Στο *Δημοσιογραφία και Γλώσσα*, Πρακτικά Συνεδρίου (15-16 Απριλίου 2000) του Μορφωτικού Ιδρύματος της ΕΣΗΕΑ, Π. Μπουκάλας και Σ. Μοσχονάς (επιμ.), Αθήνα, 2001, σελ. 167-183.

16. Για περισσότερα, βλ. Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., «Αναδυόμενος γραμματισμός και μέσα μαζικής επικοινωνίας», εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο «Αναδυόμενος γραμματισμός: Έρευνα και εφαρμογές», Εργαστήριο Παιδαγωγικών Ερευνών και Εφαρμογών του Παιδαγωγικού τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης – Ελληνική Εταιρεία Γλώσσας και Γραμματισμού, Ρέθυμνο, 19-20 Οκτωβρίου 2007.

17. Βλ. AGB Hellas, *AGB TV Yearbook*, για τα έτη 2004/2005.

18. Βλ. Χούκλη, Μ., «Για τον δημοσιογραφικό λόγο», στο Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., *Η λαϊκή γλώσσα των ειδήσεων. Μια στάση απατηλής οικειότητας*. Εμπειρία Εκδοτική, Αθήνα, 2006, σελ. 194-195.

19. Βλάχος, Γ., «Για τον δημοσιογραφικό λόγο», στο Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., ό.π., σελ. 203-204.

20. Fiske, J., 2004, σελ. 453 κ.έ., όπου και πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις για την οικονομία της λαϊκής απήχησης του τηλεοπτικού λόγου και την εφαρμογή των υλικών οικονομικών όρων στα σύγχρονα πολιτισμικά εμπορευματικά αγαθά. Βλ. και Carey, J., “Overcoming Resistance to Cultural Studies” (έκδ.) M. Gurevitch και M. Levy, στο *Mass Communication Review Yearbook*. Sage, Beverly Hills, 1985, τόμος 5, σελ. 27-40.

21. Σε αυτό, ακριβώς, το επίπεδο της κοινωνικο-οικονομικής διαστρωμάτωσης απαντάται και η πλειοψηφία των τηλεθεατών. Βλ. και Πιπιλή, Φ., «Για τον δημοσιογραφικό λόγο», στο Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., ό.π., σελ. 197-198.

22. «Το στοιχείο ότι ένας υπουργός δέχεται να αφήνει το χρήσιμο χρόνο μιας υπουργικής θητείας στο πενήντα τοις εκατό, για να λύνει προβλήματα μέσω του δέκτη, δείχνει, ότι γνωρίζει, πως, μέσα από μια τέτοια διαδικασία, κερδίζει σταυρούς και πελάτες. Οπότε, ένας υπουργός θα δώσει μία τρίμηνη σύμβαση εργασίας σε μία άνεργη, που το δικαιούται, ή, που δεν το δικαιούται. Δεν είναι τυχαίο, ότι τα περισσότερα ζητήματα που βγαίνουν στην τηλεόραση, βρίσκουν τη λύση τους», βλ. Αρβανίτης, Κ., «Για το δημοσιογραφικό λόγο της τηλεόρασης», στο Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., ό.π., σελ. 195-197.

23. Ακραίο, αλλά δηλωτικό παράδειγμα της επίδρασης, την οποία ασκεί ο δημοσιογράφος ως εξουσιοδοτημένος μεσολαβητής, που, στη συνείδηση του τηλεθεατή - καταναλωτή, υποκαθιστά επαρκώς τη δράση άλλων φορέων, αποτελεί ένα πρωτοφανές για τα ελληνικά δεδομένα συμβάν: Στις 7/4/05, ένας Λαρισαίος καταστηματάρχης, αφού δολοφόνησε τη σύζυγό του, έσπευσε στον τηλεοπτικό σταθμό ALTER, ζητώντας να «παραδοθεί» στον δημοσιογράφο-τηλεπαρουσιαστή Νίκο Ευαγγελάτο. Πρόκειται για φαινόμενο «υπερκερασμού από τα media της εμπιστοσύνης των πολιτών προς τον κρατικό μηχανισμό και τους θεσμούς». Για περισσότερα, βλ. Φιλιππάκης, Γ., *Ο σύγχρονος τηλεοπτικός λόγος*. Έκδ. ίδιου, Αθήνα, 2006.

24. Κανέλλη, Λ., «Γλώσσα και τηλεοπτικός λόγος», στο Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., ό.π., σελ. 199-203.

25. Χαρακτηριστική η παρέμβαση του δημοσιογράφου - παρουσιαστή της τηλεοπτικής εκπομπής «Καλοκαιρινές σελίδες» Π. Καρσιώτη στον ALPHA. Στις 20/8/05, κι ενώ παρουσίαζε τα πρωτοσέλιδα του τύπου για την πολύνεκρη πτώση αεροπλάνου, διέκοψε για να «εγκαλέσει» τηλεθεατή, ο οποίος, με τηλεφώνημά του στην εκπομπή, ζητούσε δωρεάν εισιτήρια και διαμονή σε κάποιο ελληνικό νησί. «Εδώ – είπε ο δημοσιογράφος – δεν μοιράζουμε εισιτήρια για νησιά. Μπορεί σε άλλες εκπομπές να δίνουν δώρα, εμείς πάντως εδώ όχι».

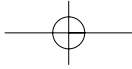
26. Κανέλλη, Λ., ό.π.

27. Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., «Σύγχρονα μέσα μαζικής επικοινωνίας και γραμματισμός: Θέσεις και προτάσεις», στο *Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου «Αχιλλέας Τζάρτζανος», «Οι εθνικές γλώσσες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Η ελληνική γλώσσα στον 21ο αιώνα»* (υπό έκδοση). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σύνδεσμος Φιλολόγων ν. Λάρισας, Τύρναβος, 9-11 Μαΐου 2008.

Βιβλιογραφία

- AGB Hellas, *AGB TV Yearbook*, για τα έτη 2004/2005. Point, Αθήνα, 2005.
- Baudrillard, J., *Οι μάζες: η εισβολή του κοινωνικού στα Μέσα*. Ελευθεριανή Κουλτούρα, Αθήνα, 1993.
- Bell, A., *The language of News Media*. Blackwell, Oxford, 1993.
- Blumler, J.G. & Kavanagh, D., "The third age of political communication: Influences and features". *Political Communication*, 1999, τόμ.16, 3, σελ. 209-230.
- Buckingham, D., *The Making of Citizens: Young People, News and Politics*. Routledge, London, 2000.
- Chomsky, N., *The manufacture of consent*. Pantheon Books, New York, 1987
- Collins, R., *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*. Academic Press, New York, 1975.
- Cummins, J., *Ταυτότητες υπό διαπραγμάτευση*. Μτφρ.: Σ. Αργύρης. Gutenberg, Αθήνα, 2002.
- Γεωργακοπούλου, Α. – Δ. Γούτσος, *Κείμενο και Επικοινωνία*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Fairclough, N., *Media Discourse*. Edward Arnold, London, New York, Sydney, 1995.
- Fairclough, N., *Analysing Discourse*, Routledge, London & New York, 2003
- Fiske, J., *Η ανατομία του τηλεοπτικού λόγου*. Μτφρ.: Β. Σπυρόπουλος. Δρομέας, Αθήνα, 2000.
- Garnham, N., "Concepts of Culture: Public Policy and the Cultural Industries", *Cultural Studies 1:1*, 1987.
- Grahame, J. & Domaille, K., *The Media Book*. English and Media Center, London, 2001.
- Καϊτατζή- Γουίτλοκ, Σ., «Miserabile visu: πώς και γιατί κυριαρχούν τα τηλεθέαμα του ελάχιστου κοινού παρανομαστή», στο: *MME και πολιτισμός*. Εντελέχεια, Αθήνα, 2004, σελ. 95-123.
- Καρκαγιάννης, Α., «Ζητούμενο η 'εναλλακτική' τηλεόραση», εφημ. *Καθημερινή*, 06/05/07.
- Κοσιώνη, Σ., «Ιστορίες για ελέφαντες», εφημ. *Καθημερινή*, 06/05/07.
- Livingstone, S. & P. Lunt, *Talk on television*. Routledge, London, 1994.
- Mazzoleni, G., «Λαϊκισμός και μέσα ενημέρωσης», στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 2004, 4, σελ. 7-12.
- Μαλέλης, Στ., «Δεν φταίω γι' αυτά τα παράθυρα», εφημ. *Καθημερινή*, 06/05/07

- Μήτσης, Ν., *Διδακτική του γλωσσικού μαθήματος. Από τη γλωσσική θεωρία στη διδακτική πράξη*. Gutenberg, Αθήνα, 1999.
- Μπαμπινιώτης, Γ., *Ελληνική Γλώσσα. Παρελθόν – Παρόν – Μέλλον*. Gutenberg, Αθήνα, 1994.
- Owen, D., *New Media and Contemporary Interpretations of Freedom of the Press*. Unpublished paper, 2003.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ., «Ο εξοβελισμός του πολιτισμού από την ελληνική τηλεόραση» στο *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 2004, 4, σελ. 41-56.
- Πεπολής, Αν., *Η Μεγάλη Επικοινωνία*. Ίκαρος, Αθήνα, 1974.
- Πολίτης Π, «Μέσα μαζικής ενημέρωσης: το επικοινωνιακό πλαίσιο και η γλώσσα τους», στο Α.Φ. Χριστίδης (επιμ.) *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη Γλώσσα*. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 2001, σελ.114-120.
- Scannell, P., *Broadcast Talk*. Sage, London, 1991.
- Schultz, D.A., "The cultural contradictions of the American media", στο D.A. Schultz (ed), *It's Show Time! Media, Politics and Popular Culture*. Lang, New York, 2000, σελ. 13-28.
- Silverstone, R., *Why study the Media?* Sage, London, 1999.
- Tsitsanoudi – Mallidi, N., "A discourse approach of the way television deals with parental rejection, child victimization, and child pain", *Ανακοίνωση στο International Congress "Acceptance, Rejection, and Resilience within family, school, and social – emotional contexts"*, Department of Human Development and Family Studies and the Rohner Center - University of Connecticut, Department of Primary Education – University of Crete, Rethymnon, July 6-8, 2008.
- Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., *Η λαϊκή γλώσσα των ειδήσεων. Μια στάση απατηλής οικειότητας*. Εμπειρία Εκδοτική, Αθήνα, 2006.
- Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., «Οι διδακτικές αντιλήψεις και το δημοσιογραφικό λειτουργήμα» στο *Διαδρομές* 82, 2006(β), σελ. 26-32.
- Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., «Η συμβολή της ανάπτυξης των προσθετικών σχέσεων μέσα στην τάξη στη διαμόρφωση ενεργών επιτελεστών της επικοινωνίας», στο Π. Γεωργογιάννης (επιμ.) *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου «Νέο εκπαιδευτικό υλικό του ΥΠΕΠΘ –Αξιολόγηση και Διοίκηση Α' θμιας και Β' θμιας Εκπαίδευσης»*, Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης Π.Τ.Δ.Ε.- Πανεπιστήμιο Πατρών, Άρτα 14-16 Μαρτίου 2008, τόμ. 2, σελ. 404-411.
- Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., «Γραμματισμός και μέσα μαζικής επικοινωνίας: Προτάσεις για εκπαιδευτικές εφαρμογές», στο *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Εκπαιδευτικού Συνεδρίου «Το σχολείο του μέλλοντος και το μέλλον του*

Η τηλεοπτική διαχείριση του πόνου του πολίτη

σχολείου», Εκπαιδευτήρια Δούκα, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Αθήνα, 11- 13 Απριλίου 2008, σελ. 298-301.

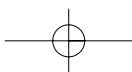
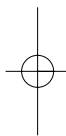
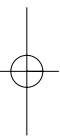
Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., «Η απατηλή οικειότητα του σύγχρονου τηλεοπτικού λόγου», στο *Βήμα των Ιδεών*, εφημ. *Το Βήμα*, 2/05/08, σελ. 27.

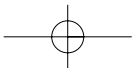
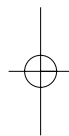
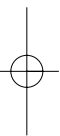
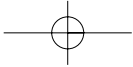
Τσιτσανούδη – Μαλλίδη, Ν., *Το θέμα και το θύμα – Γλώσσα, Εκπαίδευση και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Εμπειρία Εκδοτική, Αθήνα, 2008.

Τσοκαλίδου, Π., «Θέματα Κοινωνιογλωσσολογίας για δημοσιογράφους» στο *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία*, 2001, 17, σελ. 109-116.

Φραγκουδάκη, Α., *Γλώσσα και Ιδεολογία*. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999.

Χατζησαββίδης, Σ., *Ελληνική γλώσσα και δημοσιογραφικός λόγος. Θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Gutenberg, Αθήνα, 2000.

Η αναπλαισίωση του λόγου της Ιστορίας στο διδακτικό λόγο: σχολιασμός μιας διδακτικής παρέμβασης σε Νηπιαγωγείο

Μ. Πομενίδου* – Μ. Παπαδοπούλου**

Περίληψη

Το άρθρο προσπαθεί να διερευνήσει τα χαρακτηριστικά του λόγου της Ιστορίας και την σημασία τους στη συγκρότηση του νοήματος. Μέσω της Συστημικής Λειτουργικής Γραμματικής, της Θεωρίας των Κειμενικών Ειδών και της κοινωνιολογικής προσέγγισης των παιδαγωγικών πρακτικών σύμφωνα με τον Bernstein, γίνεται ανάλυση λόγου μιας εκπαιδευτικής δραστηριότητας σε Νηπιαγωγείο με αντικείμενο την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την περίοδο της τουρκοκρατίας. Στο δείγμα που αναλύεται παρατηρούνται τροποποιήσεις του αφηγηματικού λόγου στην Ιστορία τόσο στο επίπεδο του κειμενικού είδους όσο και στις βασικές συμβάσεις της ιστορικής αφήγησης. Αποτέλεσμα των τροποποιήσεων είναι η αλλοίωση του επικοινωνιακού στόχου της δραστηριότητας, η αναπαραγωγή κατεστημένων αντιλήψεων για τους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των λαών, που δεν συνάδουν με την ιστορική επιστήμη και τους στόχους της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης.

Λέξεις κλειδιά: αφηγηματικός λόγος, εθνική ταυτότητα, κειμενικά είδη.

1. Η συγκρότηση της ιστορικής γνώσης

Η κατανόηση του παρελθόντος είναι μια βασική ανθρώπινη ανάγκη τόσο για τα παιδιά όσο και για τους ενήλικες. Τα παιδιά συνδέονται με το παρελθόν τους αυθόρμητα μέσα από την οικογένεια, το περιβάλλον και την πολιτισμική κληρονομιά (Wood, 1995:86). Καθώς η καθημερινή προσέγγιση σε γεγονότα του παρελθόντος γίνεται μέσα από αφηγήσεις, κάθε παιδί όταν έρχεται στο σχολείο κουβαλάει τις δικές του εικόνες για το παρελθόν. Επομένως, η γνώση του παρελθόντος δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της ιστορικής έρευνας. η συλλογική μνήμη, σε συνδυασμό με την επικρατούσα κουλτούρα καθορίζουν την αντίληψη του παρελθόντος και σύμφωνα με τον Λιάκο (2007: 108) *‘οι άνθρωποι γίνονται συν-συγγραφείς της ιστορίας τους’*.

Η προδιάθεση του ανθρώπου να οργανώνει τα βιώματά του με αφηγηματική μορφή καθιστά την αφήγηση ένα σημαντικό εργαλείο για την κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης και της ζωής γενικότερα (Bruner, 1997:75). Έτσι ο καθημερινός λόγος προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα βιώνουν τον κόσμο (Horkheimer κ.α., 1996:40) και διαφοροποιούν το εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους. Σύμφωνα με τον Bruner (2004:114), *‘οι αφηγηματικές πράξεις διαμορφώνουν τον εαυτό καθώς καθοδηγούνται συνήθως από άρρητα, υπονοούμενα πολιτισμικά πρότυπα σχετικά με το τι πρέπει να είναι, τι θα μπορούσε να είναι και φυσικά τι δεν πρέπει να είναι ο εαυτός’*. Συνεπώς, κάθε πολιτισμός μέσα από τις αυτο-αφηγήσεις για τον εαυτό ή σε άλλους για τον εαυτό, σκιαγραφεί τις προϋποθέσεις, τα όρια και τις προοπτικές του εαυτού.

Ένα μέρος ένα μέρος της συγκρότησης του εαυτού αφορά την εθνική ταυτότητα, η οποία παρουσιάζεται ως αρχέγονη, αναγκαία, ενοποιημένη και συνεχής (McCrone, 2000:140). Στην πραγματικότητα αυτά τα χαρακτηριστικά αποδίδονται αρχικά στην έννοια του έθνους. Σύμφωνα με κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, τα ίδια τα έθνη είναι αφηγήσεις ιστοριών που αφορούν την ταυτότητα και την καταγωγή τους (McCrone, 2000:138), ενώ ο προσδιορισμός της εθνικής ιδιαιτερότητας είναι κατά βάση πολιτισμικός (Λέκκας, 1996:139). Έτσι, η «αφήγηση» του έθνους πραγματοποιείται διαρκώς μέσα από φορείς της κουλτούρας, όπως η εθνική ιστορία, η λογοτεχνία, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και ο λαϊκός πολιτισμός, που στο σύνολό τους παρέχουν μια σειρά από ιστορίες, εικόνες, τοπία, ιστορικές πλοκές και γεγονότα, εθνικά σύμβολα και τελε-

τουργίες. Σύμφωνα με τον Λέκκα (1996:151) τα έθνη *‘αποκτούν τον ξεχωριστό τους χαρακτήρα με διαρκείς στερεοτυπικές αντιδιαστολές, που προκύπτουν από διαδικασίες συνεχών συγκρίσεων και ετεροπροσδιορισμών’*. Αντίστοιχα, οι εθνικές ταυτότητες κατηγοριοποιούν τους εαυτούς και τους άλλους μέσα από συγκεκριμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, τα ήθη, η θρησκεία κα.

2. Ο αφηγηματικός λόγος στην Ιστορία

Για τους ιστορικούς η Ιστορία αναφέρεται σε αίτια και αποτελέσματα αλλαγών μέσα στο χρόνο, δηλαδή αντικείμενό της αποτελεί η διερεύνηση των αιτιών της διαφορετικότητας και των μετασχηματισμών κάθε κοινωνίας (Cooper, 1992:6), ενώ, η μελέτη της Ιστορίας γίνεται σε συνάρτηση με κατηγορίες που εκφράζουν τη σύγχρονη, κάθε φορά, εποχή και αποτελούν και οι ίδιες προϊόντα ιστορικής εξέλιξης (Καστοριάδης, 1981: 54). Όμως, η Ιστορία ως πεπραγμένα γεγονότα είναι το αποτέλεσμα της ιστορίας ως εξιστόρησης. Η εξιστόρηση, δηλαδή η αφήγηση, συγκροτεί το παρελθόν ως ιστορία προσδίδοντάς του χρονική συνοχή και αφηγηματική συνάφεια (Λιάκος, 2007: 95).

Μελέτες πάνω στο λόγο της Ιστορίας αναφέρουν την ύπαρξη πέντε βασικών κειμενικών ειδών, δηλαδή πολιτισμικά καθιερωμένων κειμενικών πρακτικών, όσον αφορά την αφήγηση (Coffin, 2000:202): την εξιστόρηση προσωπικών εμπειριών (personal recount), τη βιογραφία (biographical recount), την αυτοβιογραφία (autobiographical recount), την ιστορική αφήγηση (historical recount), και τον ιστορικό απολογισμό (historical account), ενώ πολλές φορές η αφήγηση συνυπάρχει σε μικτούς τύπους κειμένων (Martin, 2002:273). Η ιστορική αφήγηση στα γραπτά κείμενα, σύμφωνα με τον Martin (2002:271), οργανώνεται κειμενικά μέσα από δύο στάδια, την ανασκόπηση του υπόβαθρου και την καταγραφή των γεγονότων με χρονολογική σειρά, ενώ η Coffin (2000:204) αναφέρει και το συμπέρασμα ως προαιρετικό στάδιο που δίνει όμως ιδιαίτερη αξία στο κείμενο. Τα γλωσσικά χαρακτηριστικά της ιστορικής αφήγησης, που αποτελεί και αντικείμενο της παρούσας μελέτης, είναι η χρονική διάταξη των γεγονότων, η τριτοπρόσωπη αφήγηση και η γενική αναφορά στους συμμετέχοντες, ενώ υπάρχει επώνυμη μνεία σημαντικών προσώπων.

3. Η Ιστορία στα Αναλυτικά Προγράμματα του νηπιαγωγείου

Σύμφωνα με τον Bruner κάθε γνωστικό αντικείμενο θα μπορούσε να διδαχτεί σε οποιοδήποτε παιδί, με την προϋπόθεση όμως ο σχεδιασμός των αναλυτικών προγραμμάτων να εκφράζει τη δομή κάθε γνωστικού πεδίου (Bruner, 1977: ix & 32). Όσον αφορά την ιστορική συνείδηση είναι δεδομένο ότι δεν συγκροτείται μόνο από τα δεδομένα της ιστορικής έρευνας. Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιστορίας ως γνωστικού αντικείμενου, επιτελεί η παιδεία καθώς επίσης η λογοτεχνία και οι τέχνες (Λιάκος, 2007:125). Η Wood (1995:88) σχολιάζοντας το Αναλυτικό Πρόγραμμα (Α.Π.) του αγγλικού νηπιαγωγείου αναφέρει ότι η ιστορία υπήρξε ακούσιο θύμα των Πιαζετιανών αντιλήψεων, σύμφωνα με τις οποίες το δυναμικό του προσχολικού παιδιού για την κατάκτηση της ιστορικής γνώσης θεωρούνταν ελλειμματικό. Στην ίδια κατεύθυνση, διαχρονικά τα Α.Π. του ελληνικού νηπιαγωγείου έχουν ελάχιστες αναφορές στην ιστορία (Α. Π. του 1962, 1980, 1989). Στο πρόσφατο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) για το νηπιαγωγείο (2006:222) η έμφαση δίνεται στη συγκρότηση του ιστορικού χρόνου μέσα από δραστηριότητες που αναφέρονται στο κεφάλαιο της Μελέτης Περιβάλλοντος και αφορούν δράσεις τόσο στο σχολικό περιβάλλον όσο και σε μουσεία (ΔΕΠΠΣ, 2006:263 & 277). Ωστόσο, πέρα από ελάχιστες, αποσπασματικές αναφορές σε θέματα που συνδέονται με την Ιστορία, πουθενά δεν εξειδικεύονται οι μεθοδολογικές απαιτήσεις για την συγκρότηση της ιστορικής γνώσης ούτε το πλαίσιο κειμενικής οργάνωσης που κρίνεται αποτελεσματικότερο για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων με αντικείμενο την ιστορία. Όμως, η επιτυχής οργάνωση κάθε δραστηριότητας προϋποθέτει εκ μέρους των εκπαιδευτικών τη γνώση της δομής και του περιεχομένου ενός γνωστικού αντικείμενου, ώστε να είναι σε θέση να κατανοήσουν πλήρως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του (Wood, 1995:90).

Επιπλέον, η ιστόρηση του παρελθόντος σύμφωνα με τις σύγχρονες προσεγγίσεις μπορεί να ειπωθεί ως μια επικοινωνιακή διαδικασία μέσω της οποίας ερμηνεύεται το παρελθόν κάθε φορά με βάση τις αξίες και τα ενδιαφέροντα κάθε εποχής. Σύμφωνα με τον Λιάκο (2007:165) το παρελθόν δεν αποτελεί ένα συγκροτημένο σύνολο, καθώς κοινωνικές και πολιτισμικές ανάγκες διαφοροποιούν τους τρόπους προσέγγισης και ερμηνείας του παρελθόντος. Αντίστοιχα, οι δραστηριότητες με ιστορικό πε-

ριεχόμενο χρειάζεται να αντανakλούν τις σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις και τους σκοπούς της εκπαίδευσης.

4. Η συγκρότηση του λόγου στο νηπιαγωγείο

Το σχολείο, ξεκινώντας από την προσχολική εκπαίδευση, φέρνει τα παιδιά σε επαφή με την επιστήμη και κατά συνέπεια με το λόγο της επιστήμης. Ωστόσο, η γλώσσα του σχολείου δεν οικειοποιείται τον επιστημονικό λόγο, αλλά τον τροποποιεί μέσα από τη διαδικασία της αναπλαισίωσης (recontextualization). Ο παιδαγωγικός λόγος για τον Bernstein αναπλαισιώνει άλλους λόγους με βάση τις δικές του αρχές συλλεκτικής επαναδιάταξης και επικέντρωσης και λειτουργεί ως πρακτική πολιτισμικής αναπαραγωγής (Bernstein, 1990:183-4).

Σύμφωνα με τον Misson (1998:108), κάθε κείμενο μέσα από συναισθηματικές και λογικές διαδικασίες κατασκευάζει για τους αποδέκτες του μια ιδεολογική αντίληψη του κόσμου. Μελέτες πάνω στις λειτουργίες της αφήγησης αναφέρουν ότι η αφήγηση δεν μιμείται την πραγματικότητα, δεν 'μεταφέρει' απλώς, αλλά δημιουργεί νόημα και σε τελική ανάλυση παράγει δομές ή πρακτικές (Μπενβενίστε, 1994:6). Αντιστοιχεί δηλαδή με την έννοια του «habitus» που σύμφωνα με το τον Bourdieu (1973:72-5) πρόκειται για ένα σύνολο κοινωνικών κανόνων οι οποίοι έχουν εσωτερικευθεί από τα μέλη των κοινωνικών ομάδων και μέσα από κοινώς αποδεκτές συμπεριφορές δημιουργούν κοινωνικά προσδιορισμένες δομές που οργανώνουν την κοινωνική ζωή. Αυτό το γεγονός εναποθέτει ένα μεγάλο μερίδιο ευθύνης στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι οφείλουν να είναι ενήμεροι για την ιδεολογική διάσταση του έργου τους, που δεν θα πρέπει να θεωρείται ουδέτερο αξιών, καθώς κάθε κείμενο αναπόφευκτα εισάγει συγκεκριμένους τρόπους σκέψης και συγκεκριμένη αξιολόγηση (Misson, 1998:106). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιδεολογική διάσταση του έργου του εκπαιδευτικού σε περιπτώσεις εισαγωγής σύγχρονων κοινωνικών προσεγγίσεων στα Α.Π.. Έτσι, για παράδειγμα, στο ΔΕΠΠΣ ο εκπαιδευτικός καλείται να αναλάβει το ρόλο του πολιτισμικού διερμηνέα και να ανταποκριθεί στις ανάγκες της σύγχρονης πολυπολιτισμικής κοινωνίας (ΔΕΠΠΣ, 2006:35). Ωστόσο, η περιορισμένη αναφορά στην νέα

αυτή διάσταση του εκπαιδευτικού έργου δεν προετοιμάζει κατάλληλα τους εκπαιδευτικούς.

Ποικίλες έρευνες εντοπίζουν δύο χαρακτηριστικά στο λόγο που αναπτύσσεται στο νηπιαγωγείο τόσο από τις νηπιαγωγούς όσο και επακόλουθα από τα νήπια: τη χρήση της αφήγησης σε μεγάλο εύρος των δραστηριοτήτων (Halliday & Martin, 2004:254), καθώς και την απουσία εξειδικευμένου επιστημονικού προφορικού λόγου (Tsatsaroni et al., 2004:394). Αυτή η ιδιαιτερότητα στη συγκρότηση του λόγου στην προσχολική εκπαίδευση στηρίζεται στο γεγονός ότι η αφήγηση συνιστά την κύρια μορφή της ανθρώπινης επικοινωνίας (Bernstein, 1991:133) και τροφοδοτείται από την επικρατούσα παιδαγωγική αντίληψη που θεωρεί την επιστήμη δύσκολη για τα παιδιά (Halliday & Martin, 2004:254). Αυτά τα δύο χαρακτηριστικά καθορίζουν τη συγκρότηση του λόγου στο νηπιαγωγείο όσον αφορά στην κειμενική του οργάνωση όσο και στα επιμέρους δομικά στοιχεία του. Έτσι, στην προσπάθεια συγκρότησης λόγου οικείου στα παιδιά, οι εκπαιδευτικοί εγκλωβίζονται και απλώς αναπαράγουν τον καθημερινό λόγο. Ωστόσο, κατά την επιτέλεση του έργου του ο εκπαιδευτικός καλείται να ερμηνεύσει αυτό το ρόλο σύμφωνα με τις κανονιστικές απαιτήσεις που εγείρονται θεσμικά για τον κάτοχο της θέσης αυτής (Goffman, 1996:171). Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση στο πλαίσιο δραστηριοτήτων Ιστορίας, ο εκπαιδευτικός αναλαμβάνει σύμφωνα με τον Ricoeur (2000:27) το ρόλο του 'ιστορητή'. Αυτό σημαίνει ότι το κύρος του ρόλου του απορρέει από τα ιστορικά ντοκουμέντα, στα οποία ανατρέχει και παρουσιάζει και όχι από μια παράδοση που έχει κληρονομήσει (Ricoeur 2000: 30). Η διάσταση αυτή απομπλέκει τους εκπαιδευτικούς από την αυτό- παραπλάνηση κατά την διαδικασία επιλογής και παρουσί-ασης στοιχείων που σύμφωνα με τον Goffman (1990:86) εκδηλώνεται σε κάθε αφηγητή. Η διάσταση των ρόλων αφηγητή και ιστορητή μπορεί να αποδοθεί ως μετάβαση από τον κόσμο της καθημερινότητας και του λόγου των προσωπικών αφηγήσεων στον κόσμο της επιστήμης και το ρόλο του ερευνητή που αναγνωρίζει τη διαμορφωτική και στοχαστική διάσταση της αφηγηματικής πράξης η οποία δομείται γλωσσικά έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στους παιδαγωγικούς στόχους.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

1. Μεθοδολογία

Η παρούσα εργασία αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας που διαπραγματεύεται την παραγωγή λόγου στο νηπιαγωγείο με στόχο τη διερεύνηση των κειμενικών ειδών που παράγονται στο νηπιαγωγείο κατά την διάρκεια οργανωμένων δραστηριοτήτων. Στο πλαίσιο της έρευνας έγιναν βιντεοσκοπήσεις διδασκαλιών σε έξι τμήματα νηπιαγωγείων του Νομού Μαγνησίας και του Νομού Αττικής από τον Μάιο του 2004 έως το Μάιο του 2005. Η ερευνήτρια με την συγκατάθεση των εκπαιδευτικών είχε το ρόλο του παρατηρητή, χωρίς παρέμβαση στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η συνεργασία με κάθε σχολείο ήταν μακροχρόνια και οι καταγραφές γινότανε σε προγραμματισμένες δραστηριότητες χωρίς υποδείξεις της ερευνήτριας ώστε να εξασφαλιστεί η αυθεντικότητα του δείγματος.

Η παρούσα εργασία είναι μελέτη περίπτωσης (case study) και εστιάζεται σε μια δραστηριότητα με αντικείμενο την εθνική ιστορία και στόχο να γνωρίσουν τα παιδιά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και την περίοδο της τουρκοκρατίας. Η δραστηριότητα πραγματοποιήθηκε σε νηπιαγωγείο της Νέας Ιωνίας Μαγνησίας, στο πλαίσιο του εορτασμού της επετείου της 25ης Μαρτίου. Το σύνολο της βιντεοσκοπημένης διδασκαλίας μεταγράφηκε σε ηλεκτρονικά αρχεία όπως προτείνει η μεθοδολογία κοινωνιογλωσσολογικών ερευνών (Johnstone 2000, Eggins & Slade 1997) και έγινε Ανάλυση Λόγου με επιλεκτική χρήση της Συστημικής Λειτουργικής Γραμματικής (Systemic Functional Grammar), της θεωρίας των Κειμενικών ειδών (genre theory) και κριτική προσέγγιση με βάση την εκπαιδευτική κοινωνιολογική θεωρία του Bernstein.

Ανάλυση δεδομένων μέσω της Συστημικής Λειτουργικής Γραμματικής

Μέχρι τώρα στο αναλυτικό πρόγραμμα του ελληνικού νηπιαγωγείου αλλά και στην επικρατούσα αντίληψη για το σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση δραστηριοτήτων έχει υποτιμηθεί ο ρόλος της γλώσσας. Η εφαρμογή της Συστημικής Λειτουργικής Γραμματικής (ΣΛΓ) στην ανάλυση του παραγόμενου λόγου της τάξης αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο για την κατανόηση των λειτουργιών του λόγου αλλά και τη διερεύ-

νηση της αποτελεσματικότητάς του στη συγκρότηση του νοήματος. Η ανάλυση του κειμένου της δραστηριότητας που μελετάται έγινε με βάση τη Συστημική Λειτουργική Γραμματική, που ως εργαλείο ανάλυσης λόγου εφαρμόζει τα εργαλεία της γραμματικής για να αναγνωρίσει το ρόλο των λέξεων στο κείμενο, και επιπλέον τα εργαλεία της κοινωνικής επιστήμης για να εξηγήσει πώς και γιατί συγκροτείται το νόημα κάθε κειμένου με ένα συγκεκριμένο τρόπο (Martin & Rose, 2007:4). Η ΣΛΓ, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αναδεικνύει τη συγκρότηση του νοήματος μέσα από τη γραμματική ανάλυση, που σημαίνει ότι η γραμματική ερμηνεύει την εμπειρία και επιπλέον κατασκευάζει τον κόσμο των γεγονότων και των αντικειμένων (Halliday & Matthiessen, 2006:17). Η δε δυνατότητα σύγκρισης μεταξύ κειμένων -παραδειγμάτων και προτύπων κειμενικών ειδών βασίζεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε κειμένου και η ανάλυση λόγου εστιάζει στον τύπο και την λειτουργία δειγμάτων αυθεντικού λόγου (Johnstone, 2000:103). Παράλληλα προσανατολίζεται από τις υποθέσεις και τις προϋποθέσεις που θέτει το κοινωνικό πλαίσιο και διαμορφώνουν το κείμενο, συνεπώς έχει τα χαρακτηριστικά άτυπης προσέγγισης όπως προτείνεται και σε άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην ανάλυση κειμένων (Perdkiδ, 2005:872)

Αντίστοιχα, η κοινωνιολογική προσέγγιση του Bernstein αποτελεί μια θεωρία ανάλυσης των παιδαγωγικών πρακτικών και σύνδεσής τους με το 'κοινωνικό όλον' (Σολομών, 1991:33). Σύμφωνα με τον Bernstein (1999:159) διαφορετικοί λόγοι παράγουν διαφορετικούς τύπους γνώσης. Ο καθημερινός προφορικός λόγος αντιστοιχεί στην κοινή λογική γνώση που έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: είναι κυρίως προφορική, τοπική, εξαρτημένη από το συγκεκριμένο, εξειδικευμένη, συναινετική, πολυστρωματική και συνεπής προς το πλαίσιο αναφοράς, αλλά αντιφατική μεταξύ πλαισίων. Ο βαθμός εξειδίκευσης του λόγου ρυθμίζει τη μορφή της επικοινωνίας και διαμορφώνει τη λειτουργική ποικιλία της γλώσσας που κάθε φορά χρησιμοποιείται (Bernstein, 1991:176), δηλαδή το επίπεδο ύφους (register). Σύμφωνα με τη ΣΛΓ, το επίπεδο ύφους συγκροτείται από τρεις παραμέτρους: το πεδίο (field), τους συνομιλιακούς ρόλους (tenor) και τον τρόπο (mode) που αντιστοιχούν στα τρία είδη νοήματος που η γλώσσα είναι δομημένη να κατασκευάζει (Eggins, 2004:110): το αναπαραστατικό (ideational), το διαπροσωπικό (interpersonal) και το κειμενικό (textual), όπως αναλύονται από τον Halliday (Halliday & Martin, 2004:72). Το πεδίο, που αποτελεί το 'θέμα' της δραστηριότητας, αντιστοιχεί σε ορισμένα μέρη του γλωσσικού συστήματος και συγκεκριμένα πραγματώνεται μέσα από γραμματικούς τύπους που φανερώνουν διαδικασίες-δρά-

Η αναπλαισίωση του λόγου της Ιστορίας στο διδακτικό λόγο

σεις, συμμετέχοντες και περιστάσεις (Halliday, 1994:106), ενώ από σημασιολογικής άποψης, πυρήνα του θεματικού πεδίου αποτελούν οι δράσεις και οι συμμετέχοντες (Martin & Rose, 2007: 75). Οι συνομιλιακοί ρόλοι αντιστοιχούν στις σχέσεις που αναπτύσσονται καθώς οι συνομιλητές υιοθετούν κοινωνικούς ρόλους και τέλος, ο τρόπος σχετίζεται με τη συγκρότηση του κειμενικού νοήματος (Eggins, 2004:111).

Στη συγκεκριμένη έρευνα θα μας απασχολήσουν το πεδίο και οι συνομιλιακοί ρόλοι. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι:

- αν παρουσιάζονται αποκλίσεις στη συγκρότηση της δραστηριότητας που αναλύεται από το τυπικό κειμενικό είδος της ιστορικής αφήγησης
- ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά παρουσιάζονται στο επιπέδου ύφους όσον αφορά το πεδίο και τους συνομιλιακούς ρόλους και πως αυτά επηρεάζουν τη συγκρότηση του νοήματος
- ποιος είναι τελικά ο επικοινωνιακός στόχος της δραστηριότητας.

2. Ερευνητικά Αποτελέσματα

Το κείμενο της δραστηριότητας ακολουθεί το πρότυπο οργάνωσης της ιστορικής αφήγησης και συγκροτείται σε δύο στάδια: μια ανασκόπηση που αφορά στο υπόβαθρο του ζητήματος το οποίο αποτελεί το θέμα της δραστηριότητας, ενώ ακολουθεί η εξιστόρηση των γεγονότων που αποτελούν το θέμα της αφήγησης.

Στο συγκεκριμένο κείμενο δεν υπάρχει το προαιρετικό στάδιο του συμπεράσματος που αναφέρει η Coffin (2000:204), το οποίο ουσιαστικά αποτελεί μια μορφή αξιολόγησης. Αντ' αυτού υπάρχουν διάσπαρτα αξιολογικά σχόλια αντίστοιχα με αυτά που καταγράφουν οι Eggins & Slade (1997:237) στο κειμενικό είδος της προσωπικής εξιστόρησης.

Ιστορικός χρόνος

Η ιστορική αφήγηση αποτελεί την καταγραφή γεγονότων του παρελθόντος με χρονολογική σειρά. Τα γεγονότα αυτά κατανέμονται σε επεισόδια, τα οποία ακολουθούν μια χρονική διάταξη και, κατά συνέπεια, η χρήση χρονικών προσδιορισμών αποτελεί λειτουργικό στοιχείο των ιστορικών κειμένων (Martin, 2002:271). Επειδή αποδέκτες της αφήγησης εί-

να παιδιά προσχολικής ηλικίας, οι χρονικοί προσδιορισμοί είναι γενικοί και δεν αναφέρονται χρονολογίες όπως συνήθως γίνεται σε ιστορικές αφηγήσεις:

Πριν από πολλά-πολλά χρόνια
 Και οι μέρες περνούσαν
 Και φτάσαμε στο Μάιο
 Είχε φτάσει μεσημέρι
 Κόντευε να βραδιάσει
 Τρεις ολόκληρες ημέρες
 Και τα χρόνια περνούσαν

Ανασκόπηση

Το έθνος αποτελεί μια αφηρημένη έννοια και κατ' επέκταση κάθε αναφορά σε στοιχεία που προκύπτουν από την έννοια του έθνους ή εθνότητας είναι αφηρημένα και πολύπλοκα, όπως για παράδειγμα το εθνικό κράτος, η εθνική ανεξαρτησία κ.α.. Ωστόσο, από το κοινωνικό και σχολικό περιβάλλον τα παιδιά αναγνωρίζουν εθνικά σύμβολα όπως η σημαία και ο χάρτης της Ελλάδας. Αντίστοιχα, μέσα από διάφορες επικοινωνιακές περιστάσεις, τα παιδιά προσχολικής ηλικίας αναγνωρίζουν την ελληνικότητα κάποιων πολιτισμικών στοιχείων όπως η γλώσσα, η θρησκεία και κάποια έθιμα και προσδιορίζουν τον εαυτό τους ως Έλληνα/Ελληνίδα.

Ο προσανατολισμός στο θέμα της δραστηριότητας ξεκινά με εποπτικό υλικό τον χάρτη της Ελλάδας, σε μια προσπάθεια ανάκλησης των γνώσεων που διαθέτουν τα παιδιά και ταυτόχρονα την ανάδειξη των σταθερών χαρακτηριστικών του έθνους μέσα από τα σύμβολα του κράτους.

N- Λοιπόν, βλέπετε αυτόν εδώ το χάρτη; Εντάξει;

OM- Ναι

N- Ποια χώρα λέτε να είναι αυτή; Τη γνωρίζετε καθόλου; Αυτήν εδώ τη χώρα. Ε;

M- Νομίζω είναι η Κέρκυρα.

N- Ας πούμε, εδώ πέρα λέει.... Βόλος. (Η νηπιαγωγός έχει σηκωθεί και δείχνει το χάρτη).

M- Α! εδώ που μένουμε.

N- Εδώ είναι το μέρος μας, ε; Επομένως όλη αυτή η χώρα που είναι εδώ στο χάρτη, ποια λέτε να είναι;

M- Η Ελλάδα.

.....

N- Η Ελλάδα βρε παιδιά, όλη αυτή εδώ η χώρα,

Η αναπλαισίωση του λόγου της Ιστορίας στο διδακτικό λόγο

Τα παιδιά μέσα από την διερεύνηση ανακάλεσαν προϋπάρχουσες γνώσεις οι οποίες μέσα από το λόγο της νηπιαγωγού απόκτησαν εγκυρότητα. Η δραστηριότητα συνεχίζεται συνδέοντας τα νήπια με το θέμα της δραστηριότητας.

N- Κι εσύ Δημήτρη τι είσαι;

Δ- Εγώ;

N- Ναι. Τι είσαι;

Δ- Έλληνας.

N- Έλληνας.....

Στο παραπάνω απόσπασμα δεν γίνεται απλώς σύνδεση και επέκταση της αφηρημένης έννοιας του έθνους με την έννοια του πολίτη, μέσα από αναφορά σε υπαρκτά και συγκεκριμένα πρόσωπα, που είναι τα νήπια. Η επίκληση της εθνικής ταυτότητας των νηπίων λειτουργεί και σε ένα δεύτερο επίπεδο, που όπως θα φανεί στην περαιτέρω ανάλυση, αποδίδει στους μαθητές ενεργό ρόλο μέσα στην αφηγηματική δράση, τροποποιώντας μια από τις βασικές συμβάσεις της ιστορικής αφήγησης που είναι η αναφορά σε πρόσωπα και γεγονότα της ιστορικής περιόδου που εξετάζεται.

Καταγραφή των γεγονότων

Το θέμα πάνω στο οποίο αναπτύσσεται η δραστηριότητα είναι η άλωση της Κωνσταντινούπολης και ακολούθως η περίοδος της τουρκοκρατίας. Τα δρώντα υποκείμενα μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες: Έλληνες και Τούρκοι.

Τα υποκείμενα – δράστες

Καινούργιος εχθρός Ο αυτοκράτορας

Οι Τούρκοι

Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος

Ο Μωάμεθ

Οι λίγοι υπερασπιστές της Πόλης

Οι στρατηγοί

Οι Έλληνες

Οι στρατιώτες

Ο καθένας (Έλληνας)

Ιδιαίτερο στοιχείο στην αφήγηση αποτελεί το ονοματικό σύνολο «οι λίγοι υπερασπιστές της Πόλης». Η ονοματοποίηση 'υπερασπιστές' αποτελεί γραμματική μεταφορά, ένα σχήμα που κατ' αρχάς χαρακτηρίζει τον λόγο της νηπιαγωγού, αφού ονοματοποιήσεις χρησιμοποιούνται κυρίως στον γραπτό, επιστημονικό λόγο. Επιπλέον, σε συνδυασμό με το επίθετο λίγοι χαρακτηρίζει και προσδίδει αξία στους Έλληνες (αυτό δεν είναι απόλυτο, αφού και αριθμητικά οι υπερασπιστές της Πόλης ήταν λίγοι).

Αντίστοιχα το ονοματικό σύνολο «καινούργιος εχθρός» που αναφέρεται και χαρακτηρίζει τους Τούρκους, αποκαλύπτει ταυτόχρονα την τοποθέτηση του αφηγητή και προϋδεάζει το ακροατήριο για την εξέλιξη της αφήγησης

Στην ιστορική αφήγηση, όπως γενικά στην αφήγηση, χρησιμοποιούνται κυρίως ρήματα που δηλώνουν δράση και βρίσκονται στον Αόριστο ή στον Παρατατικό, όταν πρόκειται να αποδώσουν την διάρκεια των συμβάντων. Επιπλέον χρησιμοποιείται το τρίτο πρόσωπο του πληθυντικού αριθμού σε γενικές αναφορές, ενώ το τρίτο πρόσωπο του ενικού σε αναφορές στους πρωταγωνιστές.

Η δράση (τα ρήματα)

(Καινούργιος εχθρός) παρουσιάστηκε..

(ο Μωάμεθ) στρατοπέδευσε..

(ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος) έκλεισε τις πόρτες από τα τείχη

(ο Μωάμεθ) έστειλε αγγελιοφόρους

(οι Τούρκοι) άρχισαν τις επιθέσεις τους

(Οι λίγοι υπερασπιστές της Πόλης) τις απέκρουαν (δεν είναι πολύ δύσκολο ρήμα για νήπια αυτό;)

(Οι Έλληνες και ο αυτοκράτορας) πήγανε στην Αγια-Σοφία, κάνανε μια λειτουργία, παρακαλέσανε την Παναγία....

(ο Μωάμεθ) χτυπούσε, μαστίγωνε, έβαζε τιμωρίες

η Πόλη έπεσε στα χέρια των Τούρκων

(οι Τούρκοι) άνοιξαν όλες οι πύλες

(οι Τούρκοι) αρχίσανε να χτυπάνε, να σφάζουνε, να σκοτώνουνε, να βιάζουνε, να καίνε, να κλέβουνε, να βιάζουνε....

Τα ρήματα που χρησιμοποιούνται περιγράφουν πολεμικές δράσεις, αλλά με έναν ιδιαίτερα σκληρό τρόπο που διαφοροποιείται τόσο από τον λόγο που συνήθως βρίσκουμε σε ιστορικές αφηγήσεις όσο και από το λόγο που απευθύνεται σε παιδιά προσχολικής ηλικίας. Οι Martin & Rose (2007:45) σχολιάζουν ότι η επιλογή του κειμενικού είδους καθορίζει την επιλογή των λέξεων που εκφράζουν συμπεριφορά και χρωματίζουν τα συναισθήματα.. Επιπροσθέτως, η επίδραση της αίσθησης που προκαλεί η χρήση του συγκεκριμένου λεξιλογίου, επιτείνεται από την αντίθεση που παρατηρείται με τα ρήματα που περιγράφουν τη δράση των Ελλήνων. Η χρήση του λεξιλογίου αυτού, στο συγκεκριμένο κείμενο, νομιμοποιείται ως αναφορά στον εχθρό. Η αφήγηση, μέσα από τις συγκεκριμένες επιλογές, κατασκευάζει μια αρνητική εικόνα των άλλων, διαμορφώνοντας μια γενικότερη αντίληψη για τους Τούρκους.

Η αναπλαισίωση του λόγου της Ιστορίας στο διδακτικό λόγο

Αξιολογικές κρίσεις

Στην ιστορική αφήγηση που εξετάζουμε, οι αξιολογικές κρίσεις βρίσκονται διάσπαρτες μέσα στο κείμενο.

...αλλά το μυαλό μας εμάς των Ελλήνων δουλεύει, και δουλεύει πολύ καλά...

Βέβαια, εμείς οι Έλληνες που είμαστε πολύ περήφανος λαός και ποτέ δεν αφήνουμε κάτι, αν πρώτα δεν πολεμήσουμε να το υπερασπιστούμε...

Σκεφτείτε (*πώς θα αισθανόσασταν*) λοιπόν εσείς τώρα, να πρέπει να περπατάτε στο δρόμο και όποιον συναντάτε να τον προσκυνάτε.

...οι Τούρκοι (*είναι/ ήταν*) μπουνταλάδες αυτοί. Δεν καταλαβαίνουν αν το παιδάκι αυτό είναι αγόρι ή κορίτσι.

Η σκλαβιά παιδιά μου, το να μην μπορείς να πας στο σχολείο, να μην μπορείς να πας στην εκκλησιά, να μην μπορείς να βγεις μια βόλτα, να μην έχεις λεφτά, να πεινάς, να έχεις τον άλλον με το παραμικρό να πρέπει να τον προσκυνάς συνέχεια, με το παραμικρό που θα κάνεις να σε σκοτώσει....

Τα παραπάνω παραθέματα που λειτουργικά χρησιμοποιούνται ως αξιολογικά σχόλια του αφηγητή έχουν τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

Τα ρήματα όλων των προτάσεων βρίσκονται στον ενεστώτα, αφορούν δηλαδή το σήμερα.

Στις περιπτώσεις 1, 2 & 3 τα ρήματα βρίσκονται στο πρώτο ή δεύτερο πρόσωπο, δηλαδή έχουν ως υποκείμενα το σύνολο της τάξης (παιδιά-δασκάλα), τα παιδιά, ή τον άνθρωπο γενικά.

Στις περιπτώσεις 2, 3 & 5, παρατηρείται χρήση ισχυρής τροπικότητας που στην πρώτη περίπτωση το 'ποτέ' δηλώνει βεβαιότητα, ενώ στις άλλες δύο δηλώνει υποχρέωση: 'να πρέπει να', 'να μην μπορείς να'.

Στην περίπτωση 2, η χρήση του συνδέτη 'βέβαια' προβάλλει την ισχυρή πεποίθηση για το αλάνθαστο της αξιολόγησης.

Στις περιπτώσεις 1, 2 & 4, η χρήση του επιρρηματικού προσδιορισμού 'πολύ καλά' και του επιθετικού προσδιορισμού 'πολύ περήφανος,' αποδίδουν την κρίση του ομιλητή και με την συνδρομή της λέξης 'πολύ' που λειτουργεί ως ενισχυτής (*intensifier*), στοχεύουν στη διαμόρφωση θετικών αντιλήψεων σχετικά με τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων, ενώ ο προσδιορισμός (κατηγορούμενο σύμφωνα με ρυθμιστική γραμματική) 'μπουνταλάδες' χαρακτηρίζει αρνητικά τους Τούρκους.

Σημαντικό στοιχείο που αναδεικνύει η ανάλυση του λόγου αποτελεί το γεγονός ότι η αξιολόγηση δεν αναφέρεται στους δράστες και τη δράση της περιόδου που συνιστούν το αντικείμενο της ιστορικής αφήγησης. Η

ενοποίηση των υποκειμένων της αφήγησης με τα υποκείμενα της εκπαίδευσης, όπως πιο χαρακτηριστικά καταγράφεται στη φράση «εμείς οι Έλληνες», αποτελεί παρέκκλιση από τα χαρακτηριστικά του λόγου της ιστορίας. Τα σχόλια υποστηρίζουν την ύπαρξη πάγιων εθνικών χαρακτηριστικών, που μπορεί κάποιος να αναγνωρίσει τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν, και προβάλλονται ως στοιχεία της εθνικής ταυτότητας την οποία στοχεύουν να διαμορφώσουν.

3. Συμπεράσματα

Έρευνες παγκοσμίως διαπιστώνουν διάσταση μεταξύ επίσημου αναλυτικού προγράμματος και των εφαρμογών του καθώς πολιτισμικοί και κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες επανακαθορίζουν και διαμορφώνουν το αναλυτικό πρόγραμμα, όπως τελικά αυτό εφαρμόζεται στη σχολική τάξη (Donelly, 2005:12). Οι παραλείψεις, ακούσιες ή εκούσιες, από το ΔΕΠΠΣ ζητημάτων που απασχολούν τις δράσεις του νηπιαγωγείου επιτείνουν αυτό το πρόβλημα και οδηγούν σε επιλογές που δεν στηρίζονται κατ' ανάγκη σε ασφαλή επιστημονικά δεδομένα. Η έλλειψη μιας εκτενούς αναφοράς στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας, στο ισχύον πρόγραμμα σπουδών του νηπιαγωγείου, δεν δίνει τη δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να θέσουν διδακτικούς στόχους ανάλογους με τους σύγχρονους προβληματισμούς και προσανατολισμούς του επιστημονικού αντικείμενου της Ιστορίας. Οι εκπαιδευτικοί δεν αποπλαισιώνουν μόνο το λόγο αλλά και ρόλο τους δίνοντας φωνή στον αφηγητή και όχι στον ιστορική δηλαδή στον ανεπίσημο λόγο της καθημερινότητας. Η/Ο νηπιαγωγός, χωρίς να διαθέτει τα κατάλληλα εφόδια, αναπαράγει ακούσια κατεστημένες αντιλήψεις και δοξασίες γεγονόσ που δεν συνάδει με το ρόλο του σύγχρονου εκπαιδευτικού.

Στην συγκεκριμένη περίπτωση, η παιδαγωγική που στηρίζει την αποσπασματική οργάνωση της γνώσης επιτρέπει να εκφραστεί ένα σύνολο εκτιμήσεων που δεν συνάδει με τις σύγχρονες αξίες και αντιλήψεις. Επιπλέον, η ανάπτυξη της δραστηριότητας με τη μορφή αφήγησης-μονόλογου καθίσταται ισχυρό μέσο για την έκφραση προσωπικών απόψεων που καταγράφονται ως αντικειμενική εξιστόρηση γεγονότων και με τον τρόπο αυτό διαμορφώνονται οι αντιλήψεις και οι απόψεις των μαθητών.

Η αναπλαισίωση του επιστημονικού λόγου είναι μια πρακτική που χα-

Η αναπλαισίωση του λόγου της Ιστορίας στο διδακτικό λόγο

ρακτηρίζει τη συγκρότηση του εκπαιδευτικού λόγου. Σε κάθε περίπτωση όμως πρέπει να πραγματοποιείται ως συνειδητή επιλογή του εκπαιδευτικού στο πλαίσιο της διευκόλυνσης του εκπαιδευτικού έργου. Στο κείμενο που εξετάζουμε η χρήση γενικών χρονικών προσδιορισμών π.χ. πριν από πολλά-πολλά χρόνια, και οι μέρες περνούσαν, και φτάσαμε στο Μάιο (όπως αναφέρθηκαν παραπάνω), είναι μια επιλογή κατάλληλη που ανταποκρίνεται στην γνωστική ανάπτυξη των νηπίων.

Η έλλειψη γλωσσικών στόχων στο ΑΠ, στο επίπεδο της επιλογής κειμενικών ειδών, που να συμβάλλουν στην αποτελεσματικότητα του διδακτικού στόχου επιτρέπουν την τροποποίηση των κειμενικών ειδών. Χαρακτηριστικά του κειμένου όπως τα διάσπαρτα αξιολογικά σχόλια, αλλά και το γεγονός ότι οι αποδέκτες γίνονται ταυτόχρονα αντικείμενα της αξιολόγησης, αλλοιώνουν και κατά συνέπεια διαφοροποιούν τον επικοινωνιακό στόχο της δραστηριότητας .

Το κειμενικό είδος που διαμορφώνεται στη δραστηριότητα παρουσιάζει χαρακτηριστικά προσωπικής εξιστόρησης, ενός κειμενικού είδους που ανήκει στην οικογένεια της αφήγησης και συνήθως χρησιμοποιείται στον καθημερινό λόγο που είναι οικείος και κατανοητός από τα παιδιά. Η αφήγηση και στις δύο διαστάσεις της, ως αφηγηματική πράξη και ως πολιτισμική κειμενική πρακτική τοποθετεί τους μαθητές στον παθητικό ρόλο του δέκτη που αδυνατεί να έχει άποψη και ενστερνίζεται τον έγκυρο λόγο του εκπαιδευτικού. Η παράθεση εποπτικού υλικού θα μπορούσε να δώσει στα παιδιά την δυνατότητα να συμμετέχουν ενεργά στη δραστηριότητα. Επιπλέον, η αφήγηση τόσο μέσα από τη συγκρότηση του θεματικού πεδίου όσο και μέσα από τα διάσπαρτα αξιολογικά σχόλια, λειτουργεί παραδειγματικά διαμορφώνοντας απόψεις για τον εαυτό και τους άλλους. Όπως φάνηκε, μέσα από το κείμενο εκφέρεται ένας εθνικός λόγος που με τις συγκεκριμένες λεξικές επιλογές επηρεάζει συναισθηματικά τους αποδέκτες του. Ενώ η αντίθεση μπορεί να στηριχτεί στη διαφορετικότητα, οι επιλογές στην ανάπτυξη της δραστηριότητας προβάλλουν μόνο αρνητικές εκτιμήσεις. Η προβολή της βιαιότητας και των έντονων αντιθέσεων λειτουργεί στο δίπολο καλό-κακό και διαχωρίζει τις δράσεις και τις συμπεριφορές σε θετικές ή αρνητικές. Μέσα από αυτή τη διαδικασία σχηματίζεται η εικόνα του εαυτού, πάντα σε αντίθεση με την αρνητική εικόνα του άλλου και αναπαράγονται στερεότυπες αντιλήψεις για τους ρόλους και τα χαρακτηριστικά των λαών.

Τελικά, ενώ ο λόγος αυτός φαίνεται αποτελεσματικός στο συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς, έρχεται σε αντίθεση με τον λόγο που εξυπηρετεί την ανάπτυξη διαπροσωπικού και διαπολιτισμικού διαλόγου και επο-

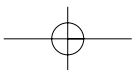
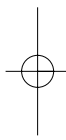
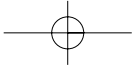
μένως δεν διευκολύνει την ομαλή συνύπαρξη των πολιτών στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες.

Βιβλιογραφία

- Bernstein, B., *Class, Codes and Control: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*, Routledge and Kegan Paul, London, 1974.
- Bernstein, B., *The structure of Pedagogic Discourse*, Routledge, London, 1990.
- Bernstein, B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, Αλεξάνδρεια., Αθήνα, 1991.
- Bernstein, B., «Vertical and Horizontal Discourse: an essay», *British Journal of Sociology of Education*, Vol. 20, No. 2, 1999, p. 157- 173.
- Bourdieu, P., Cultural Reproduction and Social Reproduction, στο R. Brown (επιμ.) *Knowledge, Education and Cultural Change*, Tavistock, London, 1973.
- Bruner, J., *The process of education*, Harvard University Press, USA, 1977.
- Bruner, J., *Πράξεις νοήματος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- Bruner, J., *Δημιουργώντας Ιστορίες. Νόμος, Λογοτεχνία, Ζωή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.
- Coffin, C., Constructing and giving value to the past: an investigation into secondary school history, στο Christie, F. and Martin, J. R. (eds.): *Genres and Institutions: Social process in the workplace and school* [Open Linguistics], Cassell, London, 2000.
- Cooper, H., *The teaching of History*, London, David Fulton, 1992.
- Donelly, V., Benchmarking Australian Primary School Curriculum, 2005, retrieved February 10, 2007, from Word Wide Web: <http://www.acer.edu.au>
- Eggs, S., *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*, Continuum, London, 2004.
- Eggs, S. & Slade, D., *Analysing Casual Conversation*, Cassell, London, 1997.
- Goffman, E., *The presentation of self in everyday life*, Penguin Books, G.B., 1990.
- Goffman, E. *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1996.
- Halliday, M.A.K., *An Introduction to Functional Grammar*, Edward Arnold, London, 1994.
- Halliday, M.A.K. & Martin, J. R., *Η Γλώσσα της Επιστήμης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2004.

Η αναπλασίωση του λόγου της Ιστορίας στο διδακτικό λόγο

- Halliday, M.A.K. & Matthiessen. Cr., *Construing experience through meaning*, Continuum, London:(2006)
- Horkheimer, M., Fromm, E., & Marcuse, H., *Αυθεντία και οικογένεια*, Νήσος, Αθήνα, 1996.
- Johnstone, B., *Qualitive Methods in Sociolinguistics*, Oxford University Press, N.Y., 2000.
- Καστοριάδης, Κ., *Η Φανταστική Θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππα, Αθήνα, 1981.
- Λέκκας, Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 1996.
- Λιάκος, Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Πόλις, Αθήνα, 2007.
- Martin, J. R. A universe of meaning- how many practices?, στο A. Johns, *Genre in the Classroom. Multiple Perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates, London 2002.
- Martin, J. & Rose, D., *Working with Discourse. Meaning Beyond the Clause*, London: Continuum, 2007.
- McCrone, D., *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού. Οι αυριανοί μας πρόγονοι*,. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Misson, R., Telling tales out of school, στο F. Christie and R. Misson *Literacy and Schooling*, Routledge, London, 1998.
- Μπενβενίστε, Ρ., Αφήγηση και Ιστορία: Μια εισαγωγή στη συζήτηση περί αφηγηματικότητας στην Ιστορία, στο Ρ. Μπενβενίστε – Θ. Παραδέλλης (Επιμ.) *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 1994.
- Perd̄kyl̄d, A., Analyzing Talk and Texts, In N. Denzin & Y. Lincon, *The Sage Handbook of Qualitive Research* , Sage, California, 2005.
- Riceour, P., *Η Αφηγηματική Λειτουργία*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1990
- Σολομών, Ι., Εισαγωγή, στο Β. Bernstein, *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1991.
- Tsatsaroni, An., Ravanis, K. & Falaga, An., «Studing the Recontextualisation of Science in pre-school classrooms: drawing on Bernstein's insights into teaching and learning practices», *International Journal of Science and Mathematics Education*, τεύχος 1, 2003, σελ.385-417
- Wood, E., History, στο Angela Anning (Ed.), *A National Curriculum for the early years*, Open University Press, USA, 1995.

Η θρησκευτική εκπαίδευση ως πολιτικά διαμεσολαβημένη διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης

Π. Καραμούζης

1. Θρησκευτικός λόγος και «εκπαιδευτική» διαδικασία. Η πολιτική λειτουργία της θρησκείας στη νεοελληνική κοινωνία

Εάν οι νοηματικοί αυτοπροσδιορισμοί, αποτελούσαν πάντοτε μια σημαντικότερη και πολύ ουσιαστική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της ίδιας της κοινότητας, εφόσον η κοινωνική συσσωμάτωση απαιτεί πάντοτε έναν βαθμό συμμετοχής στο κοινό περιεχόμενο του κοινωνικού νοήματος,¹ η παρουσία της θρησκείας στον κοινωνικό χώρο, συνδέεται αναπόδραστα με την ίδια την κοινωνική κατασκευή, λειτουργώντας πρωταρχικά σε ένα επίπεδο συμβολικό, αναπαριστώντας νοηματικά το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων, δημιουργώντας αμετάβλητες κοινωνικές σταθερές. Μέσα από αυτή τη διαδικασία η θρησκεία αποκτά πολιτικά χαρακτηριστικά στο βαθμό που οι θρησκευτικές πρακτικές διαμεσολαβούν νοηματικά μέσα από ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ανατροφοδοτούμενων αξιακών προτύπων, στη βάση του οποίου οι οποιεσδήποτε ατομικές ενορμήσεις οφείλουν να συμμορφώνονται με τις εξαντικειμενικοποιημένες ηθικές κατασκευές. Αυτό γίνεται περισσότερο σαφές μέσα από την

πολιτική λειτουργία του θρησκευτικού λόγου, ο οποίος αναπαράγεται μέσα από τη θρησκευτική εκπαίδευση. Ιδιαίτερο μάλιστα ενδιαφέρον αποκτά η συγκεκριμένη πολιτική λειτουργία, όταν η θρησκεία ανάγεται σε επίσημη κρατική συνιστώσα, μετατρέποντας τις προσωπικές και άρα υποκειμενικές ενορμήσεις σε επιβεβλημένα αξιακά μοντέλα ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης, με σημαντικές συνέπειες για την πολιτική λειτουργία του δημοσίου χώρου, ανατροφοδοτώντας νοηματικά το περιεχόμενό του.

Μελετώντας τα πρώτα Επαναστατικά Συντάγματα του νεώτερου Ελληνικού Κράτους, γίνεται αμέσως αντιληπτό το γεγονός, ότι παρ' όλο που επιχειρείται να δημιουργηθεί ένας συγκεκριμένος πολιτικός τύπος ταυτότητας του έλληνα πολίτη, εντούτοις οι ορισμοί που προκρίνονται ενέχουν τον χαρακτήρα των ιδιαίτερων θρησκευτικών ενορμήσεων που επικρατούν στον ελληνικό χώρο και συνοψίζονται στην διατύπωση: «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων». ² Η σύγχυση που επικρατεί μεταξύ του έλληνα πολίτη και του πιστού, των πολιτικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων αναδεικνύει, αφ' ενός μεν την αδυναμία των πολιτικών αυτοπροσδιορισμών με όρους καθαρά πολιτικούς, αφ' ετέρου δε την αδυναμία των όποιων διαφωτιστικών ιδεών «να διαποτίσουν άμεσα και σε βάθος τους τρόπους αντίληψης, σκέψης και πράξης των Ελλήνων της εποχής, όταν εισάγονται εκ των άνω και δεν αναδύονται μέσα και μέσω των 'ρήξεων' στους κόλπους της ίδιας της κοινωνίας». ³ Παρ' όλο λοιπόν που στο πρώτο Σύνταγμα γίνεται λόγος ότι «η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας», ωστόσο «ανέχεται όμως η Διοίκησις της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν...», στην ουσία μόνο μία θρησκεία νομιμοποιείται στον προσδιορισμό της πολιτικής ταυτότητας.

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι σε μια οργανωμένη κοινωνία, η πολιτική ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων ανήκει αποκλειστικά στην κρατική εξουσία, η οποία πηγάζει από το λαό, λειτουργεί ωστόσο ανεξάρτητα από οποιουδήποτε θρησκευτικούς επικαθορισμούς, σεβόμενη την αρχή της ανεξιθρησκίας, την οποίαν άλλωστε κατοχυρώνει νομοθετικά. ⁴ Σε διαφορετική περίπτωση εάν ένα θρησκευτικό χαρακτηριστικό με συγκεκριμένη σημειολογική αναφορά, προσδιορίζει μια βασική πολιτική λειτουργία κοινωνικής ενσωμάτωσης (έλληνας πολίτης), τότε οποιαδήποτε άλλη πολιτική λειτουργία προκειμένου να αναπαραχθεί, οφείλει να αποδέχεται το χαρακτηριστικό αυτό προκειμένου να νομιμοποιείται πολιτικά.

Στην ουσία το ελληνικό κράτος, το οποίο δομήθηκε στη βάση ενός συγκεντρωτικού μοντέλου διοίκησης, προκειμένου να δημιουργήσει μια συνεπή εθνική ιδεολογία κοινωνικής ενσωμάτωσης, χρησιμοποιεί ευδιάκριτα παραδοσιακά θρησκευτικά χαρακτηριστικά μιας περισσότερο «προαστικής» κοινωνίας, προκειμένου μέσω αυτών να ασκηθεί η επίσημη κρατικό-πολιτική ιδεολογία και φυσικά ο κοινωνικός έλεγχος.

Για το λόγο αυτό η θρησκεία στη νεοελληνική περίπτωση εντάσσεται θεσμικά στη δημόσια διοίκηση του ελληνικού κράτους και υπάγεται απόλυτα στον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, μέσα από το «Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως». Το σημαντικό στην περίπτωση αυτή είναι ότι με τη δημιουργία ενός Υπουργείου Εκκλησιαστικών αφ' ενός η θρησκεία αποκτά πολιτικά χαρακτηριστικά, ενώ αφ' ετέρου η εκπαιδευτική διαδικασία, συγκεκριμένη θρησκευτικο-πολιτική ιδεολογία, το περιεχόμενο της οποίας συνδιαχειρίζεται πολιτεία και θρησκεία.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι με τη σύσταση της ελλαδικής Εκκλησίας από το ελληνικό κράτος, της οποίας διοικητική κεφαλή ορίζεται ο «βασιλεύς της Ελλάδος», της εκχωρείται μια σημαντική κρατική δραστηριότητα, αυτή της «θρησκευτικής διδασκαλίας του λαού».⁵ Ταυτόχρονα στη διοικητική κεφαλή της Ορθόδοξης Εκκλησίας εκχωρείται το δικαίωμα του θρησκευτικού «ελέγχου» όλης της επικράτειας: «Η Σύνοδος επαγρυπνεί εις την ακριβή διατήρησιν των παρά της Ανατολικής Εκκλησίας πρεσβευομένων δογμάτων, και ιδιαιτέρως εις το περιεχόμενον των εις χρήσιν της νεολαίας και των εκ του Κλήρου προσδιωρισμένων και περί θρησκευτικών αντικειμένων πραγματευομένων βιβλίων· και, οσάκις πληροφορηθή θετικώς, ότι οποιοσδήποτε άνθρωπος επιχειρεί να ταραξή την Εκκλησίαν του Βασιλείου δι' ετεροδιδασκαλίας, δια προσηλυτισμού, ή κατ' άλλον τινά τρόπον, προσκαλεί την κοσμικήν εξουσίαν να επιφέρη θεραπείαν εις το κακόν κατά τους πολιτικούς νόμους».⁶

Στην πράξη δεν ήταν λίγες οι φορές όπου βιβλία, όπως π.χ. το μυθιστόρημα «η Πάπισσα Ιωάννα», καταδικάζονται από την επίσημη Εκκλησία, ενώ παροτρύνονται οι χριστιανοί να τα παραδώσουν «στη πυρά» ως επικίνδυνα και επιβλαβή: «Επειδή δε τούτο εκυκλοφόρησεν ήδη εν τη Πρωτευούση του Βασιλείου και είναι ενδεχόμενον ν' απεστάλησαν αντίτυπα αυτού και εις τας επαρχίας, δια τούτο η Σύνοδος μητρικώς κηδομένη της ψυχικής σωτηρίας πάντων των ευσεβών και ορθοδόξων χριστιανών, εντέλλεται υμίν εν Χριστώ τω Θεώ ημών, ίνα συμβουλευήσθε πατρικώς και νοουθήσθε εκκλησιαστικώς το εν τη υμετέρα παροικία λογικόν του Χριστού ποιμνιον, όπως ου μόνον απέχωσι της αναγνώσεως του τιοιούτου εις τε την ψυχήν και το σώμα επιβλαβούς βιβλίου, αλλά απο-

στρέφονται αυτό ως έκφυλον αποκύημα και μiasματικόν νόσημα, ου μην αλλά και τω πυρί παραδίδωσιν όπου αν αυτό ευρίσκωσιν, ίνα μη ποτε αυτοί εις πειρασμόν εμπέσωσι και ένοχοι του αιωνίου πυρός γένωνται».⁷

Με την βοήθεια λοιπόν της επίσημης θρησκείας καταρτίζονται κατάλογοι «απαγορευμένων» βιβλίων, τους οποίους, τις περισσότερες φορές άκριτα, η διοίκηση του ελληνικού κράτους υιοθετεί,⁸ ακόμα και αν πρόκειται για βιβλία σπουδαίων προσωπικοτήτων, όπως του Αδαμάντιου Κοραή, του Ευγένιου Βούλγαρη ή και άλλων.⁹ Από την άλλη πλευρά κανένα θρησκευτικό βιβλίο δεν επιτρέπεται να εισαχθεί στα σχολεία του ελληνικού κράτους, χωρίς την προηγούμενη έγκριση της Ιεράς Συνόδου.¹⁰

Με τον τρόπο αυτό καθιερώνεται ένα επίσημο σύστημα θρησκευτικού ελέγχου, μέσω θρησκευτικών επιταγών και απαγορεύσεων, στο οποίο όφειλαν όλοι να υποτάσσονται, προκειμένου να διατηρηθεί μέσω αυτού η «κοινωνική ομοιομορφία» και «τάξις». Υπενθυμίζω εδώ το χαρακτηριστικό παράδειγμα της απόπειρας μεταφράσεως της «Αγίας Γραφής» στη νεοελληνική γλώσσα, στην αρχή του 20ου αιώνα, η οποία όχι μόνο προκάλεσε σημαντικές αντιδράσεις, αλλά και αιματηρές συγκρούσεις στην Αθήνα και οδήγησε σε παραίτηση την ίδια την Κυβέρνηση Θεοτόκη.¹¹ Το σημαντικότερο όμως στοιχείο αυτής της απόπειρας μεταφράσεως της «Αγίας Γραφής» είναι η συνταγματική κατοχύρωση του γεγονότος, ότι «το κείμενον των Αγίων Γραφών τηρείται αναλλοίωτον», ενώ «η εις άλλον γλωσσικόν τύπον απόδοσις αυτού άνευ της προηγούμενης εγκρίσεως της Εκκλησίας απαγορεύεται απολύτως».¹²

Η σημασία λοιπόν που αποδίδει το ελληνικό κράτος σε θέματα θρησκευτικής πίστης και η προσπάθεια καθιέρωσης μιας θρησκευτικής ομοιομορφίας στη νεοελληνική κοινωνία, τόσο από την πλευρά της επίσημης εξουσίας, όσο και της Εκκλησίας, γίνεται κατανοητή κυρίως στα πλαίσια του κοινωνικού ελέγχου μέσω της θρησκείας. Μετατρέποντας τις θρησκευτικές επιταγές σε υποχρεωτικές κοινωνικές συμπεριφορές οδηγείται υποχρεωτικά ολόκληρη η νεοελληνική κοινωνία στην φορμαλιστική αναπαραγωγή ενός αξιακού μοντέλου, η παρουσία του οποίου κρινόταν απαραίτητη για την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών και πολιτικών ρόλων σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας.

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι μέσω της θρησκευτικής συμπεριφοράς κανονικοποιούνταν η πολιτική συμπεριφορά, εφ' όσον το ευδιάκριτο στοιχείο που όφειλε να χαρακτηρίζει τον «καλό χριστιανό», ήταν η δημιουργία καθηκόντων με κυριότερο απ' όλα την υπακοή και υποταγή του στις εξουσίες και μόνο, χωρίς κανενός είδους πολιτική διαμεσολάβηση αρχών, όπως οι δημοκρατικές πεποιθήσεις ή ο σεβασμός των δικαιω-

μάτων του ανθρώπου και του πολίτη. Αξίζει να αναφέρουμε εδώ ότι σε κείμενο του 1871, «Περί των καθηκόντων του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου», διαβάζουμε: «Το πολίτευμα είναι το συμβόλαιον εφ' ού στηρίζεται η ελευθερία, η ασφάλεια, η ύπαρξις αυτή της κοινωνίας εντός των ορίων του κράτους ενώ ισχύει. Ο αρνούμενος την υπακοήν, ο συνωμοτών, ο προσπαθών να μεταβάλη ή να καταστρέψη αυτό, είναι ανάρτησις ή μάλλον αποπειράται δολοφονίαν κατά της πολιτικής τάξεως... Η αυτή υποταγή και το αυτό σέβας, το οφειλόμενον υπό των πολιτών προς το πολίτευμα και τους νόμους, εκτείνεται κατ' ανάγκην και εις τα ηθικά πρόσωπα, τα σωματεία και τα πρόσωπα τ' αποτελούντα την κυβέρνησιν. Υπ' οποιοδήποτε πολίτευμα, εν Μοναρχία, εν Δημοκρατία, εν συνταγματική πολιτεία, το καθήκον τούτο υπάρχει επίσης και επιβάλλεται εις πάσας τας συνειδήσεις, διότι απορρέει από αυτής της ουσίας της κοινωνικής τάξεως... Ο ούτω τιμών την εξουσίαν τιμά το έθνος εις ο ανήκει και την κοινωνίαν εν γένει, αφού η αξιοπρέπεια του ατόμου συνδέεται αδιασπάστως μετά της αξιοπρεπείας του κράτους».¹³

Η αδυναμία λοιπόν διαμόρφωσης πολιτικών κριτηρίων κοινωνικής συσσωμάτωσης, αλλά και της καθιέρωσης πολιτικών αρχών με βάση τις οποίες θα δομούταν ολόκληρος ο κοινωνικός ιστός, οδηγεί αναπόδραστα σε μία και μοναδική πολιτική ιδεολογία, αυτή της υποταγής άνευ όρων στα κελεύσματα της εκάστοτε εξουσίας, η οποία προβάλλει ως εθνική επιταγή. Άλλωστε δεν ήταν λίγες οι φορές, όπου η ίδια η επίσημη Εκκλησία μέσω των εγκυκλίων της συνιστούσε την υποταγή στα καθεστώτα: «εμμένετε σταθερώς εις τα καθεστώτα, αποστυγούντες τους είτε φανερώς είτε αφανώς και δολίως υπενεργούντες εις την ανατροπήν αυτών. Οι τοιούτοι εισίν εχθροί της κοινωνίας δουλεύοντες ουχί Χριστό τω Θεώ ημών, αλλά την εαυτών κοιλία και ταις ιδίαις πάθεσιν».¹⁴ Για το λόγο αυτό διαμορφώνεται και μια ανάλογη θρησκευτική ιδεολογία της εξουσίας, σύμφωνα με την οποία «πάσα εξουσία από θεού εστίν, και ο αντιπασσόμενος τη εξουσία, τη του θεού διαταγή ανθέστηκεν».¹⁵ Μάλιστα όταν πρόκειται για το θεσμό της βασιλείας, «ο βασιλεύς εστίν ο χριστός Κυρίου, ώστε, καθώς η αποδιδομένη εις αυτόν τιμή και πίστις και αφοσίωσις αναφέρεται εις τον Θεόν τον ανυψώσαντα αυτόν επι του βασιλικού θρόνου προς την ευδαιμονίαν του λαού, ούτω πάλιν και η προς αυτόν απιστία και η απείθεια αναφέρονται εις τον Θεόν... Διό και εκρύγνυται κατά των τοιούτων η οργή του θεού τρομερά, επάγουσα οικιών καταστροφάς, κτημάτων ερημώσεις, αιματοχυσίας, αιχμαλωσίας και όλεθρον παντελή. Ως πιστοί τοίνυν του θεού θεράποντες, ως ευσεβείς και ορθόδοξοι χριστιανοί, τηρείται την εντολήν του θεού, 'τον Θεόν φοβείσθε, τον βασιλέα τιμάτε'».¹⁶

Π. Καραμούζης

Η καθιέρωση λοιπόν ενός συστήματος κοινωνικού ελέγχου μέσω της «επικρατούσας» θρησκείας, όπου η θρησκευτική λογοκρισία, αποκτούσε πλέον επίσημα πολιτικά χαρακτηριστικά, οδηγούσε στη διαμόρφωση μιας φορμαλιστικής ιδεολογίας της υποταγής, η οποία επιβαλλόταν ως επίσημη εκπαιδευτική πρακτική σε ολόκληρη τη νεοελληνική κοινωνία. Παράλληλα με την εισαγωγή του θρησκευτικού φόβου, ως κοινωνικής απειλής επιχειρούνταν η ρύθμιση του περιεχομένου των ηθικών κανόνων, κανονίζονταν οι διανθρώπινες σχέσεις, ενώ καθιερωνόταν και ασκούνταν η πολιτική εξουσία.¹⁷

Στην ουσία δηλαδή, δεν ήταν η σχολική διαδικασία που επέβαλε από μόνη της τους κανόνες του κοινωνικού ελέγχου, μέσα από το συγκεκριμένο σύστημα διαπαιδαγώγησης, το οποίο σε κάθε περίπτωση ήταν από μόνο του συντηρητικό, απόλυτα ελεγχόμενο από την κεντρική εξουσία, αλλά ολόκληρη η κοινωνία εντάσσονταν σε ένα ευρύτερο σύστημα πολιτικής «εκπαίδευσης», η οποία καλούνταν να λειτουργήσει στη λογική του πολιτικά και κοινωνικά επιτρεπτού στη βάση μιας επίσημης και καθ' όλα νόμιμης θρησκευτικής ιδεολογίας της υποταγής.

2) Η αναπαραγωγή της κυρίαρχης εθνικο-θρησκευτικής πολιτικής ιδεολογίας μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα

Εάν ο θρησκευτικός λόγος, ουσιαστικά αποτελεί μια διαμεσολαβημένη διαδικασία κοινωνικής εννοημάτωσης στην υπηρεσία της κρατικής επιταγής, η νομιμοποιητική του λειτουργία σε κάθε περίπτωση δεν προκύπτει μόνο από τη διασύνδεσή του με την πολιτική εξουσία, τα συμφέροντα της οποίας εξυπηρετεί, αλλά κυρίως μέσα από την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογικοπολιτικής κατασκευής, η οποία λειτουργεί ως κοινωνική ερμηνεία οποιασδήποτε πολιτικής παρουσίας.

Για το λόγο αυτό το περιεχόμενο του θρησκευτικού λόγου με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά έχει «νόημα» μόνο στο βαθμό που ανακατασκευάζει θεωρητικά το περιεχόμενο μιας ιδεολογίας, η οποία σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να είναι εθνική. Στη νεοελληνική κοινωνία, η ιδεολογικοπολιτική κατασκευή του «ελληνοχριστιανισμού» προβλήθηκε ως επίσημη εθνική ιδεολογία, η οποία διαπερνώντας τον κοινωνικό ιστό, προσ-

διόριζε νοηματικά το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα.¹⁸ Άλλωστε η ίδια η εκκλησία κατανοεί την πολιτική της παρουσία στη νεοελληνική κοινωνία, ως θεματοφύλακας της ιδεολογίας αυτής, ενώ το επίσημο κράτος επιχειρεί την συντήρησή της στα πλαίσια ενός ιδεολογικοπολιτικού ελέγχου ολόκληρης της κοινωνίας, ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικής κρίσεως.¹⁹

Η καθιέρωση λοιπόν μιας επίσημης εθνικής ιδεολογίας με θρησκευτικά χαρακτηριστικά νομιμοποιεί κοινωνικά την πολιτική παρουσία της εκκλησίας, η οποία επιχειρεί να καταγραφεί στην κοινωνική συνείδηση, ως ο κατ' εξοχήν θεματοφύλακας της εθνικής ταυτότητας, επειδή ακριβώς η θρησκεία έχει το πλεονέκτημα σε σχέση με το κράτος να ιεροποιεί τους κοινωνικούς και πολιτικούς ρόλους από πάνω, σε ένα επίπεδο ανορθολογικής κατασκευής, συνδέοντάς τους με την παρουσία μιας υπερβατικής αρχής έξω από τον κόσμο. Έτσι το ελληνικό έθνος είναι ιερό, επειδή είναι συνδεδεμένο με τη συγκεκριμένη θρησκεία, η οποία εγγυάται την ιεροποίηση της εθνικής κατασκευής. Για το λόγο αυτό η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, θα αποδώσει επίσημα την ύπαρξη «εθνολογικού θελήματος» στο Θεό, προκειμένου να δικαιολογήσει την πολιτική παρουσία του ελληνικού έθνους, ως «ιερής» κατασκευής.²⁰

Εάν το περιεχόμενο του θρησκευτικού λόγου, συνιστούσε ουσιαστικά την καθιέρωση και αναπαραγωγή ενός κυρίαρχου ιδεολογικοπολιτικού μοντέλου αναπροσδιορισμού της πολιτικής και κοινωνικής ταυτότητας, για ολόκληρη την κοινωνία, ο κύριος χώρος έκφρασης και αναπαραγωγής της ιδεολογίας αυτής δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο καλούνταν να συνδυάσει τους σκοπούς της παιδείας με τις «επιδιώξεις της φυλής».²¹

Ακόμα και για τους παιδαγωγούς εκείνους, οι οποίοι διέβλεπαν ότι ο σκοπός μιας εθνικής παιδείας έπρεπε να στηρίζεται στην δημιουργία επαγγελματικής εκπαίδευσης, η οποία θα προσέφερε οικονομική ανάπτυξη στην χώρα, εντούτοις, εκείνο που προτάσσεται είναι η συνύπαρξη των σκοπών της παιδείας με τη δημιουργία ελληνικού πολιτισμού. Εάν δηλαδή, σύμφωνα με τον Ι. Καραβίδα, «η παιδαγωγική και γενικώς η εκπαιδευτική επιστήμη ζητεί να διαπλάση ένα ευγενή άνθρωπον, κοινωνικώς χρήσιμον με ανεπτυγμένας κατά το μέγιστον δυνατόν τας ψυχικές, σωματικές και διανοητικές του δυνάμεις, ικανόν προς πρόοδον και τείνοντα πρός αυτήν»,²² αυτό θα κατορθωθεί μόνο μέσα από τη δημιουργία ενός ελληνικού πολιτισμού, παρ' όλο που πρέπει να είναι δημιουργήμα ολόκληρου του λαού και όχι μιας τάξεως, δηλαδή «υπερταξικός, σύνθετος και πάγκοινος».²³

Ακόμα και σε ένα φιλελεύθερο εκπαιδευτικό σύστημα, η παρουσία της θρησκευτικής αγωγής κρινόταν αναγκαία, επειδή «ο λαός παρ' ημίν έχει το υγιές ένστικτον, ότι η θρησκεία έχει προορισμόν την εξυπηρέτησίν του και ότι αι παραδόσεις του δεν δύνανται παρά να είναι εντός της θρησκείας»,²⁴ ωστόσο «η ιστορία της και τα δόγματά της ελάχιστα ενδιαφέρουν», ενώ «περιμένει από αυτήν μίαν συμπυκνωμένην ουσίαν ηθικής, την οποίαν απεκδέχεται άνευ συζητήσεως, εφ' όσον δεν έρχεται εις αντίρρησιν προς τας υπαγορεύσεις του πολιτισμού και της καλής πίστewος».²⁵

Εάν λοιπόν η παρουσία της θρησκευτικής αγωγής στην εκπαίδευση γίνεται κατανοητή ως μια «συμπυκνωμένη» ηθική θεωρία, συνδεδεμένη άρρηκτα με τον ελληνικό πολιτισμό, η υπηρεσία της θρησκευτικής αγωγής στην εκπαίδευση κρίνεται αναγκαία και για έναν άλλον πολύ πιο ουσιαστικό ρόλο, εκείνον της ιεροποίησης ολόκληρης της πολιτιστικής κληρονομιάς: «Η εκπαίδευσις λοιπόν θα χρησιμοποιήση την θρησκείαν δι' όλα εκείνα τα κεφαλαιώδη ζητήματα βιώσεως, που δεν έχει τον καιρόν να δικαιολογήση ή δια τα οποία η διανοητική ανάπτυξις του λαού δεν είναι αρκετά προχωρημένη ώστε να αφομοιώση δια της αναλύσεως· δια την αγιοποίησιν των υπερτάτων μας εκπολιτιστικών παραδόσεων, όχι βεβαίως δια της τυπικής καθαγιάσεως αλλά δια της συμπεριλήψεως τούτων εις την θρησκευτικήν διδασκαλίαν».²⁶

Θεωρούμε ότι οι δηλώσεις αυτές αναδεικνύουν την ουσιαστικότερη πολιτική λειτουργία της θρησκευτικής αγωγής στο εκπαιδευτικό σύστημα. Η παρουσία του μαθήματος, παρ' όλο που κρινόταν ως υποβαθμισμένη και καταλάμβανε τον ελάχιστο χρόνο διδασκαλίας σε σχέση με τα υπόλοιπα μαθήματα, ωστόσο διατηρούνταν προσχηματικά στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, επειδή προσέφερε μια πολύ συγκεκριμένη υπηρεσία, εκείνη της ανορθολογικής επικύρωσης των «υπερτάτων εκπολιτιστικών παραδόσεων», μεταβάλλοντας ουσιαστικά το σκοπό του ίδιου του μαθήματος.²⁷ Με τον τρόπο αυτό η θρησκευτική διδασκαλία δεν αποτελούσε απλά ένα μάθημα δίπλα στα υπόλοιπα, αλλά στην ουσία ανατροφοδοτούσε νοηματικά το περιεχόμενο ολόκληρου του εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο όφειλε να αναπαράγει την κυρίαρχη κρατικό – θρησκευτική πολιτική ιδεολογία, ως «ιερή» λειτουργία.

Είναι χαρακτηριστική η αντίληψη που κυριαρχούσε στην εκπαιδευτική διαδικασία, ότι ο σκοπός ακόμα και των αναγνωστικών βιβλίων της δημοτικής εκπαίδευσης είναι «να επιδιώκωσι δια του περιεχομένου των τον καθολικόν σκοπόν του σχολείου, ήτοι την θρησκευτικήν, ηθικήν και εθνικήν αγωγήν. Διά τούτο πρέπει το περιεχόμενόν των να στηρίζεται εις την θρησκευτικήν των Ελλήνων μαθητών αντίληψιν, εις μίαν ανωτέραν γενι-

κώς ανθρωπίνην ηθικήν και εις την εθνικήν συνείδησιν και την εθνικήν ζωήν, αποδιδομένης ιδιαίτερας σημασίας εις την έξαρσιν των φυλετικών προτερημάτων και την καταπολέμησιν των ελαττωμάτων».²⁸

Στην ουσία η εθνικο-θρησκευτική αυτή ιδεολογία θα αποτελεί πάντοτε κυματοθραύστη σε κάθε νέα ιδέα που θα εισάγεται στη νεοελληνική κοινωνία και θα αμφισβητεί την κοινωνικοπολιτική της παρουσία. Για το λόγο αυτό όταν στο μεσοπόλεμο θα διαμορφωθεί μια αντίπαλη ιδεολογικο-πολιτική θεωρία από την Αριστερά, η οποία θα αμφισβητήσει το αστικό οικοδόμημα, αναδεικνύοντας τα κοινωνικά του αδιέξοδα, η εθνικοθρησκευτική ιδεολογία θα οργανωθεί σε συντηρητικότερες βάσεις, επιχειρώντας αφ' ενός να ελέγξει τον κοινωνικό ιστό, αφ' ετέρου να επιβάλει την κυρίαρχη ιδεολογική κατασκευή, επισημαίνοντας τους πολιτικούς «κινδύνους» από τις κοινωνικές «εκτροπές».

Είναι χαρακτηριστική η προσφώνηση του Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου Αθηνών και καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Γρηγορίου Παπαμιχαήλ προς τους πρωτοετείς φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, κατά την επίσημη υποδοχή τους το έτος 1936: «Ουδέν εις την υψίλιον έθνος έχει εις το ενεργητικόν του το ανυπολογίστου αξίας κεφάλαιον των ελληνοχριστιανικών παραδόσεων, διά τούτο δ' αύται εχρησίμευσαν εις πάντα τα υστερογενή έθνη ως πρώτη πηγή του πνευματικού και ηθικού των πολιτισμού, ως ο κύριος εμπνευστής των αρχών, δι' ων ο άνθρωπος καθίσταται πράγματι άνθρωπος. Τοιούτον εθνικόν θησαυρόν κεκτημένοι, ω έλληνες φοιτηταί, καλείσθε να φανήτε αντάξιοι της παραδοθείσης εις υμάς κληρονομίας των μεγάλων πατέρων σας. Με τόσον πολύτιμα εθνικά εφόδια ωπλισμένοι, μη χάσκετε ως πτωχοί και ηλίθιοι προ πάσης ιδέας, την οποίαν επιτήδειοι σας παρουσιάζουν ως νεάν, διότι, οσονδήποτε καν δίδουν εις αυτήν το χρώμα και την επιφάνειαν νέας και καλλιτέρας αξίας, εν τη πραγματικότητι είνε απλώς καινοφανής και ψευδή εμφανίζει την λάμπιν... Απείρως δ' ολιγώτερον είνε εις θέσιν να αντικαταστήση την παλαιάν θρησκείαν του Σταυρού μια καινοφανής δημοκόπος θρησκεία της σφύρας και του δραπάνου, την οποίαν εγέννησε κακίστη ώρα της μεταπολεμικής εποχής».²⁹

Εάν λοιπόν η πολιτική αντιπαράθεση οφείλει να γίνεται με κριτήρια πολιτικής ενοημάτωσης και μόνο, στη νεοελληνική περίπτωση η κυρίαρχη ιδεολογικοπολιτική θεωρία χρησιμοποιεί τη θρησκευτική κατασκευή προκειμένου να αντιπαρατεθεί πολιτικά με τις αντίπαλες ιδεολογίες. Αυτό γίνεται, επειδή οποιαδήποτε αντιπαράθεση σε πολιτικό επίπεδο θα έπρεπε να ανακατασκευάσει νοηματικά το περιεχόμενο του πολιτικού λόγου στη βάση των ασκουμένων πολιτικών πιέσεων για την επίλυση των

συγκεκριμένων πρακτικών προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Η μεταγραφική όμως αυτή της αντίπαλης ιδεολογικοπολιτικής θεωρίας στο χώρο της θρησκείας αδρανοποιούσε την πολιτική κριτική, ενώ παράλληλα η οποιαδήποτε διαφορετική ιδεολογία ήταν καταδικασμένη, εφόσον υποχρεωτικά συγκρούονταν με τις νοηματικές σχέσεις «θεός», οι οποίες εκ των προτέρων λειτουργούσαν ως νομιμοποιητικές σχέσεις καθιέρωσης της κυρίαρχης εξουσίας και μόνο.

Μπορεί λοιπόν να κατανοήσει κάποιος ότι εάν μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού, το κράτος πετυχαίνει να λειτουργεί προληπτικά, αποφεύγοντας τη διαφωνία, αλλά και κατασταλτικά όταν η διαφωνία περνά σε επίπεδο διεκδίκησης,³⁰ η ύπαρξη μιας ολοκληρωμένης και συνεπούς θρησκευτικής θεωρίας, λειτουργούσε ως πολιτική εργαλειακότητα εξάρτησης και αναπαραγωγής ολόκληρου του εκπαιδευτικού μηχανισμού και της εθνικής ιδεολογίας του. Για το λόγο αυτό πάντοτε θα τονίζεται ότι ο σκοπός και ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης θα είναι η επιστημονική γνώση σε συνδυασμό με «τα ιερά μυστήρια των εθνικών ιδανικών».³¹

Εάν τώρα σε ένα άλλο επίπεδο το κράτος, μέσα από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό επιχειρεί να ελέγχει και να νομιμοποιεί την ιδεολογική λειτουργία της εκπαίδευσης προς την κατεύθυνση της εξυπηρέτησης των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων,³² καταλαβαίνει κάποιος ότι η πολιτική παρουσία της θρησκευτικής ιδεολογίας καθίσταται «αναγκαία», όταν μάλιστα απευθύνεται μέσω της εκπαίδευσης στους «μέλλοντες της ελληνικής κοινωνίας οικοδόμους και αναμορφωτάς», από τους οποίους θα «εκπηδήσουν ... οι μεγάλοι επιστήμονες, οι μέλλοντες κυβερνήται της χώρας, οι διαπρεπείς ιεράρχαι»,³³ η κυρίαρχη με άλλα λόγια κοινωνική τάξη, η οποία οφείλει να αναπαραχθεί μέσα από την αναπαραγωγή της επίσημης εθνικο-θρησκευτικής πολιτικής ιδεολογίας.

3) Η προσπάθεια πολιτικού ελέγχου του περιεχομένου του θρησκευτικού νοήματος από Κράτος και Εκκλησία

Με τη αναγωγή του θρησκευτικού νοήματος σε επίσημη ιδεολογικοπολιτική πρακτική ελέγχου της νεοελληνικής κοινωνίας, μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, η διαχείριση του περιεχομένου του από το επίση-

μο Κράτος και την Εκκλησία, πέρα από τις όποιες νομιμοποιητικές λειτουργίες που καθιέρωνε, προσέδιδε στον φορέα του συγκεκριμένο πολιτικό κύρος, ενώ παράλληλα οποιαδήποτε αμφισβήτησή του, ερχόταν αντιμέτωπη με την ίδια την πολιτική λειτουργία του κράτους.

Στην ουσία αυτό σημαίνει ότι η θρησκεία εδραιώνει την πολιτική της παρουσία στη νεοελληνική κοινωνία, δημιουργώντας τυπικά δίκτυα κοινωνικού ελέγχου, με τη διαφορά ότι τα δίκτυα αυτά επιχειρεί να ελέγχει κατ' αποκλειστικότητα η κρατική εξουσία και μόνο.

Σε κάθε περίπτωση όμως πέρα από την κρατική διαχείριση της θρησκευτικής διδασκαλίας, το θρησκευτικό νόημα, μέσω του θρησκευτικού λόγου, έχει έναν φυσικό φορέα εκπόρευσης και αναπαραγωγής που δεν είναι άλλος από την ίδια την ελλαδική Εκκλησία, ελεγχόμενη ωστόσο, ως παράπλευρη κρατικοθρησκευτική πολιτική δομή, από την κρατική εξουσία. Αυτό σημαίνει ότι η ελλαδική Εκκλησία ήταν ο δεύτερος πόλος στη συνδιαχείριση της συμπαγούς επίσημης πολιτικής ιδεολογίας, τουλάχιστον ως προς το θρησκευτικό της σκέλος. Όμως, επειδή η διαμόρφωση της ιδεολογίας αυτής γινόταν κατανοητή με τα δύο σκέλη της άρρηκτα συνδεδεμένα, οποιεσδήποτε θρησκευτικές αναφορές αυτόματα παρέπεμπαν στην πολιτική λειτουργία της θρησκείας, η οποία εφ' όσον συνεισέφερε στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, η παρουσία της ήταν κυρίως και κατ' εξοχήν πολιτική.

Μέσα από τη διαδικασία αυτή η ηγεσία της Εκκλησίας αισθάνεται ότι πρέπει να παρεμβαίνει στα κοινωνικά πράγματα όταν κρίνει ότι αμφισβητείται η κυρίαρχη κρατικό-θρησκευτική πολιτική ιδεολογία, ενώ παράλληλα το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα θα αποτελέσει έναν χώρο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την θρησκεία, εφ' όσον μέσω του συστήματος αυτού καλλιεργείται και αναπαράγεται η επίσημη αυτή πολιτική ιδεολογία με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Για το λόγο αυτό η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος ένα χρόνο μετά την ίδρυση του «Ελληνικού Διδακταλικού Συλλόγου», θα απευθύνει έγγραφο λέγοντας ότι «το έργο της εκπαιδεύσεως ουδενί άλλω αρμόζει μάλλον ή τοις ιερεύσι»,²⁴ ενώ με το νόμο ΒΤΜΘ' του 1895, δημιουργείται στην πρωτεύουσα του κάθε νομού το Εποπτικό Συμβούλιο Δημοτικής Εκπαίδευσης, το οποίο αποτελούσαν ο επίσκοπος (ως πρόεδρος), ο γυμνασιάρχης, ένας επιστήμονας (:), ένας κτηματίας ή έμπορος (!) και ο νομαρχιακός επιθεωρητής,³⁵ προκειμένου το εκπαιδευτικό σύστημα να αναπαράγεται μόνο μέσα από τις προβαλλόμενες και ευδιάκριτες εξουσιαστικές δομές της ελληνικής κοινωνίας.

Βέβαια σε κάθε περίπτωση η πολιτική παρουσία της Εκκλησίας στο εκπαιδευτικό σύστημα δεν είχε να κάνει με την επιστημονική διερεύνηση και

αξιολόγηση των εκπαιδευτικών παραμέτρων που συνθέτουν την εκπαιδευτική πράξη, αλλά η παρουσία της συνίσταται στην διαφύλαξη της ιδεολογικοπολιτικής λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος, εγγυητής του οποίου καθίστανται οι εξουσιαστικές δομές της ελληνικής κοινωνίας.

Για το λόγο αυτό την επίσημη κρατική Εκκλησία την ενδιαφέρει η φορμαλιστική αναπαραγωγή του εκπαιδευτικού συστήματος χωρίς καμία απολύτως μεταβολή, ως μια βασική προϋπόθεση της ηθικής και κοινωνικής αναβάθμισης ολόκληρης της κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο φιλοβενιζελικός και περισσότερο φιλελεύθερος Μητροπολίτης Αθηνών Μελέτιος Μεταξάκης, το 1920 σε υπόμνημά του προς την Ιερά Σύνοδο θα σημειώσει: «Η ανεπτυγμένη τάξις της ελληνικής κοινωνίας προξένησε την αλγεινήν εντύπωσιν τάξεως αθρήσκων. Αλλά και ο λαός μας αύτην έχει ήδη εσχηματισμένην γνώμην ότι οι γραμματισμένοι του αποκλίνουν προς την αθείαν... Η λαϊκή αντίληψις κηρύσσει αθροίσκους τους γραμματισμένους διότι δεν βλέπει αυτούς ακριβείς τηρητάς των θρησκευτικών τύπων».³⁶ Προς την κατεύθυνση αυτή θα πρέπει να κατανοηθεί και η επιμονή τόσο της διοίκησης της Εκκλησίας όσο και της επίσημης πολιτείας για υποχρεωτικό εκκλησιασμό των μαθητών.³⁷

Στην ουσία αυτό που επιχειρεί να διασφαλίσει η παρουσία της Εκκλησίας στη νεοελληνική εκπαίδευση είναι η αναπαραγωγή μιας φορμαλιστικής προσήλωσης στα τυπικά και όχι ουσιαστικά χαρακτηριστικά της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Με τον τρόπο αυτό διασώζονταν ο θρησκευτικός χαρακτήρας της αγωγής, ενώ οποιαδήποτε αμφισβήτηση των εξωτερικών τύπων αυτόματα συνεπαγόταν άρνηση του «θρησκευτικού» περιεχομένου της εκπαίδευσης.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, η ηγεσία της Εκκλησίας θα δώσει πραγματική μάχη με αφορμή το γλωσσικό ζήτημα, υπερασπιζόμενη την φορμαλιστική αναπαραγωγή της καθαρής ουσίας, μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, ενάντια σε οποιαδήποτε σκέψη για μεταρρύθμιση. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο που εισάγεται επίσημα στη νεοελληνική κοινωνία από την αντιπαράθεση αυτή είναι ο όρος «άθεος», ο οποίος αποκτά πολιτικά χαρακτηριστικά, αποδίδοντας ιδεολογικοπολιτικό περιεχόμενο κοινωνικού και πολιτικού στιγματισμού σε όλους εκείνους, όπως δημοτικιστές, επιστήμονες, μεταρρυθμιστές που θα εκφράζουν μια διαφορετική ιδεολογία από την κυρίαρχη, ενώ παράλληλα η λέξη «άθεος» θα συνδεθεί επίσημα με την «αριστερά», ως αντίπαλη ιδεολογικοπολιτική κατασκευή.³⁸ Μάλιστα προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Δ. Γληνός σπεύδει να διευκρινίσει ότι «ο δημοτικισμός δεν περιφρονεί τη θρησκεία, ούτε την εκκλησία, ούτε την εκκλησιαστική

παράδοση, ούτε τη γλώσσα της εκκλησία. Απεναντίας... φέρνοντας μια γενική ψυχική αναζωογόνηση στην ελληνική φυλή, ξεριζώνοντας κάθε ψευτιά και κάθε νεκρό τύπο από μέσα μας, θα ωφελήση και τη θρησκευτική ζωή, γιατί θα κάνη το λαό ειλικρινέστερο και αληθινώτερο και σ' αυτό θα χτυπήση την θρησκευτική υποκρισία, την καπηλεία των ιερών, που από ασυνείδητους και άπιστους αγύρτες υψώνεται σαν προστασία τάχα του θείου, ενώ στην πραγματικότητα είναι προκάλυμμα εγωϊσμών και συμφερόντων υλικών».³⁹

Οι διαβεβαιώσεις αυτές αποτελούν την μεγαλύτερη απόδειξη, ότι τα φοβικά σύνδρομα που μπορούσε να προβάλει ο επίσημος διαχειριστής του θρησκευτικού νοήματος, για διασύνδεση της ιδεολογικής, πολιτικής ή κοινωνικής μεταβολής, με την αυτόματη άρνηση και απαξίωση του έθνους και της θρησκείας, προσέδιδε ένα σημαντικότατο εργαλείο στα χέρια της εξουσίας για την επιβολή της κυρίαρχης ιδεολογίας, σε συντηρητικότερα πρότυπα. Έχοντας μεταλλαχθεί στην κυριολεξία η θρησκευτική πίστη σε πολιτική κυρίαρχη ιδεολογία, η οποία εμφανιζόταν συμπαγής, αδιαπέραστη, μη μετατρέψιμη και άρα δύσκαμπτη στην όποια κοινωνική μεταβολή, μπορούσε εύκολα να προσδιορίζει κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής.

Αυτό βέβαια που κάνει περισσότερο εντύπωση απ' όλα είναι ότι κάθε φορά που η κοινωνική αλλαγή ορθώνονταν περισσότερο απειλητική για το κρατικό οικοδόμημα, τόσο περισσότερο η θρησκευτική ιδεολογία αντιτασσόταν σθεναρά και επιχειρούσε να συνδέσει την παρουσία του κράτους με την ύπαρξη και παρουσία της θρησκείας. Ο Μητροπολίτης Καλαβρύτων και Αιγιαλείας Τιμόθεος, αναφέρει χαρακτηριστικά κατά την μεσοπολεμική περίοδο: «Ο παραγκωνισμός της Θρησκείας είναι η διαφθορά του αισθήματος και ο σκοταδισμός και η σύγχυσις του φρονήματος του λαού. Η διαφθορά του λαού εις σκοτασμόν και εις σύγχυσιν είναι η υπολανθάνουσα ανατροπή του Κρατικού οικοδομήματος...Ο παραγκωνισμός της Θρησκείας από την εκπαίδευσιν της νεολαίας είναι υπονόμεισις της υποστάσεως του Κράτους της ηθικής και υλικής. Η θρησκευτική διδασκαλία εις παν είδος εκπαίδευσεως πρακτικής επαγγελματικής και θεωρητικής, εις πάσας δηλαδή παντός είδους τας Σχολάς ανάγκη να τίθεται πρώτη, ως απαραίτητος...».⁴⁰ Σε διαφορετική περίπτωση όποιος δεν σέβεται «το πνευματικό Κράτος της Εκκλησίας και το Κράτος της δυναμένης να εφαρμόση το δίκαιον Πολιτείας, πρόοδον αληθή δεν έχει και ευημερίαν γενικήν δεν δύναται να αποκτήση».⁴¹

Αυτό δηλαδή που διαφαίνεται από την πλευρά της Εκκλησίας, είναι το γεγονός, ότι η παρουσία της είναι ή θα πρέπει να είναι ισχυρή, τουλάχισ-

στον στο ίδιο επίπεδο με την κρατική εξουσία, αν όχι σε υψηλότερο, επειδή ακριβώς η εξουσία της είναι «πνευματική», ενώ του κράτους πολιτική - διαχειριστική. Για την Εκκλησία η υπεροχή της δικής της εξουσίας είναι προφανής, επειδή λειτουργεί σε ένα επίπεδο υπερβατικής και άρα «απυρόβλητης» σε σχέση με την πραγματικότητα λειτουργικής κατασκευής. Από την άλλη πλευρά το κράτος επιθυμεί οποιαδήποτε εξουσία, ακόμα και η πνευματική να ελέγχεται από την κεντρική διοίκηση, στα πλαίσια της συνταγματικής νομιμότητας. Επειδή όμως το θρησκευτικό νόημα λειτούργησε στη νεοελληνική περίπτωση με τα συγκεκριμένα πολιτικά χαρακτηριστικά και αποτελούσε πάντοτε ένα μοχλό πίεσης, κοινωνικού ελέγχου, αλλά και κοινωνικής ένταξης, το ελληνικό κράτος δημιούργησε τους θεολόγους καθηγητές, απόλυτα εξαρτωμένους από την κεντρική διοίκηση, στους οποίους ανέθεσε τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών. Με τον τρόπο αυτό το θρησκευτικό νόημα ελέγχονταν από την επίσημη κρατική εξουσία και προς τους σκοπούς που εκείνη κάθε φορά επεδίωκε. Βέβαια σε κάθε περίπτωση το περιεχόμενο του μαθήματος εξακολουθούσε να έχει κατηχητικό και ομολογιακό χαρακτήρα, προσανατολισμένο προς την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία.⁴² Ωστόσο, όποιες προσπάθειες για χειραγώγηση τόσο των Θεολογικών Σχολών, όσο και των ίδιων των θεολόγων καθηγητών από την πλευρά της Εκκλησίας, αντιμετωπίστηκαν αρνητικά από την πλευρά του ελληνικού κράτους, αλλά και των ίδιων των Θεολογικών Σχολών.⁴³ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι ακόμα και σήμερα, που η ελλαδική Εκκλησία επανέφερε το παλαιό της αίτημα για την ανωτατοποίηση των δικών της εκκλησιαστικών Σχολών, το επίσημο ελληνικό κράτος, παρ' όλο που αποδέχθηκε το αίτημα, δημιουργώντας αναταραχή στους κόλπους των υπαρχόντων Θεολογικών Σχολών, όχι χωρίς λόγο,⁴⁴ ενέταξε τις «νέες» Σχολές στο Υπουργείο Παιδείας και δεν εκχώρησε αποκλειστικά τη διοίκησή τους στην Εκκλησία, διατηρώντας προνομιακά το δικαίωμα της διαχείρισης της θρησκευτικής εκπαίδευσης, όπως άλλωστε και ολόκληρης της εκπαίδευσης από τον κρατικό θεσμό εξουσίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραγνώρισε την παρουσία της Εκκλησίας στην αναπαραγωγή του κυρίαρχου θρησκευτικού νοήματος.⁴⁵

Με βάση τα παραπάνω, μπορεί κάποιος να κατανοήσει γιατί ακριβώς εξακολουθεί και σήμερα ο εναγκαλισμός Κράτους και Εκκλησίας, επειδή ακριβώς είναι στηριγμένος στη διαχείριση του θρησκευτικού νοήματος με το συγκεκριμένο όμως πολιτικό περιεχόμενο, το οποίο νομιμοποιεί την κοινωνική παρουσία, λιγότερο του Κράτους, περισσότερο όμως της Εκκλησίας στη νεοελληνική κοινωνία. Τι θα γινόταν άραγε εάν σήμερα στα

πλαίσια μιας σύγχρονης διαπολιτισμικής και διαθρησκευτικής κοινωνίας στην οποία ζούμε επαναπροσδιορίζονταν ριζικά το περιεχόμενο του θρησκευτικού νοήματος, εφ' όσον απαλλάσσονταν από τον εργαλειακό του χαρακτήρα;

4) Θρησκευτική διδασκαλία και κοινωνική αγωγή

Η διαχείριση του θρησκευτικού νοήματος, με το συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτικό περιεχόμενο, μέσω της εθνικοθρησκευτικής – ομολογιακής διδασκαλίας, στα πλαίσια μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας, οπωσδήποτε ακυρώνει κάθε προσπάθεια πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης της διαφορετικότητας, ιδιαίτερα μάλιστα όταν πρόκειται για κοινωνίες στις οποίες οι νοηματικές διαμεσολαβήσεις είναι κυρίως και κατ' εξοχήν θρησκευτικές. Μιλώντας ιδιαίτερα για το μάθημα των θρησκευτικών στο δημοσιο σχολείο, πρέπει να σημειώσουμε εδώ με βάση τα παραπάνω ότι «δεν είναι ένα ακόμη μάθημα. Είναι μια ιδιότυπη αφήγηση για την κατανόηση του κόσμου, της ιστορίας και του πολιτισμού. Το μάθημα αυτό δεν περιλαμβάνει απλώς ζητήματα διδασκαλίας γύρω από τη θρησκεία. Διδάσκει ταυτόχρονα και μια εκδοχή της ιστορίας και συνιστά έναν τύπο πολιτικής κοινωνικοποίησης».⁴⁶ Ωστόσο ο κατηχητικός και ομολογιακός χαρακτήρας του μαθήματος, αλλά και η μονολιθικότητα που το διακρίνει, έρχεται σε αντίθεση με μια κοινωνία που επιθυμεί να σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα, να είναι σύγχρονη, δημοκρατική και κοινωνικά ανεκτική.⁴⁷

Από την άλλη πλευρά δεν μπορεί να παραγνωρίσει κάποιος το γεγονός, ότι η θρησκεία αποτελεί μια σημαντικότερη πηγή ατομικής και κοινωνικής εννομάτωσης, ιδιαίτερα ως περιεχόμενο πολιτιστικής αυτοσυνειδησίας, κυρίως σε πληθυσμιακές ομάδες με χαμηλό δείκτη κοινωνικής ενσωμάτωσης, όπως π.χ. οι ομάδες μεταναστών, οι οποίες αναζητούν ένα πλαίσιο προσανατολισμού και αναφοράς σε μια διαφορετική κοινωνία, η οποία και εκείνη σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό, και αυτό επίσης έχει ιδιαίτερη σημασία, διαμεσολαβείται πολιτιστικά και μέσω της θρησκείας.

Ο σεβασμός της παρουσίας των ομάδων αυτών οφείλει να γίνεται στη βάση της ιδιαίτερης παράδοσής τους. Φορείς ενός διαφορετικού σε πολλές περιπτώσεις πολιτιστικού και θρησκευτικού πλαισίου, δραστηριοποιούνται στη νεοελληνική κοινωνία διαχειριζόμενοι ακριβώς την διαφορετικότητά τους, ενώ παράλληλα συμμετέχουν ή τουλάχιστον επιχειρούν

να συμμετέχουν ισότιμα σε ευκαιρίες που τους παρέχει η νεοελληνική κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση οι ομάδες αυτές δεν πρέπει να απομονώνονται και να περιθωριοποιούνται κοινωνικά, αλλά να ενσωματώνονται στη νεοελληνική κοινωνία, η οποία οφείλει να σεβαστεί την παράδοσή τους, όπως άλλωστε και εκείνες το ίδιο.

Τι νόημα όμως μπορεί να έχει σήμερα η κοινωνική ενσωμάτωση στη νεοελληνική κοινωνία π.χ. των Ινδών που ζουν και εργάζονται στην Ελλάδα, μέσω της αποδοχής από τους ίδιους ενός ιδεολογικοπολιτικού νοήματος, του οποίου το ένα του σκέλος είναι κατά βάση χριστιανικό; Βέβαια έχει παρατηρηθεί και το ακραίο φαινόμενο προκειμένου να ενσωματωθούν στη νεοελληνική κοινωνία να επιδιώκουν να βαπτίζονται με χριστιανικό βάπτισμα, ωστόσο όταν επιστρέφουν στη χώρα τους να παραμένουν Ινδουιστές.

Αυτό αποδεικνύει ενδεχομένως το γεγονός ότι η θρησκεία δημιουργεί όπως προαναφέραμε σχέσεις νοηματικής ιδιοποίησης του ανθρώπου και της κοινωνίας του, ενώ παράλληλα στην ελληνική περίπτωση έχει συμβάλει στη διαμόρφωση ενός πολιτιστικού αυτοπροσδιορισμού, με ανάλογες σημειολογικές αναφορές, ευδιάκριτες ακόμα και για εκείνον που δραστηριοποιείται στη νεοελληνική κοινωνία και σπεύδει να τις υιοθετήσει, προκειμένου να ενταχθεί οργανικά σε αυτήν. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι επειδή το συγκεκριμένο πολιτιστικό υπόβαθρο διαμεσολαβείται νοηματικά μέσα και από τη θρησκεία, νομιμοποιείται σε πολιτικές επιβολής μιας συγκεκριμένης κουλτούρας πάνω στις άλλες, μέσω του θρησκευτικού νοήματος. Άλλωστε δεν θα πρέπει οι θρησκείες να διεκδικούν την αποκλειστικότητα στη διαχείριση του κοινωνικού νοήματος, ακόμα και εάν προσφέρουν μια ολοκληρωμένη θεωρία νοηματικών αυτοπροσδιορισμών. Ας μην ξεχνάμε εδώ ότι «η φιλοσοφία, οι επιστήμες και η ίδια η τέχνη εξερευνούν κι αυτές επί τρεις χιλιετίες τις σχέσεις που μπορούν να διαπλεχθούν ανάμεσα στα κύρια σημεία του ορίζοντά μας, δίχως να απηχούν υποχρεωτικά 'την επίκληση του επέκεινα'». ⁴⁸ Η συνύπαρξη των πολιτισμών στα πλαίσια της διαφορετικότητας «δεν οδηγεί απαραίτητως στην αποκλειστικότητα και δεν κυφορεί τη σύγκρουση. Η συνειδητοποίηση εκ μέρους των θρησκειών ότι είναι θρησκείες μεταξύ άλλων θρησκειών στον κόσμο μας, δεν σημαίνει προετοιμασία για σύγκρουση», ⁴⁹ προκειμένου η μία να κυριαρχήσει σε βάρος της άλλης. Κατανοώντας οι θρησκείες, ότι κανένας πολιτισμός δεν έχει προκύψει μέσα από παρθενογενέσεις, άλλωστε ο πολιτισμός έχει τον χαρακτήρα του ζωντανού οργανισμού, ο οποίος διαντιδρά με το περιβάλλον του προκειμένου να επιβιώσει, οφείλουν να ανασυνθέτουν δημιουργικά την παράδοσή τους, σε-

βόμενες την παράδοση του άλλου, του διαφορετικού, το οποίο έχουν ανάγκη προκειμένου να υπάρξουν.⁵⁰ Άλλωστε «η αληθινή επικοινωνία αποτελεί φραγμό στον θρησκευτικό φανατισμό και τον φονταμενταλισμό, που είναι σήμερα ο εσωτερικός κίνδυνος των θρησκειών».⁵¹

Θα μπορούσε ωστόσο η θρησκευτική διδασκαλία σε ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό ευρωπαϊκό σύστημα και ιδιαίτερα σε ένα πολυπολιτισμικό σχολείο να έχει λόγο ύπαρξης, τη στιγμή μάλιστα που οποιοδήποτε θρησκευτικό νόημα διαχειρίζεται και κανονικοποιεί ένα σημαντικότατο στοιχείο ανορθολογικότητας, ενώ από την άλλη πλευρά το σχολείο οφείλει να είναι προσανατολισμένο κυρίως και κατ' εξοχήν σε περισσότερα ορθολογικές νοητικές κατασκευές;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό οφείλει να λάβει σοβαρά υπ' όψιν της απ' ενός μεν τον εκκοσμικευμένο χαρακτήρα της εκπαίδευσης, απ' ετέρου τις όποιες θρησκευτικές διαμεσολαβήσεις στην κατασκευή των νοηματικών αυτό-προσδιορισμών, οι οποίες είναι τόσο αναπόφευκτες, όσο αναπόφευκτος είναι ο εξορθολογισμένος χαρακτήρας της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και ο κοσμικός χαρακτήρας του κράτους.

Ένα κοσμικό κράτος που σέβεται τις αρχές της δημοκρατίας, υποστηρίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα και καθιερώνει κανόνες ισονομίας, πρώτα απ' όλα οφείλει να είναι ουδετερόθρησκο, στα πλαίσια μάλιστα της ανεξιθρησκίας, η οποία κατοχυρώνεται συνταγματικά. Ωστόσο όμως οποιαδήποτε αποπομπή του θρησκευτικού φαινομένου στην ιδιωτική πλευρά του κοινωνικού βίου, ενέχει το σοβαρότατο κίνδυνο της αναπαραγωγής των ανορθολογικών στοιχείων της θρησκείας από συγκεκριμένες ομάδες με απρόβλεπτες συνέπειες για το κοινωνικό σύνολο.⁵² Για το λόγο αυτό η θρησκευτική εκπαίδευση οφείλει να μην χάσει τον δημόσιο χαρακτήρα της, αλλά να αναμορφωθεί προς την κατεύθυνση της διαθρησκευτικής αγωγής, η οποία με βάση τις αρχές της επιστημονικής λογικής θα διερευνήσει αντικειμενικά το θρησκευτικό φαινόμενο, ενώ παράλληλα θα προβάλλει το ανθρωπιστικό υπόστρωμα που διατρέχει σχεδόν όλες τις θρησκείες και συμπορεύεται με τα παγκόσμια ιδεώδη του πολιτισμού, καθιστώντας τις θρησκείες πραγματικούς φορείς του πολιτισμού. Εάν οι επί μέρους θρησκευτικές κοινότητες διαχειρίζονται κατ' αποκλειστικότητα το θρησκευτικό νόημα όσον αφορά τον ομολογιακό του χαρακτήρα μέσω της κατήχησης, διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό τη θρησκευτική συνείδηση των μελών τους σε πρότυπα περισσότερο ανορθολογικά και ενδεχομένως συντηρητικά, το επίσημο ουδετερόθρησκο σχολείο, οφείλει να διερευνά με σοβαρότητα και αμεροληψία τη θρησκεία, ως γεγονός του πολιτισμού, προσδιορίζοντας την θρησκευτική συνείδηση και

Π. Καραμούζης

το θρησκευτικό νόημα στη βάση της εξορθολογισμένης κοινωνικής επανερμηνείας του. Με τον τρόπο αυτό ακόμα και όταν οι νοηματικοί αυτοπροσδιορισμοί, ατομικοί και κοινωνικοί διαμεσολαβούνται από το θρησκευτικό νόημα, γίνεται απ' όλους κατανοητό ότι αυτό που προέχει περισσότερο είναι οι αρχές που διέπουν την κοινωνία των πολιτών και εκφράζονται μέσω των οικουμενικών δικαιωμάτων του ανθρώπου. «Αν οι θρησκείες προσεγγίσουν ορθά τα δικαιώματα του ανθρώπου και τα αποδεχθούν ως οικουμενικές ανθρωπιστικές αρχές, θα συναντήσουν μέσα σε αυτά κεντρικά στοιχεία δικών τους, παραγκωνισμένων ίσως ή λησμονημένων παραδόσεων και ηθικών παραδοχών... Από την άλλη, η κατάφαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τις μεγάλες θρησκείες θα είναι καθοριστική για την πορεία των πρώτων, αφού πολλές επιφυλάξεις απέναντι σε αυτά και αμφισβητήσεις της κανονιστικής τους αξίας προέρχονται και σήμερα κυρίως από τον χώρο των θρησκειών... Ο κοινός αγώνας για τα δικαιώματα του ανθρώπου αναδεικνύεται σε χώρο συνάντησης, διαλόγου και συνεργασίας των θρησκειών μεταξύ τους και με τα ανθρωπιστικά κινήματα για την υπόθεση της ειρήνης».⁵³

Προκειμένου όμως να φτάσουμε σε αυτό το αποτέλεσμα, θα πρέπει όλες οι θρησκείες να συνειδητοποιήσουν αυτό που ο Κλώντ Λεβι – Στρώς επισημαίνει ότι «η ποικιλομορφία των ανθρώπινων πολιτισμών βρίσκεται πίσω μας, γύρω μας και μπροστά μας. Η μόνη απαίτηση που μπορούμε να προβάλλουμε ως προς αυτή (απαίτηση δημιουργική για κάθε άτομο με αντίστοιχα καθήκοντα) είναι να πραγματοποιείται με μορφές, απ' τις οποίες κάθε μια, με τη συνεισφορά της, θα κάνει τις άλλες να γίνονται ακόμη πιο γενναιόδωρες».⁵⁴

Σημειώσεις

1. Άλλωστε η συνειδητοποίηση της κοινωνικής συνοχής, μέσα από συμβολικές κοινωνικές αναπαραστάσεις καθιστούν την κοινότητα παρούσα πέρα και πάνω από την παρουσία των επί μέρους ατόμων που τη συνιστούν, ανάμεσα στη διαδοχή των γενεών. Durkheim E., *The Elementary Forms of Religious Life*, Oxford University Press, 2001, σ.176.

2. β' παράγραφος του Β' τμήματος του Συντάγματος της Επιδάουρου. Το ίδιο περιεχόμενο περίπου εκφράζουν και τα Συντάγματα του Άστρους και της

Τροιζήνας. Βλ. Σβώλου Αλεξ., *Τα Ελληνικά Συντάγματα. 1882-1975/1986*, Στοχαστής 1998, σ. 108 κ.εξ.

3. Παπαρίζος Αντ., «Διαφωτισμός, Θρησκεία και Παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία», Στο *Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα*, Οδυσσεάς, 2000, σ. 99.

4. Σύμφωνα με τον καθηγητή Μιχ. Σταθόπουλο, η καθολικότητα είναι χαρακτηριστικό μόνο της λαϊκής εξουσίας, η οποία πολιτογραφείται στα όρια του κράτους, επειδή ακριβώς η λαϊκή εξουσία μπορεί και συνθέτει επι μέρους εταιρότητες θρησκευομένων και μη, χριστιανών, ορθοδόξων και ετεροδόξων, αλλόθρησκων, άθρησκων και άθεων, πολλών ή λίγων. Σταθόπουλος Μιχ., *Σχέσεις Εξουσίας και Πολιτείας*, Σάκκουλας 1993, σ. 20.

5. Άρθρο 10 της Διακηρύξεως «περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας». 23 Ιουλίου 1833.

6. Άρθρο 11 της Διακηρύξεως «περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας». 23 Ιουλίου 1833.

7. Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, Αριθμ. Πρωτ. 5688/5732/4-4-1866.

8. Είναι χαρακτηριστική η Εγκύκλιος του Υπουργού «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως» Γ. Μίληση, που απευθύνεται προς τους διευθυντές των δημοτικών σχολείων (19 Ιουνίου 1876), σύμφωνα με την οποία αναπαράγεται ο «ύποπτος» κατάλογος των απαγορευμένων βιβλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Βλέπε σχετική μελέτη του Περσελή Εμ., *Εξουσία και Θρησκευτική Αγωγή Στην Ελλάδα του 19ου Αιώνα. Ιστορική και Παιδαγωγική θεώρηση του ρόλου της Εκκλησίας, του Κράτους και της Διανόησης στη διαμόρφωση της σχολικής θρησκευτικής αγωγής*, Γρηγόρης 1997, σ. 199-200.

9. Μάλιστα η δημοσίευση της εγκυκλίου του υπουργού, προκάλεσε την διαμαρτυρία του εκδότη Χ.Ν.Φιλαδέλφειας, ο οποίος θεωρεί ότι τα βιβλία αυτά είναι «έργα ανδρών τιμησάντων την πατρίδα...και οίτινές εισιν εγκαλώπισμα της Εκκλησίας...ανεπίληπτοι τα ήθη και αριπρεπείς την ορθοδοξίαν». Περσελή Εμ, ό.π., σ. 201.

10. Νόμος ΒΤΓ' «περί διδακτικών βιβλίων της τε δημοτικής και της μέσης εκπαιδύσεως», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αριθμ. 14, τ. Α', 14 Ιουλίου 1895.

11. Κωνσταντινίδου Ε., *Τα Ευαγγελικά, Το πρόβλημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν και τα αιματηρά γεγονότα του 1901*, Εν Αθήναις 1976.

12. Ενδεικτικά βλέπε Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας της 3ης Ιουλίου 1927, άρθρον 1ο. Σβώλου, ό.π., σ. 209.

13. Παπαρριγόπουλου Δ, *Περί των καθηκόντων του ανθρώπου, ως χριστιανού και ως πολίτου*. Βιβλιοθήκη του προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου, 1871, σσ. 137-138.

14. Εγκύκλιος Ιεράς Συνόδου, 2377/316/26-5-1852, Βλ. Γιαννοπούλου Στεφάνου, Συλλογή των Εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, μετά των οικείων νόμων...από του 1833 μέχρι του 1901, Έν Αθήναις 1901, σ. 376
15. ό.π., σ. 377.
16. ό.π., σ. 377.
17. Νικολαΐδη Α., *Θρησκεία και Φόβος. Ο Φόβος της Θρησκείας και η Θρησκεία της Τρομοκρατίας*, Εκδόσεις Γρηγόρη, 2003, σ. 22.
18. Βλέπε χαρακτηριστικά, Καραμούζη Πολύκαρπου, *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα*, Δ.Δ. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2004.
19. Είναι χαρακτηριστικές άλλωστε οι «ευαισθησίες» στα «ελληνοχριστιανικά ιδεώδη», τόσο της δικτατορίας του Μεταξά, όσο και εκείνης του Παπαδόπουλου. Βλέπε χαρακτηριστικά, Μεταξά Ι., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, τ. Α, Β, Ίκαρος 1969, καθώς και Παπαδόπουλου Γ., *Το Πιστεύω μας*, τ. 1-7, Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, Αθήνα 1968.
20. Ε.Ι.Σ. 2991/4993/14-2-1918, «Περί ηθικής συνδρομής υπέρ ευοδώσεως του Εθνικού αγώνος».
21. Καραβίδα Ι., *Κράτος και Παιδεία*, 1935, σ. 5
22. Ό.π., σ. 6.
23. Ό.π., σ. 19.
24. Ό.π., σ. 29.
25. Ό.π., σ. 29.
26. Ό.π., σ. 29.
27. Καραμούζης Πολύκαρπος, *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 290.
28. Δημαράς Αλέξης, «Σκοπός των αναγνωστικών βιβλίων», *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. β΄, Ερμής 1990, σ. 124.
29. Παπαμιχαήλ Γρηγορίου, *Προσφωνήσις του Πρυτάνεως προς τους πρωτοετείς φοιτητας κατά την τελετήν της επισήμου δεξιώσεως αυτών εν τω Πανεπιστημίω τη 10 Δεκεμβρίου του 1936 έτους*. Έν Αθήναις 1936, σ. 6-7.
30. Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ., *Οργάνωση και διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος. Θεωρητική προσέγγιση και Ιστορική επισκόπηση*, Εξάντας 1990, σ. 82-83.
31. Παπαμιχαήλ Γ., ό.π., σ. 8.
32. Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ., ό.π., σ. 83.
33. Παπαμιχαήλ Γ., ό.π., σ. 8.
34. «Επειδή τοίνυν, ως κοινώς ωμολογῆται, εκείνη μόνη η παιδεία είναι γόνιμος και προαγωγός πολλών αγαθών, ήτις τον μεν φόβον του Θεού εξεγείρει,

την δε προς τον πλησίον αγάπην ζωογονεί, τας δε λοιπάς αρετάς, ας το ιερόν Ευαγγέλιον δια της Εκκλησίας ανακηρύττει, καθ' εκάστην ημέραν προάγει· δια τούτο το έργον της εκπαιδύσεως, μάλιστα της του λαού, ουδενί άλλω αρμόζει μάλλον ή τοις ιερεύσιν». (25-2-1874). Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τ. Α' Εστία, 2003, σ. 218. Η απάντηση του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου, μεταξύ των άλλων σημειώνει: «επειδή δε το ζήτημα τούτο είναι σπουδαιότατον προς την τοιάνδε ή τοιάνδε τροπήν του βίου του ημετέρου έθνους, και επειδή η προτεινομένη βελτίωσις δύναται μεν να ωφελήση την ανατροφήν του ελληνικού λαού, δεν είναι όμως απίθανον και να βλάψη αυτήν». ό.π., σ. 219.

35. Ανδρέου Α., Παπακωνσταντίνου Γ., ό.π., σ. 59.

36. Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών, *Υπόμνημα προς την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος, περί της Εκκλησιαστικής καταστάσεως και των δεόντων γενέσθαι*. Εν Αθήναις 1920. , σ. 95-96.

37. «Με την πιστή τήρηση του θεσμού του τακτικού εκκλησιασμού πιθανώς ν' αναμένετο τόσο από τους συντηρητικούς πολιτικούς όσο και από τους εκκλησιαστικούς παράγοντες η αυτόματη ηθικοποίηση διδασκόντων και διδασκομένων». Περσελής Ε., ό.π., σ. 252.

38. Βλέπε χαρακτηριστικά, Χαρίτου Χ., *Το Παρθεναγωγείο και τα «Αθεικά» του Βόλου. Συμβολή στη μελέτη των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων στη νεώτερη Ελλάδα*, Δ.Δ., Αθήνα 1986.

39. Γληνός Δ., *Έθνος και Γλώσσα. Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους*. Εκδόσεις Αθηνά 1971, σ. 85.

40. Τιμοθέου, Μητροπολίτου Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, *Θρησκεία και Εκπαίδευσις. Εβραϊκός Κομμουνισμός και Χριστιανικός Κοινωνισμός (Σοσιαλισμός)*. Εν Αθήναις Τύποις 'ΦΟΙΝΙΚΟΣ' 1929, σ. 16.

41. ό.π. σ. 5.

42. Για το θέμα αυτό βλέπε χαρακτηριστικά τα άρθρα του Παντελή Καλαϊτζίδη, ιδιαίτερα «Τα θρησκευτικά ως πολιτιστικό μάθημα», *Σύναξη*, τ. 74, Αθήνα 2000, καθώς και «Το θρησκευτικό μάθημα στην εποχή της πολυπολιτισμικότητας» *Καθ' Οδόν*, τ. 17, Θεσσαλονίκη 2001.

43. Για το θέμα αυτό βλέπε: Καραμούζης Π., *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα*. ό.π., ιδιαίτερα το Κεφάλαιο Α'.

44. Αυτό που ενδεχομένως έχει ενδιαφέρον στην παρούσα αντιπαράθεση, μεταξύ Θεολογικών Σχολών και επίσημης Εκκλησίας, είναι η ανάδειξη του βαθμού εξάρτησης και αναπαραγωγής του θρησκευτικού νοήματος από τις Θεολογικές Σχολές. Εάν δηλαδή οι Θεολογικές Σχολές δεν απηχούσαν παραδοσιακά το θρησκευτικό νόημα με τα ίδια χαρακτηριστικά που διαχειρίζονταν και η επίσημη ελλαδική Εκκλησία, τότε οποιαδήποτε αντιπαράθεση θα ήταν

χωρίς νόημα. Ωστόσο επειδή οι Θεολογικές Σχολές, σε ένα μεγάλο βαθμό επιδιώκουν σχέσεις εξάρτησης με την Εκκλησία και θεωρούν ότι η παρουσία τους αποκτά νόημα και περιεχόμενο μέσα από την εξάρτηση αυτή, οι αντιπαραθέσεις για τη διαχείριση του ίδιου ακριβώς νοήματος θα είναι πάντοτε επίκαιρες, εκτός εάν οι Θεολογικές Σχολές αποφασίσουν να διαφοροποιηθούν σημαντικά από την επίσημη Εκκλησία, χωρίς να αποτελούν αναγκαστικά συγκοινωνούσα δοχεία. Άλλωστε αυτό που έχει περισσότερο ανάγκη σήμερα η νεοελληνική κοινωνία, αλλά και η Εκκλησία (ίσως, δεν είναι η δημιουργία «νέων» Εκκλησιαστικών Σχολών, με υποβαθμισμένο ρόλο και περιεχόμενο, ακόμα και αν ομιλούμε για ανωτατοποίηση των υπαρχόντων, αλλά Σχολών, στις οποίες με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια θα διερευνάται η θρησκεία ως ένα γεγονός πολιτισμού, στα πλαίσια των ανθρωπιστικών ιδεωδών της ισότητας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας της κοινωνικής δικαιοσύνης, της αποδοχής της διαφορετικότητας, της υποδοχής του άλλου.

45. Για το λόγο αυτό πιστεύουμε ότι η κρατική εξουσία δέχθηκε την συμμετοχή των επισκόπων στην διοικητική λειτουργία των «νέων» θεολογικών Σχολών.

46. Ζαμπέτα Εύη, *Σχολείο και Θρησκεία*, Θεμέλιο 2003, σ. 195.

47. ό.π., σ. 195.

48. Ρεζίζ Ντεμπρέ, *Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, Εστία 2004, σ. 25.

49. Δεληκωσταντής Κων/νος, *Παντοπόρος Άπορος; Νεωτερικές και μετανεωτερικές περιπέτειες του ανθρωπολογικού στοχασμού*. Αθήνα 2003, σ. 270.

50. Σύμφωνα με τον Κλωντ Λεβι – Στρως, «η ποικιλομορφία των ανθρωπινων πολιτισμών δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε μια θεώρηση που ή τους κατακερματίζει ή που κατακερματίζεται η ίδια. Οφείλεται λιγότερο στην απομόνωση των ομάδων και περισσότερο στις σχέσεις που τις ενώνουν». Κλωντ Λεβι – Στρως, *Φυλή και Ιστορία*, Γνώση, Αθήνα 1995, σ. 16.

51. Δεληκωσταντής Κων/νος, Ό.π., σ. 272.

52. Άλλωστε «η αποπομπή του θρησκευτικού φαινομένου εκτός των τειχών της ορθολογικής και δημοσίως ελεγχόμενης μετάδοσης των γνώσεων ευνοεί την παθολογία του πεδίου αντί την εξυγίανσή του». Ρεζίζ Ντεμπρέ, ό.π., σ. 26.

53. Δεληκωσταντής Κων/νος, ό.π., σ. 273.

54. Κλωντ Λεβι – Στρως, ό.π., σ. 76.